

МАҚСУД
КОРИЕВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

II
ЖИЛД

ИБН СИНО
(тарихий роман)

«ШАРК» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2000

Т а к р и з ч и л а р:

- Наби МАЖИДОВ,* Оврупо ва Осие Тиббиёт академиясининг академиги, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби.
- Абдусодиқ ИРИСОВ,* Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг катта илмий ходими, тарих фанлари доктори.

Қориев М. Танланган асарлар.

Ибн Сино: Тарихий роман. Иккинчи жилд — Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти, 2000 — 3366.

Таниқли адиб Мақсуд Қориевнинг «Танланган асарлари» иккинчи жилдига киритилган «Ибн Сино» тарихий романида буюк ватандошимиз ҳаёти ва илмий фаолиятининг изчил баёни, бош қахрамоннинг халигача номаълум қирралари ширали тилда ёритилган.

Ўз 2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти, 2000

Б и р и н ч и б о б

ҚИСМАТ

Муаззам мовий гумбазларига, тифдор кунгираларига кабутарлар ўйнаб-ўйнаб кўнгувчи ва азон садоларига кулоқ тутиб сергак тортгувчи қушлар потирлаб қўзғаладиган жомеъ масжидининг рўпарасидаги китоб растасида ҳамипша одам гавжум. Ғанийлар ва кўпни кўрган кишилар бундай бозорнинг рубъи маскунда кам учрашини билиб, унга алоҳида эътибор билан қарасалар, фақирлар Бухорои шарифда шунча китоб борлигига ҳайрондирлар. Донгини олис-олис мамлакатларга ёйган карвонлар бу бозорга қай юртлардан китоб олиб келмайди, дейсиз! Башарти, аксарияти араб тилида битилган. Йироқ Шому Рум, Мисрдан ва Мовароуннаҳрга тутшиб кетган Хуросону Эронзаминдан, ажойиботлар диёри Хиндистон, бошқа мамлакатлар, минтақалардан келтирилган баркамол, нафис, нуфузли китоблар ва асарлар муҳайё бунда.

Қуёшнинг тилларанг ёвдулари тошқини янги узилган кулча юзидек товланган деворларга сингиб кетаётгандек туюладиган растадаги китобфурушлар дўконлари қаватига жойлашиб олган, ҳар турли китоблардан, ёдномалардан бирпасда нусха кўчириб берадиган хушхат хаттотлар, саҳифалари йиртилган-тиртилган рисолаларни ямаб-ясқаб муқовалайдиган қўли гул китобсозлар, хоҳласангиз, харид этган китобингизни маънодор, кўркам қироат билан ўқиб берадиган қорию маддохлар — барчаси бунда ҳозир у нозир.

Юзларида алоҳида мамнунлик мужассам китобфурушларнинг холис хизматкорларига айланиб қолган китоб тарғиботчилари, улар қўлларига бирор китобни олиб худди жарчилардек растанинг энг гавжум жойига оёқ илиб, бирови: «Эй аҳли мўмин, ушмундоқ маърифат остонасида турибдирсизким, бу ҳазина калити шул китоблар бағрида яшириндир»; «Кебқолинг, юнон алломаси Арастунинг «ас-Сиёсат» отлиғ ажойиб рисоласи, уни мутолаа

этсангиз, барча давронлар сиёсатию давлатлар фазилатидан баҳравар, уларнинг юксалишию чўқмоғининг сирасоридан вокиф бўлғайсизлар»; «Бул эрса ул донишманди бокарамнинг «Осмон ва Олам» рисоласидир, уни ўқиб, укқан ҳар бир одам дунёвий ҳикматлардан хабардор бўлғусидир», деса, бошқаси: «Мана бу ал-Қиндийнинг тиббиётга оид рисоласи»; Батлимуснинг «ал-Мажисий»*си кимга керак? «Буюк ҳаким Жолинус**», кебқолинг...» дея бақириб-чақириб мухлисларни ўзларига жалб этадилар. Даъватлари бир-бирига уланиб, маърифат дунёсининг у бошидан кириб, бу бошидан чиқишаркан, китобфурушлар асил молларига ўзлари-да харидор бўлаолмасликларидан тотли азият туядилар.

Мусулмон оламининг таянчи бўлган Бухорои шарифнинг китоб растаси бу. Ҳазрати Муҳаммад Арабий алайҳиссалаати вассалам Рисолати — Ислом теран илдиз отган, одамлар, шуури ва турмушига сингиб кетган, ҳаммаёғида масжид, мадрасалар қад кўтарган муборак маъвода илм-маърифатнинг бу қадар ривож топганлиги азим шаҳарга чинакам файз ва жўшқинлик бахш этади.

Одам боласи бунда қадим шаҳарнинг сир-синаотга, кечмишларга кон тарихига боғлиқлик туяди, хотираси шаҳардан-да қадимий дунё тарихига ва келажагига шерик бўлишни истайди.

Ўз аждодларини шавкатли саркарда Баҳром Чўбин*** авлодларига тақовчи улур Сомон ўғиллари сулоласи амирлари қарийб икки юз йил бўлаяптики, пойтахти Бухорои шариф бўлган Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг Фарғона, Самарқанд, Тироз, Омул, Ғазна, Балх, Ҳирот, Қобул ва Эроннинг Дехистон, Сейистон, Тус, Нишопур сингари шаҳру кентларини қамраган буюк давлатга ҳукмронлик қилиб келмоқда. Салтанатнинг юраги саналган пойтахт, шу юракнинг мағзи саналган амир саройи теварағида Шарқ мамлакатларининг қилни қирқ ёрар олиму уламолари, нозиктабъ шоиру фузалолари, қўли енгил ҳозиқ-ҳакимлари, Ислом илмини сув қилиб ичган қозикалонлар, маърифат аҳли тўпланган эди.

* Бу ерда гап қадимги юнон олими Птоломейнинг «Алмагест» китоби хусусида боради.

** *Жолинус* — Гален Клавдий. Қадимги Римда ўтган дўхтир, халқ тиббиети намояндаларидан бири. Шарқда Жолинус ҳаким номи билан машҳур.

*** *Баҳром Чўбин* — келиб чиқиши турку форснажод машҳур саркарда.

Пойтахт китоб растасидаги энг таниқли зот ким десангиз, Абдусамад китобфурушга ишора қиладилар. Уни Бухорода танимаган, билмаган киши топилмас. Антика исларга тўла дўконига разм солсангиз, турли китоблар тиқилиб ётибди. Ўз харидорлари, содиқ мижозлари, зарур китобни излаб топиб келадиган хос гумашталари, даллоллари ҳам бор. Китобга ўч эмас у, кўп ўқимаган, лекин янги келтирилган китобнинг мағзини билиб оладида, сўнгра гўё ҳаммасини ўқиб чиққан одамдай бошлаб пуллабберади. Кимнинг қандай китоб олишини, нимага қурби етишини, борингки, ҳамёнида қанча ақчаси борлигини ҳам билади.

Абдусамад китобфуруш деганимиз ҳар бир дирҳам устида тиш синдирадиган хасис одам эса-да, ўта ҳалол, адолатпарвар инсонлардан.

Энг садоқатли мижозлари учун ноёб китобларни эҳтиётлаб сақлаб қўяди.

Бугун жума бозор — кўча тўла одам, гўё ҳайитлардагидек. Аҳли шаҳар гурас-гурас расталар томон оқадилар.

Ранг-баранг дунё, кўриб баҳри дилингиз очилади. Ҳамма нарса сероб, ақчангиз бўлса бас, сиздан хурматли, эътиборли одам йўқ. Саломлар куюқ, қайга борсангиз, дўкандорлар олдингизга турли мева-чевалар билан безатилган дастурхон ёзиб, қиёмига етган бир пиёла чой, ё муздаккина гулоб тутади. Мол десангиз вофир, нени истасангиз олдингизга тўқиб соладилар, танлаганингизни оласиз. Фақат кўп қийишмай нархига келишсангиз бўлгани. Савдо-сотик ишлари шундай ташкил этилганки, шаҳарнинг барча дарвозалари ёнида махсус қарвонсаройлар ўзга мамлакат, вилоят ва шаҳарлардан, узоқ-яқин диёрлардан мол олиб келувчиларга мунтазир. Сиёсат, маърифат, савдо хусусида тунлари баҳс-мунозаралар кизийдиган бу манзилларда бозорга чиқмасдан ҳам савдо-сотик ишлари кетаберади. Бу ишларни саройбоннинг ўзи бошқаради. Молларнинг хили, сифати, нарх-навосини белгилайдиган ишбилармон кишилар, дастери беминнатлар бирпасда зарур юмушни ўрнига қўйиб бажаришади.

Қорақўл олиб келганларга хос сараловчилар териларнинг сифатини аниқлаб, танлаб, хиллаб, ажратиб нархларини қўйиб беришади.

Қандолатпазлар растасида ширинликларнинг барча турларини харид этасиз. Юзига седана сепаиб тайёрланган ҳолвалар, оғзингизда эриб кетадиган пашмакни айт-

майсизми! Буниси — обаки дандон, чайнамай шимингиз! Дурдек новвотлар! Бунда наботот оламининг барча вакиллари қандолатпазларнинг ширин кўллари сеҳрига йўғрилган: қандолати бодоми, қандолати pistaги, қандолати чормағзи, қандолати нўхати, қандолати данаги...

Масъуд Бухорий қандолатпазлик растасида энг эътиборли киши. Асли афсоналик, кўли гул, ишбилармон. Кўлида унчалик кўп одам ишламайди. Атиги тўрт киши. Бутун оиласи умр бўйи шу иш билан машғул. Қандолатпазнинг кундалик савдо-сотигидан ташқари ўзининг доимий харидорлари, ўз миждозлари бор. Келишувга биноан амир саройига ҳар ҳафтада беш-олти пуд; жамоа, маҳалла, карвонсарой, турли емакхоналарга, бадавлат хонадонларга ҳам керагича қандолат юбориб туради. Булар ҳаммаси ақча, бойлик келтиради қандолатпазга. Хилма-хил ширинликларни тайёрлаш учун маҳорат, завқ ва устига-устак озмунча меҳнат керакми?

Масъуд қандолатпазнинг дўкони Абдусамад китобфуруш дўконининг қаршисида. Қандолат дўконидан қарсангиз, китоб созловчилар, эртаю кеч кўзига ойнак тутиб олиб китоб ямаб, нусха кўчириб ўтирган захматкашларга қараб баъзан раҳмингиз ҳам келади.

Қандолатпаз дўкони четидаги хушқад садақайрағоч каторасида бир соҳибжамол қиз турибди. Баловат ёшида, гўё сада ёнида унган шамшоддай. Тийрак кўзлари китобфуруш дўконида. Қайгадир тикилади, юзларида изтироб, кўркув, андиша. Аллақандай зарурият, зўр куч бу серандиша, уятчан ҳусн соҳибасини шундай қилишга мажбур этган. Ҳар замон-ҳар замон ҳавотирли қушдай у ёқ-бу ёққа қараб, қўяди гўё бирор киши сезиб қолмасин дегандек.

Номоз тугаб, ишқибоз ёш-яланглар китоб растаси томон интилишди. Дарвоқе, қиз кутган одам ҳам шунда.

— Тавба... ана ўзлари. Яна китоб харид қилурлар, намуноча!.. Туришларини қаранг, бирам келишганларки, қадди-бастлари гўё самбитдек. Устларидаги сутдек ҳарир тўн, худо бул кишимга Юсуф алайҳиссаломнинг ҳуснини ато этмиш. Ажаб, бир йигитга ҳам бойлик, ҳам ҳусн, ҳам ақл! Зиёда эмасму? Ҳарнечук, саодатли юлдуз буржида туғилган эрканлар. Яратган эгам-да уларга келганда фавқулодда сахийлик қилибдур. Волидалари қай бир саодатли аёл эркан-а? Юлдузми, Ойми ё Зухра? Ҳусн мулкининг маликаси бўлса ажаб эрмас.

Бали, бунақа фарзанд билан минг бор фахрланса арзийди. Эй бахтиёр, қутлуғ аёл, дунёдаги бахтли воли-

да экансиз, беармон юраберинг ўглингиз билан фахрланиб. Қани энди, сизни бир кўрсам эрди, оёқларингизга йиқилиб этақларингизни ўпардим, тавоф қилардим сизни, насиб этса, бир умрга хизматингизни бажо келтирардим, эй азиз она!..

Эй, ўн саккиз минг оламни яратган худоим, мени орзуларимга тезроқ етказоқол, раҳм-шафқатингни дариг тутма, ҳали ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган норастанмен, илтижомни инобатингга ол, илоҳи, унинг васл-висолидан мени бенасиб этмагайсен.

Қизнинг лаблари лабларига тегмас, ўз-ўзича пичирлар, хаёли унда, мисоли бутун дунёни унутгандек...

Ўз юрак дардлари ила ич-ичидан ёнаётган ошуфтаҳол қиз — Санам. Бухоролик машҳур қандолатпаз — Хорис ал-Масъуд Бухорийнинг қизи. Қорачадан келган, қадди-басти алифдек, бурни, юз тузилиши худди қадимий Миср соҳибжамолларини эслатади. Хусн деса чиройи бор, қомат деса бўйи-басти. Дилбарнинг сиёҳдек қоп-қора зулфи, чарос кўзлари камолига камол қўшади. Санам ўзининг шу қадар гўзаллигини, дилбарлигини билмайди. Онда-сонда кўзгуга қараганда намунча бурним хунук, лабларим осилиб тушган деб қўяди, кейин жаҳл билан ойнани нари суриб қўяқолади.

— Ҳой қиз, нега серрайиб турибсан, уйда қанча юмуш бор-у, санғиб юришини қаранг-а, қани, олдимга туш, ҳе, тусингни ел есун!..

Бу Санамнинг онаси, қандолатпазнинг хотини Сожидабону эди.

— Вой-бў, онажон, намунча! Қўрқитиб юбордингизку, биров эшитиб қолса не дейдир?

— Эшитса эшитар. Қиз бола нарса, бўйинг етиб қолган бўлса... Шу юришингни отанг билиб қолса, нақ кўрасан-а!

Санам бўш саватларни кўтарди-да, индамасдан, маъюсгина бош эгиб, онасининг олдига тушиб уйга жўнади. Гап қайтарса бўлмайди, онасининг бир жаҳли чиқса, қизини синдириб ташлайди. Бунақа вақтда фақат сукут сақламоқ маъкул. Онасининг одати — пов этиб бир ёнади-ю, ўчади-қолади. Сўнг насихатгўйлигини бошлайди. «Бўйинг етиб қолди, кўзга яқинсан. Замон оғир, галамислар кўп. Қиз бола жойидан тингани яхши».

— Сени отин ойига бекорга ўқишга берган эканман. Мактаб кўриб, зеҳнинг очилиб қолди, — деди Сожидабону қилган ишидан афсуслангандай.

Онаю қиз уй томон жим боришар, онаси нима ҳақда ўйлаяпти, қизи-чи, ҳар кимнинг ўз фикри, хаёли, ички дунёси. Кампирнинг дарди ғўзада деганларидек, Сожидабонунинг хаёлида хонадонидаги кундалиқ рўзғор ташвишлари. Уйда болаларини қолдириб келган. Ҳозир хизматкорлар дўконда, қандолат пишириш билан овора. Иши бошидан ошиб ётибди. Қизи дўконга отаси айтган зарур нарсаларни элтиб ташлаб келаман деб ҳаяллаб кетди. Онайизор-да, нима бўлди экан қизимга, йўқ бўлиб кетди, деб хавотирланиб, ҳамма ишини ташлаб раста томон чопди. Ҳартугул, мана энди қизи ёнида, кўнгли жойига тушди шўрлик онайизорнинг, нима қилса ҳам, онаси айтгандек Санам кўзга яқин, кўрган одам, вой, анави кизнинг гўзаллигини, деб маҳлиё бўлганча тўхтаб қолади. Буни онаси яхши билади: бу қиз эмас, бир балойи азим, эҳтиёт бўлмасанг, биров олиб қочиб кетиши ҳеч гап эмас, дегани-деган.

Бу оила работда, яъниким хунармандлар, турли касб эгаларининг маскани бўлган маҳаллада истиқомат қилишади.

Бухоронинг маркази — Шаҳристонда эса йирик зодагонлар, тужжорлар, катта ер эгалари, амирга яқин боёнлар турадилар. Шаҳарнинг энг чиройли, энг серхашам маскани Кўҳандиз эди, унда амир ва унинг хонадонига тегишли кишилар, хос соқчилар яшашади.

Масъуд қандолатпазнинг уйига хунармандлар маҳалласидан юқорига қараб кетган тор кўчалардан ўтиб бориларди. Хонадони кўча бошида. Тевараги уч пахса деворлар билан ўраб олинган.

Қандолатпазнинг ҳовлиси унча катта бўлмаса ҳам, ичкари кирсангиз мўъжаз боғчани эслатарди. Томга қарата узум экилиб тепага чиқариб юборилган, ҳовли ўртасида эса чорпоя — сўри бор. Жазирама кунларда ана шу соясалқин жойда жон сақлашади. Турли гуллар, сада-райхонлар экилган.

Қандолатпазнинг уйига элтадиган кўча шу қадар тор эдики, нариги томондан арава келиб қолса, иккинчи ёқдан келаётган от-улов орқасига қайтиб, йўл бўшатишга мажбур бўларди. Бухорода азалдан шундай расм-русм бор эдики, қарама-қарши келиб қолган араваларда ўтирганлардан қай бировининг мансаби, бойлиги, обрўю нуфузи юқори бўлса, ўшанисига йўл бўшатиб бериларди.

Санам билан Сожидабону ўзлари яшайдиган кўча ўртасида ана шундай бир можаронинг устидан чиқиб қолишди.

Икки томондаги бир-бирига тўқнаш келиб қолган кўшқвор аравалар ҳам дурустгина ясатилган. Отлар — гижинг. Кўшқда ўтирган зотлар парда ортида — кўринмайдилар. Биринчи аравакаш мўйловини нақ кулоғи тагигача ўриб кўйибди, ўзи хийла семиз, бепарво кўрилади. Иккинчиси эса, жиккақдан келган, баджаҳл, серзарда.

— Торт аравангни орқага! — деди семизи.

— Э, ўзинг торт, нега мен орқага олур эрканман? — қайтарди жиғибийрон бўлиб ориғи.

— Хўй, йигитча, кўрмаяпсанми ўзи, каминанинг аравасида шахримиз қозикалони ўтирибдурлар! — деди семиз мўйловини бураб.

— Ана холос! Хўш, нима бўлибдур қозикалон бўлса, менинг файтунимда амир Нух ибн Мансурнинг энг яқин кишилари — сарой табибининг ўзлари ўтирибдурлар.

— Табиб бўлса бўлар, менга не, ҳартугул, ул зот Ибн Сино бўлмасалар керак, ахир?! — деди семизи зарда билан.

— Эшитаяпсанми, ақлинг борми ўзи, мия деб ошқовоқни кўтариб юрибсан чамамда, шавкатли амирнинг табиблари деяпман-ку! — деди ориғи яна қайтариб.

— Оббо, гўрсўхта-ей! Аллоҳ сенинг ақлингни кўтоҳ этиб яратган эркан, амирнинг табибларини билурмиз, ул олий ҳазратларини касалдан фориг этган ҳақим Ибн Сино бўлурлар, сен ёлғон сўзлама, хумпар? — деди семизи.

— Э, ўша Ибн Синоингни сеҳргар дейишади, бул зоти шариф энг зўр табибдурлар. Мана, ўзинг кўр, ишонмасанг, — деди-да, кўшқ пардасини кўтарди.

Кўшқда сарой табибларидан ар-Розий ўтирарди. Ёши бир жойга бориб қолган, оппоқ соқоли кўкрагига тушиб турар, кўзи юмуқ, афтидан, жазирамадан ҳолсизланиб, чарчаб, ухлаб қолган эди.

Ар-Розий амир Нух саройида биринчи табиб, маслаҳатгўй эди, аммо Ибн Сино амирни хасталиқдан фориг этиб, соғайиб кетишига сабаб бўлгач, ҳукмдор унга марҳаматлар кўрсатиб, саройнинг биринчи табиби ва ўзига яқин маслаҳатчи қилиб олган. Бу эса саройдаги ар-Розий ва унинг муҳитига қовушганларнинг гашига тегиб, ғанимликлари ортиб, ёш табибга қарши фитна ва фисқи-фасодни бошлаб юборгандилар.

Аравакашлар ўртасидаги жанжал тобора авжга минарди. Бундай пайтларда оқибат-натихада аравакашлар-

нинг жикқамушт бўлиб ёқалашинию, ниҳоят, бу ёри миршабларнинг аралашуви билан тугайди.

Бу дўполон, бу кўча можароси ўз йўлигаку-я, лекин Санамнинг эси-хуши ҳамон Ибн Синода: нима қилар эди, шу аравада анави ориқ аравакашнинг хўжайини ўрнида ўша олижаноб инсон бўлганларида, уларга ҳамма йўл бўшатиб берган бўлур эрди. Мен бўлсам, шу баҳона ул кишимнинг назарларига тушиб қолармидим. Қизик, нега энди анави аравакаш Ибн Синога тил теккизиб, ул зотни сеҳргар деди, бу тухмат-ку ул олижаноб инсонга?! Не хусумати бор эркин? Арпасини хом ўрган эканму ё? Қизик, бу аравакаш семиз, хўжайини ҳам, буниси эса аксинча — аравакаши ҳам, хўжайини ҳам ориқ. Қозикалон эмиш, садқайи қозилик кет-эй!

Кулиб қўйди.

Онаю қиз, бир амаллаб, аравалар тўқнашиб турган торкўча чеккасидан деворга қисилиб ўтиб кетишди. Бироз юрилгач, Санам онасига юзланиб:

— Она, ҳой онажон, нега анови киши Ибн Синони сеҳргар, деди-а?

— Мен қаёқдан билай, қизим, одамлар ўртасида шунақа миш-миш гаплар юради, бирови сеҳргар, бошқаси афсунгар, дейди. Элнинг оғзига элак тутиб бўлурмиди?!

Санам бироз хаёлланиб жим кетди. Гоҳо юзларида нозик жилмайиш, баъзан жиддийлик; юрагида қалашиб ётган саволлари бир олам. Қизнинг Ибн Сино ҳақида кўп нарсаларни билгиси келарди. Ичи тўла гап, қани унинг саволларига аниқ жавоб берадиган одам топилса.

— Она, она дейман?

— Нима дейсан?

— Биласизми, сизга бир қизик гап айтай, Ибн Сино ҳали бешиқдалигида онаси узугини йўқотиб қўйиб, чўри қиздан гумонсираган экан. Кейин унинг шу айби учун ҳайдаб юборган экан-а, эшитганмисиз?

— Тўғри-да, узукни чўридан бошқа ким олурди, қизим?!

— Йўк, ундай эрмаскан-ку! — деди Санам.

— Ҳа, бўлмаса не демокчисен ўзинг?

— Бали, эшитингиз. Биласизми, Ибн Сино сал катта бўлгач, тили чиқиб, ойисига: ўшанда сиз чўри қизни ноҳақ айблаб эрдингиз, ўзингиз буғдой олаётганингизда узугингиз қоп ичига тушиб кетган эрди, дебди. Онаси қопни олиб чиқиб қараса, узуги чиндан ҳам қоп ичинда эркан. Волидаси хизматкор қиздан узр сўраб, уйига қай-

тариб олиб келган эркан. Онажон, айтинг-чи, шу ростми-а?

Санам онасига тикилиб қараб турди, нима деркан деб. Аммо онаси лом-мим демай кетаберди. Шунда Санам:

— Нега индамайдурусиз? — деди чимрилиб.

— Мен қайдан билурмен, нечун менга дўк-пўписа килурсен, бир нарса бўлдими сенга, ҳадеб Ибн Сино, Ибн Сино деб қолдинг... Ҳарқолда, бу гаплар ёлғон бўлса керак.

— Йўк, рост. У киши сеҳргар эмас. Ўзингиз бир танангизга ўйлаб кўринг-а, ахир ўн ёшида Қуръонни ёдлаб олган одам сеҳргар бўлурми, онажон?

— Ким билсин, қизалогим, балки шундайдир...

Нима ҳам дерди шўрлик она, ўзининг бошида қанча ташвиш. Каттакон рўзгор, бугун қилиниши лозим юмушлар қўп. Тўнғичи бўлмиш Санам ортидан тўрт ўғли дунёга келди. Ҳар бир фарзанднинг ўзига яраша ташвиши, ғалваси бор. Тўртта ўғил, ерга урсанг кўкка сапчийди. Ёлғиз Санамгина унга кўмақдош. Унинг-да мавриди яқин, ҳадемай ёт хонадонга узатилади, шундан кейин кўринг, бечоранинг қўли калта бўлиб қолажак. Хизматкорлар ўз йўлига, Санам онасининг қўлу қаноти, жону дили, иш-килиб, бахти очилсин-да, ота-она учун бундан ортиқ бахт ато бўлмабдур. Қизининг жойидан тингани — оиланинг бахти, тинчлиги. Кўрқади ундан, Санам кўркам, сулув. Катта шаҳарда хушрўй кизни еру кўкка ишониб бўлади-ми?!

Санамнинг дил гўшасида ўша йигитлар султони. Хаёлга келтирмасликнинг иложи йўк. Ақлу ҳушини олиб, ўзига ром қилиб қўйди ўша амирнинг табиби. Ё ростдан ҳам сеҳргарми? Одамлар ҳақ гапни айтишаётган бўлсалар-чи?... Ахир, шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламас? Санам у билан сўзлашмаган, фақат узоқдан кўрган. Қиз бутун қалби ила Ибн Синога ишонади. Ғойибона севиб қолган... Кеча-кундуз Аллоҳдан сўрайдиган ёлғиз тилаги севгиси эътирофи. Эзгу орзуси ҳам ўшанинг муҳаббати.

* * *

Ибн Сино туни билан мижжа қоқмай тонг оттирди. Бунга қўлига тушиб қолган аломат бир рисола сабаб. Ўзи ҳам ўйламаган эди шундай бўлишини. Кеча жомеъ масжидига бориб, намоздан чиққач, қандай янгиликлар

бор экан, деб китоб бозорига ўтганида кадрдони Абдусамад китобфуруш кўярда-кўймай унинг қўлига бир қўлзма тутқазиб:

— Хаттотнинг дастхати бироз хунуқроқ демасангиз, шу рисола ни сотиб олингиз, харидингиздан ўзингиз хурсанд бўлурсиз, — деди.

Ибн Сино китобга разм солатуриб:

— Аллохнинг мурувватидан ўргулайки, сизни менга дўст айлади. Билурсиз, ажабтовур китобларим кўпдур. Менга қандай рисола зарурлигини яхши билурсиз! Очиғини айтақолай, бунисини олмайдурмен, — деди.

Абдусамад хайрон: Ибн Синонинг бунақа одати йўқ эди, ҳеч қачон китобдан юз ўгирмаган. Китобфуруш хиёл офасиниб:

— Олинг, арзонга берурмен. Уч дирҳам берсангиз бас, ахир бу сиз учун унчалик ҳам қиммат эрмас-ку, — дея жаврайберди.

Савдогар аҳли шунақа, ўз молини ўтказмай қўймайди, агар олмасангиз ортингиздан то остонангизгача эргашиб боради-да, майли, пулини кейин берарсиз, деганча молини қўлингизга тутқазиб кетаберади.

Бу сафар ҳам китобфуруш хиралик қилабергач, Ибн Сино гумонсираб:

— Олмайман дедим-ку, ҳаргиз олмайдурмен, — деб қўл силтаб йўлига кетмоқчи бўлган эди:

— Мени афу этурсиз, тақсир, агар билсангиз ушбу рисола бир муштипар заифага тегишлидир, ночорликдан соғур, — деди китобфуруш қўлини кўксига қўйиб.

— Илгарироқ айтақолмайсизму шуни, — деди Ибн Сино.

Нихоят, Ибн Сино Абдусамадга уч дирҳамни тутқазди-ю, китобни қўлтиғига қисиб, уйига йўл олди.

Кўёш куни бўйи ҳаммаёқни тандирдек қиздирди. Ибн Сино уйга келасолиб ўз хонасига кирди-ю, кийим-бошларини ечиб, ёстиқ тортиб, бироз тин олай, деб ёнбошлади. Хона анча салқин туюлди унга. Чарчаган эмасми, кўзи кетиб қолибди. Мабодо укаси Маҳмуд келиб уйғотмаса, ҳали қоронғу тушгунча ухлармиди. Чунки, у кўпинча кундузи бироз мизғиб олиб, кейин кечаси билан ишлашга одатланган.

— Оқшом тушаётганда ухлаб бўлмайди, тургил, оғир тортиб қоласан, Хусайн, — деди онаси Ситорабону.

— Совуғим ошиб кетибдур чамамда, уйқудан кўз очолмай қолдим, — деди Хусайн онасига зорлангандай.

— Хой Маҳмуд, Хусайнга новвот чой қилиб бер, кеча отанг бозордан новвотнинг нақ дурина келтирган эрдилар, — деди Ситорабону ўғлига меҳрибонлик кўрсатиб.

Бироздан сўнг хизматкор чой келтирди. Ака-ука косага новвот солиб, долига келтирилган чойни маза қилиб ичишди. Рутубат қуюқлашганда намозга туришди. Сўнгра Ибн Сино бир даста қоғозларни қўлтиқлаб, ҳовли ўртасига ўрнатилган катта сўрига чиқиб ўтирди. Отаси Абдуллоҳ ҳали хизматдан қайтмаган. Иштаҳа қўзғатувчи тотли бир хид туйди, онаси Ситорабону ошхонада таом пиширмақда. Одатда ҳар бир мусулмоннинг хонадониди жума окшомида ош дамланади. Фараҳбахш жума окшомида шаҳарликлар: «Бали, бугун жума окшоми, салла қозикқа илинадиган кун», деб бир-бирлари билан ҳазиллашиб қўйишади.

Ситорабону хуш-хуррам, қўли-қўлига тегмайди, ош пиширган, дастурхон тузатган, қарабсизки, бирпасда ҳамма нарса муҳайё. Хатто бир талай юмуш орасида вақт топиб, пардоз-андозга ҳам улгуради, шу аснода янги кўйлагини кийиб олганини ўғиллари ҳам, хизматкорлар ҳам сезмай қолишади. Дарвоқе, ҳадемай эри — хонадон соҳиби, суюкли ўғилларининг отаси Абдуллоҳ келиб қолади.

Хизматкор тарвуз келтириб, икки паллага бўлди-да, коса қилди. Ўзи ҳам анордек қип-қизил, тарам-тарам, емасангиз ҳам егингиз келади. Новвот чой ичганданми, Хусайн чанқаб, юраги куйиб турганди, чанқовнинг давоси деб, кўнглидан ўтказди. Одатда тарвузнинг тагини қириб ейишни яхши кўрарди, бунақа вақтда Маҳмудга: «Сен тарвузнинг мағзини егин, мен тагини қириб ейман», деб қўярди. Хусайннинг бу одатини билгани учун ҳам укаси иштаҳа билан тарвузнинг мағзини ўйиб ея бошлади.

Ибн Сино укасига разм солиб, тарвузнинг хусусияти ҳақида сўзлай кетди.

— Биродари азиз, билурсенму, тарвуз буйракка, жигарга даво эрур. Айниқса, уни ёш болалар кўпроқ истеъмол этмоқлари даркордур. Бухоролик деҳқонлар тарвузни қишга сақлашда устадурлар. Хасталик кезларида эмас, тарвузни кўпроқ соғлом вақтингда, қишин-ёзин танаввул этмоқ кони фойдадур.

Маҳмуд ҳозир еб бўлган палласини бир чеккага суриб:

— Хусайн, анави токчадаги китобни қайдан олдингиз? — деб қолди.

— Қайси китоб? Ана холос, фаромушлик курсин, бозордан уч дирхамга сотиб олган эрдим. Абу Наср ал-Форобийнинг бир рисоласи эркан. Қани, буюкка ол-чи!

Маҳмуд токчада турган китобни олиб келиб акасига тутқазди.

Ибн Сино шоша-пиша китобни варақлай бошлади-ю, сувга тушган тошдай жимиб кетди. Энди тарвузни ҳам унутганди.

— Ҳа, Хусайн, рисолада нелар хусусинда ёзилиб-дур?

Акасидан садо чикмади. Унинг учун ҳозир, шу дамда гўё ҳеч нарса йўқ, беқиёс поёнсиз уммонга чўмиб кетгандай. Борлиқни унутган, анчадан бери излаган, лекин тополмай юрган энг ноёб нарсасига эришгандай, орзусига етиш йўлидаги чигал бир жумбокни ечгандай. Етишгани эса Абу Наср Форобийнинг «Илоҳиёт» рисоласи эди. Қизиқ, жуда ҳам қизиқ. Бу юнон файласуфи Арастунинг айни «Маа баъда ат-Табиа» китобига ёзилган тушунтириш, ҳа, энг мураккаб рисоланинг соддароқ қилиб битилган баёни. Навқирон Хусайн Арастунинг мазкур китобини бир неча бор қайта-қайта ўқиган, ҳатто ёдлаб ҳам олган бўлса-да, негадир бу ўта мураккаб асарнинг дақиқ томонларини комиллигича тушуниб етолмаган эди. Ал-Форобийнинг шарҳи унинг учун ана ўша сеҳрли, мураккаб дунёга йўл очгандай. Китобнинг энг чигал, қийин муаммоларини осонлик билан ечиш, тушуниб олиш учун ажабтовур имконият туғилган эди.

Хусайн ботиний ҳаяжон ва меҳр билан китоб муковасига кўз югуртирди. «Арасту илоҳиётининг мақсадлари хусусида», деб беихтиёр қимтинди. «Бали, ақлингизга тасанно, шунча вақтдан бери қайда эрдингиз, азиз устод, закий муаллим. Арасту ям-яшил майсалар узра гавҳару инжуларни сочиб юборибди-ю, сиз аларни битталаб маржондек ипга тизибсиз, кўзимни очдингиз, зиё бахш этдингиз менга, улуғ мутафаккир. Офарин сизга, ақл-идрокингиз даргоҳида бош эгурмен, устод!»

Ал-Форобий «Илоҳиёт»ини мутолаа қилар экан, кўз ўнгида илму донишнинг илгари ўзи тушуна олмаган янги-янги қирралари намоён бўлмоқда эди. «Во ажаб, Арастунинг маънавий дунёси, унинг ақл-заковатига тасанно! Будир илму маърифат. Бундай инсонлар юз йилларда

хаётга бир бор келур. Шунча вақт мен унинг тафаккур дунёсига киролмай юрган эрдим, илло, энди ҳаммаси равшан».

Хусайн китобдан бир дақиқа ҳам кўзини узолмас, варақни ўқиганда: «Баракалло», «Офарин, ал-Фаробий», «Арастуға офарин», деб кўярди. Гўё лаззатли емакни танаввул этаётгандек чанқаб кетиб, косадаги муздек сувни жон-дили билан шимирарди. Тун ярим кечадан оған бўлса ҳам, аллома бедор, фикри уйроқ. Чарчамас, ўқиб кўзи толмасди. Айни куч-қувватга тўлган, илмга чанқоқ вақти эмасми? Ахир у, эндигина ўн саккиз ёшга қадам кўйди, чарчаш нималигини билмасди. Шарқда шу чокқача яратилган илм мулкига мансуб талай рисоаларини синчковлик билан ўқиб чиққан, интилишлари интихоси мазкур шарҳ ҳам эди. Беҳад шукурлар бўлсинким, тушунолмай юрган нарсасини, иншооллох, энди билиб олмай.

«Бу Аллоҳнинг инояти», кўнглидан ўтказди. Ўша китобни аёлга бериб, менга деб юборган Тангри таолонинг иноятига минг бор шукурлар айтиб — назир-ниёз этмоқ даркордур — кўнглига бир фикр келди — эртагаёқ китоб бозорига йўл олурмен — Абдусамадни топиб, унга беҳад миннатдорчиликлар билдириб, кейин қайси йўл билан бўлмасин, ўша ғарибани топиб, кўлимдан келган ёрдамимни ундан аямасмен. Китоби учун оғриниб уч дирҳам бергандим. Аллоҳ бу феълим учун кечиргай, ношукурлик қилибмен. Тасаннолар бўлсин Абдусамадга, кўярда-кўймай шул китобни менга сотди. Китоб эгаси Абдусамаднинг ҳузурига ҳақини олиш учун келади-ку?! Қизик, ул ожиза нечун бозорга китоб олиб чиқибдур? Шундан бошқа сотгулик нарсаси йўқ эркан-да?! Ажабо, бир ночор оилага ал-Фаробий китоби қайдан келиб қолибдур? Афтидан, китоб соҳибаси анча маърифатли оиладан бўлса керак! Кимнинг аёли экан ўзи? Балки бир кўли калта, ҳасрати узун бевадур болалари бир этак. Балки Абдусамад китобфуруш уни билар. Аёлни топиб, мана бу китоби учун уч дирҳам эмас, қанча олтин берсам ҳам камлик қилур, ҳатто бошидан зар сочсам арзир».

Тонг отишига ҳали анча бор. Самога тикилди, Зухал ҳамон кўтарилмабди. Кат чеккасида Маҳмуд пиш-пиш ухламоқда. Салқин тушганлигидан жунжикиб, дастурхонни устига ёпиб олибди. Ёнида ярим палла чала ейилган тарвуз, Маҳмуд ҳатто урувларини ҳам олиб

қиришга тайёрлаб қўйибди. Қириб ҳам қўярди-ку, аммо акаси ўзи, фақат ўзи қириб ейишни ёктиради. Рост, хуш кўради шундай қилишни. Буни отасидан ўрганган. Отаси Афсонада то кўкламгача тарвуз, қовун, узум, анор, беҳи ва бошқа меваларни сақлар, бутун оиласига ҳам шуни ўргатган эди. Ситорабону бу ишларга ҳаммадан ҳам чечан. Хусайн анорни жуда ҳам ёктиради. Ўғлим хуш кўради, деб Ҳиротдан бўлса ҳам анорнинг сара хилларини олдириб келиб, эҳтиётлаб сақлаб қўяди она-йизор. Фақат Хусайнга дейди, нима қилса ҳам тўнғич фарзанди, бош бола унинг учун ғоят азиз, меҳрибон, «бахт юлдузи» билан тузилган бу фарзандига Ситорабону негадир айрича меҳр билан қарайди. Гоҳо Абдуллох: «Ҳадеб Хусайн, Хусайн деяверасан, кун чиқса ҳам Хусайнга, ой чиқса ҳам Хусайнга эркан-да, ахир ўғлинг биттами, Маҳмуд-чи?!» деб уни дашномлар забтига олади. Шунда Ситорабону:

— Маҳмудим ҳар нарсага кўнаверарди, Хусайн — бошқача... Унга Аллоҳнинг назари тушган, — деб бироз ўйланиб туради-да, кейин: — Нима бўлса ҳам бош боламда, — деб қўяди.

Кеча тинч, осойишта. Сокинлик қўйнида бир жўшқин дунё бордек туюлади Хусайнга. Ёш даҳонинг ақли-шуури тобора тиниклашиб, фикрлари қўйилиб келарди. Ажабо, борлиқ бу дунё, азалий ва абадий, уни ўзгармас дейишади. Ахир, буларнинг мутаносиблиги илоҳийдан-ку?! Яратганга ҳамду сано айтиб, тилимда ҳам, дилимда ҳам Қаломуллоҳни жо этиб, яна бир бор дейманки: барчаси Яратгандан. Айни кезде илму ҳикматнинг адоғи йўқ, нечаки ўқисангиз, ўргансангиз озлик қилур. Инсон тафаккурининг ҳам поёни йўқ эркан. «Илоҳиёт»даги Арасту битиклари ва Форобий шарҳларини таҳлил этаркан, ўз ақл-заковати бир нарсани англаб етди: бу олам яхлит, мураккаб тузилишда, уни билмоқ йўли зарурият; сабабият, имконият ҳамда воқеъликни кузатиш ва ўрганиш зарурдур.

Оламда мавжуд барча нарсалар иккига бўлинур: зарурий вужуд ва имконий вужуд. Ҳар иккаласининг ҳам муносабати сабабият ва оқибат натижаси бўлса ажаб эрмас. Мутлақ фазовий онг — Аллоҳдур. Инсон руҳи абадий мўъжиза. Унинг иқтидорига дуч келиб қолсак, дарров рад этмоққа ошиқмаслик керак. Инсон руҳида муҷассам мўъжизани изоҳлаб бергувчи табиатнинг ўз қонунлари бўлиши муқаррардур. Дарвоқе, руҳни рад этсак,

дунёдан беҳабар, фаросатсиз, гумроҳга айланиб қолур-миз. Дунё бебақо, ўткинчи. Аммо шу фоний дунёда уни бевафо айлайдиган ғаламис, олчоқ одамлар кўп эркан. Улар бу дунёда тошган неъматлари теварагида ўралашиб Аллохнинг қаҳри-ғазабидан, дорилфанодаги гуноҳларининг жазосини дорилбақода тортишларидан беҳабар қолмоқдадирлар. Ёруғ дунёга бир марта келамиз, деб айш-ишратга муккаларидан кетишади, бировнинг ҳақини ейишдан, тухмат, адоватдан кўрқишмайди ҳам. Бундай нодон кимсалар ўйлашмайдики, босган ҳар бир қадамимиз баайни руҳиятимизга битилиб борур. Гуноҳ ишлар учун жавоб бериш вақти етади. Савоб ишлар эса рағбат китобига битилмишдир. Аллохни унутганлар иймонидан, виждонидан ажралади. Ҳамма қилмишлари ҳисоб-китобда, қиёмат-қойим бўлганда Аллох наздида жавоб беришади. Наҳот, шунга билмай беш кунлик роҳат-фароват деб гуноҳга ботиб юрсалар. Арасту ҳақ экан бу масалада. Инсон руҳи абадий, у бир вужуддан иккинчи вужудга ўтгай. Юнонлар уни «метампсихоз», Исломда «таносух ал-арвоҳ» дейилади.

Инсон ўлгач, унинг руҳи яшайди, у билан мулоқот қилиш мумкин. Жон танадан чиқиб кетгач, у абадан таназзул этгусидир. Шу боис барча халқларда шундай одат бор: руҳларга, илоҳларга қурбонлик қилиш, жонлик сўйиб қон чиқариш. Инсон бу ишни бекорга қилмаган.

Бас, инсон руҳияти абадий, ҳамма нарса Тангрининг инояти билан содир бўлур экан, одамлар ўртасидаги низо нечун, нега улар бир-бирига қашқир, ахир инсон эзгулик, яхшилик учун туғилган-ку?! Энди ўн саккиз баҳорни кўрди, аммо туриш-турмуши нотинч, эҳ-ҳе, бундай ўйлаб қараса ҳаётнинг қаҳри қаттиқ экан. Бу нотинч дунёда нафси ғолиблар кўп, амиру подишоҳларнинг фикри ўзгарувчан, баъзан ҳаётнинг қил устида турур, ҳеч гап эмас, бир ифвогарнинг хиёнати билан бошингга қилич келур, сўнг ёруғ дунёни тарк этурсен. Аммо, амир Нух Мансурнинг унга муносабати ҳозирча яхши бўлгани билан, билиб бўлмас, балки эртага ўзгариб қолиши ҳеч гап эмас. амир мухитидагиларнинг Ибн Синони кўрарга кўзлари йўқ. Буни яхши билади. Бахтига отаси бор, ақлли, тадбиркор, маслаҳатгўйи; худди энг яқин сирдоши каби сўзлашади у билан.

Ҳозир аини куч-қувватга тўлган вақти. Деки ёши улғайган сари негадир таъвиши ортмоқда ~~563~~ ҳе, ҳали уйланмади, сўнгра албатта бола ҳақиси бўлади ~~...~~

Эсиз-эсиз, болалик йиллари, худди дарёдек окиб ўтди-кетди. Мурғак, бир нораства, ташвиши йўқ эди.

Ў, ўша қувнок кечган болалик йиллари... Киндик қони тўкилган она қишлоғи Афшона. Бахтиёр, қайтарилмас дамлар... Турмуш ташвишлари йўқ, ўйнаб, дала кезиб, капалаклар тутиб, беғубор оқар сувларда чўмилиб, боғ-роғларда озод қушдек яйраб юришарди. Афшонанинг ўзига хос табиати бор, бениҳоя гўзал. Ҳаммаёқ мева, узумзор боғлар. Айниқса баҳор кезлари ҳаммаёқ гулсабзаларга кўмилиб кетар, ариқлар сувга тўлиб, табиатда ажиб бир мўъжизакор жонланиш бошланар, серунум ўтлоқлар, кўм-кўк яйловлар бу ажойиб қишлоққа яна ҳам кўркамлик бахш этарди. Ҳар фаслнинг ўзига хос табиати, хислати барқарор: ёзда, кузда пишиқчилик, кишининг ўз юмушлари, олди-сотди, савдо-сотик дегандек...

Отаси асли балхлик бўлиб, қаттиққўл, жуда тадбиркор одам. Ўғлига ғоят эътибор билан қарар, унинг илмли, баркамол бўлишини орзу қиларди. Ҳусайн ҳар дақиқа хис этиб юрар эрди буни.

Уларнинг Афшонада дала ҳовлилари, тагин каттагина боғлари, бир неча таноб ҳосилдор ерлари бўларди. Отаси қишлоқда солиқ йиғувчи омилкор бўлганлиги тўфайли кўп савобли ишлар қилиб, камбағал етим-есирларга ҳамият кўрсатарди.

Боз устига суҳбати ширин, ғоят улфат, маърифатли, бадийятга ҳавасли. Уйдан меҳмон аримасди. Кечқурунлари қишлоқнинг эътиборли кишилари йиғилишиб, меҳмондўст хонадонда ҳамсуҳбат бўлишарди. Ҳусайн ўшанда отасининг бағрига кириб, оқиллар мажлисидан баҳраманд бўлар, унинг ёш, чанқоқ зехни кўп нарсаларни илиб олишга қодир эди.

Онаси Ситорабону асли афшоналик бир деҳқон қизи бўлиб, қишлоқда малоҳат бобида унга етадигани йўқ десак янглишмаймиз. Ҳусайн ўз онаси билан ҳамиша фахрланар, уни жондан ортиқ суярди. Унинг меҳнатсеварлиги, отасига бўлган беқиёс ҳурмати, фарзандларига ҳамиятли муносабати ёш Ҳусайн қалбида онасига нисбатан чуқур меҳр уйғотгандики, фарзанди қобил бунинг туб моҳиятини англаб етолмас, етолмагани сайин волидасига муҳаббати ортар эрди.

Ёз ойлари, айниқса саратонда, Ҳусайн кун исиб кетган кезлари онаси билан кечалари томга чиқиб ётишарди. Ўшанда ҳамма ухлаб қолса ҳам, Ҳусайн ухламас, кўкдаги беқиёс юлдузлар чамани, сеҳрли коинот унинг

аклу хушини банд айлар, айтадиган сўзлари, саволлари кўп бўларди.

Хусайннинг хаёллари бўлиниб, уйқуси қочиб кетар, кейин онасини ганга тутарди; Ситорабону уйқули кўзларини пирпиратиб: «Энди ухлай қолсанг-чи, ўйла-ганларингнинг барчаси Аллоҳнинг амри, инояти биландур», дерди-да бошқа томонга ўтирилиб яна уйқуга кетарди.

Хусайн эса гўдак фикрати далдасида ўзича нималарнидир ўйларди. Қани энди, бепоён самога учиб, ҳаммасини ўз кўзи билан кўриб қайтса! Хаёл жозибали нарса, унинг кўзгусида кўп ҳодисаларни кўрса бўлади, хоҳласанг узоқ сайёраларга, Ойга ҳам учининг мумкин. Кўз ўнгида ўша номаълум маъволардаги ҳаёт ва мавжудот намоён: гўдак хаёллари нималарни орзу қилмайди. Тонг эса олис-олисларда...

Бир маҳал Ситорабону уйғониб:

— Хусайнжон, хаёлпараст ўғлим-а, ҳалиям ухламадингми? — деб қолди. Шунда Хусайн ёнига ўтирилдию, ўзини ухлаганга солиб кўзини чирт юмиб олди.

Афсоналик қўшнилариининг Сирож деган ўғли бўлар, Хусайн кўпинча ўша билан ўйнарди. Боланинг отаси тақводор одам эди.

Ёдидан чиқмайди, баҳор кезлари Хусайн Сирож билан варрак ясаб, уларнинг пастаккина томига чиқиб учир шарди.

Варрак ясашда Сирожнинг олдига ҳеч бир бола тушолмайди. Қамишни усталик билан силлиқ қилиб йўнар, сўнгра енгил учади дея қайдандир юпка хитой қоғози топиб келарди. Варракнинг қулоғига, белбоғига турли рангдаги қоғозлар ёпиштирар, шокилдасини ҳам чиройли қилиб қайчи билан майдалаб кесарди.

Бир куни икковлон томда варрак учиринишаётганларида шамол эсмай қўйди. Сирож осмонга қараб: «Шамол, бири камол, чўлоқ кетмонингни олиб қоч!» деб бақирди. Шунда гўё бироз шамол эсгандек туюлди, Хусайн томининг бир чеккасида варракни ушлаб туравераркан, жўраси варракни тортиб, кейин силтаб-силтаб орқага тисланди. Хусайннинг хайҳайлашига қарамай, варракка берилиб кетиб Сирож орқаси билан томдан пастга ағдарилиб тушди. Ҳартугул, том унчалик баланд эмас эди, бунинг устига уй орқасига қиши билан йиғилган гўнглари тўплаб қўйишган экан. Сирож соф-омон қолди.

Отаси хўжалик юритишга уста, деҳқончиликдан чиқ-

қан сабзи, шолғом, турп, пиёз ва бошқа сабзавотлар куз бўлди дегунча ўрага солиниб, саранжом-сариншта қилиб олинарди. Абдуллох, иқтисод юзасидан деб кўп хизматкор сақламасди, амалдорман деб гердаймас, ўзи ҳам захматкаш, баъзан хизматкорлар билан баб-баравар ишлашар, Хусайнни ҳам меҳнатдан четда қолдирмасди.

Борда ўрик, шафтоли, олма кўп эди. Оқ, қора кишмишни қуритиб, майиз қилиб, кейин киши билан пуллашарди.

Ҳар йили Хўжанд томонлардан саржинчилар келишарди. Абдуллохнинг улар билан эскидан ошночилиги бўлган. Отаси қуритган ўрик, олма дарахтларини саржинчиларга бериб, ўтин тайёрлатарди. Хўсайн кўпинча саржинчилар гулхани атрофида уларнинг сўзларини тинглаб ўтиришни ёқтирарди. Гулхан чўғида қора қумғон қайнар, олма чойи жуда тотли бўларди. Саржинчилар бугдой унидан ҳамир қилиб, кўрга кўмишарди. Кўмма ноннинг ширинлигини айтмайсизми!

Хўжа Солих деган хўжандлик саржинчи бўларди. У шоиртабиат одам, Дақиқий Унсурий ва Фирдавсийдан кўп тизмаларни ёддан ўқиб берарди. Хўсайн унга маҳлиё: қироати қорилар талаффузидек равон эди Хўжанинг. Солих Хўжандий туфайли Абулқосим Фирдавсийдан кўнглига кўчган ашъор ҳамон Хўсайннинг ёдида.

Афшонада ҳам ҳар жума бозор куни ҳисобланади. Бу жума ҳам Хўсайн Сирож билан икковлашиб бозорга йўл олишди. Сирожнинг иштонборига авайлаб тугиб қўйган бир дирҳами бор экан. Кейин билса, Сирож ўша пул сабабли жўрасини бозорга судраган. Хўсайнда эса қора чақа ҳам йўқ, зеро, отаси ўғлини пулга ўргатмаган. Ёнларида бир дирҳам билан икковлашиб бозор айланишди, ҳамма нарсага харидор бўлишади-ю, ўша бир дирҳамга мўлжаллаб кўришади, қайда дейсиз, арзимаган пулга нима ҳам берарди.

Бозорнинг гавжум жойида бир одам Хўсайнга қараб жилмайди-ю, қўлидаги икки томони қабарик ялтироқ шишани кўрсатиб имлади, Хўсайн уни кўрса ҳам кўрмаганликка олади.

— Эй йигитча, мана буни кўр, фаройиб нарса бу, — деди ҳалиги одам.

Хўсайн энтиқиб, нима демоқчи бу одам ўзи, деб индамай тураберди, афтидан, бу ерлик бўлмаса керак, кўриши ҳам бошқачароқ, оташпарастлардан бўлмасин, ажаб.

— Амаки, не эркин ўзи, бир кўрсатинг, сотасизми? — деб сўради Сирож.

— Сенга эрмас, анави йигитчага сотурмен, — деди кулимсираб.

— Баҳосини билсак бўладими? — кесатди Сирож ховлиқиб.

— Жўрангга сотурмен, кара, унинг пешонаси яраклаган кўринур.

Сирожнинг жаҳли чикди, кейин Хусайнга:

— Бу ёққа келсанг-чи! — деб зорланди.

Хусайн юввош якинлашди. Савдогар қўлидаги йилтирок нарсани Хусайнга узатди.

— Мана, бок, бу куёш нуруни ўзига ютиб, оташга айлантурур, — деди хайратомуз.

— Нечук, жуда кизик-ку! — таажжубланди Хусайн ва қалин ойнанинг у ёқ-бу ёғини ағдариб кўрабошлади. Кейин кўзига тутиб Сирожга қаради, дўстининг калласи кўзига хумдек бўлиб кўринди. Кулиб юборди.

— Қани, бу ёққа бер-чи, hozир сенларга тагин бир нарсани кўрсатурмен, — деди сотувчи.

Кейин ойнани қуёшга тутиб, қўлидаги пуштиранг рўмолчага ўтқир шуъласини тўғрилади. Зум ўтмасдан, рўмолча тутай бошлади. Болалар хайратга тушиб, бир-бирларига қараб қўйишди.

Савдогар рўмолнинг ёнаётган жойини қўли билан ми-жиглаб ўчирди-да: «хўш, энди не дейсизлар» дегандек болаларга қараб турди. Бу билан гўё бунақа ноёб нарса ҳеч қаерда йўқ демокчидек:

— Буни заррабин дейдурлар, — деди.

— Уни бизга сотинг, сотақолинг, — ялина бошлади Сирож.

— Неча пулларинг бор?

— Мана шу, бир дирхам, ортиқ пулимиз йўқ, худо урсин ёлгон айтсам, шунга берақолинг?

— Жўранг нечун сукут сақлайдур, индамай туриб-дур, унинг ҳам пули йўқми? — деди у Хусайнга маъноли қараб.

— Хусайннинг ҳам пули йўқ. Икковимизники шу!

— Исминг Хусайнми? Заррабин ёқдими сенга?

— Майли, бир дирхамга берсангиз олурмиз, — деди секингина Хусайн.

— Сен Абдуллоҳнинг ўғлими?

— Шундай, тақсир.

— Отангга айт, Довуд салом айтди дегил, хузурига

борурмен. Майли, дирхамларинг ўзларингга, мана бу тилсимни сенларга текинга бердим.

— Раҳмат, раҳмат! — деди болалар ва икковлон шу ондаёқ ҳеч нарсага эътибор қилмай гавжум одамлар орасидан ёриб ўтиб, илдам бозордан чиқиб кетишди.

Довуднинг йилтироқ заррабини болалар учун ажиб бир янгилик, бекиёс тилсим эди. Аммо, бу «ўйинчок»нинг сўнги яхшилик билан тугамади. Икковлон бир дехқоннинг беда ғарами ёнида уни куёшга тутиб «тажриба» қилаётганларида ўт чиқиб, беда ғарами ёниб кетди, ўзлари аранг қочиб қолишди, кейин бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очишмади, ёпиғлиқ қозон ёпиғлиғича... Шундан сўнг икковлон заррабинни галма-галдан ўйнаб юришди: баъзан Хусайн ҳам уни Сирождан сўраб олиб уйига олиб кетар, онаси билан томда ётган кезларида кечалари яширинча юлдузларга, Ойга солиб, хаёл дунёсига чўмар, гўё сирли олам унинг мурфак қалбини мафтун этгандек...

* * *

Фулом табибни саройнинг бир чеккасидаги баҳайбат эшик томон бошлади. Кутубхона томон элтадиган йўлни ўтлар босиб кетибди. Афтидан, бу тарафга одам кам келса керак.

Кутубхона эшиги саратонда яхшилаб қуритилган тут ёғочидан, ўймакор усталар жуда маромига келтириб ишлаган. Фулом оғир эшикни зўр-базўр очиб, табибни ичкарига таклиф этди.

Катта хона. Баланд шифтлари, кўркам устунларини ўймакор усталар маҳорат ила ишлашибди. Бир чеккада тахтадан қилинган супача, гилам тўшалган, хона унчалик ёруғ эмас. Хонтахта ёнида ранги захилтоб, от юзли, жиккадан келган букир бир одам ўтирибди. Китоб варақларини эринмасдан синчковлик билан тартибга солмоқда.

— Хожам, амиримизнинг фармонлари билан табиб жаноблари кутубхонангизда мутолаа қилишларига руҳсат этилдилар, — дедию ортига қайтди фулом.

Ибн Сино хожага салом берди, аммо алик олдими, йўқми, эшитилмади. Букри киши қилаётган ишидан бошини кўтармай, анови токчалардаги китоблар билан танишаберинг, деди совуққина.

Ибн Сино қўлидаги анжомларини бир чеккага қўйди-ю, токчалардаги қалин сахтиён муқовали китобларга тикилиб қолди. Рўпарадаги ҳашаматли токчада Қуръони каримнинг Маккаи муаззаммада, Мадинаи мунавварада,

Миср, Эрон, Ироқ, Сурия ва бошқа мамлакатларда кўчирилган нусхалари. Ёндаги тоқчада эса буюк муҳаддислар тўплаган саҳиҳ ҳадисларнинг турли қўлёзмалари. У, Қуръони мажидни олиб кўзига суртди-да, ўпиб жойига кўйди. Сўнг бошқа китобларга ҳайрат назарини тикди: «Ҳазрат Али», «Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайн» қиссалари, Абу Муслим, Ҳамза, Иброҳим Ахтам жангномалари, «Рустами Достон», «Сиёвуш» қиссалари, «Алиф лайло»... Бошқа жавонда оташпарастрларнинг «Занд» деган муқаддас китоби, унинг катта-кичик нусхалари, шарҳлари. Ҳиндистон, Хитой, Юнон, Миср, Бобил, Эрон, Табаристон — Шарқнинг ажойиб дурдоналари. Китобларнинг сон-санови йўқ. Булар билан танишиб, ўқиб чиқиш учун озмунча вақт керакми, деган тотли харос босди кўксини.

Ибн Сино бекиёс бир дунё ичига тушиб қолгандек эди. Қувончи ичига сирмас, ҳатто эски китобларни ямаб-яскаб ўтирган кутубхона хожасини ҳам тамомила унутди. Кўз ўнгиди бутун бир маънавият дунёси. Бунақаси бўлмаганди ҳеч. Роса омади келди, ниҳоят, энди орзусига эришди. Кутубхона соҳибининг совуқ муносабати ҳам унинг ҳозирги қувончига озгина бўлса-да таъсир этмайди. Ахир, у ҳақиқий китоб шайдоси-ку?! Энди фурсатни бой бермай, енг шимариб ишга киришмоқ даркор, токи бир дақиқа вақт ҳам зое кетмасин! Шу мақсадда бир чеккадан ишга киришиб кетди, унинг учун шу дамда ҳеч ким йўқ, фақат китоблар...

Бир маҳал, хожа оёқ учида юриб, қайгадир чиқиб кетди.

Ибн Сино хонада ёлғиз қолгач, у ёқ-бу ёққа разм ташлади. Кутубхона соҳибининг иш тахтасида қайчи, пичок, синган эски сопол пиёлада сираж. Таъмирлаб, тартибга солинган китоблар бир чеккага саранжомлаб қўйилган. Афтидан, у анча саранжом-сарашта одам кўринади. Демак, ўзига топширилган ишга пишиқ. Китобни қадрлайди. Амир ҳам кимни қаерга қўйишни билади. Одамини топибди, дея ўзича кўнглидан ўтказди Ибн Сино.

Кўрдик, пасти тоқчаларда асосан диний китоблар, жангномалар. Ақлий-нақлий илмларга, таботатга доир китоблар қаерда эркан? Ён-верига назар ташлади. Хона чеккасида ўнлаб сандиқлар турибди, ҳаммаси қулф. Гўё ичиди ноёб зару жавоҳирлар бордек. Балки китобдан ташқари бу ерда амирнинг бойликлари ҳам сақланаётгандир?! Шунақа гаплар ҳам қулоғига етган, сан-

диқчаларга қараб ҳам ҳайратда қоласиз, бошлаб ишлашибди, дейсиз. Ахир, энг моҳир сандиқчи усталар Бухорода-да! Хонанинг бир чеккасида яна бир чиройли жимжимадор эшик бор, унга зина билан чиқиларкан. Эшиги кулф. Бутун сиру антиқаларни ўзида сақлаётгандек туюлди Ибн Синога. Инчунин, хонанинг иккинчи қавати ҳам бор. Ким билсин, ўзи ўйлаган, энг нодир китоблар юқорида бўлса ажаб эрмас.

Хожа шошганча хонага кирди. Қўлида китоб билан хаёл суриб турган табибга бир қаради-ю, жойига бориб ўтирди. Тахлаб қўйган китобларини яхши ёпишибдими, дегандек бирма-бир текширувдан ўтказди. Кейин ерда ётган варақларни яна қайтадан эринмай дасталай кетди. Варақларнинг боши, охири йўқдек, буни Ибн Сино сезиб турибди, унинг қўлига ҳам ана шунақанги саҳифалари алмашиб, бетлари йиртилиб кетган китоблар кўп тушган, у ҳам худди хожага ўхшаб, кечалари мияси ачиб, китоб ямаб ўтирган.

Кутубхоначи — саҳхофга тикиларкан, Ибн Синонинг негадир унга раҳми келди: нима ҳам қилсин, бошқа ҳунари йўқ-да, бўлмаса умр бўйи шу зах хонада, офтоб кўрмай ўтирармиди. Китоб ўқишга кизикса, илм кишиси бўлса, бошқа гап. Ўқиш-ёзишни билса ҳам, лекин ўқий олмайди, аниқроғи, жисмонан заиф бўлганлигидан кўзининг нури етмайди. Ёшлигида кўп китоб мутолаа этгандир, қайдан билсин, у билан ҳали ҳамсуҳбат бўлганича йўқ.

Хонада сукунат, сосудалик. Пашша ҳам учмайди. Бутун жаҳоннинг окинлиги шунда гўё. Фақат китоблар шивирлайди овоз чиқармай. Айни сукунат, осойишталикда олам-олам жўшқинлик, ақл,-заковат аҳлининг асрлардан бери йиғилган маънавий дунёси мужассамдек. Буни Ибн Сино яхши билади, тушунади, идрок этади. Ахир, у илм хазиначилари ичига тушиб қолди-ку. Бунда ақлни пешлайдиган дурдоналар бисёр. Кўнглида миннатдорлик туйғулари кўзғалиб, шу дамда кутубхона соҳиби унинг кўзига бирам чиройли кўриниб кетдики, ҳатто кучоқлаб ўпиб олгиси келди. Меҳнатқаш, ғоят жафоқаш, мискин одам эркан, дея кўнглидан ўтказди.

Кеч ҳам бўлди, хонага оқшом чўқди. Шам ёқиш керак. Хожа таъмирлаган тайёр китобларни алоҳида токчага тахлаб, у ёқ-бу ёқни йиғиштира бошлади. Варақлари алмашиб кетган эски китобни ўз ҳолига келтириш учун жуда қийналиб кетди, охири чарчади шекилли, бир чеккага эҳтиётлаб олиб қўйди-да, қайчи билан сиражни

алоҳида кичик тоқчага олиб бориб, ўзи доимо турадиган жойига саришталади.

Шу вақт қўлида супурги билан хипчадан келган бир йигит кириб у ёқ-бу ёқларни тартибга солабошлади.

— Мулла йигит, тагин аср намозига кечикиб қолмайлик, — деди хожа Ибн Синога юзланиб.

Ибн Сино кетиш вақти етибди, деб хожага итоатқорона қуллуқ қилди, энди ўқий бошлаган китобини жавонга қўйиб, хайр-хўшлашиб уйига жўнади.

Эртаси Ибн Сино барвақт келди, хожа ўрнида, ўша китобни яна варақламоқда. Ибн Сино хожага қуюқ салом берди-ю, ўтирган тахта супача ёнига келиб:

— Ёрдамлашайми, тақсир? — деди.

Хожа ялт этиб Ибн Синога қаради.

Мамнун бош ирғаб:

— Ташаккур, мулла, йигит кўп яшанг, — деди.

Ибн Сино хонтахта устидаги варақлардан бирини олиб, ўқий бошлади.

— Ие, бу ал-Киндийнинг рисоласи-ку, тақсир! — деди.

— Узр... дарров қайдан билақолдингиз, — деди таажжубланиб хожа.

Ибн Сино кутубхона соҳибининг ёнгинасига ўтирдида, пароканда варақларнинг мазмунига қараб, бир неча дақиқа ичида жой-жойига қўйди. Сўнг:

— Охирги икки варағи йўқолибдир, тақсир, — деди хожага юзланиб.

— Сиз бу рисола ни ўқиб эркансиз-да, — деди. Унинг ҳорғин юзларига бироз табассум югургандек бўлди.

— Ал-Киндийнинг китоблари менга танишдир, унинг асли исми-шарифи Чораки, биринчи асрда қадимги Кушон подишоҳи Канишка даврида яшаган табиб, ўткир дидли аллома бўлган. Табобатга доир китоблари кўп эрур. Менинг падарим Балхдан Афшонога кўчиб келганларида китоблари ичинда мана шу рисола ҳам бўлган.

— Афу этгайсиз мени, падарингиз ким бўладурлар?

— Абдуллоҳ ибн Хасан, саройда ишлайдурлар, муассир эрурлар, омиллик қилурлар.

— Яна бир бор кечиргайсиз, ўзингизнинг исми-шарифингиз-чи?

— Хусайн, Ибн Сино, — деди.

Хожанинг юзи ёришиб кетгандай эди. У, даст ўридан туриб, энди Ибн Сино билан чинакамига самимий кўришди.

Қарабсизки, шундан кейин ҳақими замоннинг ишлари янаям юришиб кетди.

Нега ўзимни кечаёқ таништирмадим, амир менга қўшиб юборган гулом ҳам ғоят бетаъсир хизматкор эркан, ўшанда яхшироқ тушунтирмай чиқди-кетди-я, деб ўйлади Ибн Сино. Ахир, сарой табиби, амирнинг ўзлари илтифот кўрсатиб, кутубхонадан фойдаланишга рухсат этдилар, ҳамма китобларни кўрсатишингиз мумкин, деб айтмади. Ибн Синонинг хаёлига яна бир фикр келди: Хожа барибир амир айтганда ҳам кутубхонадаги китобларнинг барчасини кўрсатмайди. Хазинага кириш учун, ҳаммадан аввал хожанинг дилига йўл топиш керак эркан, ҳа, ҳақ гап шу!

— Ўзингизни илгарироқ таништирмайсизми, ахир мен табиб Ибн Синоман демайсизми?

— Энди, тақсир...

— Бунақа вақтда камтарлик жоиз эрмас, бу ёққа юринг, — хожа ёнидаги кичкина темир сандиқчадан калитлар шодасини олди-да, табибни зинапоя томон бошлади.

Калит солиб, эшикни очиб, икковлон иккинчи қаватга кўтарилишди.

Иккинчи қаватда ҳам худди пастдагига ўхшаш катта хона. Аммо унинг қурилиши, шифт, девор, устунларининг ишланиши, безаклари, жиҳозланиши бошқачароқ, ҳаммаси алоҳида эътибор билан қилинган. Қўлинг дард кўрмагур моҳир усталар шу қадар гўзал безаклар ишлаган эдиларки, кўриб ҳайратда қоласиз. Деворларнинг ичига ойна қўйиб, кейин ганждан жимжимадор гуллар солинган. Ақл бовар қилмайдиган даражада гўзал, санъат мўъжизаси. Бу ерда ҳам тоқчалар, кумуш, тилла, садафдан безаб ишланган сандиқлар.

— Шу сандиқлар ҳам китобга тўлами, тақсир? — деб сўради Ибн Сино.

— Бўлмаса-чи! Ахир, бу сандиқлар бу ерга ҳавасга қўйилибдиму, дейсиз, — деди хожа жиддий.

Атрофга бир неча хонтахта қўйилган, атлас, духоба кўрпачалар тўшалган. Энг тепада катта, безакли хонтахта. Янги атлас кўрпачалар, болишлар қўйилган. Бу амирнинг жойи. Хожанинг айтишича, афтидан, амир Нух ибн Мансур илгарилари бу хонага кириб мутолаа этган, ҳозир бўлса катта ўғли шахзода Мансур гоҳо-гоҳо қадам ранжида қилур эрканлар.

— Мана, сиз учун зарур бўлган рисоалар шул сан-

дикларда, аммо уларнинг кўпи ғайридиний китоблардур. Амир хазратлари уларни ўқишга рухсат этмайдурлар. Аммо сиз ўқисангиз бўлур, ахир сиз ҳақимсиз, илму ҳикмат одамисиз. Айтгандай, ҳеч бир одам кирмайди бу хонага. Баъзан ажнабий меҳмонлар, ҳурматли давлат арконлари Бухорога ташриф буқришганда, амир меҳмонларни ана шу кутубхонага олиб кириб, ҳамиша ушбу китоб дурдоналарини кўз-кўз қилурлар. Келган меҳмонларнинг ҳаммаси ҳам бу мўътабар хазинага холис назар бирлан қарашаберамайдилар, баъзилар, бу куфр жой, уни ёқиб юбориш керак, дейишди ҳатто. Бундайларга амирнинг ўз жавоблари тайёр. Куръони каримдан оят келтириб, мусулмонлар илму ҳикматни билишлари зарур, ахир Парвардигорнинг ўзлари ҳам қудрат ва ҳикмат соҳибидурлар, деб ҳақ сўзини айтадурлар.

Ибн Сино ҳар куни тонготарда келиб, баъзан нонуштани ҳам шунда қиладиган бўлди. Эртаю кеч китоб мутолааси билан банд бўлар, дилида эса битта орзу, лекин уни хожага айтишга негадир тили бормас, бунга «зикна» кутубхона соҳиби рози бўлмаслигини ҳам биларди. Оқибат шундай бўлдики, бир куни Ибн Сино мутолаага берилиб кетиб, кеч бўлганини ҳам билмай қолибди. Хожа эса уни адлақачон кетиб қолган деб ўйлаб, эшикни кулфлаб уйига жўнаган. Эрталаб келиб, эшикни очиб кирса, Ибн Сино китоб мутолаа этиб ўтирган экан.

— Маъзур тутинг, тақсир, билмай эшикни кулфлаб кетаберибман.

— Сизга кўп раҳмат бу ишингиз учун, — деди кулиб Ибн Сино. — Бундан кейин ҳам устимдан кулфлаб кетабериңг. Минг-минг розидурмен. Зеро, мен бу кеча хази-на ичида ётдим...

— Бундай қилишга менинг ҳаққим йўқ. Дарвоқеъ, шуни ҳам айтиб қўяйки, биттаям китобни уйингизга беролмаймен.

Гап тамом. Энди ҳамма нарса равшан. Кутубхона ишончли қўлда. Ибн Сино бунинг учун дилдан хурсанд. Ахир жаҳонда тенги йўқ бу кутубхонани сақлаш, авайлаб-асраб келажак авлодларга етказмоқ керак. Эҳ-хе, бу маънавият хазинасини тўплаш учун неча йиллар сарф бўлган. Бутун-бутун аждод-авлодлар, ақл соҳиблари, до-нишмандлар фикри, идрокининг маҳсули-ку бу. Ҳа, мазкур кутубхона улуг Сомонийлар авлодининг энг нодир мероси, бундай ақл хазинасини ҳеч бир олтин-жавоҳир билан ўлчаб бўлмас. Албатта, подишоҳлар, амирлар ку-

тубхона бойликларини қадр-қимматини хазинадаги мол-дунё билан ҳеч қачон тенглаштирмайдилар, кутубхона қайси бир амирнинг даврида йиғила бошлаганини ҳам ҳеч ким билмайди. Аммо, унинг яратилиши, юзага келиши буюк Сомонийлар салтанати номи билан боғлиқдир.

* * *

Мусулмонларнинг муқаддас даргоҳи — жомеъ масжиди. Бунда ширин суҳбат борар, лекин суҳбатдошлар кўпчилик эмас, фақат икки киши эди, холос. Бири ёш, навқирон; бири мўйсафид, кўпни кўрган нуроний, пиру бадавлат улуғ зотлардан. Суҳбат мавзуси илми ҳикматдан бошланиб, охири Исломга бориб тақалди. Зеро, Шарқнинг дунёга маълум ва машҳур шаҳри бўлган Бухорои шариф — мусулмонлар дунёсининг таянчи.

Мўйсафид: — Биродари азиз, маъзур тутурсиз, меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан дерманким, каминанинг хаёлига бир фикр келибдур, айтмасликнинг ҳеч иложи йўқ. Сиз илмга ружу қўйган одамсиз.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом — илоҳо жойлари жаннатда бўлсин ул улуғ зотнинг — кўксиларини пайғамбарлик ва бошқа илму ҳикмат бирлан кенг очиб қўйганлар. Қуръони каримнинг «Иншироҳ» сура-сида шундай дейилган. Шу билан бирга Ислом дини ҳар бир фақир-фуқарога мувофиқ камтарин, инсонпарвар, авом халқ дилига мос этиб яратилибдурлар. Сиз, азизим, танангизга бир ўйлаб кўринг, Ислом ҳашаматлар, эҳромлардан, сербезак ашёлару олтин санамлардан йироқ. Мана, Бухорои шарифнинг масжид-мадрасаларига бир назар ташланг-а, олтин, кумуш, қимматбаҳо безаклар борми уларда? Йўқ. Илло, масжид пештоқларидаги илоҳий битиклар бинонинг безаги эрмас, ҳар бир мўминнинг Аллоҳ билан мулоқоти, меҳри ифодасидур. Мўмин-мусулмон учун битта жойнамозу таҳорат олмоқ учун бир обдаста бўлса бас. Ҳар куни беш вақт намоз, беш бор покланиш, беш бор жисмоний тарбия. Бу ҳар бир мусулмон учун ҳам қарз, ҳам фарз. Намоз вақтинда ўқилади-ган оятлар-чи, уларнинг ҳар бирида иймон, виждон, одамларга меҳр-шафқат сўзлари битилмиш. Намоз ўқиганингизда бутун дунёни унутиб, яккаю ягона Аллоҳ таоло меҳри бирлан яшайсиз, унинг даргоҳида ҳис этасиз ўзингизни.

Ривоятларда айтилишича, Муҳаммад алайҳиссаломнинг куёвлари бўлмиш ҳазрати Али (худо раҳмат қил-

сун) соҳибкиронни бирорта душман енга олмаган, ул зотдан ўк ўтмаган, қилич кесмаган, фақат ҳазрати Али бошларини саждага қўйиб намоз ўқиган вақтларида бутун бадаллари эриб, сув бўлиб кетур экан.

Йигит: — Маъқул сўзладингиз, Исломининг муқаддас китоби Куръони карим Маккада нозил этилмиш, унинг ҳар бир ояти, сураси инсон қалбининг поклигига, иймонни бут сақлашга йўналтирилмиш. Бировнинг ҳаққиндан кўрк, кўлингдан келса бева-бечораларга ёрдам бер. Виждонли бўл. Ёмонлик қилма, тухмат қилма бировларга. Тангригаоло инсонни яхшилик, эзгулик учун яратмиш. Муборак «Фотиҳа» сурасинда: «Бизларни шундай тўғри йўлга бошлагинки, у сенинг неъматларингга эришганларнинг йўли бўлсин», дейилмиш... Аллоҳ кўринмас, ҳеч ким унинг жамолидан шул дамгача баҳраманд бўлмаган. Негаким, у бизнинг ҳар биримизнинг жон-қонимизда, юрак-юрагимизда, иймонимизда, руҳиятимизда яшар. Шундай!

— Аллоҳ, ўз бандаларининг қилмишларидан бохабар бўлиб турур, яхши ишлардан ҳам, ёмон ишлардан ҳам. Бу дунёда, айш-ишратда яшайман деб ғаламислик, нопок ишлар билан машғул шайтонбошлар охиратда жазоларини олғайлар. Амиримиз атрофидаги текинтомоқ, қўлидан бир иш келмайдиган корчалонлар мени кўришолмайди. Ҳатто сеҳрарга, кофирга чиқариб қўйишдан ҳам тойишмайди. Аллоҳга минг бор шукурлар бўлсинким, мен ҳам Аллоҳнинг бир бандасимен. Барча мактовлар бутун оламнинг Парвардигори, Меҳрибон ва Раҳмли ва Жазо Кунининг Эгаси — Аллоҳга хосдир.

Аллоҳнинг китобида мўмин-мусулмон илму хикмат билан шуғулланмасин, дейилмаган аксинча, мусулмон аҳли доно, билимли бўлмоғи даркор. Мен Аллоҳнинг инояти билан донолар ақл-фаросати яратган илм-хикматга ишонурмен. «Тоҳа» сурасинда: «Эй Парвардигор, менинг илмимни зиёда қилгин деб айт» дейилган. Ҳадисда «Бир соатгина илм ўрганиш, бир кечалик ибодатдан яхшидир», деб уқтирилган.

Сиз Аллоҳ азиз қилган зотдурсиз, буни барчамиз тан олурмиз. Аллоҳнинг тўқсон тўққиз сифатларидан бири Раҳмон бўлиб, бу дунёда ўзининг моддий неъматларини ҳаммага баробар ато этувчи ва Раҳийм, яъни охиратда фақат иймонли бандаларгагина ўзининг раҳмат ва маффиратини бахш этувчидир. Шу боис, Аллоҳ яратган

неъматлар нега барчага баробар тақсимланмас? Нега бунча адолатсизлик? Нега бировлар ҳаққидан кўркишмайди?

— Ислоннинг ғояси-чи? Сиз, ўзлари муфтий ҳазратлари айтганларидек мафкураси-чи? Қуръони каримнинг ҳар бир сураси инсон қалбининг тоза, пок бўлиши ҳақиндадир. Аллоҳ таоло якка-ягона, ундан бошқа илоҳ йўқ, у ўз жамолини бизга кўрсатмаса ҳам, ҳар дақиқа биз билан бирга, ёнимизда, юрагимизда, иймонимизда яшар. Аллоҳга шак келтирган баъзи мунофиқлар ўйлайдиларки, бу дунёда ҳар қанча гуноҳ қилсак ҳам Аллоҳ кўрмайди, билмайди деб, йўқ, янглишадилар улар. Аллоҳ таоло ҳаммасини кўриб-билиб туради, ҳамма қилмишлар ҳисобкитобда.

— Сиз ҳали ёшсиз, мурувватли, эътиборлидурсиз. Сизни кўриб ҳавасим келур, қани энди, маним ҳам сиздай фарзанди аржумандим бўлса. Аммо Аллоҳ таоло менга ўғил ато қилмади... Минг шукурлар бўлсинким, бир-биридан ўтар уч қизим бор. Ҳа, уч қиз — уч ўғил десам янглиш бўлмас. Куёвларим ўғлим қатори. Невараларим кўп... Мен сизга айтсам, Бухорои шариф Ислоннинг нури тушган жойдир. Ижозатингиз бирлан бироз бўлса-да тарихимиздан сўзламоқ истардим. Бухордот вафот этганда шахзода Тағшода жуда ёш эрдилар. Шу боисдан унинг ўрнига мухтарам волидалари бир неча замон подишоҳлик қилиб турган, дейдилар. Ривоятларга қараганда, волидаи азизалари анча тадбиркор, оқила аёл бўлган эрканлар. Қутайба лашқарлари Бухорони забт этиш учун ғазот эълон қилишганда ҳар сафар аёл подишоҳ улар билан бироз жанг қилар экан-да, кейин сулҳ тузар, хуллас, тинчлик йўлини ахтарар эркан. Араблар кўпинча ёз фаслларида ғазот қилишиб, қишда эса қайтиб юртларига кетишарди. Аммо аҳли Бухоро Ислонни осонлик бирлан қабул этмадилар. Қутайба уч марта шаҳарни олган, аммо араблар қайтиб кетишгач, бухороликлар яна ўзларининг динига қайтаберганлар. Аҳийри Қутайба ибн Муслим тўртинчи марта шаҳарни забт этгач, Ислон ғояларини бухороликлар қалбига жо этишнинг турли усуллариини ўйлаб топган. Оташпарастрлар уйларига арабларни жойлаштирган, янги масжидлар бино этган. Ҳар жума масжидга чиқиб намоз ўқишни буюрган, Бухоро ҳисорининг ичидаги бутхона ўрнига жомеъ масжиди барпо этилди. Намозга чиққанларга икки дирҳам танга улашишди. Араб тилини билмаганлар форс тилида намоз ўқишарди. Охири, бора-бора қарабсизки, жомеъ торлик қилиб, ҳисор

ва шахристон ўртасида яна ҳам катта масжид барпо этилди. Шундан кейин то Исмоил Сомоний тахтга келгунга қадар ҳар бир подишоҳ ана шу масжидни кенгайтириб таъмирлаб анча савобли ишлар қилдилар. Шундай масжидлар Бухоронинг теваарак-атрофларида ҳам барпо этилган. Афшонада Қутайба томонидан қурилган масжид энг муқаддас қадамжо ҳисобланур, бухороликлар ўша ерга зиёратгоҳ сифатида борардилар.

Бухородаги энг катта жомеъ масжидга намоз кунлари одам сифмай кетган, шунда Қутайба ибн Муслим Регистон майдонини тартибга келтириб, уларни ийд намозгоҳига айлантирган. Шундай қилиб, Бухорода Ислом чуқур илдиз отиб, халкнинг қон-қонига сингиб борарди. Исмоил Сомоний давридан бошлаб яна ҳам кўп масжид, мадрасалар, диний мактаблар қурилиши авж олди. Аёллар учун алоҳида диний мактаблар бўлган. Мен демоқчидурменки, бутун Шарқда Исломнинг нури, зиёси тушган буюк шаҳар Бухорои шарифдир.

— Бу фикрларингиз тўғри, кўшилурмен. Биласизми, Ислом тарихида ножоиз воқеалар ҳам бўлмиш, мен Муқаннанинг динимизга зарар етказган куфур ишлари хусусинда сўзламоқчиман. Маълум бўлишича, Муқанна ўзини пайгамбар деб эълон қилдиким, бунинг оқибатлари мўмин-мусулмонлар иймонига бирмунча зарар етказди. Халққа мен ўзимни Одам Ато суратида, истасам Нух, Иброҳим, Мусо, Исо ва Муҳаммад суратида кўрсатурмен деб, хатто ўзини худо деб эълон қилишгача бориб етган. Шу маънода барча вилоятларга хат ёзган. Ўқиганмусиз ўша номани, шундай бошланур: «Раҳмли ва меҳрибон Тангри номи билан, саййидлар саййиди Хошим ибн Хақимдан, фалончи ўғли фалончига, ҳамд худога, маълум бўлсин, ундан бошқа худо йўқ, у Одамнинг ҳам, Нух, Иброҳим, Исо, Мусо, Муҳаммад ва Абу Муслимларнинг ҳам худосидир. Сўнгра (сўз шуки) қудрат, эгалик, иззат ва ҳужжат Муқаннаникидир; менга иймон келтиринг ва билингки, подишоҳлик менга хос, азизлик ва худолик меники, мендан бошқа худо йўқ. Кимки менга иймон келтирса, жаннат ўшаники, кимки менга иймон келтирмаса — дўзах уники», хуллас, мактубнинг мазмуни ана шундай.

— Унга лаънатлар бўлсин! Оғзига тупроқ тикилсун. Тағин ёзган хатининг мазмунига эътибор этинг: ундан бошқа худо йўқ эмиш.

Ватандошимиз, комил муаррихимиз Наршахийнинг маълум қилишича, Муқанна одамлари оқ кийиниб юр-

ганлар. Намоз ўқимаганлар, рўза тутмаганлар, жунуб бўлганларида гусул қилмаганлар. Битта одатлари — омонатга хиёнат қилмаганлар. Бу одатларини негадир сир тутганлар... Муқанна қандай қилиб ўлган, унинг ҳалок бўлиш тарихи қандай? Билурсизми?

— Эшитганим бор.

— Бу ҳақда ҳам Наршахийга таянурмиз. Хирот амири бўлган Саъид лашкар тортиб Муқанна ҳисорнинг дарвозасига келиб тушади. Мақсад уни қўлга олиш эди. Ёзин-кишин ҳисорни камал қилиб ётганлар. Ҳисорнинг ичи тиниқ чашмалар, дарахтзорлар, экинзорларга сероб эрди. Ҳисор ичкарасида, тоғ тепасида яна бир бошқа ҳисор бўлиб, ул ерга бориш учун ҳеч кимга руҳсат этилмаган. Фақат Муқанна ўз хотинлари билан яшаган. Хуллас, ўзини худо, пайғамбар санаган инсон фақат ўз маишати бирлаи бўлиб, ўн тўрт йил шундай айшуишратда кун кечирган.

Камал узоқ давом этади. Охири сипоҳлар, лашкарбошилар тарқалиб кетиб, Муқанна ҳимоясиз қолади. Шунда ғалати бир воқеа рўй берган экан. Иложсиз қолган Муқанна хотинларини бирга овқатланишга чакириб, ҳаммасига захар қўшилган шароб қуйиб берган. Кейин, мен ҳам ўз шаробимни ичамен, сизлар ҳам ўз қадахларингизни бўшатишингиз лозим, дея хотинларини мажбурлабди. Фақат битта аёлгина ичмай шаробни ёқаси ичига қуйиб, омон қолган, бошқа аёллар эса ўша заҳоти тил тортмай ўлганлар. Кейин, Муқанна хизмат қилиб юрган қулни ҳам чопиб ташлайди. Уч кундан бери роса киздириб қўйилган тандирга ўзини ташлайди-ю, дунёдан номнишонсиз кетади.

Гўё шу билан ўзини оқламоқчи, авомда гўё пайғамбаримиз фаришта бўлиб еттинчи осмонга чиқиб кетди, деган фикр туғдирмоқчи бўлган. Аммо хийласи, фирибгарлиги ўтмади ўша шайтонбошнинг. Ҳамма сиру асрори одамларга ошкора бўлди.

Сухбат шу ерга келганда тўхтади. Мазкур сухбат соҳиблари кимлар деб ўйларсиз. Ул нуруний мўйсафид Бухорои шарифнинг бош муфтиси, ёш йигит эса Абу Али ибн Сино эди.

Аслида, воқеа бундай бўлган. Хутба ўқилгач, муфтий хазратлари Ибн Синони тўхтатиб:

— Хўш, кутубхонага шўнғиб кетибдурсиз, деб қулоғимга чалинибдур, унда не китобларни ўқиб ётурсиз?

— Таксир, нима ҳам ўқирдим... Асосан Куръони карим шарҳларию, ҳадис ҳақида ёзилган рисоалар. Ислом тарихига, ақлий-нақлий ҳамда риёзатга доир китоблар-бисёр эркан.

— Бали, бали, ўғлим, сиз асл мусулмон фарзандисиз...

Табиб ҳам, муфтий ҳазратлари ҳам мамнун. Қизгин суҳбатдан айниқса муфтий ҳазратларининг кўнгиллари чоғ. Ибн Сино ҳақида сарой атрофидаги казо-казолардан, уламою-ҳукамолардан эшитган фисқи-фужур гаплар ёлғонга чиққандек эди. Ибн Сино табиб, аллома бўлгани билан, худога минг бор шукурки, мўмин-мусулмон, Ислом қонун-қоидаларини яхши билур.

— Қани, ўғлим, бир тиловат қилиб юборинг энди, — деди бош муфтий.

Ибн Сино бироз ўнғайсизланди:

— Қандоқ бўлур эркан, таксир, сиз турганингизда, биздек ожиз бандалари тиловат қилсак, — деди.

Бош муфтий бир нарса демоқчи эди, Ибн Сино нима демоқчилигини билди шекилли, сўнг гўё мусулмон дунёсининг энг катта уламози олдида имтиҳондан ўтаётгандек зўр кироат билан «Фотиҳа» сурасини ўқий кетди. Унинг овози шу қадар оҳангдор, жозибали эдики, гўё эшитган кишини сув қилиб эритиб юборадигандай. Муфтий бўлса кўзини юмганча бутун борлигини унутиб хаёл дунёсига чўмиб кетгандай. Ибн Сино араб тилини мукаммал билганлиги учун Куръоннинг ҳар бир сўзини аниқ, беҳато, жарангдор қилиб ўқир, муфтийнинг наздида Ибн Сино сўзларни арабларнинг ўзидан ҳам яхши ифода этмоқда эди.

Ниҳоят, Ибн Сино тиловатни тугатиб, кейин фотиҳага қўл очди. Муфтий ҳам кафтларини юзига суртар экан:

— Аллоҳ сизга ҳамиша ёр бўлғай, Хусайн ибн Абдуллоҳ, энди бир дуо қилингиз, — деди.

— Таксир, сиз пиримсиз, энди сиз дуо айланг, — деди Ибн Сино одоб билан.

— Йўқ, ўғлим, баъзан ёшлар ҳам дуога қўл очмоқлари зарурким, шунда, дуойингиз Аллоҳ таоло даргоҳинда қабул бўлғай.

Ибн Сино бирқадар ўнғайсиз ҳолатда қолиб, иккила-ниб турди. Нима бўлаяпти ўзи, ахир шундай улуғ одам, Бухоро мусулмонларнинг энг катта муфтиси турганда...

— Қани, дуога қўл очингиз, — деди муфтий қатъий.

Ибн Сино дуога қўл очди. Улар фотиҳа ўқиб ўрин-

ларидан турдилар. Шунда муфтий табибнинг елкасига кўлини кўйиб:

— Ўғлим, сиз бизлардан кўпроқ таҳсил кўргансиз, шу боисдан кўп илму ҳикматларни билурсиз. Аллоҳ таоло сизга ана шуларни раво кўрмиш. Эҳтиёт бўлиб, иймонингизни покиза тутинг, иймон — инсоннинг энг зўр бойлиги эрур. Ха, иймонли бўлиш — худонинг марҳамати, ҳар бир мусулмон ҳам иймонли бўлабермас, шуни ҳеч ёдингиздан чиқармангиз, бўтам!

* * *

Шаҳарга окшом чўкди. Эрта тонгдан бери ғовур-ғувур, дарёдек окқан Бухоро мана энди бироз тинчигандек. Онда-сонда мол ҳайдаб бораётган болаларнинг шовқинию, сигирлар, кўйларнинг маъраши шаҳар тинчлигини бузарди. Хонадонлардан кечки овқатга ёқилган оловнинг аччиқ тутуни димокқа еттиди.

Ҳаш-паш дегунча шаҳар зулмат пардасига ўралди. Хуфтон етишди.

Аҳён-аҳён кўчаларда чироқ кўтарган соқчилар шакилдорининг товуши кўлоққа чалинади.

Ана, зим-зиё кечада Регистон томондан бир суворий шитоб билан от суриб келяпти. Суворийнинг оти башанг, зотли. Афтидан, суворий пошшоликка тегишли одамга ўхшар, эҳтимол, Аркдан чиқиб келаётган бўлса ажаб эмас. Отга қамчи босишидан иши ўта шошиличилигини англаш мумкин.

Суворий ҳунаромандлар маҳалласидан ўтиб, пастликка, узун жинкўча томон от суриб бормокда. Жимжитлик, торкўчада одам зоти кўринмайди. Хуфтон намози ҳам аллақачон ўқиб бўлинган. Қоронғуда торкўча ўртасига нима учундир қўйилган бир ёғочга суворий бошини уриб олай деди, аранг чап бериб қолди. «Не сабабдан кўча ўртасига осматаёқ қўйишибдур, аҳмоқлар», деб сўқинди.

Ниҳоят, у тор кўчанинг бошидаги болохонали уй ёнида отдан тушди-да, дарвоза зулфини кескин қокди.

— Ким, кимсиз? — ичкаридан эркак кишининг овози эшитилди.

— Мен, очаберинг, Абу Восикмен, — деди суворий ҳадеб сулуғини чайнаётган от юганини тортиб.

— Абу Восик, ха, сизму, нечук? — деди уй эгаси.

— Во дариг, намунача суриштира бермасангиз, очақолсангиз-чи! — деди бироз зарда билан суворий.

Шарақлаб дарвоза занжири тушди, уй эгаси чирокни кўтариб, Абу Восиқнинг юзига тутди.

— Қўркмангиз, бу — мен... Яхшилаб кўрингиз, — деди Абу Восиқ чироқ нуридан кўзини олиб қочиб.

— Мени маъзур тутинг, замон нотинч, азизим. Бемаҳалда бу пасткам кўчаларда қанақа одамлар юрмайди дейсиз.

Абу Восиқ бемаҳал келганига бироз хижолат чеккандек бўлди:

— Узр, — деди.

— Сиздек хурматли олий зот учун эшигимиз ҳаммавақт очиқдир, бемалол, ҳеч хижолат чекмангиз, азизим.

Абу Восиқ сарой табиби ар-Розийнинг энг содиқ кишиси. Бу одам ўзининг ишбилармонлиги, уддабуронлиги билан сарой аҳли ўртасида анча эътибор қозонган. Қолаверса ҳаммадан ҳам ар-Розийга яқин. Буни яхши билишади саройдагилар. Шу боисдан унинг гапини икки қилишмайди. Лекин саройдаги вазият, амир Нух ибн Мансурнинг Ибн Синони ўзига яқин тутаётганлиги ар-Розий ва Хукмдор «кўзининг ёғини еб юрган» аркони давлатнинг рашига тегмоқда эди. Гўё Ибн Сино уларнинг нонини икки қилиб қўйгандек. Бу нима деган гап. Ар-Розий машҳур табиб бўлса ҳам, лекин саройда яшамаган. Зарур бўлиб қолганда чақириб келтиришарди. Аммо Ибн Сино ҳам табиб, ҳам аллома бўлганлиги учун амир уни саройга ишга чақиртирди. Ибн Сино саройга яқинлашди-ю, уларнинг тинчлиги бузилди. Ар-Розийни бутунлай унутворишди. Амир ҳамиша: «Ибн Сино қаерда, уни тезда чақиринглар» дегани етмагандай, энг ноёб кутубхонасидан бемалол фойдаланишига ҳам ижозат бериб қўйган. Ибн Сино деганлари ҳеч китобга тўймас экан, зиё маконидаги шунча китоб етмагандек, бозордаги китобларни ҳам қўймайди, қанча пулга бўлса ҳам сотиб олади. Амир бир дақиқа ҳам ҳақимсиз туролмайди.

Айниқса куланж касалига йўлиққан Нух ибн Мансурни хасталикдан тузатгандан кейин, Ибн Сино янаям ишончига кириб олди. Амирнинг яна бир, ҳеч ким билмайдиган бировга айтилмайдиган касали ҳам бор экан. Ибн Сино рухий даволаш усулини ҳам амирдан бошлади. «Илм ан-нафс»* китобини фақат Нух ибн Мансурга атаб ёзди, ар-Розийга ўхшаганларга йўл бўлсин энди. амир Ибн Синодан бўшамай қолди. Қачон қарасангиз,

* Мазкур рисола «Китоб аш-Шифо»нинг олтинчи жилдига кирган.

амир Ибн Сино билан суҳбат қурмоқда, ҳаким уни даволамоқда. Табиб билан бирга овқатланишмоқда, ҳатто ҳарамда машаққат қуришмоқда, дейишади. Бу албатта уларни ғазабга солмай қўймасди.

Аҳвол шу даражага бориб етдики, ҳаким ҳарамдаги хизматқору канизакларнинг ҳам қон томирини ушлаб, бемалол даволай берди. Ҳатто бир куни Нух ибн Мансур бир чўрига овқат олиб келишни буюрганда, бошида кўтариб келаётган патнисни энгашиб ерга қўяётиб, бели санчиб туролмай қолади. Шунда амир ҳайрон бўлиб, савол назари билан табибга тикилди. Нима қилсин, бунақа вақтда табиб ўз бурчини бажармай иложи йўқ эди. Ибн Сино чўрининг бошидан рўмолини олиб қўйди, ҳатто белига қўл юборди. Кейин, канизак бирпасда тузалиб, қизарганча хонани тарк этди.

Амирнинг ишончи кучли эди ҳакимга. Шу боис, нима қилиб бўлмасин, Нух ибн Мансур билан Ибн Сино ўртасига нифоқ солмоқ даркор. Иложи бўлса ҳакимни саройдан узоқлаштириш, амирнинг унга нисбатан меҳрига, ҳурматига раҳна солиш зарур эди.

— Мени шаҳзода Исмоил ҳузурингизга юбордилар, зарур ва роят махфий топшириқ билан келдим.

Хонадон бекаси дастурхон ёзди. Турли ширинликлар, мевалар билан ясатилган баркаш кўтариб хизматкор кирди ва меҳмонга гулоб узатди. Абу Восиқ ташна эди, бир пиёла гулобни симириб ичгач, дастурхондаги мевалардан танаввул этган бўлди. Мезбон эса: нечук махфий гаплари бор эркан, бу одам бемаҳал бекорга келмагандир, деб кўнглидан ўтказмоқда эди.

— Амир ҳазратларининг аҳволлари тузукми, хасталик чангалидан бутунлай халос бўлганларму?! — деди.

— Ҳа, худога минг қатла шуқурким, шу кунларда жаноб олийларининг соғликлари анча яхши. Сарой табиби ар-Розий жаноблари ҳам амирни яхши даволаган эдилар-ку, аммо Ибн Сино усталлик қилди, табиб бу ёқда қолиб, ҳамма эъзозу эҳтиромлар Ибн Синога насиб этди. Ҳа, югурганники эрмас, буюрганники, деганлари чандон рост эркан. Замона шундай, уйдасанг, эпласанг, униб кетаберасан экан. Ул зот ар-Розийни амирдан узоқлаштириб қўйди, бўлмаса Ибн Сино ар-Розийнинг шогирди, бунни ўзи ҳам тан олади.

— Энди, ростини айтсам, кўнглингизга бир гап келмасину, Ибн Сино қурғур, табибми — табиб-да! Мен ул зотнинг оталарини ҳам яхши билурмен — Абу Абдуллох

кўп нуфузли, инсофли одам эрур, Афшонада солиқ йиғганда дехқонларга ҳам, ҳунар аҳлига ҳам жабр қилмади, адолат юзасидан иш тутди. Ахир, ҳақим шундай инсоннинг фарзанди-да. Дарвоқе, Ибн Синони Аллоҳ ярлақанган, Бухорои шарифда бунақанги табиб ҳам аллома йўқ десам янглиш бўлмас.

— Ошириб юбордингизми дейман, тақсир. Унинг табиблиги ҳам бор, афсунгарлиги ҳам. Ахир, ҳақимнинг қилаётган баъзи бир қилмишлари куфр ишлардир. Афсун ўқийдими, дуогўйлик қиладурми, сеҳргарликму — ҳеч билмайсиз. Шариатга тўғри келмайдиган ишлари кўпдир анинг... Ҳали қарасанг оташпарастлар маҳалласида, шогирдлари ичида зардўштийлар ҳам бор.

— Ҳарҳолда, Бухоро аҳлининг таърифи-тавсифига лойиқ. Мана, табибнинг ён қўшнилари Абул Ҳусайн ал-Арузий деган ғоят илмли одам бор. Ўзи анча шоиртабиат, ғазаллар ҳам ёзар эмиш. Ибн Синога илтимос қилибдур, ҳамма илмларни ўз ичига олган бир рисола ёзиб беринг, деб. Табиб унга риёзатдан бошқа ҳамма илм ҳикматларни ўз ичига олган «ал-Ҳикмат ал-Арузия» деган китоб ёзиб берибдилар. Ҳа, китобга бошқа қўшниси — фикҳ ва тавсиф илмларининг билимдони Абу Бакр ал-Баркий ал-Хоразмийга атаб мажмуа — «ал-Ҳосил вал-Маҳсул» деб аталган асар битибдир. Кўрдингизму, унинг билим доираси ғоят кенгдир, унга Аллоҳнинг меҳри тушган, кўп ақл-идрок ато этмиш.

Абу Восиқ мезбоннинг сўзларини тинглаб, бироз ўйлашиб қолди. Ахир, бу одам Ибн Синонинг яқин кишисига ўхшайди-ку. Қаранг, Ибн Сино деса ўпкаси кўринади. Ҳар гапнинг бирида унинг ибратли ишлари ҳақида сўзлайдур. Бунга шахзода Исмоилнинг махфий топширигини мутлақо айтиб бўлмас. Эртага ҳамма гап ошкор бўлур. Нега десангизки, шахзода Исмоил айтган гапларни фақат Ибн Синога қарши бўлган кишига етказмоқ керак эркан. Ажаб, нега ул зот одам танлашда янглишибдурлар. Шундай тadbиркор, ақлли одам... Ёки уй хўжаси бу гапларни жўртга айтаётганмикан-а?

— Ҳа, тақсир, нечундир хаёл суриб қолдингиз? — деди мезбон.

— Гапларингизнинг мағзини чақурмен. Мен бир нарсага тушунмайдурмен, Ибн Сино мусулмон фарзанди бўла туриб, не сабабдан хизматига кофирларни олибдур. Икки оташпараст эртаю кеч унинг хизматинда. Хўш, буни қандай тушунмоқ лозим?

— Кофирми, мусулмонми — инсофли, виждонли бўлсин. Хизматингизни яхши адо этса бўлгани-да! Ибн Сино ҳам унақа-бунақа одамни хизматига олмас, тақсир. Ул зотнинг кимедан хабарлари бор, тавсиф илмини яхши билурлар, юлдузлар илмидан ҳам. Бас, шундай эркан, ўша вазифаларини ўртага қўйиб адо этаоладургон кишилар билан ишлашлари керак-да!

Бўлди, иш тамом. Абу Восиқнинг тарвузи қўлтигидан тушди. Хўп одамига юмушимиз тушган эркан, деб қўнглидан ўтказди. Бу одамга сир айтиб бўлмас, ғирт душманнинг ўзгинаси-ку! Шахзодам янглишибдилар. Нима ҳам дердик. Улуғлар ҳам хато килурлар, камчиликдан холи эрмаслар, бундай ўйлаб қарасак, ўзимиз қатори одамлар эрканлар. Фақат амаллари, нуфузлари баланддур, амир ҳузурида хизмат қилурлар. Саройда ҳурматлари баланд... Энди бу хонадондан сир бой бермасдан, тинчгина чиқиб кетмоқ даркор. Сир сирлигича қолгай. Шундай баҳона топайки, ўзи ҳам билмай қолсин!..

— Бир нарса демоқчи эрдингиз? — деди мезбон.

— Ҳа, ҳа, айтгандай, тақсир, суҳбатимиз бошқа томонларга бурилиб кетди чамамда. Ҳамма жойда Ибн Сино ҳақинда афсоналар тўкилиб кетганмиш. Бунга не дейсиз, афсунгар эмасму мактаган табибингиз?

— Умрларидан барака топсинлар, Ибн Сино чиндан ҳам афсона бўладургон савоб ишларга қўл урганлар, — деди уй хожаси.

— Энди, мен сизга айтсам, тақсир, шахзода Исмоил жанобларининг фақат кулофингизга айтадургон гаплари бор экан. Мени ҳузурингизга шул сабабдан юборган эрдилар, — деди.

Абу Восиқ шундай деди-ю, бироз сукут сақлаб қолди. Чунки бу хонадонга аза-база кириб келганда ўша махфий сўзни, албатта етказиши керак эди, топширик шундай бўлган. Ахир, Абу Восиқ катта, обрў-эътиборли одам-ку, амир Исмоилнинг энг яқин кишиси, яроқбардори; серсавлат, кўриниши паҳлавонлардек, либослари кўркам, белига таққан олтин камарию кумуш сопли шамширининг ўзи катта бир бойлик-ку. Тагидаги тулпоричи? Шундай одам, алламаҳалда, сарой амалдорининг хонадонига ташриф буюриб, фақат ўзингизга айтадиган гаплари бор экан, деб кетиши ҳеч қовушмаган иш бўлди. Уй эгаси ҳам камфаҳм-фаросатсиз одам эмас-ку, нима деб ўйлайди у кетгач. Мезбон эртага барибир саройга боради, яширин гапларини эртага айтсалар ҳам бўларди-

ку, шундан шунга келиб, ҳеч нарса демай кетиши жуда носоз иш бўлди-да.

Абу Восик дастурхонга фотиҳа ўқиб, ўрнидан турди. Ховлининг бир чеккасига хизматкор боғлаб қўйган отини ечди-да, дарвозадан чиқиб ўз йўлига жўнади. Махфий айтилиши зарур бўлган гап айтилмай қолди. Эй худо, ишқилиб, бизни иймондан жудо қилма.

«Хўп одамлар бор-да, бу дунёда», деб ўйлади хонадон сохиби дарвозани ёпар экан.

* * *

Ибн Сино кечаги қарори бўйича, эрта билан турди-ю, раста томон, Абдусамад китобфуруш хузурига равона бўлди.

Бугун бозор куни бўлмаганлиги учун кўчаларда одам унчалик кўп эмас.

Китобфуруш ўз дўконида нонушта қилаётган экан. Ҳакимни кўрди-ю, ўрнидан туриб, пешвоз чиқди.

— Келинг, таксир. Бугун нечун эртароқ ташриф буюрибсиз?

— Мен сизга ўз миннатдорчилигимни билдиргани келдим. Кеча менга жуда ажойиб китоб сотган экансиз.

— Ҳа... Ҳа, эсим қурсин, қарилик-да.

— Китобнинг эгаси бўлмиш аёл келиб қолармикан?

— Албатта, таксир. Пулини олиши керак. Келинг, бир пиёла чой ичинг.

— У аёл қаерда истиқомат қилур эркан, билмайсизму?

— Парранда бозори ёнида. Оташ Қасри бор-ку?.. Биби Сарвиноз десангиз ул заифани кўпчилик танийдур.

— Оташпарастларданму?

— Билмадим. Балки шундайдир, таксир.

— Раҳмат, минг раҳмат сизга. Майли, уч дирҳам сизга бўлсин. Аёлни мен ўзим рози қилурмен.

— Йўк, таксир, бу мусулмонликка тўғри келмас, менинг ҳақимда ёмон фикрда бўлмағайсиз, ул аёл ҳам. Мана, тангани эҳтиётлаб қўйибдурмен, буни ҳам беринг, у ёғи ўзингизнинг ҳимматингиз, — деди-ю, чарм ҳамёндан тангаларни олиб, қўярда-қўймай ҳақимга қайтарди.

Ибн Сино оташпарастлар эҳроми томон кетди. Эҳром шаҳарнинг жанубида, ривоятларга қараганда, паҳлавон Афросиёб давридан бери мавжуд эмиш. Эҳром атрофида турли майда-чуйда хунармандчилик ашёлари, заргарлик буюмлари билан савдо қилувчи катта-кичик дўкончалар

жойлашган. Бу ернинг ўзига хос ҳаёти, одамларининг яшаш тарзи, урф-одати бор. Оташпарастларнинг ўзи бир жамоа. Шоҳи-аглас, зарбофт, духоба тўқийдиган хунармандларнинг аксарияти шунда.

Ибн Сино Оташ Қасри ёнидаги бир дўкончидан Биби Сарвиноз исмли аёлни сўраган эди, муюлишдаги очиқ эшикни кўрсатиб юборди.

Ибн Сино эшик рўпарасида тўхтаб, зулфинни қоқди. Ҳовлида яланғоч икков ёш бола сув ўйнамоқда эди. Ёши элликлар чамасидаги бир аёл жомашовда кир ювиш билан машғул. Унинг кўринишидан бир вақтлар анча чиройли бўлганлиги билиниб турарди. Ха, Абдусамад айтган аёл шу.

Аёл эшикдан кириб келаётган бегона кишини кўрди-ю, рўмолини юзига тортди. Ким экан, бунақа кийинган, деб кўнглидан ўтказди.

Зодагон одамлар бу маҳаллаларда камдан-кам бўлишади. Сипоҳи кийинган чакмоқдек йигитнинг ташрифидан ажабланиб, аёл «Сайдулла, бу ёққа кел», деб сув ўйнаётган болалардан бирини чақирди.

— Кечирасиз, — деди Ибн Сино аёлга салом бериб.

Биби Сарвиноз алик олиб:

— Хуш келибсиз, — деди.

— Китобфурушга қолдирган китобингизни сотиб олган эрдим, — деб Ибн Сино ёнидан ҳамёнини чиқариб, аёлга узатди.

— Овора бўлибсиз-да. Рўзгор юмушларини саранжомлагач, растага ўзим бормоқчи эрдим, — деди Биби Сарвиноз ҳамёни олиб, сўнг санаб-нетиб ўтирмай, айвондаги намат тагига тикиб қўйди.

— Мен афу этурсиз, китоб асли кимники эрди?

— Мен ўқимаган аёлман. Китоб ўғлим Бахтинурники эди. Ҳозир у уйда йўқ. Бор, Сайдулла, Санам опангни айтиб чиқ.

Офтобда худди ҳабашдек қорайиб кетган ҳалиги иккала бола чопқиллаганча чиқиб кетишди.

Аёл у ёқ-бу ёғини тузатиб, чўмичга сув олди, қўлини ювди, кейин қаршисида салобат билан турган йигитга мулозамат билдирди.

— Қани, меҳмон, айвонга марҳамат. Ҳозир Санам ҳам чиқиб қолур, қўшнимиз қандолатпазнинг қизи, ўқимишли қиз. У сизга тушунтириб берур.

Аёл тахмондан янги бир кўрпача олиб, айвон чеккасига тўшади, болиш қўйди.

Ибн Сино энди ўтирмоқчи бўлиб кавушини ечган ҳам эдики, эшикдан халиги болалар ҳамда қўшнининг қизи Санам кирди.

Қиз эшик олдида тўхтади-ю, рўмоли билан юзини яширишни ҳам унутиб, Ибн Синога қараганча, ҳайкалдек тек қотди. Бироздан сўнг, салом берди.

Ибн Сино беихтиёр қизга синчков кўз югуртирди: қиз нимдошгина оқ кўйлақда эди. Ғоят гўзал: ана кўзу, ана қошу, ана қомат. Жамики ҳусн мулки унда мужассам эди. Шу қадар бекаму кўст, шу қадар мукамал.

Ибн Сино кавушининг иккинчисини ечишни ҳам унутиб, бир зум қизга тикилиб қолди. На тепага чиқишини билмас, на қайтадан зинага тушиб бир пой кавушини кийишини. Қиздан кўзини узмас, назарида неча замонлардан бери самодан ахтариб юрган ноёб юлдузи рўпарасида намоён бўлгандек эди. Тушимму ё ўнгимму, қайдан пайдо бўлиб қолди бу дилбар, дея дея хаёлидан ўтказди.

Санамнинг ҳолатини сўз билан ифодалашга тил ожиз. Ғойибдан табибга кўнгил берган, мана энди эса, Аллоҳнинг марҳаматими ё қудратими, истаган, орзу қилган, севган кишиси эшиги ёнига ўзи келиб турибди. Кўзларига ишонмайди, тушда кўраётгандай. Қизик, ё бир мўъжиза рўй бердимикан; худога чин дилдан ёлборгани, тилагани инobatга ўтдимикан ё?.. «Кеча-кундуз хаёлим унда эди, эртаю кеч ўйлардим уни, растага бир кунда неча бор келардим, йўлига кўз тутардим. Мана, орзуйим ушалди. Тоат-ибодатларим ижобат бўлди!»

Лекин қизнинг ғурури буюк, ҳатто ҳақимниқидан ҳам. Юрагидаги дардини ҳеч қачон, ҳеч кимга ўлса ҳам айтмайди. Бунақаси камдан-кам учрайди бу дунёда. Ҳа, дилидагини пинҳон тутайди. Ҳатто, ота-онасига ҳам сир бермас. Шунақа қайсар, шунақа улугвор, ифбатли.

— Қани, тақсир, бироз ўтиринг, Санам сизга ҳаммасини сўзлаб берур, — деди Биби Сарвиноз. — Уялма, қизим, яқинроқ кел.

Ниҳоят, Ибн Сино кўрпачага чиқиб, ийманибгина ўтирди. Аммо, юраги бетинч, қаршисида унга тикилган юлдуз кўзлар борлигини ҳаяжонга солмоқда. Бунақа ҳолатга биринчи бор тушиши. Нима қилса ҳам ҳозир балоғат ёшида. Шу топга қадар бирор марта уйланиш, оила бунёд этишни хаёлига ҳам келтирмаган. Бирор бегона қиз билан сўзлашмаган ҳам. Фақат ўқиш, иш, кутубхона, табобат ва бошқа ўзи суйган ишлар, бунақанги юрак депсинишлари хаёлига ҳам келмайди. Онаси Ситорабону гоҳо-гоҳо ўғли-

га шу ҳақда сўз очиб қолгундай бўлса, Ибн Сино ўзини гўё эшитмаганликка олар, баъзан ҳазиллашиб, мендан олдин Махмудни уйлантирингиз, дерди.

— Ҳурматли тўрам Бахтинур ўқиган анави китоб важидан келган эмишлар. Бахтинур уни кимдан харид қилганини сенга айтмаганмиди, қизим?

Санам ялт этиб Ибн Синога қаради: Ия!.. Демак... Энди тушундим, ўша китоб шу олижаноб, йигитлар султонини кулбамизга бошлаб келибдур.

Уни яқиндан бир кўриш орзусида эрдим, мақсадимга эришдим. Энди яна бир бор шафқатингни кўрсат, худойим.

Биби Сарвиноз хайратланиб Санамга юзланди: нега қотиб турибди бу қиз? Тили ҳам калимага келмай қолди чамамда. Бунақа одати йўқ эди-ку! Йигитдан сўйласанг, нақ осмонга сачрарди, ўзига ўлгудек бино қўйган, унақа-бунақа одамларга сўз бермайдиган, гоят ман-ман қиз гўё шу дамда сеҳрланиб қолгандай жим... Нега? Нечун?..

— Китобни сўраяптилар, Санам, — деди Биби Сарвиноз ўктамроқ овозда.

— Ҳа, ал-Форобий... битган китобними? — деди Санам. — Нима бўпти, яхши китоб ул.

— Сиз ҳам ўша рисолани мутолаа қилганмусиз? — деб сўради Ибн Сино қизни гапга солиш мақсадида.

— Ўқиганмен, — деди Санам.

— Баракалло, офарин!

Санам индамай, бошини қуйи эгди: офарин дедилар-а! Хўп қизиқ иш бўлди. Тавба, қисматни қаранг-а, Ибн Сино билан шундай учрашаман деган фикр етти ухлаб тушимга ҳам кирмаганди.

— Афу этинг мени, Санамжон, — деди Ибн Сино қизнинг хаёлларини тўзғитиб. — Китоб асли кимники эрди, билмайсизму?

— Бахтинур яхшигина хаттот. Ул китобни қайдандир топиб келиб, ундан нусха кўчирган эрдилар. Кейин Абдусамад китобфурушга биби элтиб бериб эрдилар.

— Хаттот денг. Жуда яхши хунари бор эркан, иншо-оллох, кам бўлмас.

Ўртага жимлик чўкди. Сўзлашиш учун бирор баҳона йўқдек, ҳамма гап тамом. Энди, бунда ортиқ қолишга ҳожат йўқ. Бегона аёл уйда бегона йигитнинг бир зебо қиз билан гурунглашиб туриши — одобдан эмас.

Ибн Синога қолса, бу хонадондан асли кетгиси кел-

маётган эди. Аммо кетмоқдан ўзга чора йўқ. Ер остидан Санамга тикилади, негадир қизнинг меҳригиёси уни қўйиб юбормас эди: балки қизнинг бирор-бир сеҳри бормикин? Нега бундай бўлаяпти ўзи?

Ибн Сино ночор фотиҳа ўқиб, ўрнидан турди.

Санам безовта: мана энди кетиб қоладилар. Шунақада, бул кишимнинг ёду хаёллари фақат китобда, истасалар ўн нусха, юз нусха кўчириб берурдим. Хоҳласалар умр бўйи хаттотлик қилур эрдим. Мен ҳатто Рудакий, Фирдавсий ғазалларини ҳам хатти шикастада бул кишимга китоб қилиб берардим.

— Бахтинур ўрлингизга мендан кўп раҳматлар айтингиз. Хузуримга борсин излаб. Истаса шогирд қилиб олурмен.

— Сиз ким бўлурсиз? — деб сўради Биби Сарвиноз.

— Мен — Ибн Синомен.

Биби Сарвиноз:

— Вой!.. — деди-ю ўлтириб қолди.

Санам Биби Сарвинознинг аллатовур саросималаниб қолганлигини кўриб, майингина кулиб қўйди. Шундай улуғ одам унинг даргоҳида! Биби Сарвиноз эса ҳамон ҳайратда эди.

Биби Сарвиноз кигиз тагидаги ҳамённи олиб, улуғ ҳакимга тавозе билан узатиб:

— Мен пул олмайдурман, — деди. — Ахир, уят эмасми сиздек улуғ табибдан китоб учун уч дирҳам ҳақ сўрасам. Ўғлим эшитиб қолса, асло кечирмас мени. Йўқ, йўқ, агар қайтариб олмасангиз хафа бўлурмен.

— Уч дирҳам эмас, мен сиздек олижаноб онайизорга бир неча олтин танга ҳадя этгим келди, холос. Зора, сизга нафи тегса... Агар олмасангиз, сиздан қаттиқ ранжиб, бундан кейин уйингизга қадам босмайдурмен. Мана, Санамжон ҳам гувоҳ бўлсун. Маъқулми гапим, Санамжон? — деди Ибн Сино.

— Холажон, олаберинг тортинмай, атайлаб келиб дурлар, яна келиб тураман дедилар... Шундайми? — деди Санам.

— Худди шундай, — деди Ибн Сино. — Ташаккур сизга! Чиройли исмингиз жисмингизга монанд эркан.

Санамнинг икки юзи анордек қизариб кетди. Ўзини қаерга қўярин билолмай турган қўйи узун сочларини бармоқларига ўрайверди.

— Хайр, яхши қолинглар! — деди Ибн Сино, яна бир бор Санамга меҳр билан тикилиб.

— Илоё, тупроқ олсангиз олтин бўлсин, бахтли бўлинг!.. — дея Биби Сарвиноз дуо қилиб қолди.

Санам эса беихтиёр бир неча одим эргашди, шивирлаб тўхтади: эй худо, ул кишимнинг жамолидан мени бенасиб этмагайсен!..

Ибн Сино тор кўчалар бўйлаб бормоқда. Мана, яна Оташ Қасри. Бу — муқаддас даргоҳ. Оташпарастнинг қадимий эҳроми. Ҳаким зардўштийлар ибодатхонасида ҳам бўлган, Коҳинпад* касал бўлиб қолганда олиб келишган. Бутхона безакларига, гўзал санамларига кўзи тушган. Аммо у бутхоналар ичра ҳам анавиндай сохибжамол санамни учратмаган. Кўз ўнгидан Санамнинг эшик ёнида худди шамшоддек қадди-бастини намоён этиб тургани, унинг ўтли қарашлари, илиқ табассуми кетмасди. Қаранг-а, қошларининг саждагоҳи олдида санамлар ҳам тиз чўқар.

Бир маҳал орқадан:

— Тўхтанг, бир сўровим бор, — деган эхтиросли бир овоз эшитилди.

Ибн Сино ялт ортига ўтирилиб, Санамни кўрди. Тўхтади.

— Биласизми, сиздан бир нарса сўрамоқчи эрдим, хафа бўлмайсизми? — деди Санам майингина кулиб.

— Йўқ, сўрайберингиз, қулоғим сизда, — деди Ибн Сино.

— Онангиз сизни тукқанларида хонада ҳеч ким йўқ эркан. Қарасалар, қаршиларида бир мушук турган эмиш, кўрқиб кетиб сизни жомашовнинг тагига яшириб қўйибдурлар, кейин ишларини битириб, сизни жомашов тагидан олган эрканлар. Шу ҳақда ёзган экансиз ўзингиз: туғилган заҳотим, яна қоронғуликка тушиб қолдим, кейин яна ёруғлик юзини кўрдим, деб. Шу ростми?

— Рост, ҳаққиси ҳам шу.

— Вой, рост экан-да, а?

Ибн Сино бу ажойиб, соддадил қизга қараганча, илтифот билан кулиб:

— Ҳазиллашган эдим... ундай бўлгон эмас, — деди.

— Йўқ, бу рост, ҳақиқат, бунинг ҳамма билади.

— Майли, сизнингча бўлсун, — деди Ибн Сино. —

Ҳа, рост, шундай бўлгон.

Қиз бир ажиб табассум ҳадя этди-ю, қаршисида турган сохибжамол йигитнинг ўтли қарашларига бардош беролмай, уйи томон югуриб кетди.

* Зардўштийлар эҳромининг бошлиғи.

Ибн Сино беихтиёр кўксини сийпалаб, унсиз оҳ чекди: балки, шу қиз менинг тақдирим ё қисматимдир...

* * *

*Ким берди руҳи лолаю гулбор сенга?
Бу сунбулу наврастани, гулнор, сенга?
Кундузни қаро тун қўлига ким берди?
Бу ёри сазониким, сазовора сенга?*

Ишкий гўзал рубой сатрлари ҳар мисрасида қалб ифодаси, юрак дарди, муҳаббатга йўлиққан, бир сарвиноз домига тушиб қолган юрак нидоси. Шамъ ёниб, мана, тугаёзди, аммо ҳамон бедор эди, назм дафтарига тушар эди ишкий оҳанглар, қайнар эди худди булоқдек:

*Эй тун, иноят эт, яна айлама хун,
Бу рози дилимни фош этиб, қилма фузун.
Кўрдинг, кеча не қадар узун бўлди кечам?
Эй васли висол туни, узун бўл, узун.*

Исми жисмига монанд экан ўша мастураининг, сарвдек... Санам... номусулмон кўзлари, қарашлари, табасумию тараххуми, бир чўгдек тушди қалбим кўрига унинг оташ нигоҳи, энди ўртанурмен эртаю кеч, висоли умиди бирлан. Эй оламни яратган, не савдоларни солдинг. бу бошимга. Тинч, осойишта юрғон эрдим илму ҳикмат дардида, анга назарим тушди-ю, руҳиятимда бемисл пўртана рўй берди. Энди на уйқум бор, на тушим, на тинчлигим, ҳаммаси йўқолди, иродамни эгаллади муҳаббат деган бир туйғу, бир дард. Қайдан келди ўзи бу, ё менга иноят қилдингму, Аллоҳ?

Оқ қоғоз бошида наерий оқ шеърлар битилмоқда эрди, навкирон даҳонинг юрак дардларидан. Улуғ инсонга, буюк мутафаккирга бу муҳаббат деган нарса қайдан келди, йўлиқмасин экан, бундай дардга, унинг севгиси ҳам ғоят оғир машаққатлар чекар. Улуғларнинг муҳаббати мураккаб ўтар қийналади севган ҳам, суюлган ҳам.

Ўша куни кўрди-ю ўша ғариб аёл кулбасида лобар кизнинг жамолию камолини, шундай улкан ақл-заковат соҳиби лол бўлиб қолди, гўё унинг қаршисида сабогин билмаган шогирддек... Бўлмаса аёл зотига қарамас эди киё, ғурурли, зукко, мустақил эди, тушди-қўйди, ғурури ҳам забун бўлди, ўзи бўлса хасдан ҳам хароб, заъфарон куз япроғидек. Энди ҳар тун тонг отгунча ғазал битар,

ёниқ мисралар, ўтли сатрлар қоғоз бетин тўлдирарди тинмай. Ха, Ибн Сино — Хусайннинг ишкий рубоийлари бу!

Сўрдимки: — Нечун шикаста, нолондурмен?

Айтди: — Сабаби мен, гули хандондурмен.

Сўрдимки: — Нечун кўйингда гирёндурмен?

Айтдики Санам: — Сен тану, мен жондурмен.

Балки аксинча, ҳақим тан бўлса-ю, ул жондир.

Шундай, уларнинг юлдузи бирга тутшиб қолгандай, гўё кидириб юрган эдилар бир-бирларини: мен энди қай йўл билан сенга етишодурмен. Кимга дардимни сўйлай, юзимни сидириб ташлаб, шарму ҳаёни улоқтириб ташлабми? Не юз билан айтай, хасталигим дардин, эй менинг табибим?..

Шўрлик Хусайн. Балоғат ёшида қанча ғавғо бошида. Илм мулкида унга тенг келадурғон ҳеч ким йўқ. Эл-юрт уни билади, олам танийди, қадрлайди, севади. Сарой аҳли олдида нуфузли, сўзи ўткур, заковатда тенгсиз. Ёзган рисолалари беҳисоб, чўққига чикди донишлар ичра. Мағрибдан Машрикқача кетди донғи, кимсан файласуф, мунажжим, табиатшунос, шоир, адиб, табиб — Абу Али ибн Сино.

Хўш, ишқ дарди-чи?.. Бедаво дардга йўлиқди-қолди шўрлик аллома!

Иложсиз, юзини сидириб ташлаб, нима бўлса бўлди деб, ахийри излаб борди маъшуқасини. Аммо, одамлар кўрса, нима қилиб юрибди бу жинкўчаларда, дейишларини ҳам билади. На чора, бошқа йўл йўқ. Ўша аёл кулбасига азиз бошини суқди:

— Узр, Биби Сарвиноз, Санам бирлан бир сўйлашсам, деган умидда келгон эрдим, — деди изтиробдан бўзариб.

— Вой ўлмасам, отаси билиб қолса, нақ минг балога қолурмен, — деди Биби Сарвиноз безиллаб.

— Бир баҳона топинг ахир, иложим йўқлиғидан сизга келдим мадад истаб...

Биби Сарвиноз ҳақимнинг юзидан ўтолмай, Санамнинг уйи томон чиқиб кетади, дақиқа ҳам ўтмай, қайтиб киради; қиз йўқ экан, раста томон кетган эмиш. Чамаси, отасининг хузурига иш билан кетган бўлса ажаб эмас.

Рост, қиз уни излаб кетган. Табиб билмас унинг дарди, балки буниқидан оғирдир. На қилса ҳам қиз бола-

ку, истиҳола қилур. Балки, шу тобда китоб растаси ёнида кутиб тургандир уни бир кўриш иштиёқида. Ҳаким бўлса буёқларда девонадек тентирамоқда.

— Хотиржам бўлингиз, излаб келганингизни айтурман унга, — деди Биби Сарвиноз.

— Йўқ, айтмангиз. Асло! Ўзим яна келурмен...

Ибн Сино узр сўраб, чиқиб кетади.

Биби Сарвиноз ҳайрат ичра лол қолади.

Ошиқлик дарди бемисл офир дард экан.

Ибн Сино муҳаббатнинг севинчу изтироблари ҳаммага ҳам бирдек насиб этавермаслигини билади. Ишқ туйғуси, муҳаббат туйғуси — ноёб туйғу эзур. Муҳаббатсиз кишилар кўпдир дунёда. Уларнинг ҳаёти нурсиз. Ишқсизлар, ҳаёт лаззатларидан маҳрумдирлар. Гўзаллик, нафосат уларга бегонадир. Бояда гуллар очилиб ётибди, ариқларда шарақлаб сувлар оқур, булбуллар, сайроқи қушлар эртаю кеч наво айлар, аммо булардан бахраманд бўлиш — муҳаббатсиз кишиларга насиб этмас. Бунинг маъноси шундаки, улар ана ўша гўзалликларни кўролмайдилар, хис қилолмайдилар. Бефарқ, бепарво. Ундайлар гўзаллар рақсидан, хофиз хонишию, меҳтар наволаридан бахра ололмайдилар. Албатта, шул ҳақда, ишқ хусусинда, ажойиб бир рисола битгусидир.

Ибн Синонинг бутун руҳиятига ғоят нозик туйғулар ёшлиқдан сингган. Отаси Абдуллоҳ ажиб маънавийтли, ҳавасли инсон. Ўзи ҳам зўр эҳтирос, муҳаббат билан афсоналик ёрқин юлдузига уйланган. Ўшани деб Балхдан воз кечиб, бу ёқда қолган. Илк муҳаббат мусулмон фарзанди Абдуллоҳни ҳам, хушсурат Ситорани ҳам ярлақди.

Абдуллоҳнинг муҳаббатдек олий туйғулар ҳукм сурган шинам хонадониди замонанинг ажойиб кишилари — алломалар, шоирлар, хофизлару моҳир мусиқачилар бу оиланинг азиз меҳмони эдилар. Шоиру фузалолар ғазал ўқир Фирдавсийдан, Рудакийдан, ўзлари ҳам назм битар эдилар ишқ-муҳаббат дафтариغا.

Ситорабону тонг саҳарлаб, кийимларини ечмай кўрпачада ёнбошлаганча ухлаб қолган ўғлини уйғотди.

— Хусайн, Хусайн!.. Вой шўрим, нега уйга кириб ётмадинг. Тур, ўғлим, жигаргўшам...

Хусайн кўзини очди. Азиз волидасини кўриб, сапчиб ўрнидан турди.

— Отанг бетобдур, билмадим, не кечди, — деди маъюс онайизор.

— Иссиқлари баландму?

— Эрталабга қадар аланга-оташ чангалида дард чекдилар.

— Нега уйғотмадингиз мени?..

Ибн Сино ариқдаги сувга қўл-бетини ювиб, дарҳол отаси хузурига кирди.

Ха, ота бетоб. Ранги сўлғун, қандайдир дард ёпишгани шундоққина кўриниб турибди. Бола-чақа деди, оила деди, норғул, оламга татийдиган шундай фарзандларни тарбиялаб, камолга етказди, эл-юртга ҳалол хизмат этди. Мана, энди ёши ўтиб, куч-қувватдан қолиб, тез-тез касал бўладиган одат чиқарди.

— Хусайн, ўғлим, негадир ичим ёнадир. Худовандим ўз даргоҳига чақирмоқда чамамда.

— Ота, отажон, ундай демангиз. Ахир, мен...

— Кўзим очиқлигида бошингни икки қилиб қўёлмадим, шундан армондамен, ўғлим.

— Қўйинг, отажон, ҳали дарддан фориг бўлиб, тузалиб кетурсиз. Тўйлар қилурмиз.

— Иншооллоҳ! Ўша кунларга етказсун Парвардигор. — Отанинг кўзида милт-милт ёш кўринди.

Ибн Сино отасини ҳеч қачон бундай аҳволда кўрмаган эди. Негадир отаси тушкунликка тушиб қолибди, тузалиб кетишига ишончи йўқдек. Ахир, ўғли табиб, кимларни даволамади дейсиз, наҳотки отасига қолганда кучи етмаса. Рухиятини бардам қилмоқ керак, акс ҳолда, баттар оғирлашур.

Қандай яхши сўзлар демиш отаси, қалбига малҳамдай, сизди гўё ўғлининг юрагидаги беадад ёлқинни. Рухиятдан дараги бор отасининг ҳам... Отасига айтса-чи, юрагидаги бор дардини — уйланмоқчи бўлганини, бир санамни топганини. Отаси ҳам, онаси ҳам хурсанд бўлур. Ёки бундай гапнинг мавруди эмасмикан? Куни кеча совчи юборақолсам нима қиларкин, наҳотки ота-онаси мендек йигитга қизини бермоққа рози бўлмаса, деб ўйлаган эди.

Абдуллоҳ ўғлига назар ташлади. Тойчоғи — норғул йигит. Ўғли унга ёшлигини эслагди. Худди шундай, сабза мўйлаби, ҳаётга чанқоқлиги... Отаси ёстиққа бош қўйганда Абдуллоҳ ҳам Хусайн каби ёнида термулиб тонглар оттирган, юролмай қолганда ҳожатга кўтариб чиққан эди. Ха, нимаики эксанг, шуни ўрасан. Мана, ҳар иккала ўғли, Хусайн ҳам, Маҳмуд ҳам тепасида парки-парвона... Абдуллоҳнинг отаси оғир касалга йўлиқ-

қан, оёқ-кўли ишламай шол бўлиб қолган, кейин миясига қон қуйилиб, шундан вафот этган эди. Табиб даволай олмай, бедаво дард экан, деган эди. Худога шукрки, энди ўзининг ўғли табиб, улуғ ҳаким. Албатта, уни даволашга қурби етади.

Абдуллоҳ соғлом, бақувват эди. Шу вақтга қадар бирор марта ҳам у ерим, бу ерим оғрияпти, деб шикоят қилмаган. Ўғли табиб бўлса ҳам, унга иши тушмади гўё. Хусайн ҳаким эмас Абдуллоҳ учун, на аллома, олим-файласуф, унинг учун жондан азиз ўғилдир. Энди қарангки, ёнида ўтириб отасини даволаяпти, буни у ҳеч ўйламаган, хаёлига келтирмаган. Ўғли энг машхур табиблигини энди билгандай. Ҳозир бемор ҳолатида хаёлига кўп нарсалар келди.

Бир замонлар машхур олим Нотилийни илтижо қилиб уйида олиб қолгани Абдуллоҳнинг ёдига тушди. Ўғлини унга шогирдликка берган эди. Ажойиб, камсуқум олим эди Нотилий. Ўғли илк сабоқни ўшандан олган. Фалсафадан дарс бермоқчи эди Хусайнга. Ёш Хусайн фикрдан етарли маълумот олиб улгурган эди. Нотилий буни дастлабки машғулот кунларидаёқ билди. Кейин, Абдуллоҳнинг кадрдон хонадонидан жўнаб кетаркан, энди бу ерда менинг қиладурғон ишим қолмади, Хусайн бошқача бола, уни эҳтиёт қилинг, деб бир неча бор тайинлади.

Абдуллоҳ Нотилийнинг айтганига амал қилди. Ўғли учун ҳеч нарсасини аямади. Ўқитди. Қаторга қўшди.

Иситмалаб ётибди-ю, Нотилийнинг хомушгина кулиб айтган бир гапи Абдуллоҳнинг ёдига тушди. Ўшанда Абдуллоҳ Нотилийга миннатдорчилик билан:

— Сиздан бир умр қарздормиз. Манави саман йўрға биздан сизга бир тухфа, тақсир.

Ана шунда Нотилий кулиб:

— Йўқ, Хусайн билан бўлгон кечаги машғулотдан сўнг, эшак миниб кетсак ҳам бўлур, — деган эди.

Абдуллоҳ майингина кулиб кўйди. Ибн Сино буни кўрмади. У дори-дармонлар тайёрлаш билан банд эди.

Кун бўйи, тун бўйи Ибн Сино отасига парвона бўлди. Бўғинларига малҳам суртди, халдорилардан ичирди. Ниҳоят, отанинг иссиғи сал босилиб, тун яримдан оққанда ухлаб қолди. Ибн Синонинг тахминича, ота қаттиқ зотилжам бўлган, ҳадеганда иситманинг босилмаётганлиги ҳам шундан.

Хиёл кўнгли таскин топиб, Ибн Сино ғазалхонликка

тутинди. Гўё юрагидаги ишқ ҳадигио ҳаяжонига Рудакий ғазалларидан мадад олмоқда. Лекин биладикки, ишқ дардига висолдан ўзга чора ҳам, малҳам ҳам йўқдир. Қошки эди, ғазалхонлик хиёл таскину тасалли беролса.

*Ёнимга келди. Ким? Ёр. Қачон? Вақти саҳар.
Кимдан қўрқиб? Душманидан. Душмани ким? Отаси.
Бергани икхита бўса? Қаеридан? Латиф лабидан.
Лабмиди? Асло. Нима эди? Ақиқ. Қандай эди?
Мисли шакар.*

Устозга балли, қанчалик нозик, ўйноқи мисралар...
Жуда чиройли, кўнглидан ўтказди.

Беихтиёр илҳоми мавж уриб, Ибн Сино кўлига пат каламни олиб, оппоқ қоғоз узра энгашиди...

* * *

Эртадан то кечга қадар бир жойда, муқим ўтириб мутолаа қилиш, турли дастхатлару ёзувларни синчиклаб назардан ўтказиш осонми? Агар одам темир бўлса ҳам бардош бераолмас, аммо Ибн Сино чидайди, иродаси, асаблари мустаҳкам. Ҳа, у фақат илм учун туғилган, бу унинг севган асл касби-кори, ҳаёт йўли. Бутун умрини, борлигини шунга тиккан, бўлмаса авжи ўйнайдиган, ҳаёт лаззатларидан баҳра оладиган вақти. Унинг тенгдошлари аллақачон икки-уч болали бўлишган. У эса бу ҳақда ўйламайди ҳам, бўлган-тургани шу: роҳат-фароғати ўқиш-ўрганиш.

Ибн Сино баъзан машғулот пайтида шогирдларидан: илмни яхшилаб эгаллаб олиш учун нима керак, деб сўраб қолади. Шунда улар ақл керак, соғлиқ зарур, деб қолишади. Ибн Сино эса қунт, деб кулиб қўяди. Рост, баъзилар китоб ўқиса уйқуси келади, чидам билан узоқ ўтираолмайди, ҳадеб ўрнидан туриб кетаверади. Уларда устод айтган нарса йўқ — қунт етишмайди.

Бугун эрталабдан бери китоб устида хаёлчан кезар, бир варақни бир неча марта қайта-қайта ўқир, аммо нечундир ҳеч нарса ақлига кирмасди. Хаёли қочиб, кунни кеча китоб эгасини излаб борганда эшик ёнида нимдошгина оқ кўйлақда уялибгина турган ўша соҳиб-жамол қиз кўз ўнгида намоён бўлар, дилбар қарашлар билан уни саволга тутар, шул ростми, деб. «Бир китоб растасига ўтай-чи, ўша ерда уни учратсам», деб кўнглидан ўтказди.

Хожа бўлса зимдан унга қараб турар, хайрон: нега бетоқат, безовта, хаёли ўзида эмас. Боиски, хожанинг ҳам унга айтадиган зарур гапи бор, мутолаадан бўшаса сўзлашиб олурман, деб пойлаб ўтирибди. Қарасаки, Ибн Сино апил-тапил нарсаларини йиғиштириб қолди.

Ия, бунақа одати йўқ эди-ку, нима бўлди ўзи, деб зўрға эшик олдида унга етиб олди:

— Сизга бир илтимосим бордур, намунча шошурсиз, бир дақиқа сабр қилингиз?

Ибн Сино тўхтади:

— Марҳамат, таксир, қулоғим сизда.

— Амирнинг хузурига кирсангиз, айтингиз, билмадим, балки амирга майда гап бўлиб туюлурму, менга икки хизматкор берсун. Китобларни тартибга солмоқ даркор, энди қариб кучим етмай қолди. Сиз ажойиб инсонсиз, улуг алломасиз. Ўзингиз тушунасиз...

— Майли, кўп хуноб бўлабермангиз, албатта айтурмен, — деди табиб.

Ибн Сино хожа билан хўшлашиб, тагин шошилинич бораётган эди, нон растасида таниш бир нонвой тўхтади, ўзининг дардини сўзлаб қолди. Нарироқда эса бир дарвишнамо киши уни кузатиб турар, гоҳ ўзини четга олиб, одамлар орқасига яширинарди.

Ибн Сино уни сезиб қолди: зимдан мени кузатаётган ким экан? Бирор ҳожатмандми, ё? Балки айвоқчилардандир...

Шу хаёллар билан Ибн Сино бош оғриғига дори-дармон сўраган нонвойга маслаҳатлар берди-да, йўлига равона бўлганда ҳалиги дарвешнамо одам кўздан ғойиб бўлди.

Мен билан беркинмачоқ ўйнарму, деб ўйлади Ибн Сино. Эс-ҳуши йўқ бир девонага ўхшар... Майли, сир бой бермай кетаберай-чи, оқибати не билан тугар эркан. Дарвеш эса гоҳ олдинда, баъзан орқада пайдо бўлар, тагин кўздан яширинар, Ибн Сино бирор таниш билан кўзлашиб қолса, сағал нари ўтиб пойлаб турар, юрса яна орқама-орқа эргашар эди.

Шу вақт бир тўп болалар пайдо бўлишди-ю, дарвешни ўртага олиб, калака қила кетишди. Қайси бири кесак билан урар, яна бир бола унинг патила-патила бўлиб елкасига тушиб ётган сочларини тортиб қочарди. Хуллас, дарвешнинг аҳволи танг, болалар эса шодон қийқиришарди:

— Ҳа, қўлга тушдингми. Анави кунни тутқич берма-

динг, мана энди таъзирингни берамиз! — деб бақирди бир семиз бола.

Шўрликка ёрдам бермаса бўлмас деб кўнглидан ўтказди Ибн Сино.

— Ҳай, ўғлон, нима қиласан бечорага озор бериб. Қани, бир жўнаб қолларинг-чи...

Ибн Сино дўқ-пўписа қилганча болаларни қувлаб, дарвешга яқинлашди. Дарвеш тиз чўкиб, пешонасини чангаллаб ўтирарди.

— Қани, кўлингизни олинг-чи, қон оқаяпти чамамда.

Дарвеш ялт этиб қаради, қаршисида турган Ибн Синони кўрди-ю, ўрнидан ирғиб турди. Ва, ўз халоскорига нималардир деди, лекин унинг гапларини англаб бўлмасди.

Ибн Сино чўнтагидан рўмолчасини олиб, унинг қон оқаётган пешонасини авайлаб артди. Дарвешнинг қўллари яра-чақа, латта билан боғлаб олибди, кийим-бошларидан дуд, куйган ҳид анқирди. Ҳаммомларнинг ўтхонасида ётиб юрса керак, деб кўнглидан ўтказди Ибн Сино... Оппоқ соқоли, сочлари ҳам негадир сарғиш ранг. Юзларига тикилди, таңиш кўзлар, агар янглишмаса, бу одамни қаердадир кўрган, кимнидир эслатарди.

— Сиз Ибн Синосиз-а?

— Ҳа, Ибн Синомен.

— Ўша, ўзингсан! Мени эслайсанми? — деб кулди дарвеш.

— Шошма-шошма. Ким бу? Узоқ ёшлигимни эслатяпсан менга, — деди Ибн Сино ва яна ўйланиб қолди.

— Афшона ёдингдаму?

— Ёдимда.

— Бали!..

— Танидим, сиз...

— Мен Довудмен. Эсларсанму, куёў шишасини.

— Эслаймен...

— Бироз емак нарсанг йўқму?

Ибн Сино ҳаменидан бир тилла танга чиқариб берди. Дарвеш тангани олиб, тишлаб кўрди:

— Асл олтин, — деди. — Қани эди, шу ҳолатга келтира олсам!.. Аммо жумбоқ ҳалигача ечилгани йўқдур.

— Қандай жумбоқ?

— Кўнглинг тортса, кулбамга қадам ранжида қилгил. Фақат сенга ишонурман сиру асроримни...

Ёнма-ён йўлга тушдилар.

Довуд шаҳар чеккасида бир пасткамгина кулбада яшар экан. Эшикка тираб қўйган танбани олиб:

— Мархамат, — деди у.

Ибн Сино энгашиб, эшикдан ичкарига ўзини олди. Ховли юзасида ҳамма нарса ёйилиб ётибди, қадам босарга жой йўқ... Икки жойга қозон осилган. Ҳочокда олов ёнар, эски челақлар, ичида қандайдир нарсалар қотиб қолган тоғора, сопол косалар... Алланечук маъдан бирикмалари. Икки хонали кичкинагина уй. Уйда ҳеч вақо йўқ, кир-чир нарсалар: ёстиқ, эски кўрпа, кўрпача...

— Кечиргайсиз мени, ҳаммаёқ ивирсиб ётибди-ку, ифлос турур эркансиз... Бу аҳволда бирор касалга чалинурсиз, — деди Ибн Сино.

— Кўриб турибсен, бору шудимдан айрилганмен. Лекин ҳали кўрасен, мендан бадавлат одам бўлмас бу дунёда.

— Нечук?

— Сени излаганим ҳам шу боисдандур. Уйинг олдида, кутубхона эшиги ёнида бир неча кундан бери йўлингни пойлаймен.

— Балки, ўша заррабин керак бўлиб қолгандир?

— Эй, қизик экансен... Мана, кўриб турибсен, аҳволим оғир, ёнимда сариқ чақам ҳам йўқдир. Менга бироз қарз бериб турмайсанму-а, тез орада икки-уч баробар қилиб қайтарур эрдим. Мана, худо бор бошимда ёлғон сўзласам, — деб, Довуд чўкиниб қўйди.

— Бойлик сенга осмондан тушурми? — деб кулди Ибн Сино.

— Очигини айтиб қўя қолай, бу сир!.. Яқинда мен беҳисоб олтинга эга бўлурмен.

— Амирнинг хазинасини урмоқчимусен?

— Йўғ-ей, ундай дема, мана, кўраяпсанму? — дея тоқчадан чеккалари йиртилиб кетган бир қоғозни олиб кўрсатди.

— Бу қандай ёзув, қайси тилда битилғон?

— Қадимий алкимёгар — сеҳргарлар ёзиб қолдирган бунди. Олтин олиш йўллари битилган унда. Сен катта олим бўлсанг ҳам тушунмайдурсен, бунинг сири фақат менга маълум, ҳа, фақат менга!..

— Олтин олдингми?

— Йўқ, ҳали ўзим ҳам билмасмен. Нимадир етишмаяпти. Манава шаклларни кўр, бир сир бор уларда. Кўп тажриба ўтказиш керак, пулим йўқ, хароб бўлдим. — Довуд тоқчада моғорлаб ётган нонни олиб тишлади.

— Мен бу шаклларни, ёзувларни тушунмаяпман, ўзинг айтиб бер...

— Сен алжабрдан, алкимедан, илми симендан ҳам хабардорсен. Рисолалар ёзгандурсен. Ўқиганмен. Аммо, мана бу... — у қўлидаги эски варақни жаҳл билан яна тоқчага итқитди. — Жумбоқ ҳамон ечилгани йўқ.

— Қўй бу савдони, — деди Ибн Сино. — Бу ишнинг тагига ҳеч ким етолмаган, Афлотун ҳам, Арасту ҳам.

— Сен бу сирни билурсен. Аммо, айтмайсен. Бутун халойиқ билур сенинг афсунгарлигингни. Кел, икковлон шул ишни қилайлик, дунёда энг бадавлат одам бўлиб яшаймиз.

Довуд жон-жаҳди билан куйиниб сўзлар, беркитиб қўйган ва ўзи эритиб чиқарган баъзи бир олтин рангидаги маъданларни табибга кўрсатарди.

— Ўзинг билурсен, мен жуда бадавлат одам эрдим, отамдан кўп тилла қолгон, ҳаммасини шу иш деб совурдим, соғлигимдан айрилдим, оиламдан ҳам. Хотиним жужукларни олиб кетиб қолди. Кўриб турибсен, сўққабошман...

Ибн Сино қараса, Довуднинг жазаваси тутиб, иложи бўлса уни мажбур ҳам қилишдан тоймайдиган, кўзлари бежо! Унинг бутун интилиши шунда, олтинни ишлаш усулини топмоқ, бу йўлда ҳеч нарсадан тоймас, ахир шунча йиллар, бутун умрини шу ишга бағишлабди, оиласидан, болаларидан воз кечибди, шундай бўлгач, бу йўлдан қайтариб бўлмас энди уни. Бойлик касалига йўлиққан, фақат ўлгандагина қутулиши мумкин бу дарддан. Ибн Сино буни ҳис этди, шу иш деб тарки дунё қилган бу дарвеш. Қани энди, шунчалик ишонч, кунт билан ўзини илмга бағишлаганда катта аллома бўлиши мумкин эди, мана шу кунт, прода, афсуски, бу унинг баъзи шогирдларида йўқ.

Ибн Сино ҳаменини олди-да, бир неча танга чиқариб, Довудга узатди:

— Ма, ол, сенга... Бойиб кетсанг қайтарурсен, — деди.

— Йўқ, менга хайр керак эрмас, фақат қарзга олурмен. Айтдим-ку, бир неча баробар қилиб қайтариб берурмен, чин сўзим бу! — Довуд яна сўқинди.

— Майли, сен айтганча бўлсун, истаган вақтингда берурсен, — деди Хусайн.

— Сен ҳали ҳам менга ишонмайсен. — Довуд эса кўрпачаю, ивирсиб ётган нарсаларни титкилай кетди. Ахийри олтинга ўхшаш ялтироқ бир маъданни олиб, Ибн Синога тутқазди.

— Мана, кўриб қўй, худди олтиннинг ўзгинаси, аммо...

— Ха, ана шу «аммо»да гап бор. Майли, худо омад берсун сенга!

Ибн Сино энди гап тамом дегандек кетмоқчи бўлди. Аммо Довуд ниманидир сўраб, билиб олмоқчи.

Кейин масала равшан бўлди. Довуд яшириб қўйган жойидан қандайдир шакллар чизилган яна бир варақ кўлёзма олиб, Ибн Синога кўрсатди:

— Бу ўзим ишлаган жадвал, фақат бир жойда ноаниқлик бор, буни ёлғиз сенга кўрсатурмен. Бу ўта махфий сир!..

Ибн Сино жадвални синчиклаб кўздан кечирди. Бу одамни жиннинамо деб ўйлаган эди. Лекин, йўқ, янглишган экан. Кимёвий шакллар! Риёзатдин ҳам, алжабрдин ҳам хабари бор, аниқ фанларни яхши билур эркан бу одам, деб кўнглидан ўтказди Ибн Сино. Аммо унинг ёзувларини унча тушуна олмади, қандай қилиб топган экан, нимага асосланиб ишлаган, булар ҳаммаси жумбок. Ибн Синога шу нарса маълум ва аниқки, маъданни олтинга айлантириб бўлмас, дарвешга бу нарсани тушунтира олмайди, сезиб турибди, бу қайсар алкимёгар фикридан қайтмайдиган. Бир амаллаб бу даргохдан тезроқ чиқиб кетиш керак.

— Мен жадвалингга тушунмадим, — деди Ибн Сино унинг кўзларига тикилиб.

Довуднинг кўзлари жовдираб турар, нима қилса ҳам Ибн Синодан сир-асрорни билиб олмоқчи. Шу боис ўзининг ёзувларини унга ишониб кўрсатди. Бу сўнгги умиди, агар ҳеч нарса чиқмаса, дарвеш оламда йўқ. Ибн Сино унинг кўзларидан шуни сездди.

Довуд хонада у ёқдан-бу ёққа тез-тез юриб, нимадир қидира бошлади. Лекин истаган нарсасини топа олмай гаранг, хаёли паришон эди.

Ибн Сино эшик томон юрди, ховли юзасида ётган турли қакур-кукурларга уриниб-туртиниб, аранг кўчага чиқиб олди.

Ховлида бир нарса тарақлаб кетди ва Довуднинг бақирган овози эшитилди:

— Хай, қайга кетдинг, тўхта!..

«Ажаб дунё экан. Кўзига ҳеч нарса кўринмас, овсарга ўхшар, барча нарсадан воз кечибдур. Эсиз, растага бугун ҳам бораолмадим, энди кеч бўлиб қолди, Санамни кўриш насиб этмади яна...»

Хожа баъзи юмушлар билан бир ўзи ивирсиб юрибди. Бугун Ибн Сино негадир келмади. Бирор зарур иши чиқиб қолган бўлса керак. Ўзи ҳам билмай, унга анча ўрганиб қолган экан, кечгача тиқ этса эшикка қараб ўтирди. Табиб билан унчалик кўп мулоқотда бўлмади, суҳбат қурмади. Ибн Синонинг одати — келади-ю, ҳеч нарсага қарамай чанқоқ одамдай ўзини китобга уради. Шу орада бир-икки оғиз гаплашиб қолса қолади, бўлмаса йўқ. Албатта, хожанинг ўзида ҳам айб кўп, камсухан, ўлгудек одамови. Балки бу жафокаш кутубхона соҳибининг жисмоний қусуридандир. Бу даргоҳга у ёқ-бу ёқни артиб, супириб-сидириб юрадиган бир хизматкордан бошқа деярли ҳеч ким қадам босмайди. Гоҳо-гоҳо амирнинг катта ўғли шахзода Мансур ташриф буюриб, хожага бир оғиз ҳам сўз демай, тўппа-тўғри иккинчи қаватга кўтарилади-да, жуда узоқ қолиб кетади. Унинг китоб ўқиётиб, ухлаб қоладиган одати ҳам бор. Хожа бўлса юрак ютиб унинг хузурига кираолмайди. Нима қилсин, иши шу, ёлғизликка ўрганиб қолган. Майда-чуйда ишлар билан бўлиб, кун ўтиб кетганини ҳам билмайди.

Икки йилдан бери китобларни номма-ном рўйхат қиляпти. Эҳ-е, ҳали хожа бирор марта ҳам қўлига олмаган, ўқишга тиши ўтмайдиган, бошқа тилларда ёзилган китоблар ҳам жуда кўп. Билмайди, бу китобларни ким йиққан, қачон йиққан. Ҳали ўндан бири ҳам рўйхатдан ўтказилгани йўқ. Йиртилган, муқоваси кўчган, бетлари аллашиб кетган китоблар сон-саноксиз. Уларни алоҳида ажратиб қўйиб, энди бир чеккадан тартибга солмоқда.

Кутубхонани хожанинг уйи деса бўлур. Иложи бўлса бу ерда ётиб қолишга ҳам рози, лекин бунга рухсат йўқ. Агар тунаб қолганини билиб қолишса борми, ўша кунёқ кавушини тўғрилаб қўйишади. Нега шундай экан, бунга унинг ақли етмайди, ким билсин, амирнинг отасидан қолган дунё шу ерга яшириб қўйилганмикин?..

Аммо давлат, мол-дунё хожани қизиқтирмайди, унга мана шу китоблар хазинаси бўлса бас. Битта масала уни юрагини безовта айлар, агар вақти-соати келиб, бу дунёдан кўз юмиб кетса, бу оқиллар хазинаси кимга қолур, ким уни эҳтиётлаб сақлайди, келажак авлодларга етказилади?

Амир Нуҳ ибн Мансурнинг бобоси хожага кутубхонани топширар экан: «Хожа, сенга ишонурмен, бунда олтинга ҳам топилмас энг қимматбаҳо хазина сақланур,

хар бирига бошинг билан жавоб берурсен», деган эди. Шу гап қулоғида.

Амирнинг ўғиллари ҳам китоб хазинасини тўлдиришга кўп ҳисса қўшишди. Қирғин урушлар чоғи шаҳарлар босиб олинганда, ёки узоқ сафарларга савдо иши билан боришганда қаерда китоб бўлса, шу хазинага келтириб қўйишаберишди. Бу соҳада амир Мансурнинг вазири кўп ибратомуз ишлар қилди, ҳатто узоқ юртлардан расталарга келтирилиб, сотилаётган ноёб китобларнинг кўпларини олиб хазинани тўлдирди.

Хожанинг ҳаёти ҳам алланечук мавҳум. Шўрликнинг уйи қаерда, оиласи, фарзандлари борми, ҳеч ким билмайди. Бундай ўйлаб қарасангиз ўзи букир, пастаккина одам бўлса, унга ким ҳам тегарди. Мана ҳозир ёши етмишдан ошиб кетган, кўриниши ёш болага ўхшайди, қариганини, ёшини ҳам билиб бўлмайди. Камсуқум, камгап, ғоят ғариб, шикаста одам.

Бир куни Ибн Сино одатдагидан анча эртaroқ келди. Шунда Хожа унга бир пиёла чой узатиб, бироз суҳбатлашганларида:

— Ҳожи ака, оила, бола чақаларингиз борму? — деб сўраб қолди.

— Сўққабошмен, мен нотавонда бола-чақа не қилсун...

Ибн Сино унинг ҳаёти хусусида яна сўрамоқчи эди, Хожанинг ўзи гапни қисқа қилиб, нарсаларини йиғиштирди-да, индамасдан китоб ямашга тушиб кетди. Табиб тушунди, бошқа савол энди ортиқча, пора-пора бўлган юракка игна санчмоқ не даркор, ноўрин саволни бериб қўйганидан ўзи ҳам пушаймон эди.

Кеч бўлди. Ибн Синодан дарак бўлмади. Хожа ундан умидини узиб у ёқ-бу ёқни саришталаб, энди кетишга ҳозирлик кўрмоқда эди.

Шу вақт эшик очилди-ю, тўсатдан хонага шипдай бўлиб икки киши кириб келди. Бири узун бўйли, устида кўк ёпқич, худди шу рангда салла ўраган, белида шамшир; иккинчиси япасқидан келган, қорапаранг, семиз киши. Кийинишидан бу атрофнинг одамига ўхшамайди. Иккови ҳам безовта, шошиб туришибди, кўзлари олазарак. Кўринишдан нияти бузук, ғаламис одамга ўхшардилар. Хожа бу ноўрин ва бемаврид ташрифдан ҳайрон: бемахалда бу зиё масканида нима қилиб юрибди бегона одамлар, ҳеч кутубхоналик ишлари йўқ. Балки, амирнинг одамларимикан, ҳардам хаёлга борди.

— Ибн Сино шу ерда китоб мутолаа қилурми? Тўнғиз кўпгур кетиб қолибдур-да! — деди ҳалиги япаски, семиз одам.

Хожанинг ранги қув ўчиб кетди: булар яхши одамлар эмас. Юриш-туришлари, ўзларини тутишлари бежо, ниятлари бузук. Акс ҳолда нега тап-тўсиндан Ибн Синони ҳақорат қилишади. Табиб уларнинг арпасини хом ўрибдиму.

— Ха, нечун ўйланиб қолдинг, сўзларим ёкмадиму сенга? — деди узун бўйли, мўйловдор киши.

— Йўк, йўк... Нечун ундай дерсиз... Бу амиримизнинг кутубхоналари, бегоналарнинг киришига рухсат йўқдур...

— Шундай дегин. Биз, демак, рухсатсиз кирибмизда-а? Биз ҳам амирнинг ҳукми бирлан келдик, билдингми, ит эмған!

— Мен бир ғариб бечора одаммен... Нимаям дердим... — деди хожа кўрқа-писа.

— Фақир кишимен дегин-а, бечора одаммен эмиш. Сен хазина ичинда ётурсен. Бу ердаги бор тиллолар қайдалигини сен аблах билурсен. Ҳе, сени... — деди япаски сўқиниб.

— Ха, рост айтдингиз, бунда хазина бор, бу ердаги бойликлар олтиндан, биллур-гавҳарлардан ҳам қимматдир, агар билсангизлар, — деди хожа.

— Гапни бурма, тўғриси айт, тилло, дуру гавҳарларни қайга беркитган амир? — сўради яна япаски.

— Ўзларинг қидириб кўринглар, ҳамма хоналарни, ана сандиқлар...

Новчадан келган киши хона тўрида турган қатор сандиқларнинг қулфини бузиб-ёриб бирма-бир очиб кўра бошлади, қараса барчасининг ичи тўла китоб. Уларни пала-партиш олиб ташлайберди. Барча сандиқларни ҳам шундай қилди, аммо ҳаммаси китобларга тўла эди.

— Хой, букир, биз сен бирлан майнавозчилик ўйнаётганимиз йўқ, бўлмаса каллангни олмадек узиб ташлайман. Қани, айт, хазина қайга беркитилгон?

Япаски бақувват қўллари билан хожанинг томоғидан маҳкам бўғиб олди. Хожа нимжон одам эмасми, кўзлари кинидан чиқиб кетаёзди. Овози ичига тушиб, нималардир деб хирилларди.

— Хой, тўхта, ўлдириб қўйма тагин!

— Жони итникидан ҳам қаттиқ бу муғомбир кучукваччанинг, — деди япаски.

— Хазина қайға кўмилганин айтурсанму, ё? — қайта зуғумга олиб ҳикилдоғидан бир бўғган эди, у яна инграб, бу сафар ғалати кўрқинчли овоз чиқарди. Япасқи бу сафар унинг аянчли ҳолатидан жиркангандек нарига улоктириб юборди, у думалаб кетди, гавдаси кичкина эмасми, ўзи ҳам билмай, кўрққанидан хонтахта тагига кириб олди.

— Чироқ ёғини олиб кел! — деди япасқи нарида бу манзарани кузатиб турган новчага юзланиб.

— Букирни нима қилурмиз? — деди новча хонтахта тагида инграб ётган хожага ишора этиб.

— Китоб билан қўшилиб ёнғани маъкулмикин-а? Гувоҳсиз бўлғони... Не дерсан?..

— Қани, тезроқ бўл, ҳаммаёққа чироқ ёғидан сепиб чиқ!

Ёғ икки сопол идишда экан. Япасқи бир сопол кўзани олди-да, эҳтиётлик билан чироқ ёғини барчасини сепиб шеригига юзланди:

— Иккинчисини ҳам сепайми? — деди.

— Шу ҳам етар, қолганини оғзини очиб ётқизиб қуй, — деди япасқи.

— Қани, ёқ бўлмаса! — деди новча.

Япасқи хона тўрига бориб, гилам устида ҳалқобланиб ётган чироқ ёғига ўт кўйиб юборган эди, бирдан гуриллаб ёниб кетди. Улар гўё чироқ ёғи шунчалик тез аланга олиб кетишини кутмагандек, икковлон шошганча эшик томон югуришди. Эшикни япасқи бирон одам кириб қолмасин, деб хавотирда ичкаридан қулфлаган экан...

— Бунинг калити қани, ҳой, аблах! — деб бакирди новча кўрққанидан овози титраб.

— Ўзинг қулфлаган эдинг-ку, эси паст!..

Аланга бирпасда ҳаммаёқни қуршаб олди. Алламонлардан бери қуриб ётган мойли ёғочлар қасир-қусир ёна бошлади. Гиламлар гуриллаб, ҳаммаёқ тутун, олов ичида қолди. Хожа энди ҳаётдан умидини узди, ўзида қандайдир нафрат кучини сезди-ю, жон аччиғида хонтахта тагидан чиқиб, бор овози билан «Аллоҳу акбар», деди-да, ерда ётган иккинчи сопол кўзадаги чироқ ёғини икки ғаламус олчоқ томонга қараб бор кучи билан сепиб юборди. Бирдан аланга яна ловуллади, хона гўё дўзах тусини олган эди. Ана энди, хўл-қуруқ бараварига ёнарди. Бунақанги ҳолат, аянчли фожиа ҳеч ерда, ҳеч қачон бўлмаган. Ўт ичидан жон аччиғида ғаламусларнинг дод-фарёди эшитиларди. Бақириб сўкинган овозлар бир зум

эшитилиб турди-да, жавонми, токими, нимадир гулхан ўртасига қарсиллаб кулади-ю, ҳалиги иккала олчоқнинг уни бутунлай ўчди. Ўзлари ёққан оловда, иккалови кўшилиб ёндилар. Хожанинг уволи тутди...

Хиёл ўтмай, ўт иккинчи қаватга тошди. Ташқаридан эса одамларнинг қий-чуви, челақлару мис кўзаларнинг шакирлагани эшитилмоқда.

Тумонат одам. Сарой аҳли, бутун сарбозлару хизматкор ғуломлар турли идишлар, мешкоблардаги сувни оловга сепишиб, ўзлари бўлса четга қочишарди. Аммо челақлаб сепилган сув бундай кучли алангага урвоқ ҳам бўлмас, ғўё оташга ёғ қуйгандек. Агар шу дамда бутун дарё сувини олиб келиб сепса ҳам урвоқ бўлмас эди бу дўзах алангасига! Сарой амалдорлари, лашкарбошилар, сонсаноксиз миршаблар, ҳаммаси шу ерда. Бу аянчли можаронинг устига бир тўда суворийлар билан амирнинг ўзи ҳам етиб келди.

Ўтни ўчиришнинг имкони йўқ эди. Бунга кўзи етган Амир:

— Сарой томонга туташган анави уйларни тезда бузиб ташланглар! — деб фармон берди.

Ҳамма кутубхона орқасига тутшиб кетган уйларни буза бошлади. Акс ҳолда, тобора авж олиб бораётган ёнғин саройга ҳам ўтиб кетиши муқаррар бўлиб қолган эди.

Кутубхона атрофи одамларга тўлиб кетган. Ғўё бутун аҳли Бухоро шу ерга кўчиб келгандек. Аланга тафти бир тош наридан билинар, шу боис ҳамма ўзини четга олган. Ўт ўчирмоқчи бўлиб мешларда, идишларда сув кўтарган хизматкор-ғуломлар, лашкарлар, миршаблар энди сув сепиш бефойдалигини билиб, чекка-чеккада туриб тобора гуриллаётган ёнғинни томоша қилишарди.

Ана, нариги чеккада Бухоронинг кунчиқар гузарида яшайдиган оташпарастрлар оловга сизгиниб, ўзларича наларнидир пичирлаб, дуо ўқишмоқда.

— Ҳой халойик, бу қандай кўргилик бўлди, қиёматқойим бўлдимۇ ахир, ё Аллоҳнинг ғазаби-нафратими бу?!

Ибн Сино эди бу. Вокиф бўлибми, ё Бухоро осмони узра қора қуюндек шимол томон оқиб бораётган қаро тутунни кўрибми, кутубхона томон югуриб келган эди. Унинг ҳозирги ҳолатини, кечаётган дил азобини сўз билан ифодалаб бўлмас. Ўзини ўт ичига уриб, бебаҳо, ноёб китобларни қутқариб қолишга тайёр, аммо иложи

йўқ, бунга илми ҳикматнинг ҳам, илми симённинг ҳам кучи етмас. Аланга авж олиб аждаҳодек пишқирир, гўё само сатҳига ёнаётган китоблар гулханидан ўтли ва қонли сатрлар битилаётгандек эди.

Шунчалик ҳам даҳшат, шу қадар ҳам адолатсизлик бўлурму?! Аланганинг бурқсиб чиқаётган қора тутунлари ҳатто қуёш юзини ҳам беркитиб қўйган. Шаҳар усти қандайдир аянчли мотам пардаси билан ёпилгандай. Ха, кўнгилларни зирқиратган бу мудҳиш фожиа, ёқимсиз манзара юракларга қўрқинчли ғулғула солар, гўё эл-юрт устига қандайдир бахтсиз, қора кунлар яқинлашиб келаётгандек туюларди. Маърифат ўчоғи, илм-ҳикмат маскани ёниб, кули кўкка соврилса, бу яхшилик аломати эмас!

Нур, маърифат, одамлар ақлининг чароғи, зеҳни, келажак авлодлар ақл-идрокининг битмас-туганмас хазинаси ўт ичида қолган эди.

О, Зардўшт, муқаддас рух, сен яратган оташпарастларнинг буюк китоби «Авесто» ёнар, уни минг йиллар илгари Нифрит тоғида ўн минг бузоқ терисига ёзилган ноёб нусхаси Искандар Зулқарнайнинг амри билан бири-бирининг устига қўйиб, ёқиб юборилган эди. Мана энди, Зардўшдан қолган ўша муқаддас китобнинг ноёб нусхалари ҳам ёнмоқда. Унинг саҳтиён варақлари аланга ичида ловулламоқда.

Рустам ва Сухроб, Сиёвуш ва Кайковус, Афросиёб қиссалари, саргузаштлари битилган ҳеч тенги йўқ китоблар ҳам ёниб кулга айланди. Калила ва Димна, Юсуф ва Зулайҳо, Иброҳим Адҳам қиссалари ўт ичида.

Хуросон, Сурд, Манихей, Парфия, Пахлавий ва Юнонистонда битилган, чоп этилган энг нодир китоб нусхалари шунда эди. Улар оташ остида қолмиш.

Буюк Рудакий ғазаллари, унинг фалсафий мушоҳадали нозик ишқий мисралари ўт ичида. У Бухорони қандай улуглаган эди.

*Эй Бухоро, шод бошу дер ой:
Мир суят меҳрон ояд ҳаме.
Мир моҳ асту, Бухоро — осмон.
Моҳ сўйи осмон ояд ҳаме.*

Буюк маърифат, маданият оламининг ҳеч қайтарилмас дурдоналари ўтли мисралари кўк тоқига тармашиб, алангага айланмоқда.

*Кўп олий қасрлар бўлурлар хароб,
Уруб қору ёмғир, шамол, офтоб.
Вале шеърдан бу бинои жаҳон,
Уни дарз этолмас шамолу бўрон.
Сухан тухмин экдим чекиб меҳнатим,
Мен ўлмам, асрлар яшайди отим.*

Ҳа, бу сатрлар буюк Фирдасийнинг келажакка деган ишонч мисралари. Ибн Сино ёддан биледи бу беназир дурдоналарни. Афсус, ҳаммаси кул бўлиб осмонга учмоқда...

— Хой, мусулмонлар, ажаб бўлибдур, ғайридиний китоблар куйиб, кул бўлибдир, бу Аллоҳнинг қаҳри!.. — деди кимдир.

Ибн Сино ялт этиб овоз келган томонга қаради. «Оломон ичида туриб кимга тош отмоқда ўзи», хаёлидан ўтди алломанинг.

— Нечун бундай дейишга тилинг борди, эй нодон! Ахир, билурсанмикин, сенинг иймонинг ҳам шунда эрди. Эй мусулмон, Қуръони карим ҳам, Ҳадиси шариф ҳам шунда эрди... Эсиз, эсиз!..

Ибн Синонинг оташ тафтидан юзлари қизариб, кўзлари жазавада чакнаётган оломонга тикилди. Ҳамманинг юзида ҳаяжон, изтироб. Одамларнинг кўзида ёш кўрди...

Халиги олчоқ чолнинг гапи алам қилиб кетди: наҳотки, бўлаётган бу иблисона оташ фожиасидан юраги куймаса! Оломон ичра фожиадан суюнаётган ғаламуслар ҳам кўндур. Улар мени сеҳргарга, афсунгарга чиқариб қўйишган.

*Менинг куфрим айбларга дилимдан ўзга султон йўқ,
Бу оламда менинг покиза иймонимдек иймон йўқ.
Мусулмонликда мен аҳли замон ичра эрдим танҳо,
Агар кофир эрсам мен ҳам, бу дунёда мусулмон йўқ.*

Ҳа, ахир мен ҳам бир мусулмонмен, Аллоҳнинг сизларга ўхшаган бир мўмин бандасимен. Иймоним, виждоним пок эрур, дилимда худо, тилимда калима.

Ибн Сино тиловат айлади...

Бухоро аҳли масжиди жомеда жуда кўп бор Қуръон тиловатини тинглаган, аммо бунақаси илло қулоқларига чалинмаган эди. Ибн Сино шундай тиловат айладики, гўё унинг сеҳрли овозидан юраклар ларзага келди; сел бўлиб, бутун аъзойи баданлари, вужудлари сув бўлиб

кетгандек. Куръоннинг ҳар бир сўзи, амри, фарзи аниқ, оҳангдор, сирли жаранглади, юракка малҳамдек ёқиб, одамларни меҳр-шафқат нурларидан баҳраманд айлагандай туюларди.

— Эй оломон, унга ишонманглар ва билиб қўйингларким, амир кутубхонасига ўша осий Ибн Синонинг ўзи ўт қўйган!..

Бирдан оломон ўртасида говур-ғувур бошланди.

— Ким ул олчоқ? Ушланглар ул ғаламусни! — бор овози билан бақирди бир паҳлавонқомат мешкобчи.

Оломон ичидан кимдир ҳалиги ифвогарни мушт билан тушириб қолди. Ҳаммаёқ кий-чув, болалар йиғлаган.

Ногоҳ шу аснода қайдандир қаттиқ бир шамол турди. Кунчиқардан паға-паға қора булутлар босиб кела бошлади. Осмон гумбурлаб, бирдан чакмоқ чакди. Шамол кучайиб, кул бўла бошлаган китобларнинг чўғларини ҳар тарафга учира бошлади. Қизиқ бир манзара: осмон тўла сон-саноксиз майда-майда чўғ учкунлари ҳар тарафда учиб борар, гўё руҳлар ғалаён қилаётгандай, бўлаётган бу аянчли фожиага Қодири азалнинг қаҳри-ғазаби келаётгандай эди.

Ибн Сино ҳаяжонда, табиатнинг бу қилмишига ҳайрон, айтурга сўз тополмас: ажабо, нималар бўлмоқда ўзи!?

Чакмоқ чақиб, бир қаттиқ гулдурос бўлди-ю, кейин кучли жала қуйиб берди.

Ибн Сино турган жойида ҳайкалдек қотиб қолган, гўё ёмғир уни ҳайрати оғушида чўмилтираётгандай...

* * *

Маъсумий жим, бугун нечундир устознинг авзойи буюк. Нимадир демоқчи-ю, индамайди, ишга қўли бормас, хаёли жойида эмас. Куни кеча Хоразмдан бир киши ал-Берунийнинг жавобларини келтирибди. Ҳа, Шарқнинг икки буюк алломаси олиб бораётган ўзаро ёзишмалар кескин фикрлар мусоҳабасини эслатарди. Балки устоз Беруний хатларини ўқиб, ғазабга келгандир. Мунозаранинг бунчалик жиддий тус олишини қайдан билишсин. Ҳар иккови ҳам илм аҳли ўртасида маълум, машҳур зотлар. Гап нимадан чиқди ўзи, фалсафанинг қайси масаласи юзасидан даҳолар келиша олмадилар?

Ибн Сино орқага қайтадиганлардан эмас, бир туталар, жаҳли чиқиб кетса борми, ҳеч кимни аямайди. Ахир,

ўзининг устози Нотилийга ҳам бир дафъа қаттиқ гапириб юбориб, кейин анча пушаймон бўлиб юрди. Кекса тарихчи Ибн Мискавайҳни ёнгоқдек чақиб ташлаганини кўшлар яхши билишади. Унинг тили ўтқир, илм соҳасидаги мусоҳабада бўш келмайди; ўз фикридан қайтмас, боз устига ўлгудек қайсар.

Маъсумийга айтиб туриб ёздирган мактуби шундай бошланур:

«Ибн Сино айтди: бу Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Берунийнинг Хоразмдан каминага юбормиш масалаларининг жавоби ҳақида ёзган рисоламдир.

Худо сени мақсадингга етишинг билан шод этсун. Ҳамма орзу қилганларингни раво қилсун, икки дунё саодатини сенга насиб қилсун, кеча ва кундузда ҳамма ёмон кўрган нарсангни сендан қайтарсун, ҳамиша сени саломат қилсун. Бир неча масалалар сўрабсен, бу масалалардан баъзиси Арастуга қарши қаратилган. Ул киши «Осмон ва Олам» исмли асарида ўша масалалар ҳақида сўзлаган эрди. Булардан баъзиси ўзингга қийинлик қилган масалалардир. Энди саволларингга жавоб берурмен, масалаларни қисқа баён қилишга йўл тутурмен. Чунки кўндаланг келиб қолган баъзи машғулотлар ҳар бир масаланинг жавобида керагича сўзни кенгайтиришга имконият бермайду. Агар мен фақиҳ Маъсумий сенга ёзиладиган нарса ҳақида ҳузурингга сўзлар деб кўз тутмаганимда, рисола ни юбориш шул вақтга қадар кечикмаган бўлур эрди. Марҳамат қилиб ҳар бир сўраганларингни шул рисолада ёзурмен, сўнгра ҳар бирига қисқача жавоб берурмен».

Шогирдлар устозга қараб туришар, қаламлари билан ёзув дафтарларига Ибн Синонинг мушоҳадаларини оқизмай-томизмай битиб олишарди.

— Жаноб Берунийнинг бир саволи қизиқ, буни сизлар ҳам билиб қўйганингиз фойдадан холи эмасдир. Масалан, нега сув музлаганда ях юзада қолади, деб савол берибдилар. Ўйлаб кўринг, мушоҳада этингизлар, ахир сув музлаганда унга ҳаво бирикмалари жойлашиб олади, шу боисдан ях сув тагига чўкмайди. Бу жуда оддий ҳақиқатдир.

Мунозаралар ана шундай ҳаётий мавзуларда эди. Шогирдлар улкан сиймолар мунозарасини ўқиб, эшитиб, тинглаб катта ҳаёт дорилфунунини ўташар, Ибн Синодек илм донишининг мактабидан дарс олур эдилар. Шу боис, Ибн Сино ал-Беруний хатлари, ўз жавоблари ҳақида

ўқувчи-шогирдларига маълумот бериб, илм оламининг, айниқса қадимги Юнон, Шарқ алломаларининг фалсафий қарашлари билан шогирдларини таништириб борарди.

Шогирдлари ичра энг қобилиятлиси Маъсумий. Ибн Сино ёзган янги рисоалардан биринчи хабардор бўладиган зукко, ижодкор шогирд ҳам ул. Ибн Сино ал-Берунийга ёзган жавобларини Маъсумий оққа кўчириб берар, бисёр хуснихат эди.

Бугун ал-Берунийдан келган жавобда анча кинояли қочирим жойлари бор эди, олим уни ўқиб бироз ранжиди.

Ибн Сино ҳозиргина ёзиб тугаллаган хатни Маъсумийга берди-да: «Шуни яхшилаб кўчириб, анави келган хоразмликка топширурсиз, Беруний ҳазратларига етказсун», деди.

Маъсумий хатни олиб ўқиб, устозига маъноли қараб қўйди.

— Ҳа, Маъсумий, менинг жавобим сенга ёқмадиму?

— ...

— Нега индамайдурсан, забонинг йўқму?

— Устоз, нима десам эркан... Сиз... умуман ҳақлисиз.

— Майли, жўнатабер.

Маъсумий хатчўпни олиб сиёҳдонга ботирди-да, ёза бошлади:

«Менга берган барча саволларга жавобим шу. Менинг жавобларимдан бирор жойи сизга тушунарли бўлмаса, бир олижаноблик қилиб тушунтириб беришни сўраб, ёзурсиз. Шунда камина зудлик билан жавоб қайтарур, ҳа, ўшанда фақат ўзим жавоб ёзурмен».

Маъсумий жавобни оққа кўчирди-да, Ибн Синога берди. Табиб хатни синчковлик билан ўқиб, шогирдига қайтарди.

— Бор, ҳаяллама!..

Мавжудот, вақт, ҳаракат, оламнинг тузилиши, жисмлар ҳаракати, осмон жисмларининг шакли, бошқа дунёларнинг мавжудлиги масалалари, зарра ва унинг хоссалари — икки алломанинг мунозараси ана шу масалалар хусусида эди. Албатта, Ибн Сино ўз муршиди Арасту томонда, ал-Беруний бўлса, Демокрит йўлида.

Куни кеча Ибн Сино шогирдлари даврасида мунозара-суҳбат олиб борганда, уларга Берунийнинг бир саволи устида узоқ сўзлади.

«Хоразмлик олим нега Арасту ва бошқа илм аҳллари жисмлар олти жиҳатга эга деб хулоса қилурлар. Ахир юмалоқ жисмларда умуман томонлар йўқ-ку, деб сўрабди. Қани, сиз ёшлар, бунга нима деб жавоб берур эдингиз», деб мурожаат этди Ибн Сино шогирдларига. Улар жавоб беришмади, ҳайқишди. Ахир, икки буюк аллома ўртасига тушиб бўлурми? Ибн Сино шогирдларига юзлашиб, масаланинг моҳиятини жуда оддий қилиб тушунтира кетди.

— Ҳар бир жисмнинг узунлиги, эни, баландлиги бўлади. Файласуфлар таъриф этган жисмнинг олти томони мана шулар билан ўлчанур. Демокчиманки, ана шу ҳар бир ўлчовнинг икки томони бор. Уларнинг йиғиндисини ҳисоблаб кўрсангиз олтига бўлур. Шундай қилиб, ҳар бир жисм, шу жумладан, юмалоқ жисм ҳам олти томонга эгадир. Демак, ал-Берунийнинг юмалоқ нарса олти томонга эга эмас, деган фикри нотўғридир.

Маълум бўлишича, Ибн Синонинг мазкур мактуби ал-Берунийга қаттиқ таъсир этган, кейинги жавобида алломанинг номига анча кинояли гаплар ёзиб юборибди. Ибн Сино шундан сўнг Хоразмга хат ёзмай қўйди. Жавоб қайтаришни шогирди Маъсумийга юклаб қўяқолди.

Маъсумий анча заковатли шогирд. Бундан ташқари, ҳийла мулоҳазакор. Шу боис икки аллома ўртасидаги мунозаранинг тобора кескинлашиб бораётганлигидан кўнгли ғаш. У бундай бўлишини асло хоҳламайди, дўстона ижодий ҳамкорлик илмнинг ўсишига катта таъсир ўтказишини Маъсумий яхши билади. Бунақа пайтда шогирдларга ҳам қийин, нима қилишни, кимга қанақа муносабатда бўлишни билмай қолишади. Ҳа, икки буюк аллома муносабатларининг тобора кескин тус олиши, Беруний билан Ибн Сино ўртасида турган Маъсумийдек мўмин-маъқул йигитга анча мушкул. Энди эса, Ибн Сино Берунийга жавоб ёзишни унинг ўзига топшириб қўйди. Нима деб ёзади энди?..

Ал-Беруний буюк олим бўлса, Маъсумий эндигина атак-чечак қилаётган шогирд.

У «Беруний, агар сен файласуф бирлан мулоқотингда, бу ердагидек ўзингни тутаолмасликни эмас, бошқача сўзларни ишлатганинда, бу ақл-идрок фанга таъсир ўтказган бўлур эрди», деб ёзиб юборди. Бу хатни Ибн Сино кўрмади ҳам, билмади ҳам!

Ибн Сино ал-Берунийга нисбатан ана шундай ноўрин мактуб йўллаб, кейин унга жавоб бермай, шогирди орқа-

ли муомала қилган бўлса ҳам, лекин хоразмлик ажойиб олимнинг мутафаккирга кўнглида зигирча ёмонлиги йўқ эди. Ал-Беруний илм-фан оламида юлдуздек яркираб чиқиб келаётган бухоролик аллома, файласуф, ҳакимга алоҳида меҳр билан муносабатда бўлиш, уни авайлаб ўстириш лозимлигини ҳаммадан ҳам кўпроқ тушунарди.

Бироздан сўнг Маъсумий қайтиб келди:

— Хатни ташлаб келдим, устод, хоразмлик чопар эрта тонг билан йўлга чиқур эркан, — деди.

— Ҳамма ишнинг ўз вақтида бўлғони яхшидур. Кўрдингму, бугун еткурмасанг, чопар кетиб қолғон бўлур эрди, — деди Ибн Сино шогирдига.

Хар бир ишнинг ўз вақтида бажарилганига не етсун. Аммо, Маъсумий ўша хатнинг шитоб билан жўнатилишини кўнглида истамас эди. Чунки устознинг яхши бир одати бор, баъзан аччиқ устида бировга ёмон сўзлаб қўяди-да, кейин ўзи пушаймон бўлиб, озор берган кишининг кўнглини қандай қилиб бўлмасин овлаш йўлини излайди. Кўпинча шогирдлари, баъзан устозлари билан ҳам шундай бўлади. Масихийга бир марта қаттиқ гап айтиб қўйиб, эртасига узр сўраб борган эди. Ал-Берунийга ёзган хати кетмай турганда, балки уни қайта ёздирмиди?

— Қани, азизим, мен тиббиёт ҳақидаги баъзи фикрларимни қоғозга туширдим, сиз шуни кўчириб беринг. Тиббиёт илми хусусинда китоб ёзгим бор, — деди Ибн Сино.

Маъсумий устозга куллуқ қилиб, ўз ижодхонасига чиқиб кетди.

Шундан сўнг Ибн Сино билан Беруний ўртасидаги ёзишмалар тўхтаб қолгандек эди. Ал-Беруний ҳам, Ибн Сино ҳам гўё бир-бирларини унутгандай, гўё илмда жимжитлик ҳолати юз бергандай эди. Аммо, бу ҳол осойишталикни билдирмасди. Беруний ўзининг шоҳ асарлари устида тинмас, Ибн Сино ўзининг кенг қўламли фаолияти доирасида илмнинг турли соҳаларида қизгин иш олиб борар, ўз устида кунт билан ишлар эди. Буюк Сомонийлар давлати доирасида фаннинг икки юлдузи парпирар, аммо улар қачон, қаерда учрашадилар, бу ҳозирча жумбоқ.

Ҳаёт, бу ўткинчи дунёнинг уларга маълум бўлмаган қонуниятлари, илму фозиллар бошига не кулфатлар келтирур — буниси ёлғиз Яратганга маълум. Шаҳаншоҳлар, амирлар, подишоҳлар ўртасидаги қонли урушлар,

саройлардаги фиску фасодлар илм юлдузларининг тақдирига шундай таъсир кўрсатурки, буни ҳеч ким тўхтаиб қололмас.

Ибн Сино сукутда... Хизматкор кириб, шамни ёқиб кетди, Ибн Сино унга эътибор ҳам қилмади. Юлдуздек чакмоқ нигоҳларида хаёлчанлик ҳукмрон. Хаёлида нелар кезар — балки, ал-Берунийга ёзган мактубидан пуншаймондир, балки ўзининг бундан кейинги тақдири хақида ўйлаётгандир, балки куни кеча катта маърифат масканининг ўт ичида ёниб кул бўлгани хақида ўйлаб, қайғу-алам чекаётгандир. Эҳтимол, куни кеча бир муштипарнинг кулбасига борганида ақли-хушини олиб қўйган Санам хақида ўйлаётгандир...

* * *

Ибн Синонинг шогирдлари орасида Абу Абдуллоҳ ал-Маъсумий ҳар тарафлама етук, риёзатдан тортиб то табобатгача ҳамма-ҳаммасидан хабардор. Мунажжим, файласуф, ҳақим, хаттот. Ибн Синонинг ўнг қўли деса хато бўлмас. Қўли гул, дастхати чиройли. Мана шу тобда ал-Берунийнинг ўн олти саволига ҳақим айғиб туриб ёздирган жавобларини қайтадан чиройли қилиб оққа кўчирмоқда. Бугун-эрта Хоразмга карвон жўнаса, ишончли киши билан бериб юбормоқчи.

Ибн Сино ал-Берунийнинг барча рисоалари билан таниш. Улар ўртасидаги алоқа ўзаро ёзишмалардан бошланган. Лекин кўришиш хақида бир неча бор фикрлашишди ҳам. Хоразмдами, Бухородами, ҳозирча номаълум. Ал-Беруний Ибн Синони «ўзига» лойиқ, фозил ўспирин йигит», яъни «ал-Фата ал-Фозил Абу Али ал-Хусайн бин Абдуллоҳ ас-Синови», деб тан олгандек. Лекин нима қилса ҳам Ибн Сино Берунийдан етти ёш кичик, устоз даражасида. Буни у яхши тушунади. Фикри тийрак, кўп мутолаали, фикр қамрови кенг, эл ўртасида ёшлигиданоқ машҳур бўлиб кетган Хусайннинг ҳам улуглиги, ҳам аслзодалиги бор. Илми, тафаккури, элда танилганлиги билан ўзидан олдинги арбоблардан устун туради. Ибн Синонинг ал-Жасалиқ номи билан машҳур бўлган Бағдоддаги Холидий Жасалиқнинг котиби, Авдо касалхонасининг табиби Абул Фараж билан илмий тортишуви зиё аҳли ўртасида катта шов-шув уйғотган. Бинобарин, Абул Фараж Арасту фалсафасини ҳамда Жолинус тиббиётини кенг шарҳлаган. Унинг устози Нотилийни ҳам ўқитган. Шунингдек, Бағдод олиму ҳукамо-

лари ўртасида анча обрў қозонган, лотин ва юнён тилларини яхши билган, мантиқ илми ва бошқа фанларга оид рисолалар ёзган.

Ибн Сино ўз ёзишмалари, рисолаларида Абул Фаражни шундай қаттиқ танқид қилдики, гўё ёнроқдек чақиб ташлади. «Мен уни тиббиёт соҳасида билагон ҳақим деб ўйлагандим, лекин ёзганларининг аксарияти ҳақиқатга тўғри келмайди», деб ёзди.

Ёзишмаларида, Бағдод олимини менсимагандай, Абул Фаражнинг китобини сотиб олиб, сўнг ақчасини ҳам қайтариб олмай китобфурушга элтиб берганлигини баён этади. Бу ерда Ибн Сино нега бу мухтарам, тиббиёт оламининг таниқли мутафаккирига мундоқ беқайдлик қилди — ҳасадданми ёки ёқтирмаганлиги учунми? Жумладан, Ибн Мискавайҳга нисбатан ҳам шундай қилган эди.

Шогирдлар бирин-кетин салом бериб таъзим-тавозеъ билан жой-жойларига ўтиришди. Ибн Сино одатда кенгмўл хона тўридаги катта хонтахта ёнига ўтиради. Унинг устида китоблар, қўлёзмалар, янги ёзилган хатлар... Ибн Синога шогирдликка тушишни орзу қилганлар кўп. Аммо ҳақим ўқувчи-шогирдларни ўзи танлаб олади. Яқинда ал-Форобийнинг «Илоҳиёт» китобини сотган аёлнинг уйига борганда, билдики, унинг ўғли Бахтинур анча илмли, ўқиган йигит экан. «Илоҳиёт»нинг етилган нусҳасини ўзи кўчирган, ирфон дунёсидан воқиф. Ибн Сино иккиланиб ўтирмай, шартта уни шогирдликка олди. Энди ҳақимнинг шогирдлари орасида иккитаси оташпараст зардўштий: Бахтинур ҳамда Ибн Сайл. Иккови ҳам истеъдодли, заковатли.

Машғулот бошланди. Бугун ўқувчи-шогирдларнинг билимлари имтиҳон қилинади.

— Раҳмли ва меҳрибон Тангри номи билан, барча мақтовлар ва шарафлар Тангрига бўлсинким, у ўз олий шаънига муносиб ва бизни баҳраманд қилувчи эҳсонларига лойиқ бу хил мақтов ва шарафга сазовордир.

Сайидимиз Муҳаммад пайғамбарга ва унинг авлодларига Тангрининг раҳмати бўлсин!

Биринчи саволим, Ислом хусусиндадир. Қани, ким айтур, «вахий» сўзининг маъноси недур?

— Мен, — деди хоразмлик Масъуд.

— Марҳамат.

— Вахий — Аллоҳ таолонинг Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга юборган кўрсатмаларидир.

— Хўш?

— Ушбу хусусда «Саҳиҳи Бухорий» китобида қуйидаги мазмунда ҳадис келтирилгон.

«Хорис ибн Ҳошим Пайғамбаримиздан:

«Эй Расулulloҳ, Сизга ваҳий қандай келади?» — деб сўради.

Шунда Муҳаммад алайҳиссалом:

«Ахёнда худди кўнғирокдек жаранглаб келади, мен учун шуниси анча оғир. Ул кетгач, ҳамма нарсани мен ўзимда сингдириб олган бўлурмен», дебдилар.

— Яна бир саволим бор. Айтинг-чи, Куръон неча сурадан иборатдир?

— Куръони каримнинг бир юз ўн тўрт сураси бор, устоз.

— Нечага бўлинур бу суралар?

— Икки қисмга. Биринчиси — Пайғамбаримизнинг хижрат қилишларидан муқаддам Маккада нозил бўлган суралар. Иккинчи гуруҳи хижратдан сўнг, яъни Мадинада нозил қилинганлари.

— Бали, ўлтиринг. Энди бошқа саволларга ўтурмиз. Қани, айтинг-чи, фалсафий илмлар нечага бўлинур?.. Ким жавоб берур?

— Устод, рухсат этинг, мен жавоб берай, — деди балхлик Ибн Ҳорун.

— Марҳамат.

— Иккига бўлинур. Хурматли устозимиз ўзларининг кейинги рисоаларидан бирида шундай деб ёзибдурлар: фалсафа назарий ва амалий илмларга бўлинур.

— Бу ҳақда яна нималар айта олурсиз? — сўради Ибн Сино.

— Назарий илмлар, инсон фаолияти билан боғлиқ бўлмаган нарсалар ҳақидаги илмий фикрлар, амалий илм эса, аслида инсон фаолиятини ўргатур.

— Бали!.. Ўтирингиз. Хўш, фалсафанинг асосий вазифаси не эрур?

Маҳмуд одоб билан ўрнидан туриб:

— Фалсафанинг вазифаси барча мавжуд нарсалар, уларнинг келиб чиқиши, тартиби, ўзаро муносабати, бири-бирига ўтишини ўрганишдан иборат, — деди. — Тўғри-ми, мухтарам устод?

— Олам-чи, у қандай тузилган? — деди Ибн Сино бош ирғаб.

— Олам яхлит, мураккаб борлиқдир.

Маҳмуд мароқ билан, завқ билан узоқ сўзлади. Ибн

Сино эса ора-чорада унинг фикрини тўлдириб, баъзи жузъий чалкашликка аниқлик киритиб турди:

— Офарин! — деди қўли билан ишора қилиб. — Мантиқ неча бўлимдан иборатдир? Қани, бу сўровимга ким жавоб беради?

— Мен жавоб берай, устод, — деди хурмитанлик Усмон исмли йигит.

— Мантиқ тўрт бўлимдан ибораттурур. Тушунча, мулоҳаза, хулоса ва исбот.

— Баракалло! Сизга яна бир савол: айтинг-чи, ушбу фикр асосчилари кимлар?

— Улуғ Арасту, алломаи замон ал-Фаробий, афу этинг, устоз, сизнинг рисолагизда бу фикр янада асослироқ баён этилган, — деди Усмон қўлини кўксига босиб.

— Ўтиринг, — деди Ибн Сино, сўнг савол беришда давом этди. — Мантиқ нима ўзи?

— Мен жавоб берай, устоз, — деди Маъсумий.

— Марҳамат.

— Мантиқ инсон учун шундай бир қоидадирки, унинг ёрдамида инсон хулоса чиқаришда хатолардан сақланади. Мантиқ ёрдамида биз ҳақиқий илмни сохта билимдан ажратаолурмиз, билолмаган нарсаларимизни ўрганурмиз.

— Буни қаерда ўқигансиз.

— Мен «ал-Ҳикмат ал-Арузия», «Ал-Ҳосил вал-Махсус»ни кўчириб ёзганда ўқиганмен, мухтарам устод, — деди Маъсумий.

— Бошқа мавзуга ўтайлик. Бир савол: қадимги юнон, санскрит, паҳлавий тилидаги китобларни таржима қилиш бирлан асосан кимлар шуғулланганлар?

Ҳамма жим. Шогирдлар бир-бирларига қарашди. Афтидан, ҳеч ким жавоб беролмайди. Шунда Маъсумий ўрнидан туриб, устозидан розилик олгач:

— Аббосий халифаларидан Хорун ар-Рашид ва унинг ўғли Маъмун даврларида Бағдод шаҳрида махсус таржимонлар мактаби бунёд этилганлиги тарихий манбаларда қайд этилган. Бу соҳада машҳур таржимон, олим Хунайн ибн Исҳоқ кўп ибратли ишлар қилган. Улар талай рисоаларни араб, сурёний тилига таржима қилишган.

— Жуда тўғри, баракалло! — деди Ибн Сино шогирдига миннатдорчилик билдириб. — Қадимги машҳур юнон, румо табибларидан кимларни билаёизлар?.. Маъсумий, сиз ўтиринг.

— Мен жавоб берай, — деди Биби Сарвинознинг ўғли Бахтинур — румо, юнон ҳакимларидан Букрот, Сукрот, Арасту, Афлотун, Жолинус, Орибазий, Павел... буларнинг рисоалари араб тилига таржима қилинган. Сизнинг рисоаларингизда ҳам бу олимлар хусусида маълумотлар ўқиганмен, устод.

— Офарин, ўтиринг!.. Ўрта ва Яқин Шарқдаги тиб олимларидан кимларни биласизлар?

Аҳмад ибн Исмоил исмлі йигит даст ўрнидан туриб:

— Ижозатингиз билан мен жавоб берай, устоз, — деди, — Абу Журайж — насроний табиблардан, Мосаржавайх — басралик табиб, Масих ад-Дамашқий Хорун ар-Рашиднинг шахсий табиби, унинг «Уннош ал-кабир» деган рисоласи бор. Ибн Мискавайх Бағдодда яшаган, кўз касалликлари ҳақида рисола ёзган. Сабур ибн Саҳлий Бағдодда шифохона очган, Шарқда биринчилардан бўлиб доришунослик илмига асос солган.

— Дуруст, — деди Ибн Сино қисқа имтиҳонга яқун ясаб. — Саъй-ҳаракатларимиз самараси хийла қувонарлидур.

Шу пайт эшик очилиб, остонада амир аркидан келган таниш бир чопар кўринди. Унинг кўзлари бежо, юзларида тер резалари йилтирар эди.

— Ҳа, тинчликми? — деди Ибн Сино.

Чопар чаққон яқинлашиб, Ибн Сионинг қулоғи сари энгашди, нимадир деб шивирлади.

— Ростми?.. — деди Ибн Сино кўзлари каттариб, сўнг чопарга: — Югуринг! Ҳозироқ етиб борурмен, — деди.

Зумда чопар кўздан ғойиб бўлди.

Хиёл жимликдан сўнг, машғулоти давом эттиришни шогирди Маъсумийга топшириб, хаёллари бузилганча Арк томон йўл олди.

Ҳакимни Амирнинг катта ўғли валиаҳд Мансур кутиб олди. Кўзлари қизариб кетган, қўлидаги рўмолчаси билан ўқтин-ўқтин ёшларини артиб кўярди. У ҳакимни унча ёқтирмас, негаки унинг атрофини ўраб олган амалдор, бўлажак валиаҳднинг Ибн Синодан йироқроқ бўлишини истар эдилар.

— Падаримизнинг аҳволлари оғир, — деди валиаҳд Мансур. — Ёрдам беринг, ҳазрат.

Дунё низоми шундай: дуру жавоҳирлар, олам-олам бойликлар инсоннинг вақти-соати етгандан сўнг унга қалқон бўлолмади, худонинг даргоҳига тўппа-тўғри кетабе-

ради; амирмисан, шоҳмисан, улур донишмандмисан, аркони давлатинг эса қолаверади.

Ичкарига киришди. У ерда амирнинг укаси, қўлида пиёла, пахта билан сув томизмоқда эди амирга. Нух ибн Мансур шифтга тикилганча ётарди. амирнинг укаси Умардан бошқа ҳеч ким йўқ. Хонанинг ҳавоси бўғиқ. Ибн Сино деразаларни очиб юбормоқчи эди-ю, амир кўнглига малол олиши мумкинлигини ўйлаб, ўзини тийди.

Ногоҳ амир бутун вужуди билан кескин силкинди. Амирнинг укаси Умар саросимали назар билан Ибн Синога ялт этиб қаради: наҳотки?!!

Ҳаким шартга кўрпачага тиз чўкиб, дарҳол амирнинг қўлини ушлаб, томирини кўрди: эвоҳ, унда жон асаридан ному нишон йўқ эди.

— Шаҳзодам, падари бузрукворингиз бандаликни бажо айлабдилар. Худойим ўзи сизга сабру бардош бергай.

Бирдан валиаҳд Мансур амакиси Умарнинг бағрига отилиб, ўкраб юборди:

— Энди нима қилурмиз, амакижон?!

Ҳаким ташқарига чиқди. Арк аркони давлат бирла гавжум эди. Ичкаридан йиғи товушини эшитиб, амирнинг икки ўғли изиллаб йиғлаганча уй сари югуришди. Орадан хаял-замон ўтмай, дод-фарёд авжига минди.

— Сени ўлдириб қўйишди. Даволай олмадилар. Энди сенсиз нима қилурмиз, пушти паноҳим, ёлғиз меҳрибоним сен эдинг, отагинам!

Бу амирнинг кенжаси Исмоил эди. Исмоил амирнинг укаси Усмон билан аҳил, сирдош. Кўпинча, амаки-жиян бирга бўлар, овға чиқар, қўшни мамлакатларга савдототиққа бирга боришар эди. Ибн Синони ёктиришмасди. Айниқса, ҳаким амирни даволаб, оёққа турғазгач, Нух ибн Мансур Ибн Синони ўзига шахсий табиб қилиб олгач, Исмоилнинг ҳам, акасининг ҳам негадир кўнгиллари гаш тортган эди.

Ибн Сино ҳаммасини биларди. Мана энди, буёғи нима бўларди?.. Тахтга амирнинг қатта ўғли Мансур ўтиради. Қолганлар-чи?.. Энди ака-укалар ўртасида низо, адоват бошланмасмикан?.. Бош вазирнинг ҳакимга муносабати яхши, лекин... Энди бош вазирнинг сўзи омонат бўлиб қолмасмикан?

Амирнинг кўпчилик хешу ақраболари ўзларини ичкарига уришган. Ҳамма эркатой Исмоилни тинчителиш билан банд. Аммо, қани тинчиса у?.. Амирнинг устига ётиб олган, хўнграб йиғлайди, дод-вой солади. Акалари уни

кўтариб олмоқчи бўлишди, лекин уддалай олмадилар. У отасининг даврида кўнглига нима келса қиларди. Сарой аҳллари — бош вазирдан тортиб амалдорларгача Исмоилдан кўрқишарди. Амирнинг эркаси кўнглига нима келса қилар, хоҳласа бирор сарой хизматчисини ишдан ҳайдаб юборарди, хоҳласа зиндон қилдирарди.

Дарвоқе, Ибн Синога ҳам бир неча бор қилиқ кўрса-тишга ҳаракат қилган. «Отамга яхши овқат ейишни ман этиб, ахийри тўшакбанд қилиб қўйдингиз», деб тухмат ёғдирган ҳам шу — Исмоил. Ибн Сино амирга парҳез таомлар буюрган. Амир табибнинг дори-дармонларини ичиб, парҳезига амал қилиб, оқибат тузалиб кетган эди. Аммо, сарой ҳаёти оқибат-натижада яна амирни ўз комига тортди; шаробга танда қўйди, ҳар куни базм, айш-ишрат авжга минди. Шунда ҳаким ётиги билан тушунтиргач, Нух ибн Мансур ҳаммасига итоаткорлик билан рози бўлган эди. Лекин бундай аҳвол узокқа чўзилмади. Бунда ўғли Исмоилнинг отасига қилган «меҳрибонлиги» сабаб бўлди, албатта.

— Тақсир, сиз валати табиб экансиз, отамга палов еманг, кабоб еманг, шароб ичманг, дейсиз. Амир лашкарлар сардори бўлса, овқат емаса, душманларга қарши қандай жанг қилур, қандай қилиб қилич кўтарур. Қўйинг, хоҳлаган таомларини еб-ичаберсинлар, — деди Исмоил бир куни Ибн Синога.

— Амиримнинг касали жуда оғир, сиз айтгандек қилса, отангиздан ажралиб қолурсиз, — деди Ибн Сино Исмоилга қатъий.

— Саройга келманг, зарур бўлиб қолсангиз чақиртирурмиз!

Ибн Сино шундан сўнг саройга келмай, кўпроқ уйда шогирдларига сабоқ бериб юрди. Бўш вақти кўпайиб, илмий тортишувлар, илм соҳасидаги машҳур алломалар билан хатлар ёзишиб, мунозаралар олиб борди. Бу, албатта, унинг учун зарур эди. Шахзода Исмоилнинг ноўрин муомаласидан дили оғриган бўлса ҳам, иккиламчи, унинг қилган иши Ибн Сино учун анча яхшиям бўлди. Зеро, олим саройда ўралашиб, зарур ишлардан анча четлашиб қолгандек эди.

Табибнинг айтгани бўлди. Амир, Нух ибн Мансур оламдан ўтди. Ибн Синонинг саройда қиладиган ишлари қолмади. Ҳадемай ичкаридан шахзода Исмоил чиқиб қолса, отамни сен ўлдирдинг, деб ғавғо солишдан ҳам тоймайди. Жаноза пайтига қайтиб келишни

дилига туғиб, Ибн Сино хаёлчанлик билан юриб, Аркдан чиқди. Регистон майдонида новкарчасига кийинган, бошига кўк салла ўраган бақувват бир одам учради, Ибн Сино уни саройда бир неча бор кўрган, лекин яхши танймайди.

— Амирнинг соғликлари яхшимикан, тақсир? — деб сўради ҳалиги одам. Унинг овози йўғон, хийла дағал.

— Амир хазратлари оламдан ўтдилар, жойлари жаннатда бўлсун, — деди Ибн Сино юзига фотиҳа тортиб.

— Во дариг!..

Забардаст навкар шитоб билан Арк томон кетди.

* * *

Бухоро устида қора булутлар кезмоқда эди. Ҳаммаёқда ваҳима гаплар. Хулосаки, амир Нух ибн Мансурнинг ўлиmidан сўнг Сомонийлар сулоласининг пойдеворида дарз кетди: асрларча давом этган ҳукмронлик инқирозга юз тутди.

Саркардалар, сарой амалдорлари, ҳокимлар ўртасида ўзаро яширин кураш борар, улар «Сенга бўйсунмаймен, ўзимга хон, ўзимга бекман!» қабилда иш тутмоқда эдилар. Яхшиям, амир ҳаёт вақтида тахт вориси қилиб катта ўғли Мансурни тайинлаган экан. Кичик ўғли Исмоил ҳаммасидан ёш бўлса ҳам, ўта мансабпараст, тахтга ўч чиқиб қолди. Унинг устози, мураббийси бир кўзи кўр лашкарбоши Фойик эди. Бундай қараганда амирнинг уччала ўғли ҳам изма-из вояга етишган, уларнинг ораларидаги фарқ фақат бир ёшгина, яъни Мансур ўн тўққиз, Абумалик — ўн саккиз, Исмоил — ўн етти ёшда. Учолари ҳам тахтни эгаллашга қодир ва нозир. Шу боисдан ҳам девон атрофидаги казо-казолар тахтга ўзларига яқинроқ бўлган шахзодани ўтказишдан манфаатдор эдилар. Ўғиллар ҳамда ана шу казо-казолар ўртасидаги ўзаро кураш, албатта, бу мамлакатнинг ички иши эди. Аммо амирнинг ўлими туфайли унинг ҳукмронлигидаги мамлакатлар, вилоятлар ҳам нотинч бўлиб қолишди. Ҳа, улкан сулола чинорининг ағдарилиши бутун салтанатни безовта қилмоқда. Бунинг устига бир томондан Қорахонийлар, иккинчи томондан Султон Маҳмуд Ғазнавий ҳам бош кўтармоқда эди. Иккаласи ҳам бир-биридан хавфли душман: агар Бухорони Султон Маҳмуд эгаллайдиган бўлса борми, ҳамма нарса остин-устин бўлиб кетиши турган гап. Султон Маҳмуд Ғазнавий кўрқинчли ва ғоят кучли рақиб! У амир ўлиmidан сўнг, ўйлаб-негиб ўтир-

май, тезда Хуросонни босиб олди. Бухородаги танглик, ўзаро келишмовчиликлар, низолардан бохабар бўлган Қашқар хони — Иликхон катта лашкар тортиб, Бухоро остоналарида пайдо бўлиб, шаҳарни қамал қила бошлади.

Ибн Сино ҳам, отаси ҳам ҳамон амирликда хизматни давом эттиришса-да, лекин уларнинг аҳволи амир Нух давридагидек эмас. Янги амирнинг соғлиги ҳозирча яхши, бақувват, куч-қувватга тўлган навкирон йигит эди. Аммо, Ибн Синонинг катта олимлиги, кенг фикрлиги, эл-юртда обрў-эътибори кучли бўлганлиги сабабидан ёш амир уни саройда олиб қолган. Ҳаммаёқда фикс-фасод, ифво, бир-бирини кўра олмаслик авжга минган бир шароитда Ибн Сино учун саройда ишлаш анча оғир, ҳатто хавфли ҳам. На илож, харажатлар кўп, қилинадиган ишлар бошдан ошиб ётибди, саройда ишламаса бўлмас.

Шаҳар нотинч, баққолларнинг дўконлари берк. Бозорларда одам йўқ, расталар бўм-буш. Ҳаммаёқда қандайдир бегона одамлар ўралашиб юришибди. Бир қаландар жомаси кийган, елкаси кенг, япалоқдан келган одам ҳаёл билан бораётган Ибн Синони туртиб ўтиб кетди. Ибн Сино унинг ортидан қараб қолди: бу ерликка ўхшамас, намуноча қўпол одам эркан. Агар қаландар бўлганида бундай номаъқулчиликни қилмаган бўлур эрди.

Растандан ўтиб, Қўхандиз томон борарди. Кўчанинг икки чеккасига экилган олмалар кечаги шамолдан кейин ер билан яксон бўлиб тўкилиб ётибди. Уни териб оладиганлар илгари бор эди, аммо ҳозир ҳеч ким бу ҳақда ўйлаётгани ҳам йўқ. Осойишталик бузилган, ҳамма ташвишда. Кўчалар ивирсиб ётибди. Агар амир Нух даврида шундай ҳол юз берса, айбдорлар жазосини олган бўлур эдилар.

Ибн Сино Арк ёнига яқинлашганда, новчадан келган бир сипоҳий кўполлик билан уни тўхтади.

— Хей, менга қара, қайға борурсен?

— Саройга, — деди Ибн Сино ҳайрон бўлиб, чунки бу ердаги кўриқчилар, сипоҳийлар уни жуда яхши танишарди.

— Кимнинг ҳузурига борурсен?

— Амир Мансур хизматидадурмен, мен... билмайсанму?

Сипоҳий истехзоли кулди.

— Сен тагин айғоқчи бўлмагин, — деди сипоҳий жиддий.

— Ўйлаб гапирурсенму, кўрнамак! Ахир мен амири-мизнинг табиблари Ибн Синодурмен.

— Ким бўлсанг бўлабер, аммо мен сенга кўрнамак-лигимни кўрсатиб кўюрмен, — деб ёнидаги навкарларга имлаган эди, иккиси Ибн Синонинг қўлларидан ушлаб ҳалиги новча сипоҳийга қараб турди.

Мана шунақа, фалакнинг гардиши шундай. Сипоҳийлардан бири унинг қўлларини боғлаб олди.

— Бу қилмишинг учун амир сени дорға осур, — деди Ибн Сино ғазаби кўзгаб.

— Яқинда ўзинг осилурсен, — деди сипоҳий сўкиниб.

Кейин:

— Зиндон қилинсин, — деди тўсатдан.

Ибн Синони тер босди, ҳайрон нималар бўлмоқда ўзи? Бу можаролар, жоҳилликларнинг сабаби не? Нега шунчалик кадрсизлик, ҳурматсизлик? Қиёмат-қоийм бўлдимۇ ё? Наҳотки сарой соқчилари мени танишмаса? Неча йиллардан бери, ҳар куни шу ердан саройга ўтурмен. Йўк, бу ерда бир гап бордур...

Самарқанд дарвозаси ёнидаги карвонсаройда бирдан нига шов-шув кўтарилиб қолди. Саройбон бир айғоқчини билиб қолибди. Қаландар либосида экан. Ёнида қурол-яроғлари бор эмиш. Аслида қашқарлик, Иликхон жосусларидан бўлиб чиқибди. Ўзи ҳам арслондек кучли, забардаст паҳлавон, ушлаймай деганларнинг ҳаммасини ағдариб, янчиб ташлабди. Кейин, Фойиқнинг одамлари келиб, зўр-базўр ушлаб кўлига кишан солишибди.

Бухорода миш-миш гап: Бухорода ғазот бўлармиш, кофирлар кириб ташланади. Одамлар кўчага чиқмай уйда беркиниб ётган эмиш. Айниқса оташпарастрларнинг маҳаллалари беадад хавотир ичида қолган: кимдир қизини яширган, кимдир аёлини, кимдир онасини. Хуллас, ёшу қари — бари ваҳимада.

Эрталаб зиндон эшиги очилиб, Ибн Синони ўша кечаги сипоҳий, лом-мим демай, саройга бошлаб борди.

Нима гап ўзи, мени дорға осурларму? Бу ерда яна бирор жиддий гап борга ўхшар, деб ўйлади табиб. Саройдаги вазият ҳам Ибн Синога ёкмади. Лашкарбоши Фойиқ ҳамма нарсага бош-қош. Тахтни тебратиб турган ҳам ўшанга ўхшайди. Шаҳзодалар: Абумалик, Исмоил Амир хонаси ёнида туришибди, ғамгин, бошлари ҳам. Чамаси, яна бир фожиа юз берганга ўхшарди.

— Афу этурсиз, табиб, кеча менинг одамларим сизни танимабдурлар, — деди Фойиқ узр сўрагандай.

— Ҳечкиси йўқ. Шарофатингиз билан зиндонни ҳам кўриб қўйдим, — деди, унга маъноли қараб.

Ибн Сино ҳозир амир ҳузурига кириб ҳамма воқеани айтади. Айбдорларнинг жазосини бердиради. Барчаси ана шу бир кўзли жаллоднинг атайин қилган иши. Мени ўлгудек ёмон кўрар эрди. Энди қасдини олди. Хали қараб турсун, шундай бошлайки, бир умр ёдидан чиқмасин, деди ўзига Ибн Сино.

Ибн Сино нафратга тўлиб, амир Мансур ҳузурига кирди. Не кўз билан кўрсинким, бу ердаги манзара гоят мудҳиш. Қон ҳиди анқиб турган хонадаги вазият ҳар қандай фожиадан ҳам ортиқ эди. Амир тахтда эмас, хона ўртасида икки кўзи қонга бўялган ҳолда додлаб ётарди.

Унинг кўзларини ўйиб олган эдилар.

Жуда ҳам аянчли, ачинарли, чидаб бўлмас ҳол. Ҳеч кимга, ҳатто душманингга ҳам кўрсатмасин бундай фожиали аҳволни, куни кеча ариллаб-дариллаб тахтда ўтирган, Сомонийлар сулоласини давом эттиришга даъват этилган ёш амир ўн тўққиз ёшида, энди ҳаётга эзгумидлар билан қадам қўйиб, олий мақсадлар билан парвоз этмоқни орзу этиб турган инсон қора қонга бўялиб, хасдан ҳам хор ҳолатда инграб ётса, чидаб бўлурму бундай ноинсофликка!

Қандай оғир қисмат, шундай деб ёзилган эканму ёш Амирнинг пешонасига! Ҳа, шўр, бахтсиз пешонасига! Сомон сулоласининг тақдири нахотки шу қадар фожиали бўлса. Бунга ким айбдор, унинг туб илдизига ким болта урди?! Ёш амирнинг гоят аянчли мушфиқ ҳолатига ким сабаб. Азалий тақдирми, ё қисмат, ёки бевафо дунёми? Нечун дунёни бевафо дерлар. Уни бебақолигига одамларнинг ўзлари сабаб, тўғриси айбли эмасмикин! Бевафо дунёни эъзозлаб обод этадиган, унга осойишталик, барқарорлик ҳадя этадиган инсонларнинг ўзи-ку! Ғаламис, нонкўр, иймонсизлар дунёни бетинч айлайдилар. Уни ўт ичида қолдирадилар, қонга бўяйдилар. Шундай ноинсоф, виждонсизлар Аллоҳнинг қаҳрига йўлиқиб, хасдан ҳам зор-хор бўлганларидан кейин дунёнинг бевафолигидан нолийдилар. Ахир оламини яратгувчи якка-ягона Аллоҳ уни гўзал этиб яратган-ку!

— Амирим, сизга не бўлди? Қайси аблах сизни шу кўйга солибдур?

Амир Мансур Ибн Синонинг овозини эшитиб, фарёд чекиб йиғлади.

— Ўз биродарларим кўзларимни ўйиб олдилар. Илохо, жувонмарг бўлсунлар. Худонинг газабига йўлик-сунлар!..

Амир Мансур ўзини тутолмасдан яна хўнг-хўнг йиларди.

Ибн Сино амир ёнига тиз чўкди. Кўзлари устига ёпиб қўйилган рўмолни кўтарди, кўриб ҳайратдан лаб тишлади табиб. Шўрликнинг иккала кўзи ҳам ханжар билан ўйиб олинган эди. Оққан қон талашлаб, кўзлари, юзлари устида қотиб қолибди. Кўзининг икки чеккаси-дан ҳали ҳам қон сизиб турибди. Табибнинг қўлидан нима ҳам келур эди. Унинг ақл-идроки ожиз, ўйиб олинган кўзни қандай қилиб жойига қўйсин: чораси йўқ, тузатиб бўлмайди. Қисмати шундай экан, энди амир умр-бод кўр бўлиб қолур. Табиб учун битта чора бор: қонни тўхтатиш, малҳам қўйиб, яллиғланиб кетишининг олдини олмоқ даркор.

Ибн Сино Амирга дорийи беҳушдан ичририб, кўз ўрни атрофларини синчковлик билан тозалади, исирик суви билан ювиб, кейин малҳам босиб, боғлаб қўйди. Шу... холос.

— Етар энди, сизга бу ерда иш қолмади, бежиз кетишингиз мумкин, табиб, — деди Фойиқ эшик томон ишора қилиб.

— Энди керак бўлмай қолдикму? Майли, худо ўзи асрасин амирни, — деди-ю, у ерпарчин бўлиб ҳамон беҳуш ётган амирга ачингансимон қараб турди-да, хонадан чиқиб кетди.

Сенга ҳам боққан бало бордур, Парвардигор бу қилмишларинг учун жазойингни берур, деб ўйлади Ибн Сино йўл-йўлакай. Аммо эҳтиётлик зарур, бу ўта ифлос, ўта аблах одам билан ҳазиллашиб бўлмайди. Ҳозир ҳокимият унинг измида, ҳар бало унинг қўлидан келур. Шаҳзода Абумалик ҳам, Исмоил ҳам унга қарамдек. Хоҳласа Абумаликни, хоҳласа Исмоилни ҳозирнинг ўзидаёқ тахтга ўтқазishi мумкин. Бу — унинг ихтиёрида!

Арк дарвозаси ёнида Ибн Синони укаси Махмуд кутиб турган экан. Акасининг кеча саройга деб чиқиб кетиб, кечаси билан қайтмагани бутун оилани безовта қилган. Замон нотинч, шаҳар қамалда, турли айғоқчилар, жосуслар изғиб юришибди. Айниқса онаизори Ситорабону кечаси билан мижжа қоқмай чиқди. Бемор отаси Абдуллоҳ ҳам кўп ҳавотирда тонг оттирди.

Бухоронинг осойишта ҳаёти бузилган. Қонли жанглар, урушлар арафаси яқинлашаётгандек, ким нима бўлади, одамларнинг қисмати, тақдири не кечади?

Эртаси куни Абдуллоҳни саройга чақиришди. Ёш амирни тахтга ўтказиш маросими бўлар экан. Фойиқ ўз мақсадига эришди, Абумалик амирлик лавозимини эгаллаб, ўша куниёқ унинг номи хутбага қўшиб ўқилди.

Абумалик, холисанлиллоҳ айтганда, тахтга омонат ўтиргандай эди. Бундай нотинч ғавғоли замонда амир бўлгандан бўлмагани ҳам маъқул. Акаси Мансурнинг тақдири гўё уни ҳам кутаётгандай. Кўнгли бетинч, ўзига ишонмайди. Берган фармонлари бажарилмайди. Фойиқ ҳамма нарсага аралашаберади. Акасининг кўзларини ўйиб, шунчалик шафқатсизлик қилган одам ким эканлигини халигача билмади. Буни фақат Фойиқ билса керак, аммо айтмайди. Воқеа ҳам жуда қизиқ, нима учундир душман лашкарлари шаҳарни қамал этиб ётибди-ю, Фойиқнинг одамлари амирни кечаси шаҳар чеккасидаги боққа олиб кетишибди. Амир кечаси билан май ичиб, канизаклар билан тонг отгунча маишат қилгон. Ким, нима сабабдан акасининг кўзларини ўйган, бу жумбоқ. Афтидан, бу сирни акаси билади, агар оғзидан илиниб қўйса, уни ўлдириб юборишади, бу муқаррар. Шу боис тили лол, фақат йиғлайди. Шаҳзода Исмоил-чи, хабарсизми бу соткинликдан. Ахир, Фойиқ ҳаммадан ҳам Исмоилга яқинку?

Тахтга ўтказиш маросими қисқа ўтди. Тантанавор сўзлар, узундан-узоқ мақтовлар бўлмади. Бош муфтийнинг сўзи Сомонийлар сулоласининг энг биринчи бобокалони Исмоил Сомоний ҳазратларининг буюк хизматларию, битмас-туганмас қаҳрамонликлари, соҳибқиронликлари хусусида бўлди.

Муфтийнинг сўзлари ўз қисмати ҳақида эрта-кеч ўйлаб, азият чекаётган Абумаликнинг кулоғига кирармиди, унинг хаёли бошқа ёқда-ку! Ахир, шундай вазиятда қандай қилиб, буюк сулолани сақлаб қола олади — ким билан, қайси қудратли таянч билан? Салтанатда энди кимга ишонади? Ҳаммаёқ нураб, дарз кетиб ётган бўлса! Девондаги аҳвол беқарор. Бунинг устига чигирткадек босиб, кемириб келаётган Қорахонийлар бир неча кундан бери шаҳарни қамал қилиб ётибди. Бир омад, обрў кетмасин, кейин уни сақлаб қолиб бўлмас, лашкар бошлиқлари, нуфузли беқлар ундан юз ўгириб кетиши ҳеч гап эмас. Бош лашкарбошиси Фойиқ эса — беқарор,

тарозининг палласига қараб турибди, қайси томон оғир бўлса, ўша томонга оғади. Буни Абумалик сезиб билиб, ўлганнинг кунидан унга муомала этиб турибди.

Агар Иликхон чақириб, бош лашкарбошилиқни ол, деса ўша заҳотиёқ Фойиқ рози бўлади. Бунинг учун Абумаликнинг калласини олиб беришга ҳам тайёр. Агар Султон Махмуд хизматга таклиф этса ҳам жон дейди.

Абумалик эртаси куни нима учундир Ибн Синони йўқлатди.

Табиб келганида негадир эшик ёнидаги соқчилар йўқ, Амирнинг эшиги қия очик турибди. Амир Фойиқ билан нима ҳақдадир сўзлашмоқда эди. Ҳаммаси эшитилиб турибди. Ўртадаги суҳбат анча кескин борарди. Ибн Сино ҳайрон бўлиб, қия эшик ёнига яқинлашди. Абумалик жаҳл билан Фойиққа бор гапни тўкиб солмоқда.

— Отам раҳматликнинг кўзининг ёғини единг, ҳар гапнинг бирида, амирим, сизнинг қулингиздурмен, деб оёқларини ўпардинг. Энди-чи, Мансурни не аҳволга солдинг? Лашкарбоши бўла туриб нахот шундай шафқатсизликка йўл қўурсен! Отамнинг арвоҳи ургай сени...

Фойиқ изтиробда, гоҳо беихтиёр қўлини қиличнинг дастасига олиб борар, гўё Абумалиқни хозироқ чопиб ташламоқчидай.

Кўлидан ҳар бало ҳам келади, унинг учун одам ўлдириш ёнғок чакқандек гап.

— Мени ҳадеб жеркавермангиз, акангизнинг ўзи маишатбоз бўлса, нега энди мени айблайсиз? Қайдан билай кўзини ким ўйган, мени маишат хонасига қўймайди-ку. Амирим, шуни ёдингизда тутингким, сизни амирлик лавозимига ўтказиб қўйган Фойиқлигимни биласизму? Билиб қўйинг, лашкарбошилар ҳам менинг тарафимда. Агар мен бўлмасам, Иликхон аллақачон Бухорони олғон бўлур эди...

Аҳвол жиддий. Ибн Сино ҳамма гапдан воқиф бўлди. Ажабо, соқчилар қани, нега сарой бу қадар бефайз. Хизматкорлар, гуломлар қайда эркан. Буни атайин Фойиқ қилган. Бу ерда бирор сир борга ўхшар... Энди навбат Абумалиқка келибдиму ё? Наҳотки?!...

Ибн Сино уёқ-буёққа аланглаб:

— Ҳой, ким бор? — деб овоз берди.

Чеккадаги жўбўлишдан икки соқчи югуриб чиқди, шу пайт қаердандир амирнинг гуломи ҳам пайдо бўлиб қолди.

— Амир ҳазратларига кириб айтинг, мени йўқлатрон эрканлар, — деди Ибн Сино гуломга.

Гулом Ибн Синога таъзим айлаб, ичкарига кириб кетди ва бир дақиқа ўтмай қайтиб чиқиб:

— Марҳамат, кирур эркансиз, — деди.

Амир Абумалик табибни кўрди-ю, раҳматлик отасини эслади. Бироз хўрлиги келиб кўзига ёш олди. Гўё шу дамда унинг учун энг яқин, энг қадрдон одам Ибн Синодек туюлди. Юраги увишиб, ғамноклиги ошди. Отаси вафотидан сўнг, мана энди ҳамма нарса унга аён: амирга содиқман деб кўкрак кериб, унинг марҳаматидан баҳраманд бўлиб юрганлар, отасининг кўзёғини еганлар, энди юзингда кўзинг борми демай, ўта андишасизликлар қилишмоқда. Иззат-ҳурмат ҳам, садоқат ҳам хўжакўрсинга экан! Абумалик буни салтанат бошига тушган шу оғир дамларда айниқса яққол ҳис этиб турибди.

Ибн Сино амирга разм соларкан, унинг ғамгин кўзларида ишончсизлик, бекарорликни сизди. Унда ҳукронлик важоҳатидан асар ҳам қолмагандек.

— Йўқлатган эркансиз, ҳазрат олийлари, — деди Ибн Сино.

— Акамнинг аҳволи хусусинда фикрингизни билмоқчи эрдим, — деди амир Абумалик.

Ибн Сино Фойиққа қаради, ахир у табибни энди сизга бу ерда иш қолмади, деб қувлагандек саройдан чиқариб юборди-ку! Буни Абумалик билмайди. Зеро, кўзи ожиз амирга қараб, ҳолидан хабар олиб турмоқ табибнинг бурчи эди-ку! Ибн Сино шу гапларни тўкиб солмоқчи бўлди-ю, аммо ўзини босди...

Фойиқ буни сизди. Фақат акаси хусусида чақирмаган бўлса керак, унинг бу сеҳргарга айтадиган бошқа гаплари ҳам бўлиши керак, ўйлади лашкарбоши.

Ибн Сино шу тобда Фойиқнинг нималар ҳақда ўйлаётганини биларди, саройга ташрифи ёқмаганлигини ҳам. Ўлгудек юраги қора одам, агар имконияти бўлса, Ибн Синони ғажиб ташлашга ҳам тайёр. Алломага нисбатан кўп ғаламислик қилди, устидан ифвою бўҳтонлар уюштирди, орқасига одам қўйди. Лекин эплай олмади. Ахир, Ибн Сино бунга имкон ҳам, йўл ҳам бермади-да! Уни борадиган жойлари маълум: кутубхона, бир вақт бемор кўргани кетар, яна бир қарсангиз, уйда китоб битар, мутолаа айлар. Унинг бошқа бекорчилик ишларга вақти ҳам йўқ, хоҳиши ҳам.

— Ибн Сино ҳазратлари, нечундир бўйним қотиб

оғрир, бошим тарс ёрилиб кетгундай, — негадир шикоят этиб қолди Фойиқ.

— Ёрлик овқатдан, майхўрликдан ўзни тиймоқ даркор, — деди табиб.

— Унда дунёнинг не лаззати қолур, — деди Фойиқ кесатгандай.

— Бу дунёнинг лаззатлари овқату шароб эрмас. Асло!..

— Сиз ҳазратлари, дунёга келиб, не лаззат, не роҳат кўрдингиз? — деди Фойиқ табибга.

— Мен айтганим билан барибир сиз тушунмайсиз, — деди Ибн Сино.

— Нечун?..

— Сиз жангу жадал кишисидурсиз. Сиз — одамларни яралайсиз, ўлдирасиз. Биз табиблар тузатурмиз. Кўрдингизми, фарқимиз ер билан осмонча.

Фойиқ индаёлмаёқ қолди. Абумалик тобора кўзлари қонга тўлаётган Фойиқ фикрини бошқа томонга бурмоқчи бўлиб:

— Лашкарбошимиз билан яхшилаб сўзлашиб, маслаҳат қилиб олдик: энди кучларни тўплаб, Аллоҳнинг ўзи мадад берса, Иликхонни суриб ташламоқчимиз, — деди Абумалик босиқлик билан.

— Ҳа, амиримиз оқ фотиҳа берсалар, бу ёғини ўринлатурмиз. Абомуслим соҳибқироннинг ўткир қиличлари кўлимиздадир. Худо ол қулим деса, Иликхонни ерпарчин қилурмиз, мен Абумаликнинг оталариға ҳам, акалари Абу Мансурга ҳам садоқат билан хизмат айладим. Янги Амиримизга ҳам лозим бўлса кўкрагимни қалқон қилурмен.

Ибн Сино яқиндагина ярим очиқ эшик ёнида туриб, бу иблиснинг барча гапларини эшитган эди, индамай, ўйчан бош ирғаб қўйди: Фойиқнинг иймони ҳам, виждони ҳам йўқ.

Абумалик ҳаммасини тушуниб турибди. Отасининг ўлими, мана, акаси Абу Мансурнинг аянчли фожиаси, сарой атрофидаги миш-мишлар, сотқинликлар ёш амирнинг кўзини очди, ҳаёт унга оз бўлса ҳам аччиқ сабоқ берди. Шу боис ҳам отасининг меҳр қўйган табибини, маслаҳатгўйини чақириб фикрлашиб олиш иштиёқи туғилган эди унда.

— Сизга руҳсат, табибимизга менинг дардим бордур, — деди амир Фойиққа юзланиб.

Лашкарбоши ҳайрон: ахир, у амирнинг камарбаста-

си, химоячиси-ку! Нега Ибн Сино амирнинг хузурида қолиб, у кетиши керак. На чора!..

Фойиқ зимдан Ибн Синога бир ўкрайди-да, хонадан чиқиб кетди.

Амир Абумалик ўзини биров эркин ҳис этиб:

— Сизга азиз падар бузрукворимизнинг назарлари тушган эрур, мен ўша вақтларда сизнинг қадрингизга унчалик етмаган эрканмен. Мени маъзур тутгайсиз...

Ибн Сино амир Абумаликнинг кўзларида нигунликни кўрди: роса тавбасига таянибди шўрлик. Аммо энди қарвон ўтиб кетган, салтанатда аҳвол мушкул, вазият мураккаб.

— Марҳаматли амир, ожизингиз нима ҳам дер эрди. Ўйлаб ўйимга етолмасмен. Ҳозир хузурингиздан чиқиб кетган анови иблисдан ҳамиша эҳтиёт бўлинг. Ҳамма гап ўшанда, сувни лойкатиб юрган ҳам ўшанинг ўзидур. Агар имкони бўлса, ундан тезда воз кечмоқ даркор. Кейин, дард ўзи енгиллашур. Ҳамма нарса равшан тортур...

Амир ўйлаб қолди: Ибн Сино гапнинг индаллосини айтди қўйди. Ҳамма бало ўшанда, бу ҳақ гап!

Сухбат узоқ давом этди, дилдаги сўзлар очиқ-ойдин айтилди: демак, қатъий чоралар кўрмоқ вақти етган.

Хуфтонга яқин Ибн Сино амир хузуридан чиқиб, секин йўлига қайтди. Фуломлару канизаклар, сарой аҳллари, амалдорлар, лашкарбошилар билан гавжум бўлган амир девони негадир хувиллаб қолгандек эди. Дарвозадан чиқди, култепага айланиб қолган қадимий кутубхона ўрни кўзига ғоят хунук кўринди. Эл бошига тушган гавво, бекиёс можаролар туфайли бу китоблар гўристони ҳамон аянчли аҳволда ётар эди...

Сомонийлар салтанати тепасига қора булутлар тобора бостириб келаётганини ўйлаб, Ибн Синонинг юраги увишиб кетди. Бу ёғи беқарорлик, ноаниқлик гирдобиди! Ўзи-чи, энди нима қилсун, барқарорлик, осойишталик бўлмаса, унинг аҳволи не кечгай, ҳали қиладурган ишлари, режалари кўн бўлса...

* * *

Воқеалар ривожи кутилгандек бўлиб чиқмади. Саройда яна иғво, сотқинлик. Абумалик амирликни эплай олмади. Бундан фақат унинг ўзига эмас, бутун Сомонийлар салтанатига путур етди. Халқ азоб-уқубатда қолди.

Ибн Сино ўша куни амирга маслаҳатларини айтди-ю, кейин ўйлаб қараса саройдаги оғир вазият уни

ҳам ўз гирдобига тортиб кетадиган. Отаси Абдуллох унга: ўғлим, сен олим одамсан, иложи бўлса, амирнинг ишларига бошингни сукма, подшоларнинг акли, фикри тез-тез ўзгариб турур, ҳали ёшсан, тагин жувонмарг бўлиб кетма, деди.

Отаси ҳақ гапни айтди. Ўша куни саройдан чиққач, Фойиқнинг айғоқчиси қорама-қора уйига қадар кузатиб борди. Китоб растасига борганда ҳам қандайдир бегона, турқи хунук одамлар атрофида ўралашиб юрганини сезгандек бўлди. Укаси Маҳмуднинг айтишича, уй атрофида ҳам шунақа одамлар пайдо бўлиб қолганмиш. Бу қанақаси, Ибн Сино шунчалик хавфли одамми?

Маҳмуд хуфтон намозидан қайтаётганда дарвоза тиркишидан бир бегона одам мўралаб турганини кўрибди. Бўш келмай, ёқасидан бўғиб олибди. Бир-икки мушт ҳам урибди. Ахир, у бақувват йигит эмасми, унақа-бунақа одамга бел бермайди. Халиги бегона зўр-базўр қочиб қутулибди. Энди Ибн Синонинг шогирдлари кўз-қулоқ бўлиб туришади. Хушёрлик зарур. Замон офир, яшаш кийин бўлиб қолди.

Отаси Абдуллох ҳам кейинги вақтларда саройга бормамай қўйди. Ўшанда қаттиқ зотилжам бўлган экан. Дарднинг келиши осону, кетиши қийин. Қанча дори-дармонлар қилди бўлмади, барибир бутунлай соғайгани йўқ. Юраги ҳам безовта қияпти. Ибн Синонинг қилмаган дори-дармони қолмади. Турли гиёҳлардан тайёрланган дори-дармонлар ичирди. Айниқса, райхон шарбатини кўп қўллади. Отасини даволаш жараёнида юрак хасталигини даволашга доир бир ажойиб рисола ҳам битди.

Ахийри, ўтган жума куни намоздан сўнг ал-Қумрийни отаси хузурига бошлаб келди: отамнинг хасталиги ортиб борур, маслаҳат беринг, деди. Табобат илми соҳасида катта обрў-эътибор қозонган бухоролик бу хассос алломадан Ибн Сино кўп нарсга ўрганган. Унинг рисолаларини ёд билади. Тиббиёт соҳасида уни ўз устозларидан бири деб билур. Ал-Қумрий Абдуллохни синчковлаб кўриб, қилинган дори-дармонлар билан ҳам қизиқди: падари бузрукворингизнинг саломатлиги хусусида табиб сифатида ҳам, ўғил сифатида ҳам қўлингиздан келганини қилибдурсиз, бурчингизни бажарибсиз, аммо инсоннинг имкониятлари чегараланган, ортиқчаси ортиқ бўлур, юрак нозик нарсатурур, унга ҳадеб озор бериш мурувватдан эмас, ҳа, худонинг хоҳиши бўлур, деди.

Эртаси куни шогирдлар жамулжам бўлди. Шунда Бахтинур бир хабар келтирди: Санамни кўрибди, ўзи кўчирган бир китобни устозга бериб юборибди. Кўрасаки, китобда Ибн Сино рубойлари жамланмиш. Ўзи ёзган шеърлар, жуда чиройли қилиб кўчирилган, чеккасига ҳошиялар қизиқибди. Имлода бирорта хато йўқ, зеби-забарлари жой-жойига қўйилган. Рубойлар унчалик кўп эмас, китобнинг ҳар бир varaғига битта рубой кўчирилган, кейин безатилган, ҳаммаси санъаткорона, энг мохир хаттот ҳам бунчалик уддалаёлмас.

Китобнинг энг сўнгги varaғига чиройли ҳошиялар билан нима учундир Санам Мавлоно Рудакийнинг Ибн Сино севган ғазалини чиройли қилиб битибди.

Бали, Санам, сенигда юрагингда дардинг бор чиқар. Ёзувлари ҳам ўзидек кўркам, ғоят ҳуснихат эркан. Бу лобар қиз шунчалик ҳунар, ақл-заковат эгасиму, офарин! Анинг бирлан фикр-зикримиз яқинга ўхшар...

— Рубойларни кимдан, қайдан олибдур? — деб сўради Ибн Сино шогирдидан.

— Бир қошиқ қонимиздан кечгайсиз, устоз. Маъсумий жаноблари нусха кўчираётган эрканлар, мен сўраб олгон эрдим.

— Ажаб!..

— Санам сўраб эрди. Сизга ўз санъатини кўрсатмоқ истади. Устоз, рози бўлмасангиз...

— Йўқ, йўқ. Асло! Яхши бўлибдур...

Ибн Сино Санам кўчирган китобни олди-ю, хонасига кириб кетди... Бахтинур нима қилишни билмай турарди. Бу ўзбилармонлик устозга ёқдими, ёқмадими — била олмади. Маъсумий гап эшитмаса эрди мен учун, деб кўнглидан ўтказди. Хуллас, қилган иши учун пушаймон бўлиб, қўли ишга бормаи, ўз иш ўрнида кеча олган топшириғини бажарарди. Аммо, хаёли бошқа ёқда. Ибн Сино тиббиётга доир ёзган қўлёзмаларини шогирдларига кўчириш учун бўлиб берганди. Ха, кейинги вақтларда отасининг хасталиги туфайлими, тиббиёт билан кўпроқ шуғулланиб қолди. Унинг ана шу соҳадаги битган ёзувлари келажакда «Тиб қонунлари» учун махсус боблар бўлса ажаб эмас. Саройга бормаи қўйганлиги оқибатида, қўшниси ал-Арузий, хоразмлик дўсти Абу Бакир ал-Барқий ал-Хоразмийга атаб ёзган рисоалари асосида ўз асарлари устида тинмай иш олиб борди.

Мана, қўлида бўлажак фалсафий рисоласининг режалари. Китоб ёзилган деса бўлади. Фақат кеча-кундуз ишлашни талаб этади. Аммо, меҳнатдан қочмайди. Унинг ишлашига шогирдлари дош беришолмайди, ҳатто энг сабрли шогирди Маъсумий ҳам. Ибн Сино кўпинча унга ўзи айтиб туриб ёздиради. Фикрлари шундай қўйилиб келадики, Маъсумий ёзиб улгура олмайди, қўллари толиб кетади. Бўлажак китобнинг номи қандай бўлади? У фалсафанинг энг муҳим масалаларини ўз ичига олмоғи керак. «Донишнома» деб аталса-чи? Ҳа, «Билим китоби». Ҳар иккала номни ҳам қолдирса. Жуда тўғри бўлур, бас, китобнинг номи тайёр. Биринчи қисмида мантиқ илми хусусида сўз бериши даркор. Кейинги боб илоҳиётга, табиатга алоҳида боб ажратилади ва шу асосда фалсафанинг бошқа қўл масалаларига ҳам ўрин берилади.

Сарой ҳаётидан четда юриш Ибн Синога ижодий камолот баришлади, кунни тунга улаб, гўё барча аламини илмдан оларди.

Кеча томон Бахтинур кўчирилган нусхаларни Маъсумийга топширгани кирганди, устоз йўқлаётганлигини эшитди. Бахтинурнинг юраги орқасига тортиб кетди, энди устоздан гап эшитса керак, гапнинг бир учи Маъсумийга ҳам бориб етади. Унга ҳам қийин, ўнғайсиз аҳволга солиб қўядиган бўлди. Нима қиларкин шундай ишга қўл уриб.

Хуллас, Бахтинур минг андишаю истиҳола билан Ибн Сино хузурига кириб борди. Устоз ўз ишлари билан банд эди. Бахтинур камсуқумлик билан бир чеккада қўл қовуштириб турди.

Ибн Сино китобдан бош кўтариб, шогирдини кўрди:

— Бахтинур иним, келдингму, — деди. — Китобни ўқиб чиқдим, яхши кўчирибдур. Бул қизнинг, дейман, мусаввирликдан ҳам хабари борму-а?

Бахтинур устознинг нияти яхшилигини билиб, кўнгли бироз таскин топди. Дадиллашиб, Санамнинг бу соҳадаги маҳорати хусусида сўзлай кетди.

— Рост, ўргамчикка гуллар, қушларнинг расмини чизиб юради, устод.

— Унга менинг хурсанд бўлганимни айтиб қўйинг. Яна денгким, асло машқни тарк этмасун. Ниҳоятда хати чиройли эркан. Бундан кейин ғазалларимни нусхалатиш учун унга берурмен.

— Хўп бўлади, устод!..

Ибн Сино яна бир гап айтмоқчи бўлди-ю, лекин истихола қилдими, айтмади. Шогирдини хушлик-хурсандчилик билан кузатиб қўйди.

Кечга томон зарур ишларини саранжомлагач, Ибн Сино отаси хузурига кирди. Отаси китоб мутолаа қилиб ўлтирур эрди. Ўғлини кўриб, дили ёришди.

Ибн Сино салом бериб, тиз чўқди. Ота-бола ширин суҳбат қуришди. Сўнг, пировардида:

— Анча дуруст бўлиб қолгонга ўхшаймен, — деди ота. — Тирик чоғимда сени уйлантириб қўйсақ. Биз — онанг иккимиз, шу қарорга келганмиз, Хусайн.

Ўртага жимлик чўқди.

Ибн Сино зимдан отасига назар ташлади. Олдинроқ ҳам шу ҳақда гапирган эди. Мана, тагин ўша мавзуга қайтди.

Кўзим очигида кўриб қолай деяпти шекилли шўрлик. Нахотки, руҳиятида бирор ўзгаришни сезаётган бўлса. Нега нукул, кўзим очигида кўриб қолай, дейди?! Ёки, кўнглим уйланишга мойил эканлигини сезганмикин? Аслида, менинг ҳам ниятим шу-ку!.. Қулай пайт келди, чамамда. Айни муддао, дилимдагини айтамен. Ўшал моҳи тобон қизга уйланурмен!

Абдуллоҳ ўғлига разм солди: нега ўйланиб қолди? Отам намунча менга, уйлан-уйлан, деяберадур, шунга муштокманму? Дунё алғов-далғов бўлса, эл-юрт нотинч, шундай аҳволда албатта бошни икки қилиш шарт эканму, деб ўйлаётгандир.

— Ота, узр... Олдинроқ бир қизни кўрган эрдим иттифоқо. Кўнглимга ёкиб қолди негадир. Ўзингиз билурсиз, илгари бундай ниятим йўқ эрди.

— Жуда яхши! Худога минг қатла шукр!.. Аллоҳнинг инояти бирлан энди биз вазифамизни бажаришга киришурмиз, — деди ота, ўғлини сизлаб гапириб. — Сизнинг вазифангиз бизга уларнинг қароргоҳини кўрсатиш. Эртагаёқ онангиз совчиликка борур... Сиздан мингдан-минг розидурмен, Аллоҳ таоло бахтингизни берсун!..

Сўз тамом, масала ҳал. Ота рози, она ҳам. Отаси бошқа сўз демади, гўё яна шу мавзуда гап очгундай бўлса, ўғли айниб қоладигандай... Ҳали эшитса, онаси Ситорабону шундай хурсанд бўлиб кетадики, дарҳол тўй тадорикини бошлаб юборур. У ниҳоятда кўнгли очик, меҳржон аёл. Ажойиб қайнона бўлади. Бир куни қўшниси ал-Арузийнинг хотини Зухрабону: «Сизга тушган ке-

лин албатга бахтли бўлур, жуда меҳрли аёлсиз», деган эди.

Келин-чи, бу хонадонга тушадиган даҳонинг суюклиси-чи? Агар Аллоҳ хоҳлаб, Санам шу оилага келин бўлиб қолса, умри иззат-хурматда ўтур, бахтли ҳаёт кечирур. Абдуллоҳ хонадони ахир жаҳонга донишлар дунёсининг ажиб бир даҳосини бердики, бу билан бутун олам фахрланур. Иншооллоҳ, Санам ана шу муқаддас оилага, кенг уйга келинчак бўлгай!

* * *

Иликхондан элчи келибди, амир уни хурмат-иззат билан қабул этган эмиш. Қорахоний ҳукмдор Бухоронинг янги амирини тан олиб, яхши кўшничилик алоқалари ўрнатишга мойил. Ахир, барчамиз мусулмон фарзандларидурмиз-ку, нега бир-биримиз билан жанг қилурмиз, дебди Иликхон. Абумалик бу хабарни эшитди-ю, кўнгли бироз равшан тортиб, худога минг қатла шукр, инсофга келибдур, деб ўртага элчи қўйиб, қай йўл билан бўлмасин Иликхон билан тезда алоқа боғлаш йўлларини излай бошлади: «Хартугул Аллоҳнинг раҳми келибдур, энди бекорга қон тўкилмайдур, салтанат сақланиб қолур, мамлакатда осойишталик ўрнатилаур».

Бухоро мулкига душманлар тиш қайраб турган бир вазиятда, агар Иликхон билан сулҳ тузилса, икковлон бўлишиб ҳукмронликка зўр бериб интилаётган Султон Маҳмуд Ғазнавийни тийиб қўйиш мумкин бўлур эди. Дарвоқеъ, Султон энди Хоразмга ҳам таҳдид солмоқдадир.

Амир Абумаликнинг мақсади тинчлик эди. Салкам икки юз йилдан бери ҳукмронлик қилиб келаётган Сомонийлар сулоласига путур етмасин. Салтанат қўлдан кетса борми, Абумалик абадулабад бадном бўлиб қолур.

Амир машваратида ҳозир бўлган муфтий: Иликхонга ишониб бўлурми, хийла қилаётган бўлмасин тагин, деган фикр билдирди. Сарой амалдорларидан яна кимдир: сулҳ — Исломнинг асосий шиори эрур, буни муфтий ҳазратлари яхши билмоқлари даркор, деб шариаат пешвосига эътироз билдирди. Лашкарбоши Фойиқ эса, бир нарсалар деди-ю, сулҳ керакми, мўросами — ҳеч ким тушунолмади.

— Иликхондек ҳукмдор мусулмончиликни ютиб, ёлғон сўз айтмас, иймони бор-ку, ахир! — деди Абумалик.

Машваратда элчи юборишга қарор қилинди. Энди пойтахт дарвозалари очилади. Амир лашкарбошилари билан Иликхонга пешвоз чиқади. Шундай бўлгани маъқул. Амирнинг элчиси бу яхши ниятни хонга маълум этар. Элчиликка Фойиқ боради.

Абумалик шу қарорга келишга келди-ю, барибир юраги ғаш эди. Кечаси алоқ-чалоқ тушлар кўриб чиқди. Отаси амир Нуҳ ибн Мансур, акангни нима қилиб қўйдинглар, деб йиғлаб турганмиш. Жавобга тили айланмас, сўзлай деса овози чиқмабди. Сесканиб уйғонди, шундан сўнг тонг отгунча миужа қоқмай чиқди. Отасининг арвоҳи безовта. Ўша куни саройда ис чиқариб, ўттиз пора Куръон туширишди.

Эртаси куни Фойиқ ўз одамлари билан шаҳар дарвозасидан чиқиб, Бухородан бир неча қақирим нарида жойлашган Иликхон қароргоҳи томон йўл олди.

Абумалик лашкарбошисини жон ҳовучлаб, қандай хабар билан келур эркан, деб интизорлик билан кутарди. Вақт пешиндан оғиб кетган бўлса ҳам, саркардасидан дарак бўлмади. Ишонган лашкарбошисининг у ерда анча вақтгача кечикиб кетиши амирнинг кўнглига ғашлик солди. Турклик қони тортиб, узоқ меҳмон бўлиб қолишгандир. Чунончи барчага таниқли саркарда боради-ю, Иликхон муносиб меҳмон қилмай юборармиди?! Амир Абумаликнинг ҳам ҳурмати жойида. Нима бўлганда ҳам сабр этмоқ керак. Иншооллох, ҳадемай хушхабар билан қайтиб келиб қолса ажаб эмас.

Айни чоғда Амирнинг хаёлига яна бир нарса келди. Фойиқ Турк ўлгудек кўпол, камгап одам. Элчиликка эмас, уруш эълон қилишга юбориш керак эди уни аслида. Ким уни элчиликка тавсия этди, эслай олмади, вазири аъзам эрдиму, йўқ, амалдорлардан кимдир таклиф этганди дарвоқеъ. Чамаси юбориш керак эмасди уни.

Амирнинг умиди шунда узилди. Демак, Иликхон алдаган, муғомбирлик қилган, кўнглидан ўтказди. Бир гап бўлмаса Фойиқ ернинг тагидан бўлса ҳам етиб келган бўлур эди.

Хуфтонга яқин соқчилар бошлиғи ҳовлиққанча кириб, амирнинг оёғи остига ўзини ташлаб: «Бир қошиқ қонимдан кечинг, улур амир», деб қолди. Амирнинг ранги қув ўчиб, юраги орқасига тортиб кетди. Амир, овози титраб:

— Сўзлагил! — деди соқчи бошлиғига.

— Фойикнинг калласини девор ёнига ташлаб кетишибдур. Буниси етмагандай бир тўда суворийлар дарвозани оч, деб тўполон қилишур.

Абумаликнинг оёқ-қўли бўшашиб, тахтга суяниб қолди, хонада бўлса говур-гувур, амир ҳузурда буйрук кутиб, мунтазир турган саркардаю амалдорлар гўё жойларида қотиб қолган эдилар. Кимдир рухсат ҳам сўрамай қаддини ҳам этиб секингина жуфтакни ростлаб қолди. Бошқалар ҳам саросимада, кўзлари амирда, энди на каромат кўрсатур экан, деб.

— Жанг қилурмиз, бобокалонларимиз руҳи бизга мададкор бўлғай, — деб амир ўрнидан турди.

Қорахонийларнинг суворийлари шаҳарга биринчи бўлиб ёриб киришди. Тўс-тўполон бошланиб, отлиқлардан сўнг пиёда лашкарлар худди чигирткадай ёпирилиб, йўлда учраган нарсаларни ер билан яксон қилавердилар. Шаҳар чанг-тўзону, аччиқ тутун остида қолди. Гўё қиёмат қойим бўлаётгандек. Илғор лашкарлар бирпасда Регистондан ўтиб, Кўҳандиз томон «қув-қув»лаб, учраган одамни уриб-янчиб, отлиқми, яёвми қиличдан ўтказиб, сарой томон интиларди.

Иликхон Наср ўз навкарлари билан саройга яқинлашганда, унда шиддатли жанг борарди, ўнг қанотда Амирнинг ўзи, чап қанотда эса шахзода Исмоил. Икки томон ҳам жонини жабборга бериб жанг қиларди. Ҳаммаёқ ўлик, дод-фарёд чекиб ётган ярадорлар билан тўлиб кетган. Икки томон ҳам анчагина талафот кўрди. Бир вақт Иликхоннинг содиқ саркардаси Тўлаганхон амир Абумаликка томон от суриб кела бошлади. У, ҳамла қилмоқчи бўлган эди, муҳолифи унга омонлик бермай, чаққонлик билан камаридан тутди-ю, даст кўтариб, ерга урди. Абумаликнинг дубулғаси бир ёқда, ўзи ерпарчин бўлиб ётарди. Иш тамом, шундан кейин лашкарларнинг руҳи тушиб кетди. Амирнинг энг ишонган лашкарбошиларидан бири Бектузун бу ҳолатни кўриб-кўрмасликка олиб, отини сурганча бирпасда кўздан ғойиб бўлди. Кейин шахзода Исмоил ҳам асир олинди.

Кўҳна Бухоронинг ҳимоясиз халки келгиндилар қўлида жиш бўлди.

Хон лашкарлари кўпроқ ўлжа олиш мақсадида бухороликларнинг уйларига бостириб кириб, бор-йўқ бисотларини, сандиқлардаги мол-матоларини, қимматбаҳо буюмларини кўтарганча олиб чиқиб кетишар, қаршилиқ кўрсатганлар аёвсиз жазоланарди. Иликхон лашкарла-

рим бир маза қилиб олсун деб, бу ишга ўзи фотиҳа берган экан. Айниқса оташпарастлар яшаб турган маҳалларда қирғинбарот бўлди. Эҳромларга ўт кўйилди. Эркак зоти борки, аёвсиз кириб ташланди.

— Ҳой, динини сотган, карлуқмисан ё яғмоми*, хў, яшшамагур, худодан кўркмайсанму?

Бу Қорахонийларни инсофга ундаётган Биби Сарвиноз эди.

Биби Сарвиноз ўта шафқатсизлик қилаётган бир сарбознинг оти жиловидан маҳкам ушлаб, дод-фарёд чекарди:

— Не гуноҳи бор эди бечора йигитнинг, нега ўлдирдинг, қонхўр, аблах!..

— Қоч йўлимдан, хў, тўнғуз қонгур. Бўлмаса сен ҳам унинг ортидан дўзахга равона бўлурсан, — деди сарбоз қиличини Биби Сарвинозга ўқталиб.

Шу вақт дод-вой солиб қайдандир Масъуд қандолатпаз пайдо бўлди.

Шу можаро устига додлаганча сочларини ёйиб Санам кўринди.

Сарбоз қизни кўрди-ю, қиличини филофига солиб, отини сурганча бирпасда эшик ёнида фарёд чекиб турган Санамнинг қаршисига келиб тўхтади.

— Улуғ хонимизга лойиқ сулув эркансан, қани, отга мингаш!..

Биби Сарвиноз жон аччиғида ёнида турган паншахани олди-да, боласини ҳимоя қилаётган қушдай жонжаҳди билан ҳалиги суворийга ташланди. Зарб билан урилган паншаҳанинг бир тиши сарбознинг бошига санчилди.

— Единг-ку, алвасти! — деди ва суворий қилич билан Биби Сарвинозни чопиб ташлади. Иккови ҳам баробарига йиқилишди.

Қандолатпаз ердаги ётган паншахани олмоқчи эди, қайдандир етиб келган иккинчи суворий зарб билан урган қилич унинг бошига тушди. Санам бўлса ҳушдан кетиб йиқилди...

Амир саройида эса фожиа шиддат-ла давом этарди: Абумалик ўлдирилди, шаҳзода Исмоил зиндон қилинди, барча қўлга тушганлар асир этилди.

* Қарлуқ, яғмо, чигиллар Етгисув ва Қашғар атрофларидан кўтарилган бўлиб, Қорахонийлар давлатига бирлашган эдилар.

Киши бошига бир ташвиш тушмасин, кейин кетмакет келаверар, ғам-андух тоғи бир қўзғалса, бошингга надомат тоғи ёғилаверар экан. Ким ўйлабди, дунё шу қадар остин-устин бўлиб кетар деб. Кеча ҳақ бўлган нарса, бугун ёлғон бўлиб чиқди; аксинча, ёлғон ҳақиқатга айланди. Фоний дунё бевафо, чархи фалак беаёв, деб шуни айтсалар керак. Алғов-далғов асносида инсонлар қисмати, тақдири қайта белгиланур, тутган ўрнинг ўзгарур. Кеча шох эсанг, бугун итнинг орқа оёғисан — одамлар сендан қочур, ҳатто энг яқин кишиларинг, туғишганларинг ҳам. Кеча гадо эдинг, бугун шохсан — дўстларинг кўпаюр, етти ёт бегоналар қариндош-уруғинг бўлиб чиқар.

Кутилмаган фожиа оқибати Ибн Сино бошига ҳам бениҳоя оғир кулфатлар олиб келди. Энг оғири — меҳрибон таянчи, падарбузрукворидан жудо бўлди. Абдуллох оламдан кўз юмганда Бухоро амири Абумалик ҳали ҳаёт эди. Ҳатто ҳакимга мурувват билдириб, амирнинг ўзи, мулозимларию беклари билан жанозага келиб, кўмиш маросимига иштирок этди. Бу, албатта, анча йиллар салтанат учун хизмат этган Абдуллохга, қолаберса эл орасидаги маълум ва машхур бўлган навқирон аллома, ҳаким Ибн Синога эътироф эди.

Маросимдан сўнг амир Абумалик Ибн Синога: хузуримга боринг, сизга салтанатимдан муносиб лавозим берурмен, деди амир ўз сўзининг устидан чиқди, албатта. Аммо Қорахонийларнинг Бухорони босиб олиши оқибатида Ибн Синонинг қисмати бутунлай чаппасига бурилиб кетди. Отасидан жудо бўлгани етмагандек, муҳаббатидан бир умрга Мосуво бўлди... Тўс-тўполоқ, қирғинбаротда Санамни олиб қочиб кетишди, бедарак кетди қиз шўрлик, уни ким олиб кетган, қай томонларга, чўлғами, тоққами, ҳеч ким билмайди. Қандолатпаз оиласи барбод бўлди, Санамнинг онаси, отаси ўлдирилди. Болалар тўзиб кетишди.

Муҳаббат ўтида ёнди улуғ аллома, севди ажиб паривашни чин дилдан, энди бўлса бевакт, бемавруд жудо бўлди орзуси, туйғуси, муҳаббатидан. Нима қилсин, қисмат экан, бўлганда ҳам жуда оғир, аянчли қисмат. Энди кимга бориб арз қилсин, додини эшитадиган киши борми ўзи? Қаердан қидирсин юрагига ўт солган ўша соҳибжамолни, ёдга олса йиғлагиси келар, бағрида бир нарса узилиб кетаётгандай. Шўрлик Санам, очилмай сўлган

гунчадай хазон бўлди. Бунақанги бахтсизлик ҳеч кимнинг бошига тушмасин экан. Икки юрак бир-бирини эндигина топганди. Қани энди, Парвардигор ривож берганида бу муҳаббатга, олам узра ҳеч тенги йўқ бутун юрак, суюкли юрак туғиларди.

Бу совуқ хабарни Ибн Синога куйинчак шогирди Бахтинур келтирди. Кўрган-билганларини сўзлади ёниб. Ўзи ҳам зўр-базўр кутулиб қолган. Улар Санамни ҳушидан кетиб қолганда отга ўнгариб олиб кетишибди.

Ибн Сино ўша заҳоти Маҳмуд билан қандолатпаз маҳалласи томон кетди. Ҳаммаёқ вайрона, кўчаларда беҳисоб ўликлар ётарди. Эгасиз итлар ичсон қонидан ичавериб бўкиб қолган, бир-бирига туташган ҳалқобларга бепарво тикилишарди. Бу дўзахни кўриш Ибн Сино учун ғоят оғир. Ўзини тутолмади, ич-ичидан фигони етилиб, ғазаби қайнаб сарой томон йўл олди...

Сарой бегона лашкарлар билан қуршаб олинган. Барча нарса ўзгача, кийим-кечак, қурол-яроғ, юриш-туриш, ҳатто отлар ҳам. Бегона одамлар, лашкарлар, саркардалар.

Сарой олдида уни тўхтатишди.

— Қайга борурсен, хой йигит?

— Хон ҳазратлари ҳузурига, — деди Ибн Сино.

— Хонни сенга бир мирилик иши йўқдур, жўна бундан! — деди мўйловли сарбоз.

— Мен Ибн Сино бўлурмен, сарой табиби, — деди.

— Ибн Сино эмиш, табиб эмиш бу кишим — бизга барибир, хаста эмас улуг хонимиз.

Шу вақт сипоҳча кийинган, белига заррин камар, кумуш ханжар таққан басавлат бир киши пайдо бўлди. Афтидан, лашкарбоши.

— Нима тўполон, кимга ишинг бор?

— Мен табиб Ибн Сино бўлурмен, хонда зарур ишим бордур.

— Хоннинг иши кўп, менга айтабер, хонга сўзинг бўлса.

— Билурсизми, лашкарларингиз қандолатпазнинг хотинини, ўзини ўлдириб, қизини олиб қочиб кетишибди... Улар менинг яқинларим...

— Оббо, гўрсўхталар-эй! Хушрўй эрканму, уни қаёққа обқочишибди, хонга келтирмай... — Лашкарбоши мийиғида кулиб қўйди.

Лашкарлари ҳам табибни мазах қила бошлашди.

— Юринг, кетдик, Хусайн, буларга гап тушунтириб

бўлурму, туркига қаранг, — деди Маҳмуд ақасининг кўлидан тортиб.

Ибн Сино на одоб, на инсонликни билмайдиган бу сахройиларга қараб турди-да, ноилож-ноумид уйга қайтди.

— Ҳой, менга қара, ўшал киз сенга ким бўладур?

— Қараманг, юринг! — деди Маҳмуд.

Ибн Сино орқасига қайрилиб ҳам қарамади, бирор ишқал чиқмасин деб, тез-тез юриб улардан йироқлашди.

Бухоро кўчалари тўзғиб ётар, дўконлар, расталар пароканда. Ҳаммаёкда эски-туски, бузилган, синган, топталган нарсалар сочилиб ётибди. Гадолар, йўқсиллар қолган-қутган лаш-лушлар орасидан ўзларига зарур нарсаларни йиғиб олишмоқда. Кўчаларда қорни тўқ дайди итлар, иркит мушуклар изғиб юришибди.

Кунни кеча гавжум, қайнаб турган шаҳри азим аянчли аҳвол гирдобида.

Илму-ирфон чечаклари очилмиш пойтахтнинг дил ўртагувчи манзараларидан тили лол, кўнгли вайрон Хусайн фалакнинг зулмидан йиғласинму, дод-фарёд қилсинму — қилган билан борму бирор фойдаси? Золимларга бу қилмишларининг нақадар разиллигини тушунтириб бўлурми? Афсус, бундайларда на инсоф, на иймон бор. Касби-кори шу: талаш, ўлдириш, одамларнинг қони-жони ҳисобига ўзлари учун роҳат-фароғатли ҳаёт бунёд этиш.

Табиб уйга қайтди. Ҳаммаёқ хувиллаб ётибди. Хаво аёзли. Оёқ-қўллари муз қотган. Шу тобда отасининг йўқлиги айниқса билинди. Дарду ғамини отаси билан ҳасратлашса, сал енгил тортармиди? Валломати кўпинча анави хонтахта ёнида кўрпача ёзиб, кўлида тасбех, юзларида нур балқиб ўтирарди. Раҳматли суянчиги, маслаҳатгўйи эди.

Кўшнисини ал-Барқий пайдо бўлди. Ҳайрон. Ибн Сино, ҳар қалай унинг ҳурмати учун ўрнидан турди.

Ал-Барқий илмга ружу қўйган, кўпроқ фикҳ илми билан машғул олим. Асли хоразмлик. Ибн Синонинг отаси Абдуллоҳ билан илгари яқин дўст, суҳбатдош эди. Ибн Сино ундан кўп нарсалар ўрганган. Ибн Синолар хонадонига меҳмонлар ташриф буюрганда ғазалхонлик кечаларида ал-Барқий албатта таклиф қилинарди. Хонадоннинг ҳамиша азиз меҳмони эди. Аллома сўнгги пайтларда негадир Хусайндан бироз ғашланиб ҳам юрган. Айниқса, амирга яқин бўлиб қолганда. Ибн Сино унинг илтимоси

билан йигирма жилдлик рисола ёзиб берган. Улар ўртасидаги муносабат ёмонлашгач, ал-Барқий ўша китобни яшириб қўйди. Мамлакат учун офир кечаётган шу дамларда. Абдуллоҳ вафотидан кейин, гина-адоватларни унутиб, Ибн Сино билан ҳамфикр бўлди. Кейин, Ибн Сино ўзининг «Азхавия» деб аталган, жон ва руҳнинг муносабати хусусидаги китобини ал-Барқийга бағишлади.

— Хуш келибсиз, — деди Ибн Сино қўшниси билан саломлашиб.

— Бу дунёда нелар кечаётир ўзи, ёшулли. Қиёматкойим бўлдимۇ ё?

— Нимасини айтурсиз, ундан ҳам баттар. Қаранг, иблислар бош кўтармиш.

Барқийни юқорига таклиф этди. Фотихага қўл очдилар.

— Ўғлим, сиз улуг олим, бу золимларнинг ҳозирча сиз билан ишлари йўқдир. Куни кеча Хоразмдан бир киши келди. Вазир Муҳаммад ас-Саҳлий сизни юртига чорлаётир. Дўстингиз ал-Беруний, Абу Саҳл Масихий ҳам интизорлик билан боришингизни кутаётирлар.

Ибн Сино ўйга толди. Ал-Барқий унга яхшилик қилмоқчи. Ўйлаб қараса, Бухорода унинг учун энди дунё тор. Қадрдони, маслаҳатдоши, суянган тоғи — отаси оламдан кўз юмди. Илоҳо, муборак жойи растони жаннатда бўлгай! Суюклисани Санам энди йўқ, унинг тақдири номаълум, чамаси очилмай хазон бўлди. Фақат... битилган китоблари, чала ёзилган рисоалари қолди, холос. Режалар эса бисёр. Тиббиётга доир катта бир китоб ёзмоқчи, анчагина қисмини бошлаб қўйган. Ишлаш учун тинч, осойишта шароит зарур. Ал-Барқий, ҳар ҳолда тўғри маслаҳат берди, шунисига ҳам раҳмат. Хоразмга борса, ниҳоят, ал-Беруний билан юзма-юз кўришади. Дийдор кўришгач, албатта гина-кудуратлар унутилгусидир.

— Вазири аълам Муҳаммад ас-Саҳлий кўп илмли, маърифатли зот. Ўзингиз бориб, кўришсангиз билурсиз, ул зоти шарифнинг сизга ихлоси баланддир. Хоразмшоҳ ҳузуринда кўп катта нуфузга эгадурлар. Бас, агар Хоразмга ташриф буюрсангиз, бу ишингиздан ўзингиз ҳам фойда мамнун бўлурсиз, ёшулли. Сир эмас, сизга рост гапни айтиб қўя қолай, менинг умидим ҳам ватанимга жўнаб кетиш, — деди ал-Барқий.

Ибн Сино қўшнисининг сўзларини диққат билан тинглаб, суҳбатга жимгина қулоқ солиб ўтирган Маҳмудга юзланди.

— Сен нима деюрсан, иним, Хоразмга борамизму?
— Сиз отам ўрнида отамсиз, не десангиз шул бўлур, — деди Маҳмуд. — Иш топилиб қолур узоқ Хоразмда.

Ўртага огир жимлик чўқди.

Қайдадир ҳаққуш узиб-узиб сайради.

* * *

Гўё маҳтал тургандек Хоразмга кетадиган қарвон ҳам чиқиб қолди. Ал-Барқийнинг айтишига қараганда, улар икки кундан кейин жўнашаркан. Йўлга чиқмоқнинг бир қалтисроқ томони бор экан: Хусайннинг ватанидан йироқларга олиб кетгувчи қарвон бошлиғи Хоразмга илгаритдан тақиқланган моллар олиб борар, сарқарвоннинг касби-кори шундай, деб огоҳлантириб қўйди ал-Барқий. Ибн Сино барибир рози бўлди: бир томондан ўйлаб қараса шу қарвон билан кетгани маъқул, чунки бунақа мол билан кетгандан кейин жуда эҳтиёткорлик билан, ҳеч ким билмайдиган йўллар билан бориларди. Ахир, Ибн Сино Бухородан яширинча, ҳеч кимга билдирмасдан кетаяпти-ку, шароит тақозоси ҳам шу. Маҳмуднинг қўнгли гаши, акасининг бунақанги хавфли қарвон билан кетишига рози эмас. Онасига бу ҳақда ҳеч нарса дейишмади, билмагани маъқул, йўқса дилбандини хавф-хатарга нишон қарвон билан ҳечам юбормайди, ўзи-ку Хоразмга кетаётганидан хафа, бинобарин, эри вафотидан сўнг тўнғич ўғлига суяниб қолган эди.

— Сенсиз қандай чидайман, юрагимни узиб кетасанму, Хусайн... — ўксинади Ситорабону кўзига ёш олиб.

— Асло ўқинмангиз, Маҳмуд сиз билан бирга бўлур, ўзингиз ҳаммасига тушуниб турурсиз, Хоразмда, иншооллоҳ, ишларим юришиб кетса, сизларни зудлик билан олиб кетурмен, — деди Ибн Сино онасини юпатиб.

Онасини, Маҳмудни кўриб ўзининг ҳам юраги ачишар, қўнгли бузилар, қани энди, замона тинч бўлса эди, Бухорони тарк этармиди. Ўлганининг кунидан шунга кўнди. Йўқса ўзининг қадрдон ошенини ташлаб кетармиди.

Ал-Барқийнинг айтгани тўғри чиқди, икки кундан сўнг, жума кунини тонготарда қайдасан Хоразм, деб йўлга чиқишди. Юклари ҳам унча кўп эмас, онасининг йўлга тайёрлаган емаклари, ўзига тегишли баъзи китоб ва қўлёзмалар; кийим-кечак дегандек...

Бухородан то Гурганжга қадар қарийб бир ҳафталик йўл. Боз устига йўлдаги бошқа хавф-хатарларни айтмай-сизми. Эртаю кеч қарвон ўтишини пойлаб ётадиган

йўлтўсарлар-чи? Уларнинг қимматбаҳо моллар олиб кетаётган карвонлар ҳақида хабар берувчи хос айғоклари бор, шу хизматчилари учун қароқчилардан яхшигина улуш оладилар. Ўшанақаларга йўлиқиб қолсанг борми, мол-дунёдан ажраласан, жоним омон қолса бўлди деб, бошингда қилич ярқираб турганда кўзингга мол-дунё кўринармиди, тақдирга тан бериб ташлаб кетаберасан. Бу йўлларда қанча одамларнинг боши кетди, хонавайрон бўлди, бор-йўғидан ажралди. Савдо-сотик мақсадида кетиб, юртига қайтиб келмаганлар озмунчами.

Табиат инжиқликлари ҳам карвон йўлини тўсади: гоҳи бўрон кўпиб йўловчиларни ва туяларни кўмиб ташлайди, гоҳи қуюн ичида йўлни йўқотиб қўясиз.

Ибн Сино бирга кетаётган карвонбоши кўпни кўрган, жаҳонгашта одам, бошидан кўп можаролар кечмиш. Буни Барқий унга шипшитиб қўйган. Айтишларича, илгари йўлтўсарлик қилган, Қора Турк номи билан машҳур бўлган экан. Эндиликда минг тешикка кириб чиққанидан тавба-газарру қилиб, савдо ишлари билан машғул. Ўша нопок ҳаётнинг асорати қолгани боис ман қилинган моллар билан савдо юритар эркан. Бу сафар Хоразмга кўкнори уруғи олиб кетаётган эмиш.

Йўл узок, манзил олис, ҳали қанча-қанча қумликларни, чағатлар ва тақирларни, ботқоқликларни босиб ўтиш керак. Ибн Сино минган йўрға анча бақувват, бир вақтлар уни отаси миниб юрган эди. Ўзиникини Маҳмудга қолдирди, падаридан ёдгорлик деб шу отни танлади.

Бухородан Хоразмгача бориш йўли тарҳини ал-Барқий тахтачага чизиб берганди. Кейин маълум бўлишича, Қора Турк йўлни бошқа томонга буриб кетибди. Икки кун деганда чўл кечиб, қандайдир тошлоқ маконга етиб келишди. Унда-бунда яккам-дуккам дарахтлар кўриниб қолди. Бир чекқада кимнингдир қабри бор. Қуриб қолган дарахтга ўткинчи йўловчилар ирим латталари илиб кетишган. Ҳар ҳолда қадамжо бўлса керак, бирорта авлиёнинг мақбарасига ўхшарди. Хизматкор қуллар бирпасда гап топиб келишди. Қабрдан пастга тушилса, каттагина ойна қўл бор эмиш. Ҳаммалари ўша томонга югуришди. Булоқ сувидан ҳосил бўлган, чиндан ҳам ойнадек тиниқ қўл экан, қарасангиз туби кўринади. Ювиниб-озодаганиб олишди, от-туялар ҳам суғорилди. Идишларга сув тўлатиб, йўл тараддудини кўриб ҳам қўйишди. Кейин мақбарага боришиб, Қуръон тиловат этиб, ўтганларнинг руҳига бағишлаб, бироз ис чиқарилди.

Тонг билан йўлга чиқишмоқчи бўлиб туришган эди, бир хизматкор-гулом касал бўлиб қолди. Ўрнидан туролмай қумға ағанаб, гужанак бўлиб ётарди. Касали асли йўлда бошланган экан-ку, ҳеч кимга айтмай, тишини-тишинга қўйиб келаберибди.

Ташлаб кетишларидан қўрққан шўрлик. Энди ҳаммаси аён бўлиб қолди. Карвон бошлиғи учун бу ортиқча иш бўлди. Ахир, ишга ярамайдиган касал кул кимга керак. Қора Турк тажанг бўлиб, кулнинг тепасига бориб ижирганиб тикилиб турди, нима қилиш керак, харқалай анча қимматга сотиб олган бўлса, ташлаб кетса, пулига қуяди, олиб кетса, тирик товон.

Ибн Сино отдан тушиб, беморнинг ёнига яқинлашди, кўрмоқчи бўлди, дарди нима экан, балки тузатиш мумкиндир. Томирини ушлаб кўрди, иситмаси баланд, ўтдек ёнмоқда.

— Безгакка йўлиқибдур, даволамоқ даркордур, — деди карвонбошига юзланиб.

— Бу мурдорни шундай пайтда ким даволаб ўтиради дейсиз, йўлга чиқиш керак; — деди хўжайин зарда билан.

— Ахир, бул ҳам Аллоҳнинг бир ожиз бандаси эрур, уволига қолмайлик тагин, — деди Ибн Сино насихатомуз.

— Қўйинг, худо ярлақаб тузалиб кетса, ўзи бир амаллаб етиб олар, ажали етган бўлса...

Хизматкор-гулом ётган жойида инграр, ташлаб кетманглар, ҳали юришга қурбим етур, деб ёлворди-да, жой аччиғида ўрнидан турмоқчи бўлди. Аммо хўжайиннинг тўсатдан урган қамчиси уни ер тишлатди. Ётган жойида бўғиқ овоз чиқариб инграр, иситма аралаш алланималар деб алахсирарди.

— Ожизларга бунчалик зуғум ўтказмоқ гуноҳдир, бу қилмишингизни Аллоҳ таоло кечирмайдур.

— Сиз аралашманғиз, бизга юк бўлур, бугун ўлмаса, эртага ўлур, — деди-да отига шартта миниб олди. Кейин Ибн Синога: — Қани, кетдик, бунақа вақтда бировга раҳм қилсанғиз, ўзингиз чўлда қолиб кетурсиз, — деди.

Ибн Синонинг юраги увишди, қандай қилиб беморни ташлаб кетади, ахир шунчалик ҳам шафқатсизлик бўлурму? Буюк ҳақимлар қасами ҳар бир табиб учун қарз-фарз эмасму, уни бузиш касбга хиёнат, одамгарчиликдан эмасдур.

Карвон йироқлашмоқда, Қора Турк ҳам Ибн Синога қарамай қўл силтаб жўнаб қолди, гўё истасанг ўша би-

лан колабер, дегандек. Ибн Сино безгак касалини кўп даволаган. Бу ҳақда рисолаларида ёзган, хуржунидан безгакка қарши илгари тайёрлаб қўйган дори-дармонидан олиб, бир амаллаб беморга ичирди.

— Отга мингаша олурсанму, кучинг етурму? — деб сўради табиб.

Хизматкор биёбонда қолса бекордан-бекорга ўлиб кетади, кейин кузгунларга хомталаш бўлур. Жон аччиғида қандайдир куч уни ердан кўтарди, зўр-базўр отга мингашиб олди.

Кимсасиз, инсон қадами етмаган жойлар. Бу ерларнинг табиати ўзига хос. Поёнсиз қумлик, кетаберасиз, кетаберасиз, йўлларда из ҳам йўқ, ўзингиз ақл-идрок кучи билан олға силжишингиз керак. Сангзор ерлар ҳам унда-бунда учраб қолади, ўша тошлар орасида ҳам ҳаёт бор, ёввойи жийда, наъматак, яна бошқа қандайдир дарахтлар. Қушлар кўринмайди, онда-сонда дарахт бор жойда зағизгон учраб қолади, сизни қандайдир хавфдан хабардор қилгандек қағиллайди. Чўл каламушлари, қум сичконлари, тошбақаю калтакесаклар... Тошлоқ ерларда илонлар кўп. Бу ернинг илонлари хавфли, айниқса чарх илон.

Шу пайт тўсатдан узоқдан тўзон кўтарилди. Бўрон бошланди, деб ўйлашди йўловчилар. Йўқ, бўрон эмас, отликлар эди улар. Шу томонга қараб шитоб билан елиб келишмоқда.

— Қароқчилар! — деб бақирди хизматкор куллардан бири.

Карвон тўхтади. Ҳамма жим, кўзғолмай туришарди. Энди ҳар ким ўз тақдирини ўйлайди. Юк орқалаб олган куллар қопларини ерга қўйиб, буёғи нима бўларкин, деб титраб-қақшаб туришарди. Касал кулни мингаштириб олган Ибн Сино ҳам шу можаронинг устига етиб келди-ю, Қора Туркнинг ёнига келиб отдан тушиб, от устида зўр-базўр турган кулни ерга ётқизиб қўйди.

— Сиз карвонбоши бўлурмисиз? — мурожаат этди негадир қароқчилар бошлиғи Ибн Синога юзланиб.

— Шундоқ, жаноб олийлари! — деди Ибн Сино атайин.

— Нега мени жаноб олийлари дейсан, ўхшайманму улур зотларга?

— Нега ўхшамас эркансиз, юзингиздан нур ёғиб турибдур, — деди Ибн Сино.

— Мени алдамай қўяқол, билиб турибман, тилёгламалик қилаётганингни, мен сенга алданадигонлардан эмасмен, — деди энди у сансираб.

— Нега алдай, ўзим такводор одам бўлсам? — деди Ибн Сино.

— Ким бўлсанг ҳам, менга фарқи йўқдир, амир бўлсанг ҳам ўзинга. Хамма молларинг, от уловларинг шу топдан бошлаб менинг ихтиёримга ўтур, энди тўрт томонинг қибла, шукур қилиб кетабер, — деди бошлик. Кейин отини буриб Ибн Сино қаршисига келиб тўхтади. Кўзи қум устида инқиллаб, жон талвасасида ётган хизматкор-қулга тушиб қолди.

— Бу кимдур, нечун инқиллаб ётибдур, — деб сўради.

Ибн Синонинг фикрига шу топда бир нарса келиб қолди, дангал ва ҳеч қўрқмасдан теппасида шифтдек бўлиб турган қароқчилар бошлиғига қараб деди:

— Хизматкор қул, мазор ёнидаги ойна кўлдан сув ичган эди...

— Хўш, нима бўлибдир сув ичган бўлса? — деди таажжубда бошлик.

Ибн Сино бошлиқни яқинроқ кел дегандек имлади, гўё қулоғига қандайдир сирли бир гап айтмоқчидек. Қароқчилар бошлиғи қизиқинсираб Ибн Синога яқинлашди. Табиб қулоғига пичирлаб бир нарса деган эди, қароқчилар бошлиғи зудлик билан оти жиловини бурдию, «Қани, тезроқ бу ердан жўнаб қолларинг!» деганча қумни чангитиб, бирпасда кўздан ғойиб бўлди.

Хамма хайрон, нима бўлди деб. Бу одам унинг қулоғига нима деди. Қора Турк Ибн Синога яқинлашиб: «Ия, азизим, у баттолга не дедингиз, думини тутқазмасдан жўнаб қолди!» Ибн Сино сир бой бермай турди, кейин гапни бошқа томонга бурди-да:

— Ўзингиз нега беркиниб турдингиз, ўрнингизга мени ўлдириб кетса не бўлур эди, — деди.

— Сиз эшитманг, мен айтмай, бу аблаҳ ўтакетган золим, каззоб одам, мен ҳам ўз вақтида кўп беаънигарчиликлар қилгонман, аммо бунингчалик эмас. Райимқул деган бу олчоқ қанча одамларнинг бошига етган, агар мени таниб қолганда борму, тириклайин қумга кўмиб кетган бўлур эрди, дунёда битта душманим бўлса, мана шу, — деди Қора Турк.

Қизиқ бўлди, боягина ариллаб-дариллаб, хаммани уришиб, ҳақоратлаб турган карвонбоши энди кичкинагина юввош одамга айланиб қолгандек эди, зўрдан зўр чикса, зўр жимиб қолади, деганлари шу экан-да, деб ўйлади Ибн Сино.

Карвондагилар Ибн Синога юзланиб, нима деркин

дегандек караб туришар, гўё шу топдан бошлаб у карвонбоши бўлиб қолгандай. Ибн Сино энди шошилмай кум устида безгаги хуруж этиб ётган хизматкор қулга бироз дори-дармон қилиб, отига мингаштириб олмоқчи бўлганди, Қора Турк илтифот этиб: «Анави туяга чиқиб олақолсин», деб қолди.

Карвон яна йўлга чикди; оғир, машаққатли кеча ва кундузлар оғишди. Бир неча манзилда тўхтаб, уч кун деганда Тўйинқўл деган жойга етиб келишди. Энди Жайхунга чиқиб олишди деса ҳам бўлади, чунки Тўйинқўл дарёнинг оқимидан ҳосил бўлганди. Бу ёрига энди дарё қирғоғи бўйлаб, қамишзор ва ботқоқликлар орқали кетишга тўғри келади. Эртаси тонг билан шу алфозда, қийналиб, минг азоблар билан то Хонқагача етиб боришди. Энди ҳамма азоблар ортда қолди. Жайхуннинг нариги томонига ўтиб олишса бўлгани, бироз қийналишадую, шаҳаргача уёғи ҳеч гап эмас, ҳар ҳолда чўл эмаску, йўлда сув, озиқ-овқат топилади.

Қора Туркнинг Ибн Синога муносабати энди бутунлай ўзгариб, йўл-йўлакай, қаерда бирор тамадди қиладирган жой келиб қолса, кўп марҳаматлар кўрсатарди, унинг орқасидан карвондаги қуллар ҳам, озод хизматкорлар ҳам иштаҳаси очилиб овқатланидиган бўлишди.

— Мен сиз бирлан шу бугундан эътиборан оғанин тутинурмен, қачон керак бўлиб қолсам, Бухоронинг мол бозоридан топурсиз, даллоллардан сўрасангиз ҳам топиб берур, бир оғиз сўзингиз, барча ишларингизни ўринлаиб берурмен, фақат имо қилсангиз, бас...

Мусофирликда, бошига бирор ташвиш тушганда одамлар бир-бирларини яхши таниб, билиб оладилар, кечган йўл азобида, оғир дамларда собиқ йўлтўсар, қароқчи бир одам Ибн Синонинг инсоний фазилатлари, каттага ҳам, кичикка ҳам, қулга ҳам, хўжайинга ҳам баб-баробар ҳурмат билан муносабатда бўлишини кўриб, гўё ибратли ҳаёт сабоғини олгандек эди. Хулқи-атвори ихтиёридаги хизматкорларга муносабатида ҳам ўзгаргандек, бунинг учун карвондагиларнинг барчаси табибдан миннатдор эдилар. Бир қайсар, ҳаромхўрни одам қилди, деб. Ўзлари қатори йўл-йўлакай барча машаққатларни баҳам кўриб келаётган оддий бир инсон сиймосида замонанинг буюк мутафаккири, маърифат дунёсининг сарвари борлигини билмас эдилар. Қани, улар даҳо билан, илм мулкининг султони билан қарийб бир ҳафта кеча-кундуз бирга бўлганликларини англасалар...

Гурганжга ҳам яқинлашиб қолишди. Ям-яшил қишлоқлар, сарвқад тераклар остига биқиниб олган дорус-салтана кулбалари кўрина бошлади. Қарши томондан келаётган йўловчилар, узоқ-яқин манзилларга йўл олган карвонлар учрай бошлади. Худога минг шукрлар бўлсинки, Хоразмга эсон-омон етиб келдик, кўнглидан ўтказди Ибн Сино.

Карвон тўхтади. Қора Турк Ибн Сино ҳузурига келди. Бир нарса демоқчи чамаси, зарур гапи борга ўхшарди.

— Таксир, эсон-омон етиб ҳам келдик, афсуски, шу ерда йўлимиз бўлинув, мен ҳов анави садақайрағоч кўриниб турган қишлоққа борурмен. Танишларим бор ўшал ерда. Агар Гурганжга қадар олиб бориб қўйинг десангиз, бош устига бирга борай...

— Йўқ, асло, ҳожати йўқдур, сизга ҳам чексиз миннатдорчилигимни билдирувмен. Худо насиб этса, Бухорода учрашурмиз. Абдуллоҳнинг уйи қайда десангиз, кўрсатиб қўюрлар, — деди Ибн Сино. Во дариво, Бухорога қайтиб бориш насиб этурми, ўша кунлар қайтиб келурми? — деган ўй кечди унинг хаёлидан шу чоғда.

— Сиз анави кулбаччага анча-мунча яхшилиғ қилдингиз, қарши бўлмасангиз кулни сизга берсам... хизматингизни қилиб юргай...

— Розимен, ўзи ҳам тузалиб қолди, айтгандай, исми недур анинг?

— Исми Фаррух. Ҳамадонлик, араб тилини ҳам яхши билур, ҳунари кўп, хурсанд бўлурсиз олганингизга, — деди Қора Турк.

Карвон кўзғалмоққа шайланди.

— Шу бугундан бошлаб сенинг хўжанг мана шу жаноб бўлурлар, розимисан? — деди Қора Турк.

Кулнинг юзига кулгу югурди, заъфарон юзларига бироз ранг киргандек бўлди.

— Сиздан бир нарса сўрамоқчи эрдим... Қароқчилар бошлиғининг қулоғига не дегандингиз? — деб сўради Қора Турк.

— Бунинг учун мана шу қулингизга раҳмат айтинг, бизни қароқчилар чанғалидан аслида шу қутқарди, — деди Ибн Сино Фарруҳни кўрсатиб.

— Нечук?

— Қулингизни гўё вабо билан оғриган деб айтган эрдим... — деди кулимсираб Ибн Сино.

— Э... шундай денг! — ёқа ушлади Қора Турк.

Қора Турк кета туриб бир варрақ қорозга ёзилган васиқани Ибн Синога тутқазди.

— Тоғ-тоғ билан учрашмайди, ammo одам одам билан албатта учрашур, — деди ва шаҳар йўлидан бурилиб, қишлоқ томонга равона бўлди.

Ибн Сино карвон кетидан қараб қолди, гўё азиз бўлиб қолган бир нарсасидан айрилгандек...

— Қани, Фаррух, отга мингаш!

...Гурганжга етиб келишганда вақт пешиндан оғиб қолганди. Бунда кун дим, нафас олиб бўлмасди. Энди қайга борурмиз деб туришган эди, бир йигит келиб, салом берди-да, суриштириб қолди:

— Сиз мабодо Ибн Сино бўлмайсизми? — деди-ю, ҳақимга бошдан-оёқ разм солди. Эғнидаги жандасига, бошидаги кулоҳига қараб, улуғ олим одам шунчалик кийинурми, дея ҳайрон эди у.

— Ёшулли, Ибн Сино ҳазратларини кечадан бери кутурмен, — деди яна бироз зорлангандай.

— Агар мен бўлсам-чи? — Ибн Сино йигитга синовчан қараб турди.

— Йўк, сиз эмас, Ибн Сино, эҳ-е, уни кўрсангиз эди, ҳайрон қолур эдингиз. Боши катта, серсавлат, кўзлари ўткир узун соқоли бор, — деди-ю у ёқ-бу ёққа қаради аллакимнидир излагандек.

Ибн Сино бу содда, камсуқум йигитга қараб ҳаваси келди, қанчалик беғубор, самимий.

— Ўзингиз кўрганмисиз уни? — сўради Ибн Сино.

— Йўк...

— Сиз уни кўрсангиз эди, дедингиз-ку?

— Кўрмасам ҳам билурмен...

— Қандай қилиб билурсан?

— Энди мен сизга айтсам, ёшулли, унинг кўзида ажинаси бор... Касалнинг пешонасига қўл теккизса тузалиб кетур. Ҳа, шундай, рост айтурмен.

Хоразмлик йигит ўзи айтган гапдан бироз андиша қилди шекилли, бирпасда кетмоқчи бўлиб қолди, лекин негадир кейин яна иккиланиб бир Ибн Синога, бир қулбаччага қараб тураберди.

— Қани, биродар, келақол буёққа, мана буларни кўтаргил, мен Ибн Сино бўлурмен, тепамда худо бордур. Рост сўзладим, — деди.

Йигит ҳайрон, хизматкор қул ҳам...

И к к и н ч и б о б

МАЖЛИСИ УЛАМО

Йигит Ибн Синони шаҳар марказига эмас, дарё томон бошлаб кетди. Шаҳарда одам гавжум, дўкон ва расгаларда савдо-сотик авжида. Одамлар давра қуриб олган ялангликда дорбозлар ўйин кўрсатишмоқда, масхарабозлар ҳам шунда, дам-бадам кулги, қийқирик янграйди. Хоразмликлар, санъатсевар халқ, чекаётган риёзатларига яраша кўнгил хушлашни ҳам билишади.

Ибн Сино бу диёрнинг қадимий тарихига оид маълумотлардан дурустгина хабардор, қадимий юнон, форс, араб тарихчиларининг бу ҳақдаги рисоаларини ўқиган.

Кўхна тарих чархидан омон чиққан манбаларда ўлка хусусида қимматли битиклар бор. Доронинг Бихистун тошбитигида Хоразм ҳақидаги дастлабки қайдларни учратамиз.

Зардуштийларнинг муқаддас китоби Авестода Сўғдиёна, Марғиёна, Хоразм, Бактрия Ер юзининг энг гўзал маъволаридан деб таъриф-тавсиф этилган. Хоразм улуг қуёш ўлкаси, демакдир.

Қадимги юнон тарихчиси Страбоннинг ёзишича, миллоддан аввалги VIII—IX асрларда деярли бутун Мовароуннаҳр ва Шарқий Эроннинг бир қисмида сак-масагитлар билан бирга хоразмликлар яшаганлар деб кўрсатилади. Кайхусрав салтанатида Хоразм алоҳида давлат бўлиб, унинг маркази Қалъақир бўлган. Искандар Мақдуний Сўғдиёна тупровига бостириб кирганда Ховариазийм деб аталмиш бу ўлка алоҳида, мустақил давлат сифатида мавжуд бўлган. Ўша вақтда Хоразм шоҳи Фарасман Искандар хузурига тинчлик, сулҳ тузиш мақсадида борган. Кўп масалалар бўйича музокаралар юритган. Маълумотларга қараганда, Фарасман жаҳонгирдан Ҳазар денгизи бўйида яшовчи амазонкалар, қолхлар хоразмликларга тинчлик бермаётганлигини, чорваси, қизлари ва ёш болаларини ўғирлаб кетаётганини зорланиб

гапириб берган ва Искандардан ана шу келгиндиларни даф этишда ёрдам беришни сўраган. Ана ўшанда Искандар Фарасманнинг сўзларини диққат билан тинглаб: «Сенинг илтимосингга ҳозирча рози бўлаолмайман, мен Хиндистонга юриш қиламан, бутун Осиёни забт этганимдан сўнг Элладага қайтиб, сенинг таклифинг тўғрисида ўйлаб кўрурман», деган.

Жайҳун кирғоғидаги қадим оромгоҳ маскан худди эртақлардагидек чиндан ҳам гўзал ва роҳатбахш. Дарё ёқасида бир кема турибди. Бениҳоя чиройли жиҳозланган, юзасига гиламлар солиниб, шойи-атлас кўрпачалар тўшалган. Мўътабар ва азиз меҳмонлар учун ҳамма нарса муҳайё. Қирғоқда бўлса ошпаз-малайлар таом тайёрлаш билан машғул. Мезбонлар бухоролик меҳмонни кутиб олиш учун астойдил тайёрлик кўришибди.

Ибн Сино бу ерга келгач йўл чарчоғини бироз бўлса ҳам унутгандек ҳис этди ўзини. Ватанни ташлаб чиқиб кетиш, йўл азоби, беҳад азиятлардан сўнг дилни равшан қиладиган кўркам бир осойишта муҳитга тушиб қолиш. Ха, бу кутилмаган бир ҳолат эди. Шу боисдан бўлса керак, дили равшан тортиб кўнгли тоғдек кўтарилгандек. Ал-Берунийга минг бор раҳматлар бўлсун, ғоят катта илтифотлар кўрсатибдур. Шунча ёзишмаю мунозаралардан сўнг ҳам, кўнглига гина-кудрат олмай, олижаноблик қилибдур. Бунинг учун катта қалб эгаси бўлмоқ дарқордур, офарин, ал-Беруний!

Ўша ўзаро аччиқ-чучук гаплардан кейин, ўртадаги ёзишмаларни анча вақтгача тўхтатиб қўйишган, ораларига бироз совуқчилик тушгандай эди. Анча вақтгача на хат ва на бир хабар, жимжитлик... Тўғриси, аразлашган эди бир-бирларидан. Аслини олганда Арастунинг «Илоҳиёт», «Осмон ва Олам» рисоалари хусусида туғилган савол-жавоблар, Берунийнинг ўн саккиз саволига Ибн Синонинг жавоблари, уларнинг баъзилари устўз Арастуга қарши қаратилган, баъзилари эса ечими ал-Беруний учун анча мушкул бўлган масалалар экан. Энди ўйлаб қараса, Берунийнинг ўша саволлари анча ўринли, тағдор мулоҳазаю мушоҳадалар эркан. Илму ҳикмат учун, шогирдлар учун катта маърифат мактаби, фикрлар, зехнлар чархланмоғида, кўп муаммоларни асослашда катта сабоқ бўлган экан, мана энди қадри билинди ўша илмий мушоҳадаларнинг. Ўшанақанги қимматли масалаларни ўртага ташламоқ учун Арастунинг илм мактабини яхши биладиган, кенг мушоҳадали Берунийдек алломаи замон

жуда зарур эркан. Ўша «аразлаш», сукут саклашда шу нарса маълум бўлдики, Шарқ алломалари ичида Ибн Сино билан беллаша оладиган, тенгма-тенг мулоҳаза ва мулоқот юрита оладиган яккаю ягона аллома ҳам ал-Беруний.

Икковлон бир-бирларига керак, мухтож. Алоқалар узилиб қолганидан Беруний ҳам, Ибн Сино ҳам анча азият чекишди, лекин ғурур кучли эмасми, бир-бирларига ҳечам сир бой беришмади, дилдагини ичларига ютиб юраберишди, фақат бир сабабият бўлса-ю, яна муносабатлар, асл ҳолига қайтса, буни икковлари ҳам орзиқиб кутишгандай гўё. Хаётнинг ўзи уларни бир-бирлари билан яна яқинлаштириб қўйди, буни ўзлари сира ҳам кутишмаган, албатта. Шу боис Хоразм сафари ҳақида гап кетганда, Ибн Синонинг юрагида гўё қуёш порлагандек бўлди, тезда рози бўлақолди.

Ибн Сино вақтдан фойдаланиб, кемани томоша қила бошлади. Роса боплашибди, роҳатижон, бамайлиҳотир истироҳат этса бўлади.

Пастки қабатга тушди, бу ерда ҳам шинам хона бор экан. Фарруҳни шу ерга олиб тушиб, тинчгина ётқизиб қуйишибди, бали, раҳмат. Аммо унинг аҳволи яхши эмас, ўқтин-ўқтин безгаги хуруж қилиб туради шўрликни, оғир дард экан, рангини заъфарон айлаб, тинкасини қуритиб юборди.

Ибн Сино кеманинг бир чеккасига кўрпачани ёздида, дарё томонга юзланиб ёнбошлади.

Дарё тўлиб-тошиб оқарди. Жайхун деганларича бор, жўшиб оқар, ҳаёт жўшқинлигидан далолатдек. Дарёнинг мавжланиб оқишига қараб хаёллари бўлинди... Хаёл аллақаяқларга олиб кетди алломанинг туйғуларини... Бу жўшқин дарё шу зайлда қанча йиллардан бери тинмайди, яна қанча йил оқаркин? Оқар дарё экан оқди-да кетди, ҳечам энди орқага қайтмас, инсон умри, ёшлигидек. Қани энди, инсон ҳаётини ҳам орқага қайтариш мумкин бўлганда эди, илло бунинг ҳечам иложи йўқдир... Ибн Сино фоний дунёнинг бешафқатлиги, умрнинг ўткинчилигини ўйлаб, бироз хомуш тортди.

Қаранг-а, дарё юзасидан қандайдир дарахтнинг синган шохи оқиб кетаяпти, қизиги шундаки, шохга чиройли бир қуш ўтириб олибди, гўё шох синиб, қуш ҳам бирга тушган. Жойида қимирламай ўтираберган. Шундай туюлди Ибн Синога. Балки учиб келиб ўтириб олгандир, дарёда сайр қилмоқчи бўлгандир, ҳайрон бўла-

сан, нега шу ҳолга тушибди деб, шитобли оқим уни узоқ-узоқларга олиб кетади. Ибн Сино куш қўздан ғойиб бўлгунга қадар қараб турди, лекин негадир юраги увишди, кўнгли ғаш тортгандай бўлди. Қаёққача шу ахволда бораркан шўрлик, нега жуфти йўқ, қай қисмат уни оқимда сузиб кетишга мажбур этган эркан. Балки жуфти ўлиб бир ўзи қолгандир, йўқотиб қўйганмикин ё суюклисини? Не-не хаёлларга бошламади ўша ёлғиз куш алломани...

Ўзининг тақдирига ўхшаб кетди оқинга қараб кетаётган ўша ёлғиз кушнинг ғалати ҳолати.

Ибн Сино ҳам мана дарбадарликда, ўз юртидан, ошёнидан айрилиб тақдир тақозоси билан узоқ бир ўлкага келиб қолди, буёғи нима бўлади, яна қандай қисматлар уни кутади, қачонгача шу дарбадарликда олам кезади, булар ҳаммаси жумбоғу, худди ҳалиги кушнинг қисматидек.

Хаёл билан моддий олам ва тақдири дунёсини кезиб, чарчаб кўзи илиниб қолибди. Дарёнинг сокин оқиши, сёлқин шабадаси элтибди, толиққан, фақат жисмонан эмас, айни чокда ақли-шуури ҳам тин олиши лозимдек. Кўнимсиз кунлар, беором тунлардан сўнг зирқираган асаблар ором олсин энди. Билинмаган эди ўша чўлда хору зор бўлиб юрган суронли кезларда, мана энди бўшашиб, шилқ этиб тушди, хоригани сезилди.

Аллакимларнингдир пичирлаб сўзлашган овози келди, худди тушдагидек, ғира-шира хаёлининг хира кўзгусида кимлардир бўғиқ овоз билан ғулдур-ғулдур сўзлашар, аммо уйку алломани ўз комига шундай тортиб-кетган эдики, кўзини очаман деса ҳам холи етмасди. Ким билади, ғафлат уйкусимикин, сеҳрли дарёнинг қудратимикин бу?!

— Устод, жаноб Ибн Сино шул зот бўлурлар, — деди ҳалиги уларни кутиб олган хоразмлик йигит қаршисида турган ал-Берунийга.

Беруний Ибн Синони кўрмаган, танимайди, аммо унинг барча рисоаларини ўқиган. Ёзишмалари, жавоблари ёдида, дастхатлари ҳам. Бугун эса ўз диёрида илк бор кўриб турибди уни.

Жўшқин дарё ёкасида ҳаётнинг барча ғам-андуҳларидан халос бўлиб, тинчгина ором олаётган фозил йигитга меҳр-эҳтирос билан назар ташлади: пешонаси кенг, юзларидан ақл ёғиб тургандай, кўриниши соғлом ва жусаси бақувват.

Ибн Сино билан юз кўришиш, танишиб олиш учун маслакдошлари Абу Наср Ироқ, Абул Хайр Хаммор, устози, кадрдони Абу Саҳл Масихий ҳам келишган.

Келганлар илм-фан оламининг тенги йўқ алломалари, ҳар бирининг ўзи бир дунё, элга машҳур ва маълум зотлар.

Ибн Сино ҳам уларни юзма-юз кўрмаган, учрашмаган бўлса ҳам, уларнинг фаннинг турли жабҳаларига бағишланган рисолаларини ўқиган, беш қўлдек билади.

Нима бўлганда ҳам китоб орқали танишиш бошқа-ю, дийдор кўришиш бошқа.

Ибн Синонинг уларга айтадиган сўзлари кўп, ўзи еча олмаган муаммолар, чигал масалалар тўлиб ётибди. Шарқ оламига танилган тафаккур соҳиблари жамулжам бўлганда ана шу муаммоларни ўртага ташлаб оқилона ҳал этмоқ керак. Жумбоқли масалалар ақлий, нақлий билимлар соҳасида ҳам кўп. Айниқса, тиббиёт соҳасида ечимини кутаётган муаммолар бисёр. Тажрибали, катта ҳаёт мактабини кўрган ушбу илму ҳикмат соҳибларидан кўп нарса ўрганса бўлади. Улар ичра ал-Берунийнинг ўрни алоҳида. Ибн Сино учун у муносиб ҳариф ва устоз. Аммо Беруний панжасига панжа урмоққа буюк иқтидор керак. Буни ўша эътиборли ёзишмалар, савол-жавоблар чоғида яхши ҳис этди Ибн Сино. Энди юзма-юз сўзлашиш, муҳокама, мулоқот учун қулай бир фурсат келдики, буни ҳаммалари ҳис этиб туришибди.

Хоразмда жамулжам бўлган олиму фузалоларнинг Мажлиси уламо деб аталмиш Маъмун дорилфунуни ёш ва иқтидорли олим учун катта рағбат ҳамда тажриба мактаби бўлса ажаб эмас.

Шу вақт кема ичкарасидан Фаррух чиқиб келди, безгагининг хуружи тўхтаб, бироз ўзига келган, улуғ зотларни кўриб ҳайратда. Зийрак қул алломалар ичида фавқулодда жозибали ва ўқтам Берунийга кўз ташларкан, аллома Хоразмнинг энг улуғ уламиси эканлигини ҳис этди. Бояги хоразмлик йигит айтганча бор экан. Ажиб бир ҳолат: ушмундоқ ҳурматли зотлар келсаю, хўжаси донг қотиб ухлаб ётибди бемалол, нима қилишни билмай қолди. Уйротмоқчи бўлиб Ибн Сино сари бир қадам босган ҳам эдики, Беруний уни тўхтатди-да, «жим» дегандек ишора қилди. Алоҳида ҳозирлаб қўйилган жойга ўтирмасдан оёғи учида юриб, тахлоғлик кўрпачалардан олиб бир чеккага тўшади. Абу Наср Ироққа қараб таъзим билан, марҳамат қилинг, деб қўл қовуштириб турди. Кўпинча ўзаро ҳазил-хузул, қизиқчилик қилишиб

турадиган бу дўстлар бир-бирларини нима демоқчи эканликларини бир имоданоқ илғаб олишарди.

Абу Наср Ироқ ал-Берунийнинг тақаллуфига жавоб тариқасида кўрпача олди-да, тўшагач у ҳам дўстини ўтиришга таклиф этди. Икковлон давра тўридан жой олинди. Буларнинг ўзаро илтифотини кўриб, Масихий ҳам бошқа кўрпачаларни олиб тўшамоқчи бўлганди, бунга Абул Хайр Ҳаммор йўл қўймади, ўзи кўрпача олиб ёзди-да, қаршисида тик турган баланд бўйли Масихийни ўтиришга ундади. Кулбачча анча фаросатли чикиб қолди, қолган кўрпача ва болишларни олиб яхшилаб жой тайёрлади, кейин одоб билан Ҳамморнинг ўзини ҳам ўтиришга таклиф этди. Ал-Беруний фотиҳага қўл очди, дуои-ижобат айтиб, қўлларини юзига суртди.

Кема хизматларидан бири дастурхон ёзиб, турли нознеъматлар, шарбат ва мевалар, емак келтирди, нон ушатиб қўйди, ҳаммалари дастурхонга юзландилар.

— Жони роҳат қилиб ухлайдур, зинҳор уйғотманглар бийдек чўлни ўтиб келиш осонму, йўлда жуда ҳам чарчаган кўринур, бироз тиникиб олсун, — деди Беруний паст овоз билан.

— Ибн Синодек алломага бундай уйқу камдан-кам насиб этгай, — деди Масихий уни қувватлаб.

— Қачонгача ўтирабериш мумкин, бир иш билан шуғулланмоқ керак, эрмак топмоқ керак, — деди Ироқ.

Ҳаммор имо-ишора билан оғзини кўрсатиб: овқат емак керакдур, деган эди, Масихий қорнини кўрсатиб: яқиндагина овқатланган эдик-ку, дегандек бўлди. Абу Наср Ироқ Ибн Синони кўрсатиб меҳмон тургандан сўнг, бирга овқатланурмиз ишорасини қилди.

Беруний кема хизматчисига шатранж келтиришни имо билан тушунтирди. Ҳаммор билан Беруний шатранж ўйнашга жуда ишқибоз эдилар, улар икковлон берилиб ўйинга тушиб кетса борми бутун оламни унутишарди. Улар шатранж ўйинига шўнғиб кетишгач, Масихий зерикди. Нима қиларини билмай, ўрнидан туриб ҳазиломуз имо-ишора билан қайси бир шоирнинг газалини ўқигандек ҳаракат қилди, кейин шеър ўқишни тугатиб Абу Наср Ироққа мушоирани давом эттиринг, дегандек сассиз лутф этди. Абу Наср Ироқ ўрнидан даст турди-да, дарё томонга юзланиб, ажойиб-ғаройиб қўл ҳаракатлари билан газал ўқий кетди. Фаррух ҳайратда. Буюк сиймолар вақти келса худди болалардек бир-бирлари билан ҳазил-мутойиба қила олишлари

уларнинг ғоят самимийлигидан, бир-бирларига яқинлигидан далолат берарди.

Дарё томонда балиқчиларнинг қийқириқлари эшитилди. Улар қирғоқ томонга қараб алланималар деб ҳайқиришарди. Ибн Сино кутилмаган шовқиндан уйғониб кетди. Ҳайрон, тушимми, ё ўнгимми, қаерда мен ўзи? Бунда шатранж ўйнаётганлар ким, бир дақиқа ўзига келолмай турди.

Ёдига тушди қайдалиги. Ирғиб туриб уёқ-буёқларини тузатган бўлди-да, қўлини кўксига қўйиб салом берди.

Мезбонлар ҳурмат юзасидан ўринларидан туришди. Ўртадан бир вакилдек ажралиб чиққан Беруний меҳмон томон юриб келди-да:

— Эҳ-е, ҳали шунақамисиз?! — дея Ибн Синога кучоқ очди.

Ибн Сино ҳам Берунийни бағрига босди.

— Хуш келибдурсиз Хоразмга, азиз меҳмонимизсиз, кадамларингизга ҳасанот! — деди Беруний уни кучоғидан юбормай.

— Аллоҳга минг бор шукурким, саховатли Хоразм заминада сиздек улуғ зотни кўриш насиб этди каминага! — деди Ибн Сино.

Шарқ тафаккур оламининг икки буюк сиймоси биринчи бор мана шундай ҳолатда, жўш уриб оқаётган Жайхун соҳилларида учрашдилар.

— Мен сизни шунчалик ёш деб ўйламагандим, қаранг-а, ўйлаганимдан ҳам ортиқ экансиз, — деди Беруний уни бошдан-оёқ кузатиб.

— Одатан шундай бўлур, мен ҳам сизни бошқачароқ тасаввур этган эрдим, — деди Ибн Сино фахрлангандай.

Беруний икки алломага ҳавас билан қараб турган дўстларини бирма-бир таништира кетди.

— Одобсизлигим учун мени маъзур тутгайсизлар, минг бор узр. Фафлат уйқуси инсон ихтиёридан ташқари эрур, — деди Ибн Сино кўришатуриб.

Кейин бир чеккада ийманибгина турган Фаррухга юзланиб деди:

— Сенга не бўлди, нечун уйғотмадинг, фафлат уйқуси босибдур мени...

Фаррух изтиробда. Гапга Беруний аралашди:

— Айб биздадур, шогирдингизга тан берурмиз, бизнинг дилимиздаги йигит эркан, бироз тиниқиб олинг, деб безовта қилмадик, дўстларингизнинг қарори ҳам шундай бўлди, — деди самимийлик билан.

Фарруҳ ялт этиб Ибн Синога қаради, ахир Беруний шогирдингиз деб юборди уни. Ҳали инсон қаторига кир- масаю, бирданига улур алломага шогирд бўлиб қолса, буёғи қандай бўлди экан?

Ибн Сино Фарруҳга қараб қўйди, илтифотда қандай- дир бир маъно борга ўхшарди. Албатта, ҳайъатдагилар қул билан хўжаси ўртасида мавжуд муносабатларни би- лишмас, улар Фарруҳни ҳақиқатдан ҳам алломанинг шо- гирди деб ўйлашган эди. Фарруҳ ҳам зодагонлар учун мўлжалланган жойда бемалол дам олиб ётган эди-да. Ибн Сино тафовут изламас, шохми, гадоми, барчасига бир хилда муносабатда. Бу унинг инсон деган улур мав- жудотга бўлган эътиқод ва иззат-эҳтироми. Қўлидан келса инсоният шаънига доғ тушириб ётган куллиқни аллақа- чонлар йўқ қилиб юборар эди. Афсус, бунга унинг кучи етмас, дунё шундай тузилган, хўжайин ва қул, бой ва камбағал.

Ибн Сино уламога мурожаат этди:

— Муҳтарам Беруний ҳазратлари шогирдингиз деб айтган мана шу қаршингизда турган инсон менинг қулим бўлур, ижозатингиз билан ва сизларнинг гувоҳлигингиз- да шу дақиқадан бошлаб уни озод этадурмен, агар рози бўлса, шогирдликка олмоқчимен...

Ибн Сино Берунийга, алломаларга нима дейсизлар дегандек қараб турди.

— Бисёр савоб иш қилган бўлурсиз, айтмасангиз ҳам барчамиз аллақачон уни шогирдингиз деб ўйлаганмиз, — деди Масихий виқор билан.

— Ҳазрат Ибн Синонинг таклифлари маъқул этил- син, — деди Беруний масалага яқун ясагандай.

* * *

Хоразмшоҳ саройи бугун ҳам гавжум. Бунда барча илм, маърифат аҳли жамулжам. Олиму фузалолар би- лан бирга шоиру ғазалхонлар, мусиқачилар, хонанда- лар, гўзал раққосалар ташриф буюришган. Саройга файз киргандай.

Мажлиси уламо кенгашидан сўнг катта базм бўлади. Хоразм ҳукмдори Абул Аббос Маъмун бағри кенг, зако- ватли одам. Маърифатпарварлиги ва маърифатли зот- ларга ҳомийлик қилгани учун баъзилар Исломдан четга оғишда айблашди ҳам. Шоҳ эса бундай таъналарга эъти- бор қилмади, саройга олиму оқилларни йиғиб, ўзига хос бир Мажлиси уламо деган маърифат маркази яратди.

Қай шаҳар, қай вилоятда ном чиқарган, илм-маърифатга ружу қўйган олим, шоир, табиб, файласуф, юлдузшунос бўлса, уларнинг барчасини турли йўллар билан Гурганжга олдириб келиб, жоиз шароитлар яратиб берди.

Шоҳнинг узоқни кўрадиган, илм аҳлига ён босадиган, ўзи ҳам аллома Абул Хусайн ибн Муҳаммад ас-Саҳлий вазири бўлиб, мамлакатда нуфузли, мустақил сиёсат олиб борувчи арбоб эди. Ўзи анча давлатманд одам бўлганлиги боисидан мамлакатда Бағдод халифалигидаги сингари вазирликни ворислик билан олганди. Унинг фикрича, Хоразмшоҳ салтанати билан ёнма-ён вазирлик салтанати ҳам мавжуд бўлиши керак. Шунинг учун ҳам вазири аъзам саройда ўзича мустақил иш олиб борар, Маъмун ҳам унинг фикрлари билан келишиб ишлар, айти чокда, вазир ҳам, шоҳ ҳам мувозанатни бошқариб туришга ҳаракат қилишар эди. Вазири аъзам Хоразм дорилфунунини тузишда ҳаммадан кўп хизмат қилди. Шоҳнинг ҳам, вазирнинг ҳам фикри шундай: агар салтанат атрофида ақлли, маърифатли кишилар йиғилса, бундай мамлакат қудратли, адолатли бўлур.

Бугун ҳашаматли саройда ана шундай катта анжуман тўпланади. Унинг ташаббускори ҳам вазири аъзамнинг ўзи. Гурганжга Ибн Синонинг келиши уламолар анжуманига янада улугворлик, салобат бахш этгусидир. Вазири аъзам шу баҳона бухоролик файласуф, ҳаким ва алломани Маъмунга кўрсатиб, таништириб, кейин ундан оқ фотиҳа олмоқчи. Қолаверса, Ибн Синони Гурганжда олиб қолмоқчи, бунинг учун шоҳнинг эътибори, ҳиммати даркор.

Сарой шу қадар ҳашаматли, улугвор эдики, бунақасини бирорта салтанатда учратмайсиз. Сарой бўсағасию эшикларидан тортиб то хоналарининг безакларига-ча, барчасини санъат мўъжизаси дейсиз. Деворлардаги нақшлар, мусаввир чизган сувратлар, устун, девор ва шифтлардаги ўймакорликлар кишини ҳайратга соларди.

Саройга кираверишдаги махсус шохсупада бир гуруҳ машшоқлар давра қуриб ўтиришибди. Шу дамда Хоразм мақомларидан бир куйни эзиб-эзиб чалишмоқда. Мусиқа авжи анжуманга файз киритар, янада тантанаворлик бахш этарди. Мусиқанинг кети узилмас, гўё адоғи йўқдек унинг. Кимлар эшитмаган бу мақом куйларини, қачон, ким томонидан яратилган улар, ижодкори ким — ҳеч ким билмайди — олимлар ҳам, шоирлар ҳам, ижрочилар ҳам. Мақом йўлларини бобокалонларимиз эшитишган, улар

Маъмун давригача етиб келди, ҳали қанча йиллар куйланаркин...

Мухаммад ас-Сахлий қабулхонада кутиб турганларни ичкарига даъват этди. Ёруғ ва кенг хона, бу ердан Хоразмшоҳ салтанати бошланади. Шоҳсупада ҳукмдорнинг тилла суви юритиб ишланган тахти.

Шоҳ Маъмун ҳали ташриф буюрганича йўқ, уни кутишмоқда.

Ҳар кимнинг ўз ўрни бор, мутасадди кишилар уларни олдиндан белгиланган жойига олиб бориб ўтқозишмоқда. Меҳмонлар учун эса алоҳида жой тайёрланган.

Белгиланган дақиқада вазири аъзам билан бирга Мажлиси уламо аъзолари кириб келишди.

Бугунги анжуманнинг энг азиз меҳмони Ибн Сино! Навқирон ёшида улкан файласуф, қўли енгил ҳаким, илми теран аллома. Замона зайли билан Бухорои шарифдан Хоразм мулкига хижрат қилибдур.

Абу Райҳон Беруний улуғ риёзатчи-зукко юлдузшунос, билимдон муарриф, буюк адиб. Илм оламида унинг беназир рисолаларини билмаган одам йўқ.

Абу Наср Ирок: риёзат, ҳандаса, табиат, жўгрофия фанлари бобида унинг олдига тушадиган аллома йўқ. Уни юнон олими Батлимусга қиёслаб иккинчи Батлимус ҳам дерлар.

Абул Хайр Ҳаммор: табобат илми соҳасида Жолинуса тенглашгулик ҳаким ва олим. Бир замонлар носаро динида бўлган. Айтишларига қараганда, тушида Мухаммад алайҳиссаломни кўргандан сўнг, Ислом динига кирган экан.

Абу Саҳл Масихий — етук файласуф, зукко олим. Алломалар ўртасида катта эътибор қозонган. Асли исми-шарифи Абу Саҳл Исо ал-Яҳё, Журжонда туғилган, Бағдодда таҳсил кўрган, кейин Хуросонда табиблик қилган, тарсо одам, Ибн Сино унинг асарларини ўқиган.

Мажлиси уламога тарихчи, аллома Ибн Мискавайх, шаҳар қози калони Абу Наср, шайхулисом, вазири аъзамнинг ўзлари, Абу Мансур Мухаммад ар-Ролобий, Абу Абдуллоҳ ан-Найсабурий, Исҳоқ ибн Аҳмад ал-Бухорий, Абдулҳаким Мухаммад ас-Солиҳ Коший, Абу Мухаммад Холид ибн ал-Хизр Хўжандий, Абу Абдуллоҳ ибн Иброҳим ан-Нотилий, Шарафиддин Абу Абдуллоҳ ибн Юсуф Иқшокий ва яна бир қанча эътиборли алломалар аъзо, буларнинг раҳнамоси, бош мутасаддиси Хоразм шоҳи Маъмун эди.

Шу боис бу анжуман Маъмун дорилфунуни номи билан машҳури замон.

Ибн Сино ана шу олимлар силсиласида энг ёши ва етуги. Илм аҳли унинг ҳақида кўп ривоят ва ҳикоятлар эшитишган, аммо ўзини кўришмаган. Хоразмлик алломалар учун Ибн Синони кўриш, сўзлашиш шарафли. Анжуманга тўпланганлар аксарияти оламга донғи кетган ҳакимни шунчалик ёш, навқирон йигит деб ўйламаган.

— Мен сизни фикх илми соҳасида билагон деб ўйлагандим, риёзатдан ҳам бохабар экансиз. Тагин кимёгар, тагин файласуф, устига-устак табиб, бу бир кишига кўплик қилмасму? — деди бироз кесатиброқ Абу Наср Ироқ.

Ибн Сино жавоб учун овиз жуфтлаган ҳам эдики, унинг ўрнига Беруний жавоб қилди:

— Ибн Сино ҳаммадан бурун файласуф, кимё, алжабр, табиат илмидан ҳам хабардор, илмнинг кўп қирраларига оид ёзган рисоалари қўллардан-қўлларга ўтиб юрур, табобат соҳасида ҳозир унинг олдига тушадурғони йўқдур, десам янглиш бўлмас. Бу қиёсимдан Масихий ҳазратлари хафа бўлмаслар, деб ўйлайман. Нима қилса ҳам Ибн Сино содиқ шогирдлари-ку?!

— Жуда ошириб юбордингизлар, сизлар ўйлаганча эрмас, — деди бироз хижолат чекиб Ибн Сино.

— Мени афу этурсиз, ўзингизни камтарликка олмай кўяқолинг, доврўингиз баланддур, омад келганда ушлаб қолмоқ даркор. Азизим, бунинг устига ҳали сиз навқиронсиз, қани энди, биз ҳам сиздек ёш бўлсак эди, — деди хўрсиниб Абу Наср ал-Ироқ.

Шу вақт худайчининг овози келди:

— Буюк Хоразм шоҳи Абул Аббос Маъмун ҳазрати олийлари ташриф буюрдилар!

Мусиқа тантанавор янгради. Ҳамманинг кўзи эшик томонда. Сиймосида салтанат виқори мужассам Хоразм шоҳи мулозимлари билан кириб келди, ёнида вазири аъзам.

Шоҳ Маъмун ҳали ёш, эндигина йигирма иккига кирган. Келишган, жуссаси пишиқ, икки юзидан нур ёғиб турарди... Мусиқа садолари остида келиб тахтга ўтирди-да, сарой аҳлига қараб жой-жойларига ўтиришни ишора этди.

— Ҳазрати олийлари, пушти паноҳимизсиз, бахтимизга минг йиллар омон бўлғайсиз, Худойи таоло умрингизни зиёда қилсун, илоҳо, мўмин-мусулмонларнинг бахтига салтанатингиз барқарор бўлғай.

Ҳазрати олийлари, Сизнинг иноятингиз бирлан дунё-

га келмиш Мажлиси уламо хузурингизда ҳозир бўлмиш, ижозат этсангиз бу ерда жамулжам бўлган сарой аҳлига мажмуа ишлари хусусинда маълумот берсам, — деди вазир одоб билан.

Вазир Абу ас-Саҳлий шоҳ шаънига ана шундай мақтов гапларни сўзлади, бу албатта подишоҳлар саройида расм-русум бўлган одат ҳисобланар эди.

Ўртага жимлик чўкди, барчанинг эътибори бутун Хоразм мулкини тебратиб турган олий зотга қаратилган, не амру-фармон бўлур эркан дегандек. Шоҳ бўлса бу сафар вазири аъзамнинг бошқа сўзлашига йўл бермай, йиғилганларга мурожаат этиб, деди:

— Аҳли уламою фузало, зуфунунлар*, сизларга бир сўровим бордир, ўйлайманким бул анжумандаги алломалардин тўғри жавоб олурмен. Қани, айтинглари-чи, оддий маъданни олтинга айлантириб бўлурму?

Тагин жимлик чўкди. Демак, бугун мусоҳаба, илмий мулоқот шу хусусида боради. Йиғилганлар ҳар бири шоҳнинг бу саволига жавоб бермоғи даркор, ҳамма билади, Хоразмшоҳ исботсиз, курук жавобларга учадиганлардан эмас, асослаш керак айтилган фикрни. Мабодо жавобингиз унга хуш келса, яхши мукофотлар билан дилингни хушнуд этгай. Қани, юрак ютиб биринчи ким чиқади? Сўров оддий, аммо кўп жиҳати мураккаб, билмасдан туриб гапиришга ҳеч ким ботинмасди.

Абу Носир ал-Ироқ изн сўраб ўрнидан турди, ҳар қалай шоҳнинг жияни эмасми, саройда ўзини эркин тутаолади.

— Улуғ давлатпаноҳ, бир афтода фуқаройингиз, эҳтиром билан ҳурматимни изҳор этиб демоқчиманки, қадимий китобларда ёзилишича, алкимёгар, яъни сеҳргарлар маъдандан олтин яшанинг сирларини топишган, аммо уни ишлаш усулларини, қўшиладиган кимёвий моддаларнинг номи, миқдори ҳақидаги маълумотларни яширганлар, сир-асрорини ёзиб қолдирмаганлар. Замонамиздаги кимёгарлар орасида бунақанги алломалар ҳозирча йўқдур. Биздан аввал, юз йиллар илгари ўтган кимёгар ал-Жобир Хаййоннинг** рисолаларида бу хусусда ёзувлар бор, дейишади. Камина қулингиз ўша рисола, тўғриси айтсам, ўқимаганмен.

* *Зуфунун* — илмга ружу қўйган одамлар.

** *Жобир ибн Хаййон* (721—813 йиллар) — араб олими. Алкимёга доир кўп асарлар муаллифи.

Сарой аҳли ўртасида бироз ғовур-ғувур бўлди, мазкур масала ҳаммани қизиқтиради, албатта, шоҳ қизик масалани ўртага ташлади, бунинг боиси ҳам бор, йиғилганлар эртага чиқиб Мажлиси уламода муҳокама этилган гапларни мамлакат аҳлига етказишлари турган гап. Бу эса Маъмун уламолари кенгашининг обрў-этиборига жуда катта таъсир кўрсатгай. Хоразм шоҳ атайин шу саволни ўйлаб топган. Зеро, шу мақсадда бўлса керак, бугун анжуманга олимлар қаватида бу ишга муносабатдор жуда кўп одамлар ҳам чақирилган.

Абу Саҳл Масихий одоб ва эҳтиром билан ўрнидан турди, шоҳга қараб таъзим бажо келтирди-да, гап бошлади:

— Буюк адолатли, маърифатли шоҳ, сиз бу анжуманда қизик бир муаммоли саволни қўйдингиз, баъзи кўтоҳназар одамлар бунинг аҳамиятини тушунмайдурлар. Сиз айтган масала, албатта, алкимёнинг ишидир, биз файласуф, табибларнинг тишимиз ўтмайди, лекин шуни биламанки, устоз Ибн Ироқ ҳақ гапни айтди, агар ўша йўқолиб кетган китоблар топилса, жумбоқ ўз-ўзидан ечилган бўлур эрди. Биздан илгари ўтган кимёгар аллома Розийнинг «Сирлар китоби»ни ўқиганим бордир, ўша рисолада ҳам шу масалада қимматли фикрлар баён этилмиш.

— Ўртамизда кимёгарлар, риёзатдан хабардор, шу ишга азимат қўйган алломалар бордур, нечун бу ҳақда ўйлаб кўрмайдурлар?? — деб сўради шоҳ Маъмун ўтирганларга мурожаат этиб.

Савол бир дақиқа жавобсиз қолди. Беруний Ибн Синога қаради. Ҳар ҳолда у шоҳга бир маъноли жавоб топиб берар деб ўйлади. Ахир, бу иккала олим табиат фанлари бобида ҳам ўзаро қанча мунозара олиб бордилар. Боз устига Ибн Сино Хоразм шоҳига ўзини танитиб ҳам олиши керак! Беруний ҳам бу ҳақда кўп нарса биларди, аммо шоҳ Маъмуннинг алломага унчалик хоҳиши йўқ.

Ибн Сино саволга жавоб бермоқчи эдию, лекин улур устозлар олдида тўсатдан чиқиб маҳмаданагарчилик қилишни ўзига эп кўрмай турди. Ҳаммор, Ироқ, Беруний ва бошқа илм бобида соч-соқоли оқарган олимлар ўтирибдилар. Берунийнинг пинҳоний имо-ишораси Ибн Синога далда бўлди.

Ўрнидан туриб шоҳга мурожаат этди:

— Олампадох, ҳазрати олийлари, мен Бухоро амири

кутубхонасида кўп мутолаа қилганман. Маълумотингиз учун шуни айтайким, унда илмий китоблар бисёр эрди, барчасини ўқиб чиқмоқ учун киши вақти ҳам, умри ҳам етмагай. Китоблар ичра Абу Ироқ, Масихий ҳазратлари айтган алкимёгарларнинг рисолаларини учратгандурмен. Мавлоно ал-Ироқ номини келтирган Жобир ибн Хаййоннинг рисоласини жуда қизиқиб ҳам ўқиганмен. Рухсатингиз бирлан, ана шу ҳақда бироз маълумот берсам, аҳли илм учун қизиқарли бўлур, деб ўйлаймен.

— Сўзлай берингиз, биз ахир шу мақсадда мунозара, мулоқот учун анжуман тузганмиз, — деди ас-Саҳлий Ибн Синони қувватлаб.

— Алкимёгар Жобир ал-Хаййоннинг ёзувларига қараганда, Аллоҳ таолонинг изми бирлан яратилган заминимиз бағрида икки хил буғланиш мавжуд; бирламчи, сувдан ҳосил бўладирган буғ, иккиламчи, ернинг ўз ичиндан кўтариладургон қуруқ тутун — бухордир. Буғдан симоб, қуруқ тутундин олтингугурт бунёдга келур. Қизиғи шундаким, ана шуларнинг бирикмасидин турли маъданлар юзага келгай. Нега маъданлар хилма-хил бўлур? Бунинг сабаби ана шу ҳосил бўлган маъданларнинг турли нисбатда ва ҳар хил тозаликда бўлишидир. Фақат олтин билан кумушнинг таркиби ниҳоятда тоза, улар ер остидаги ҳаракат жараёнида етук нисбатда бириккан бўлурлар. Алкимёгар Хаййоннинг рисоласида мана шул ҳақиқат асосланган.

— Хаййоннинг фикрларини бизга яхши баён этдингиз, энди менинг сизга саволим шулким, биз ана шундай, тоза ва соф маъдан ярата олурмизму? — сўради Хоразмшоҳ Ибн Синога мурожаат этиб.

— Сиз ҳурматли зотларнинг яна вақтингизни олиб зериктириб қўймасмикинман, агар бироз эзмалик қилсам, шохим беодоблигим учун албатта афу этурлар...

Шоҳ Маъмун бош силкиб давом этинг, дегандек ишора қилди.

Ибн Сино:

— Устозим Масихий жаноблари айтганларидек, биздан олдин ўтган кимёгар олим Розий бу соҳада кўп амал кўрсатди. «Сирлар китоби» рисоласини ўқиган бўлсангиз, Жобир сингари у ҳам иксир ёрдамида бир маъданни иккинчи маъданга айлантириш хусусида анчагина тажрибалар ўтказди. Розийнинг яратган маъдани кўриниш жиҳатидан олтинга ўхшаса ҳам; лекин ҳақиқий олтин эмасди.

Фикримча, бир маъданни иккинчисига айлантириш учун унинг таркибий қисмлари, яъни олтингургурт, симоб ва бошқа эритмалар орасидаги нисбатни ўзгартириш керак. Ваҳоланки, бизлар бу нисбатнинг қандай эканлигини билмаймиз, демак, уни ўзгартиришга қодир эмасдурмиз. Бунга заминимизнинг ўзи қодирдир, булар ҳаммаси Аллоҳнинг иродаси билан бўладурғон табиий жараёнки, унинг сирларига инсон ақли ҳозиргача етаолмади.

Давра сув қуйгандек жимиб қолди, барчанинг диққат-эътибори бухоролик алломага қаратилган.

— Демак, сизнинг фикрингиз бўйича олтинни кимё йўли билан сунъий равишда яратиб бўлмас, шундайми? — синчковлаб сўради Маъмун.

— Филҳақиқат, ҳазрат олийлари, мен айтдим, ўша ер қаъридаги улкан жонланиш, симоб билан олтингургурт, яна турли маъданлар аралашуви жараёнида бирикмалар сифатига қараб турли маъданлар юзага келур. Рух, пўлат, темир, мис кабилар оддий, аммо олтин билан кумуш энг олий қоришмадан бунёд этилур. Олтиннинг жадвали бизга сирлигича қолмоқда.

Бухорода бир алкимёгар бирлан учрашдим. Ул ўзи бир тарсо эрур, боз устига маъдандан олтин қилмоқчи бўлиб хўп уринган. Ўз кўзим билан кўрдим унинг ишларини. Олтин топмоқ йўлида жусутижўй этиб ул шўрида бутун бору-шудидан, соғлиғидан ажралибдир. Менга олтинга ўхшаш, ўзи яратган олтин рангли жисмларни кўрсатди, лекин улар тилла эмас. Фақат бир сирни топаолмадим, бўлмаса ҳаммаси жойида бўлур эди, деб зорланарди. Демокчиманким, маъдандан олтин ясаб бўлмас, агар мумкин бўлса, зүфунун донишлар аллақачон ишлаган бўлур эрдилар, унда жаҳонда энг арзон нарса олтин бўлур эрди, шунда одамлар ҳожат жойларини ҳам олтиндан ясаган бўлур эрдилар, хулосаким, маъдан олтин бўлмас, олтин эрса маъдан. Бу ҳақ гап. Аммо инсонлар ўз меҳнати бирлан маъданлардан бойлик, олтин келатурғон ноёб нарсалар яратурлар.

Ибн Сино шоҳга таъзим қилиб, ўрнига ўтирмоқчи бўлган эди, Маъмун унга мурожаат этди:

— Ўзингизни таништиринг, сиз ким бўлурсиз?
— Кечиргайсиз, мен бухоролик Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн Сино бўлурмен.

Шоҳ Маъмун ўрnidан турди ва деди:

— Хуш келибсиз элимизга, ташрифингиз билан биз-

ни муфарраҳ этдингиз. Сиз ҳақингизда кўп эшитганмен, қани, мархабо, ҳузуримга келингиз!

Ибн Сино қўлини кўксига қўйиб, шохга миннатдорчилик билдирди.

— Айтинг-чи, ҳозиқи замон, Бухоро кутубхонасига Ибн Синонинг ўзи ўт қўйибдур деган овозалар тарқалмиш. Сиз ундаги барча рисоаларни ўқиб олибдурсизда, кейин китоблардаги сиру-асрорларни бошқа ҳеч ким билмасун деб, ўт қўйиб юборган эмишсиз, шу тўғрими?

Ибн Сино шохга қараб турди-да, ўша кезлари битган бир рубойисини ўқиб берди:

*Қандай кишиларки, фазлимга ҳасад,
Ғийбатдан бошимга бўлдилар бало.
Камолу ҳикматим настга урилиб,
Ҳар ерда нодонлик этдилар намо!*

Барча йиғилганлар баробарига бали, бали деб юборишди. Ибн Сино шохга ва мажлис аҳлига қараб таъзимтавозе қилар, бироз хижолат чекар, бундай вазиятда на бориб жойига ўтиришни, на шох ҳузурда туришни билмай ҳайрон эди. Шунда шох Маъмун вазири аъзамга ишора қилиб, заррин тўн олиб келишни буюрди. Мажлиси уламонинг бугунги кенгаши Ибн Сино учун обрў-эътибор олиб келди, бундан табиб бағоят хурсанд, кўнгли кўтарилиб, таъзим қила-қила жойига келиб ўтирди.

* * *

Ибн Сино жойлашган хонадон эгаси Масихийнинг шогирди. Ўзи ўттизлардан ошиб қолган Рустам деган йигит, жўжавурдек жон, Масихий билан бирга табиблик қиларди. Ҳовлиси каттагина бўлиб, ташқари ва ичкаридан иборат. Ташқари ҳовлида шинамгина меҳмонхона, бу оила яшайдиган қисмдан мустақил. Ибн Сино учун ҳаммадан ҳам ана шуниси маъқул эди. Мана энди тинчгина илмий иш билан шуғулланса бўлади, шароит анча қулай. Ҳовли чеккасидаги хужрани Фаррухга деб ажратишди.

Ибн Синонинг режалари катта, ўйлаган ишларини рўёбга чиқарса бўлади, тиббиёт соҳасида ёзмокни дилига тугиб қўйган рисоласи устида ишлайдиган вақт етди энди, бунинг учун тажриба ҳам етарли. Айниқса: кўп учрайдиган безгак, куйдирги, зотилжам, махов, филоёклик, тоун, қанд касали, вабо, сариқ касал, ичак касалликлари бўйича

кўп маълумотлар тўплаган. Энди ана шуларни умумлаштириш, қоғозга тушириш керак. Дори-дармонли кўкатлар, тоғда ўсадиган турли ёввойи ўтлар йиғиш устида иш олиб бориш даркор. Мана шу топда унга Маъсумий зарур, қўл-оёқли шогирдлар керак, аммо келолмади содиқ шогирди, лекин ажойиб ақл соҳиби асосий ишларни бажариб қўйган. Мана, унинг ёзувлари, қаранг, ҳаммасини жой-жойига тартиб билан жойлаштирган. Ҳар бир касаллик бўйича алоҳида дафтар, тартиб билан қилинган ишлар ҳаммаси битилган, мазкур касалликнинг таърифи, қай сабабдан келиб чиққан, даволаш усуллари, қайси дори-дармонлар билан даволаш керак, парҳез таомлар ва бошқалар. Кейин Маъсумий устози айтмаган бўлса ҳам даволаниб шифо топиб кетган одамлар ҳақида маълумотлар ёзиб қўйган.

Ибн Сино китобнинг асосий мазмунини, мундарижасини, йўналишларини Бухородаёқ аллақачон тузиб чиққан, ҳаммаси унинг миясида тайёр, фақат қоғозга туширса бўлган.

Ёзилажак шоҳ асар устидаги ишлар ўз йўли билан, лекин Хоразмда Ибн Синонинг илмнинг бошқа соҳаларига доир янги-янги рисоалари ҳам юзага келди. Тиниб-тинчимас аллома бир дақиқа вақтини ҳам бекорга кетказмас, фикри ҳамиша уйғоқ, тиним билмас, қачон ухлайди, дам олади, ҳатто шогирдлари, хизматкорлари ҳам билишмасди. Эрта билан шогирдлари у ёқ-бу ёқни тартибга солиш учун келганда шам ёниб тутаган, варақлар эса ёзувларга тўлган бўларди.

Абул Ҳасан ас-Саҳлийга бағишланган «Рисола илал Абул Ҳасан Саҳлий бин Муҳаммад фи амрил мастур» китобида илмнинг муҳим соҳалари, айниқса кимё, алкимёга оид мунозаралари масалалар ҳақида фикр юритилди. Зеро, вазири аъзам Ибн Синога мурувват кўрсатиб, каттагина маош тайинлади, шоҳнинг фармонига мувофиқ уй-жой сотиб олиши учун бир йўла минг динор ҳадя этишди. Бу аллома учун жуда ҳам зарур эди, чунки Бухорода онаси, укаси қолган, тезда Гурганжга олиб келиши зарур, уларга ваъда берган. Келаётганида онаси бетоб эди, дори-дармонларни тайёрлаб укаси Маҳмудга тайинлаб қўйди, аммо шунда ҳам қўнгли ғаш, онаси тузалиб кетдими, йўқми? Ҳозирча Бухородан ҳеч ким келмади, хат-хабар йўқ. Бунинг устига замона нотинч..

Бир куни нонушта қилиб ўтирган эди, Беруний килиб келди, у билан ваъдалашишган, бугун Гурганжни

кўришмоқчи, агар бирор жойдан уй топилиб қолса, сотиб олишади. Дарвоқеъ, Масиҳий ҳам қайдандир бир ҳовли топибди, уни ҳам кўриш керак.

Икковлон Гурганжнинг баҳрали, гавжум кўчалари бўйлаб кетишди. Шаҳар ҳаёти жўшқин, кимларни, нималарни кўрмайсиз бу унинг кўҳна бозорларида. Эрон, араб мамлакатлари, юнон элидан савдо-сотик учун келган савдогарларни кўрасиз. Қул бозорига бориб кўринг, эҳ-е, инсон кадр-қимматига раҳмингиз келади. Эдил бўйдан, шимолдан келган булғорлар, сақлаблар мўйна, тери, ҳунармандчилик маҳсулотлари билан бирга бақувват малларанг йигитлар, болалар, сутга чайқаб олгандай гўзал, мовий кўзли, сарвиқомат қизлар билан савдо қилишади. Улар савдо-сотик ишларини бажариб бўлишгач, бу ернинг ширин-шакар мевалари, қовунларига маза қилиб тўйиб олишади-да, кейин турли матолар, Хоразм гиламлари, шоҳи-духобалари, қуруқ меваларини юртларига олиб кетишади.

Хоразмлик бойвачча йигит оппоқдан келган бир сақлаб қизига ишқибоз бўлиб қолибди, аммо пули чақади, икки юз динордан камига йўқ, бу тўрт минг дирҳам деган гап, савдолашди, ўртага даллол қўйди, аммо фойдаси йўқ, қул эгаси ўлгудек хасис, бунинг устига бир сўзли, икки юз динорга олсанг ол, бўлмаса ўзимга тан, қайтариб олиб кетабераман, деб туриб, олди.

Йигит кўзлари ёниб қизга қарайди, бениҳоя сулув, гўзал. Фақат қиммат, баҳоси чақади.

— Менга қара, ҳой қиз, сенга ҳамма нарса кўм-кўк бўлиб кўринадими-а?

Тушунмайди қиз, тилмоч керак. Хўжайин ҳам туркий тилни билмасди. Тилмоч чақиришди.

— Сенга-чи, сенга ҳам ҳаммаёқ қоп-қора бўлиб кўринадими? — кулимсираб дейди қиз.

Мана энди тушунишди, қиз ҳам, бойвачча йигит ҳам, барча бараварига кулиб юборди. Масала ҳал, келишилди, кўзини чирт юмиб икки юз динорга қизни сотиб олди бойвачча. Ана, шошганча қизни етаклаб уйига бошлайди. Қиз йиғламсираб хўжайинга қарайди, ўзича ёлборади. Хўжайиннинг энди иши битган, пул санаш билан овора.

Ибн Сино умр савдосининг гувоҳи бўлди. Мана сизга, ўз она юртидан, ота-онасидан жудо бўлди шўрлик қиз, тагин шу ҳолатга кўниб, бойвачча йигитнинг ортидан кетаберди. Бегона юрт, бошқа урф-одат, тил бошқа

мусика, қўшиқ бошқа. Қисматни қарангки, инсон дегани хаммасига кўникади бошига тушгандан сўнг...

— Азизим Ибн Сино, сиз билан биз унга нусрат* этаолмасмиз. Сезиб турибмен, руҳан эзилдингиз, кўп хафа бўлабермангиз, тил топишиб кетур, бу ҳаёт нималарга мажбур эмас, — дейди Беруний меҳмонни юпатиб.

— Ҳаётнинг қаҳри қаттиқдир, шундай, Ҳақ итоби**, дерлар, — деди Ибн Сино маъюс.

— Қани энди, бизлар ғайб илмидин бохабар бўлсак эрди, кўп нарсаларни кўрабилган бўлур эрдик. — Беруний шундай деди-ю алломага савол назари билан қаради.

Беруний яна мусохабага чорлар, кўролмаган нарсаларни кўрабилиш, сир-асрорларни олдиндан айтиш, каромат қилиш ҳақида сўз юритмоқчи. Буни Ибн Сино англади, у ҳам бундай ғайб илмига эга одамлар ҳақида эшитган, уларда қандайдир бўлажак ишларни олдиндан айтиб бериш қобилияти борлигини билади.

— Сиз майҳоналик Абу Саид ҳақида эшитгансизму? — сўради Ибн Сино.

— Қулоғимга чалинган унинг кароматли ишлари, — деди Беруний.

— Унинг бир хусусдаги ишларига тан бермай бўлмас, сизнинг не ўйлаб турганингизни билиб олур, насиб этса, ул зот бирлан бир кўришиш истагим бордур.

Мол бозори ёнидан ўтишди. Одамлар гавжум ерда маҳаллий айиқ ўргатувчи қизик ўйинлар намойиш этарди. Гунгурсдай, ваҳимали жонзот. Унга тагин тўн кийдириб, белбоғ боғлашибди. Айиқ турли ҳаракатларни бажо келтирар, оёғини осмонга қилиб турар, кейин нағма чалса ўйинга тушарди.

Беруний билан Ибн Сино бироз томоша қилиб туришди-да, кейин йўлларига кетишди. Йўлда фил етаклаб кетаётган бир ажнабийга дуч келиб қолишди. «Ё форс, ёки хинд бўлса керак», деди Беруний. Ибн Сино фил ҳақида эшитган эди-ю, аммо кўрмаганди.

— Қайга олиб борурлар бу махлукни? — сўради Ибн Сино.

— Ўйнатурлар, фил ҳам ажиб тамошалар кўрсатур, — деди Беруний.

— Ажабо, одамлар нималар қилишмайдур, дейсиз...

* Нусрат — ёрдам, мадад.

** Ҳақ итоби — Аллоҳ қаҳри.

Улар анча вақтга қадар бозор айланиб, бир емакхонага киришди. Бунда яхши пазандалар бор эди, хушхўр таомлар тайёрлашга уста, қўли ширин экан. Беруний танир эди ошпазни.

— Бунда ошпазлар ғоят пазанда эрурлар, шоҳ саройида ҳам бундай тотли таомлар йўқдур, — деди Беруний.

Йигитлар бир чеккада ўтириб, бир-бирлари билан қизиқчилик қилишар, латифалар сўзлаб, чақчақлашиб ўтиришарди. Ўзлари билан овора бўлиб, кирган хўрандаларга эътибор ҳам қилишмади.

— Ибн Сино Гурганжга келибдур, эшитдингларму? — сўради япалокдан келган йигит.

Беруний Ибн Синони туртиб қўйди.

— Эшитингиз, афсона сиз ҳақингизда борур, билур-мисиз, Хоразм элинда дoston бўлгансиз.

— Мени афсункорга чиқаргонлар бор, баъзан танимамай ўзим ҳақимдаги ривоятларни ўзимга сўзлаб берурлар.

Беруний кулиб қўйди.

Япалокдан келган йигит гап бошлади:

— Ибн Сино кунлардан бир куни укаси бирлан саёҳатга кетадургон бўлибдур. Йўл юриб, мўл юриб бир шаҳарга дохил бўлибдурлар. Шаҳарнинг подишоси ўқимишли, билимдон одам эркан, кўп китоб ва рисоалар йиғиб, кейин уларни бирорта ўғирлаб кетмасин деб, шаҳардан ташқарида бир ғор бор эркан, ўша ерга берки-тиб қўйибди. Шундан кейин ҳар йили бир марта ғорнинг эшигини очиб, истаганларга бир йил ғор ичида яшаб китобларни ўқиш, ёзиб олишга рухсат берур эркан.

Ибн Сино буни эшитибди-да, бир йилга етарли чароғ мойи, керакли озиқ-овқатларни ғамлаб, ўша ғор эшиги очиладиган кунда укаси билан шартта кириб олибди-да, ана шу сеҳрли китобларни ўқиб ётибди. Бир йил ўтгач, яна эшик очилибди, қарашса соқоллари, сочлари ўсиб кетган икки киши ғордан чиқиб кетишаётган эмиш, ушлаб подишоҳ ҳузурига олиб боришибди.

Кейин нима бўлибди денг, подишоҳнинг жаҳли чиқиб кетиб, икковларини ҳам ўлим жазосига ҳукм этибдур.

Шунда Ибн Сино укасига қараб:

— Олган илмимиз бизга фойда бермаса, нима кераги бор уни, — дебди-да қўлига сув олиб бир нарсаларни ўқиб сеппиб юборган экан, ҳаммаёқ зимистонга айланиб қолибдур. Шунда оға-ини индамай чиқиб кетаберибдилар.

Ибн Синонинг илми симёндин ҳам хабари бор дерлар.

Шаҳардан чиқиб кетаётиб, китоблар сирини бошқа

одамлар билиб олмасин, деб гордаги барча китобларни ёндириб юборишибди.

Йигитлар ҳикоячи бақалокнинг сўзларига анқайиб қолдилар.

Ибн Сино табиб эмас, катта сеҳргар эканда-а, афсункорликни укасига ҳам ўргатганмикан?

— Бу савол сизга, — деди Беруний секингина ҳазиллашиб.

Йигит жавоб берди:

— Қизиқ экансен, укаси ҳам ундан ўтар жодугар эмиш.

— Жиннимисан, ўйлаб сўзлайсанми, наҳот, укаси ундан ўтса, укаси бўлгандан кейин илми камроқ бўлади-да...

— Болади-ку!... Энди жанжал бошланади, — деди Беруний.

Шу вақт емакхона хўжаси уларга таом олиб келди. Икковлон иштаҳа билан танаввул этишаётган эди, улар қаршисига ориқдан келган ўрта ёшлардаги бир одам келиб ўтирди-да, бақириб хўжайинни чақирди. Пулдор одам бўлганлиги учун емакхона хизматчилари уни яхши билса керак, чопганча келиб қўл қовуштириб турдилар. Бир имо қилган эди, нима овқат олиб келишни буюрмаган бўлса ҳам, барча таомлардан олиб келиб қўйиб кетаберди, хўранда эса келган таомни суриштириб-негиб ўтирмай паққос туширар, идиш-товоқларни кетма-кет бўшатиб, ялаб-юлқаб кўярди. Охири катта лаганда палов олиб келишган эди, уни ҳам битта қолдирмай туширди-да, лаганни тозалаб қўйди.

— Бу одам ёрилиб ўлгай! — деди Беруний.

Шу вақт ҳалиги хўранда хизматкорга бақирди:

— Яшулли, бир коса қатиқ келтир!

— Энди ўлмайди, — деди Ибн Сино.

Улар фотиҳа ўқиб, емакхонадан чиқиб кетдилар, хўранда йигитлар бўлса ҳамон турли ҳикоят ва ривоятларни сўзлашмоқда эди.

Авжи камолот ёшида бўлган, илмнинг истаган соҳасида бир-бирлари билан мунозара, мулоқот эта оладиган икки аллома, икки мутафаккир пойтахт кўчаларида кетиб боришаркан, уларнинг бир-бирига уйғун хаёлотли кўзгусидан илм-ирфонга, айни кезде ўзларига оид фикрлар кечарди.

Ибн Сино: Беруний — фузало аҳли ичра чексиз уммон. Хокий, теран, ўзи ахтаршунос, тафаккур кенглигида Зуҳал. Сўзлари, мушоҳадаларида мантиқ кучи беқиёс. Риёзат илмида ягонадир. Ер ҳажмининг ҳисоб-китобини очди

шгу буюк инсон. Хамма оғир нарсалар ер марказига тортилади, деган хулоса унинг даҳосидан эмасму?!

Ал-Беруний: Ибн Сино ҳали ёш, аммо шундай бўлса ҳам қанча иш қилди бу азамат. Шундай қувват билан ишлай борса борми, дунё илми хазинага ботгай. Ўзидан илгари ўтган алломалардан ўзиб кетди. Кўп масалаларда мустаҳик, собит. Мунозара, мусохабаларда мунқод эрмас. Анжумлар ичра Миррихдек ажралиб турур. Фикр доираси кенгдур унинг. Илмлар анжумани унинг идрокида мужассамдур. Тиббиётни касб-кордан илмга йўймиш.

Ибн Сино: Берунийнинг истеъдодига тан бермай бўлмас. Хоразм шохининг кутубхонасидаги барча китобларни шимириб ўқиган. Араб, сўғдий, форс, сурёний, юнон, хинд, қадимий яҳудий тилларини биледи, ўқийди, ёзади. Демак, унинг ўқиғонлари меникидан кўп. Айниқса юнон забонини билиши, Арасту, Афлотун, Жолинус рисоаларини ўша тилда ўқий олиши ҳайратлидир. Юлдузшунос, мингдан ортиқ юлдузнинг жойлашиши, ҳажмини аниқлаган. Бунинг учун ақл, зехн, даҳолик даркор. Офарин, Беруний!

Ибн Сино ер остидан унга қараб қўяди. Очик, нурли чехраси унга ёқимли кўринди. Ўйчан кўзлари узоқ-узоқларга тиқилган. Нимани ўйлаб кетмоқда бу буюк ақл соҳиби, дилидан ўтказди, аллома. Қоп-қора сочлари, соқолларига ҳали битта ҳам оқ ўраламаган, айни кучга тўлган палласи. Ҳали жаҳон илми қандай катта кашфиётлар кутмоқда ундан...

Ал-Беруний: Ибн Сино — фозил йигит, у Аллоҳнинг яратган бир мўъжизаси. Бундай алломалар юз йилда бир дунёга келур. Тийрак кўзларида қандайдир сеҳр борга ўхшайдур. Балки унда ғайбий кучлар борми эркан? Ул бор жойда, гўё мен йўкмен, ожизмен, ақлхушингни олиб қўяди, ўзинг ҳам билмайсан.

Беруний Ибн Синога разм солди. Хаёлчан, сукут сақлар, кўзлари бир нуқтага қадалган. Навқирон, хушбичим, соқол-мўйлаблари кўркам юзларига чирой бахш этур. Сўзида, кулгисида самимийлик. Патила-патила бўлиб тушган қоп-қора сочлари кўркам. Қадди-басти чинордек.

Беруний гап бошлади:

— Бундан анча йиллар бурун, Гурганждан бир неча фарсах нарида само чакнаб, кўк юзасига чирмашганда фалакдан жисм тушган жой бор. Ўша осмон жисми ҳамон сақланур, сизга кўрсатмоқчи эрдим ўшал маъвони.

— Ажаб, барқ бўлса керакдур ул? — сўради Ибн Сино қизиқиб.

— Кўрганлар, эшитганлар бор, ҳаммасини сўзлаб берурлар, — деди Беруний.

— Ул жисмнинг кимёвий тузилиши текшириб қўрилдиму?

— Йўқ, бунга ҳеч ким ружу қилмагон.

— Агар рози бўлсангиз, бирга шу ишни қилурмиз, осмондаги жисмлар сирини билиб олмоқ имкони туғилгай...

— Майли, сиз айтганча бўлгай, — деди Беруний.

Улар шоҳ саройи ёнида хайрлашишди. Беруний саройга, Ибн Сино эса уйига қайтди.

Эшик ёнида Фарруҳ кутиб турган экан. Бухородан карвон келибдур, мактуб ташлаб кетишибди. Бирови — Маҳмуддан, иккинчиси — Маъсумийдан.

Учинчиси эса онайизоридан.

Ўз қўли билан битибди Ситорабону. Мактубни ўпиб кўзларига суртди, ҳидлади. Онасининг бўйи келгандек туюлди унга.

Ўқимокқа тутингач, кўз ёшлари дув-дув юзига юма-лаб тушабошлади...

«Жигарбандим, кўзим қароғи Хусайн, Аллоҳга минг бора шукрларким, тупрокдан ташқари ризқи-рўзимни те-риб юрибдурмен, аммо жудолик курсин, сени соғиниб жигар-бағрим узилиб кетди агар билсанг, муштокмен сенга ўғилгинам. Отангдан айрилганим етмасму эрди, нечун Аллоҳ таоло мени бунчалик синар, не гуноҳим бор эр-кан, билмайдурмен. Раҳматлик отанг дунёдан кўз юмиб кетгач, сенга, суяниб қолган эканман. Баъзан чархи фа-лакнинг қаҳридан дод солгим келур, яна ўзимни тутур-мен, «Хой Ситора, ношукурлик қилмагил», деб. Мах-мудга ёлбораман, «Мени Хусайннинг ҳузурига олиб бор», деб, ул бўлса нукул важ кўрсатади: «Йўл оғир, етиб бораолмайсиз», деб. Ахир, одамлар борган жойга, нега мен боролмас эрканман.

Кун икки кеча алоқ-чалок тушлар кўриб чикдим, шундан кейин ўзимни қайга қўяримни билмай, кўнглим ўқсиб, ўзимни тутаолмай йиғладим, аёл кишининг кучи шунга етади, бошқа иложи ҳам йўқдур, аламини йиғидан олур.

Биламан, юмушларинг кўпдир, табибсен, ҳар ҳолда одамларга кераксан, ҳамма сени иззат-хурмат қилур, сен билан фахрланаман, ўғилгинам! Аммо мен-чи, менинг гуноҳим недур, сени туғиб-ўстириб, шунча тарбиялаб,

энди бўлса тириклайин жудо бўлиб ўтирсам, шу ҳам инсофданму, она учун бундан ортиқ ҳам хўрлик бўлурму? Билсанг эрди сенга қанчалик интиқлигимни, соғинганимни. Бошқа чидай олмайман, эзилиб кетдим сени кутабериб, нима қилсанг ҳам, майли, ҳаммасига чидайман, оғирингга ҳам, енгилингга ҳам, фақат ҳузурингда бўлсам бас.

Азизим Ҳусайн, билмайман, бу ёғида қанча умрим қолди, агар билсанг, барчамиз бу дунёга меҳмонмиз, бандаликни бажо келтирсам ҳам ўз қўлингга ўлай, шуңда беармон кетгаймен.

Алал-ижмол* қилиб сўзласам, сени олам танир, кимсан Ибн Сино, улуғ аллома, машҳур ҳақим, аммо мен учун ўғилсен, жигарбандимсен... Эртаю-кеч кўз ўнгимдан кетмагайсен, не кечди, иссиқ-совуғингдан ким хабар олаяпти деб...

Бечора онанг Ситорабону».

Маҳмуд мактубида дебди: «Ҳусайн, сенсиз ҳаётнинг қизиги йўқ, мен кундан-кун сийқалашиб қолаётгандекмен. Аммо туну кун мутолаа қилурмен», Маъсумийнинг мактубида шундай жойи бор: «Устод, «Тиббиёт» ҳақинда яна янги маълумотларни йиғиб қўйдим, окқа кўчириб яқин кунлар ичинда юборурмен. Бу ерда сизни излашиб-излашиб, энди қайга кетибдур деб ахтарурлар, эҳтиёт бўлингиз, уларнинг ниятлари ёмонга ўхшар».

Ҳусайннинг руҳи тушди, эндигина ўзига келаётган эди қўли ишга бориб. Буёғи нима бўлади, тинчлик йўқ экан бу дунёда, не учун шундай, осойишта кун кечирмоқ, илм қилмоқ учун жой тополмаса, энди қайга борсин, айғоқчилар пайдо бўлиб қолурлар бугун-эрта Гурганжда ҳам, қидиришмоқда-ку уни.

Карвон эртага яна қайтиб кетади. Агар мактуб ёзиб берсалар олиб кетурмен, дебди хат олиб келган одам.

Ибн Сино хонасига кирди-ю, қоғоз-қалам олиб биринчи мактубни онасига битди:

«Ассалому алайкум, волидаи азизам, онайизорим! Изтироб билан куйиб-ёниб ёзган мактубингизни кўзларимга суртиб ўқиб чикдим. Аллоҳга минг бор шукрларким, соғ-саломат эркансиз. Етказган озорларим учун минг бор узр сўраймен, меңга қолса шундай бўлурму эрди, бу мусибатли, ғурбат тўла дунёда она ўғилдан, ўғил онадан айрилиб кетиши ҳеч гап эмас эркан, замон оғир, нотинч,

* Алал-ижмол — қисқа қилиб айтганда.

не қилай, онажоним? Аллоҳ менга Хоразм мулкини ҳам кўп кўрмаса, деб хавотирдамен, агар бирор хавф туғилгундек бўлса, бундан ҳам оёғим етгунча кетгаймен... Бир жойда муқим турарга ҳеч иложим йўқдир, тинч қўймаслар фитначи ғаламислар, агар билсангиз, шу дамларда ҳаловатим бузилган, Аллоҳ таоло менга бир заковат ҳадя этибдур-ку, аммо озгина бўлса ҳам бахт ато этмабдир. Тақдир тақозоси шундай эркан.

Онажон, мени кечиргайсиз, гуноҳларим кўпдир, сизнинг олдингизда ҳам, Аллоҳи таолонинг олдида ҳам. Бир парча эт эрдим, меҳрингиз билан парваришлаб катта қилдингиз, камолга етказдингиз, мен ўз ақл-идроким кучи билан, ўз меҳнатим билан берган сутингизни оқлашга уриндим, аммо афсус, минг афсуслар бўлсинким, меҳрингизга — меҳр қайтаролмадим, гуноҳқормен. Умрингизнинг қолган қисмида, насиб этиб, ана шу гуноҳларимни юва олармикинман волидам?

Муршида* йўриқларингиз билан камолга эришдимким, ўзимдаги барча яхши хислатларим сиз туфайлидир, шуқуҳим ҳам, алломалигим ҳам сиздан, онажон. Сизга сажда килурмен, куфрим учун Аллоҳ мени кечирсун. «Ҳожар ул-асвад»**га сиғинганимдек, сиз ҳам шунга шоһистадурсиз, волидам.

Сиздан ҳам «айб» ўтган, бошқаларнинг фарзандлари иссиқ уйида, ота-онасининг бағрида ўтирибди-ку, мени ўзингиз шундай қилиб тукқан экансиз-да, а? Майли, буни шунчаки айтдим-қўйдим, онажон, яхшиям борсиз, бу ёруғ дунёда!

Аҳли байт***дек биз ҳам бир муқаддас оила эрдик. Замона зайли бирла путур кетди ошөнимиздан. Нима ҳам қилайлик, тақдир эркан, тан бермасдан бўлмас.

Бу ёнар дунё, фоний ҳаёт бошимга не савдолар солмиш, толеим забундир, ошөни бузилган қушдай қайга борарим билмайдурман, на яшарда, на ошарда ҳаловатим бордур. Аволим**** илмини эгаллаб, обрў-эътибор топдим деганда, гўё ҳеч кимга керак бўлмай қолгандекмен, ёлғизман... Энди фақат сиз борсиз ва оламни яратган якка-ягона Аллоҳ, ҳамма нарсанинг ҳам ибтидоси ва интиҳоси бордир. Зора толеим ёр бўлса-ю, масъуд дам-

* Йўл кўрсатувчи.

** Каъбада муаллақ осилиб турган муқаддас қора тош.

*** *Аҳли байт* — қутлуғ оила, яъни Муҳаммад алайҳиссалом оиласи: Фотима, Али, Ҳасан ва Ҳусайн.

**** *Аволим* — олимлар; дунёлар, ер, осмондаги барча нарсалар.

лар келса, олам барча фиску фужурлардан холи бўлса эрди. Дориломон кунлар келиб, нури дийдам сиз бирдан эсон-омон дийдор кўришсак. Иншооллох, шундай кунлар келур, албатта.

Эҳтиром билан, Хусайн».

Иқкинчи хат Махмудга:

«Жигаргўшам Махмуд, онамдан хат олиб эрдим, ўқиб, жигар-бағрим эзилиб кетди... Ҳақиқатдан ҳам офир бўлди онаизоримизга. Оҳ деса ўпкаси кўринур шўрликнинг, соғинибди, унга ҳам қийин-да, сендан, мендан ўзга кими бор? Ўнта бўлса ҳам ўрни бошқа деганларидек, сенинг ўрнинг бошқа, меники бошқа.

Онамга ҳам мактуб йўлладим, аммо ҳамма гапни ёзмадим, яна йиғлаб юрмасин деб, ақлли аёл, шундоғам ҳаммасини биледи. Мен Хоразмдан ҳам кетишга мажбурмен, ҳозирча қайга бориб тўхташим маълум эрмас, агар муқим жойлашиб олсам бир амаллаб хабар қилурмен.

Менинг сендан бирдан-бир илтижоим, укажон, онамга яхши қара, шуни унутмаки, менинг ўрнимга ҳам сен қолгансан. Кўнглини ол, бефарқ бўлма, сендан бошқа ишонганим йўқ, ялиниб-ёлбориб сўрайман, кўнгли чўкмасин. Ўзинг кўриб турибсан, замона алғов-далғов, соҳиби асрорим ўзинг-дурсен, интибоқ* бўл, бирга яшашга имкон йўқ, буни ҳаммадан ҳам сен яхши булурсан, онамга ўзинг ётиғи билан тушунтир бўлаётган синоатларни.

Сен билан дўш-бардўш юрурмен дегандим, афсус, бўлмади, энди умидим сендан, укажон, онамни сенга, сени худога топширдим.

Яна бир илтимос:

«Ҳосил ва маҳсул» ва «Китоб ал-бирр вал-исм»дан Маъсумий айрим кўчирмалар олғон эрди. Ўзинг булурсан, ҳар иккала рисола Абу Бакр ал-Барқийдан бошқа ҳеч кимда йўқ. Ул киши ҳеч кимга нусха олишга рухсат этмаган. Маъсумийдан суриштириб кўр, балки ўша нусхалар унда сақланиб қолгондир.

Хат олиб боргучи кимсадан бироз оқча бериб юбордим, заруриятларга ишлатурсизлар.

Хусайн».

Учинчи мактуб Маъсумийга:

«Азизим Маъсумий, Аллоҳга минг бор шукрларким, тупроқдан ташқари соғ-омон юрибмиз. Хоразм мулкига келгандан бери, мана, биринчи бор сиз кадрдонларимдан

* *Интибоқ* — оғоҳлик.

мактуб олиб, кўзларим ёришиб, кўнглим тоғдай кўтарилди. Эшитган бўлсанг керак, Хоразм шоҳи, ахли, уламолар менга яхши илтифот кўрсатдилар, юмушларим, битикларим учун анча имкон туғилди.

Бунда улкан аллома Абу Райҳон Беруний билан биринчи бор юз кўришмоқ менга насиб бўлибдур. Тенги йўқ олим эрур, билмаган нарсаси йўқдир, риёзатда, юлдузшуносликда, илми тарихда истаган мавзуда суҳбат курса бўлур. Гурганж яқинида расадхона барпо этиб, турди ихтиролар кашф этибдур. Биз ҳали билмаган асбоблар билан самодаги юлдузлар ҳақида маълумотлар тўплайдир. Мингдан ортиқ юлдузнинг жойлашиши, катталиги, вазиятини аниқлаган, теран тафаккур соҳиби. Тарихга доир рисолалар ҳам битмиш. Шоҳ Маъмуннинг Мажлиси уламо деб аталмиш алломалар йиғини Хоразмнинг шухратини оламга ёйгай.

Азизим Маъсумий, «Ишқ ҳақида» — сенга бағишлаб битган рисоланинг нусхаси бўлса, менга юборсанг, бошим кўкларга етган бўлур эрди. Батлимуслининг «ал-Мажистий»* рисоласини шошганимдан тоқчада қолдириб келибман, Маҳмудга айтсанг, топиб берур. Шоҳ кутубхонасида бул рисола йўқ эркан.

Хурмагли ал-Барқийга ёзиб берган рисоламдан нусха кўчираолмадик, ул улуг зот ўша вақтда руҳсат этмади. Рўзнома дафтарингда мен айтиб туриб ёздирган битикларим балки сақланиб қолғондир...

Ўз ишларинг ҳақинда ҳеч нарса ёзмабсан. Сен шу дақиқаларда менга нечорли зарурлигингни билсанг эди...

Худо хифзида бўлгайсиз, ишларингга ривож тилармен.

Эхтиром билан,

Хусайн».

Мактубларни ёзиб тугатгач, уларни алоҳида-алоҳида буклаб, ип билан боғлаб, эҳтиётлаб, тоқчага олиб бориб қўйди. Бироз кўнгли ҳам жойига тушгандек.

Шу пайт саройдан хизматкор-ғулом келиб, Ибн Синони шоҳ хузурига чорлаётганини хабар қилди.

* * *

Оқар дарё гўё ўткинчи дунёга қиёс. Кимларни, неларни кўрмади бу жўшқин, тезоқар, табиатнинг сержило

* Бунда Птоломейнинг «Алмагест» китоби ҳақида сўз боради.

оками. Одамлар, жониворлар, қушлар, қурт-қумурскалар, барчаси унга интиладилар ҳаёт истаб. Обихаёт манбаи бўлганлиги учун ҳам чор атрофида обод қишлоқлар, шаҳарлар, вилоятлар юзага келур.

Неча йиллардан бери мавжуд бу Хилмунд дарёси. Унинг бағрида камол топди бутун Шарққа маълум ва машҳур бўлган Фазна шаҳри. Савдо-сотик, маърифий, маъмурий марказ эрур. Бутун Осиёдаги манаман деган давлатлар ўртасидан ўз куч-қудрати, соҳибқирон Султон Маҳмуднинг изми-заковати туфайли ёриб чикди бу улкан салтанат. Унинг ерлари Шимолий Ҳиндистондан то Ҳазар денгизининг жанубий сарҳадларигача чўзилиб кетган. Шунингдек, Хуросон, Шимоли-шарқий Эрон ҳам унинг тасарруфида. Ҳа, Фазнани Фазна айлаган, қудратли давлат этиб оламга танитган Султон Маҳмуднинг ақл-заковати, қудрати. Тожу тахт уни улуғламади, балки унинг ўзи салтанатни улуғлаб, оламга танитди. Ҳокимиятни мустақкамлаш мақсадида давлат ишларида тадбиркорлик билан муҳим ислоҳлар ўтказди. Юз минг суворий ва пиёдалардан иборат мунтазам қўшин тузди. Унинг лашкарларида бир неча юз жанговар фил. Қалъа ва қўрғонлар деворларини бузиш учун тош отадиган манжанақлари ҳам бор. Лашкарларига ҳарбий билим ва уруш санъатини ўргатишга алоҳида эътибор берган. Ҳар бир жангчи ўқ-ёй отиш, қилич, найза санчиш, гурзи ва амуд ишлатиш: отда, пиёда жанг қилиш усуллари, камон ташлаш, умуман олганда, ўттиздан ортиқ ҳарбий ҳунарни билиши керак эди. Султон ташаббуси билан тузилган қўшиндаги жосус ва айёрлар тил ва ахборот йиғадиган махсус қисмларга бирлашган эдилар.

Султон Маҳмуд жангу жадал воситасида буюк давлат барпо этишга бел боғлаган арбоб, шу билан бирга тадбиркор аллома ҳам эди. Унинг чизгиси билан бунёд этилаётган Қўшки Фазния қурилиши ниҳоясига етмоқда.

Мана бугун эрталабдан бошлаб Султон шу ишга мутасадди бўлган сарой арконлари билан узоқ сўзлашди. Бу ноёб кошонанинг сўнгги безаклари хусусида келишиб олинди. Саройнинг ички безаклари, эшик ва равоқлари, шифт ва тоқлари қандай бўлиши, сўнгги пардозлаш ишларини бажарадиган моҳир усталар хусусида ҳам фикрлашилди.

Султон Гургонда ўғли Муҳаммад қурдирган жомеъ масжидининг пештоқларини санъаткорона ишлаган усто Мирзони қайдан бўлса ҳам олиб келиш, кейин Саидия

мадрасасини барпо этган Хожа Абдулла Ҳасан исмли чизмакаш машхур устани ҳам тезда Ғазнага етказиш хусусида амр-фармон берди.

Муҳокама тугаб, Султон энди пешин намозига турмоқчи эди, вазир Абу Носир кириб, «Бир савдогар сизнинг хузурингизга кирмоқ истар, зарур юмуши бордур», деб қолди.

— Қайдан келибдур ўзи?

— Балхлик эрмиш.

— Майли, кирсун, — деди султон. Чунки савдо аҳллари бирор арз билан келса, султон албатта уларни қабул айларди.

Савдогар кирди. Саломдан сўнг:

— Олампанох, мени афу этгайсиз, тижорат ишлари бирлан Балхдан келиб эрдим... — деди-ю савдогар жимиб қолди.

— Хўш, хўш? Сўйлайберинг, — далда берди Султон.

— Паноҳингиз остида...

— Сўйлайбер, — деди Султон Маҳмуд қатъийлик билан.

— Давлатингиз паноҳида Балхдан мол келтириб гўзал шаҳрингизда савдо қилур эрдим, аммо...

— Аммоси не, мендин не истайсан ўзи, — деди султон бир оз аччиғланиб.

— Сиздан паноҳ истаб келдим, олампанох, мана, уч ойдирки, бола-чақаларим олдиға боролмай, Ғазнада сарсон юрибмен.

— Ким сенга озор берди?

— Очигини сўзлайбер, — деди Абу Носир ҳам гапга аралашиб.

— Кечиргайсиз бечора қулингизни, ўғлингиз Масъуд олтмиш минг динорга мол харид айлаб эрди, шу пайтга қадар эрта берурмен, индин берурмен деб ақчамни бермай, пайсалга солиб юрибдур, иложсиз аҳволда қолдим, олампанох...

Султон Маҳмуд жаҳл билан ўрнидан туриб кетди, хонада у ёқдан-бу ёққа юрар, ўзича нималарнидир сўзлаб асабийлашарди.

— Ноилождан келдим, шаҳзодага хусуматим йўқдур, ақчамни берса бўлгани, — деди савдогар куйиниб.

— Султон Маҳмуднинг ўғли шунчалик иложсиз аҳволда қолибдурму-а? — яна асабийлашди султон.

— Кечиринг мени, олампанох...

Султоннинг фигони фалакка чиқиб: «Қалам келтир!» деб бақирди.

Хизматкор гулом қалам ва қоғоз олиб келиб, султонга тутқазди. Махмуд Ғазнавий қўли бироз титраб нима-ларнидир битиб, қаршисида фармони олий кутиб турган вазирига узатди:

— Тезда чопар юбор, мактубни Масъудга етказсун! Яна десинким, савдогарнинг ҳақини тезда қайтариб берсун, бўлмаса унинг олдига тушиб, шариат қозиси хузурига борсун, қози қандай ҳукм айласа, сўзсиз бажарсун.

Савдогар мушкул аҳволда, қилмишидан хижолат чекарди, ота-ўғилнинг ўртасига тушиб, бошим кетмаса эди, деб кўрқарди.

Савдогар минг бор тавба-тазаррулар билан тисарилиб чиқиб кетди.

Масъуд отаси юборган мактубни ўқиб хайрон қолди, савдогар унинг юзидан ўтиб, шунчаликка боради деб, сира ҳам ўйламаган. Дили хира бўлди. Кошки эди, отаси унинг ёнини олса. Султон Махмуд бунақа вақтда ўғли экан-у, ҳатто отасини ҳам аямасди. Давлат ишларида ҳам шундай. Султон Махмуд қоровулдан тортиб то олий мартабадаги кишиларгача ҳамма учун барча амр-фармонларнинг сўзсиз бажарилишини қатъий қонун этиб қўйган.

Масъуд ҳам унақанги анойилардан эмас, бу ишга отаси аралашмаганда савдогарнинг нақ кунини кўрсатарди. Энди бунинг иложи йўқ, подшоҳ амри вожиб, бунинг устига жондан азиз падари. Ҳам ота, ҳам султон.

Шундан сўнг шахзода хазиначисини чақирди. Маълум бўлишича, хазинада йигирма минг динордан ортиқ пул йўқ экан. Масъуд савдогарга бор пулни бериб: «Қолганини уч кундан кейин олурсан», деди. Аммо бир неча ойдан бери ақчасини ололмай сарсон-саргардон бўлган савдогар энди бўш келмади. Барибир бу унинг учун сўнгги имконият. Бундан кейин Ғазнага қайтиб келмайди. Қарзни шу онда берасан, бўлмаса отанг айтганидек қозининг олдига бирга борасан, деб оёқ тираб олди.

Шундан кейин, Масъуд ошна-оғайни қилиб, бир амаллаб савдогарнинг барча ақчасини бериб, рози қилди.

Шу воқеадан бир неча кун ўтгач, Махмуд Ғазнавий Масъудни хузурига чақириб бироз у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўтирди. Имкониятдан фойдаланиб Масъуд қилган гуноҳи учун отасидан узр сўради. Шунда султон:

— Жигаргўшам, кўзимнинг оқи-қораси, ўғилгинам,

майли, узрингни қабул айлайман, ammo шуни унутмагил-ким, омонатга хиёнат қилмоқ катта гуноҳдир. Қуръони каримда ҳам бу ҳақда айтилгон. Агар биз савдо аҳлига шундай муносабатда бўлсак, улар салтанатимиздан юз ўгириб, шахримиздан қадамларини узуб кетурлар, ахир бозорларимизни молга гўлдириб, эл ҳожатини чиқараётган тужжорларга ёмон муносабатда бўлсак, бундан ортиқ нодонлик бўлурму? Ўзинг танангга ўйлаб кўр, бундай нодонлик учун салтанатимиз шаънига қандай нохуш гаплар таркалиб кетгай. Савдогарлар юртимизга келмай кўюрлар.

Хуллас, ота-бола дилдан гаплашиб олишди.

Эл-улус оғзида шундай гап таркалибдурким, нима дейсизки, Султон Маҳмуд Ғазнада шундай гўзал бир боғ барпо этибдурким, унинг донғи бутун оламга кетибдур. Ўзи ҳам боғмисан боғ, беҳиштнинг бир парчаси дерлар кўрганлар. Агар бу гулшанга кириб қолсангиз, ажиб бир кўркамлик дунёсига тушиб қолгандек ҳис этасиз ўзингизни. Бунда дунёдаги барча гулларнинг намунаси бор эрмиш: атир гул, кизил гул, духоба гул, пушти гул, ариқ бўйларида сувга эгилиб турган ҳаворанг гулсафсарлар, ҳаммаёққа хушбўй таратаётган садаю райҳонлар, нилгун ранг бинафшалар, кечга томон келинчакдек хандон очилган намозшомгуллар дейсизми!

— Мана буниси гули сиёҳ. Буни султоннинг ўзлари Боғи Эрамдан келтирибдурлар, — дейди боғбон барчага кўз-кўз қилиб.

Баҳор айёми бўлганлиги боисидан боғда барча мева-лар қийғос гуллаган. Оппок бўлиб хилма-хил жилоланаётган ҳамда шу кўркам сокинлик қўйнида мева боғлаётган бекиёс дов-дарахтларига қараб, гўё гўзаллик мулкига тушиб қолгандек бўласиз. Ўрик, бодом, гилос, шафтоли, олма, хурмо, нок — барчаси қийғос очилиб ётибди. Сарҳовуз атрофидаги фавворалардан отилиб тушаётган биллур шалолалар боғ ҳуснига ҳусн қўшиб турибди. Сайроқи қушларнинг навоси қулофингизни қоматга келтирар, қайдандир учиб келган булбуллар галаси гулзордан чаманзорга ўтиб сарвию мажнунтолларнинг шохидан-шохи-га қўниб туну кун тинмай хониш айлар. Ҳа, шоир айтганидай: «Агар жаннати бор бўлса Ернинг у шунда муҳайё, шундадур, шунда».

Бугун ана шу жаннатсимон боғда базми жамшид. Нима дейсиз-у, Султон Маҳмуд Ғазнавий жондан ортиқ суйган отаси Носируддавла Сабуктегин шарафига зиёфат

айлар. Содик ва меҳрибон ўғил ўз отасига деб тўй қилиб бермоқда. Бутун сарой аҳли, казо-казолар, барча қариндош-уруғлар, ҳокимлар, амирлар таклиф этилган. Шу боис Балхдан, Хуросондан ва бошқа вилоятлардан энг яхши ошпазлар, новвойлар, сомсапазлар, шунингдек, энг хушовоз хонандалар, мусиқачилар, раққосалар, қизикчилар, турли ўйин соҳиблари таклиф этилган. Хуллас, ҳамма нарса мухайё. Дастурхонлар тўкин-сочин, хизматкор ғуломларнинг қўли қўлига тегмасди.

Зиёфат тонготаргача давом этди. Султон Махмуд отасига бош-оёқ сарупо, кимхоб тўн, почапўстин, қини олтиндан қилинган ханжар ва атайин Мисрдан келтирилган оқ от совға этди. Отаси Сабуктегин ўғлидан хурсанд, бу илтифот-меҳрибончилигидан ўзини қўярга жой тополмасди.

Эрталабга яқин одамлар тарқалишди. Ота-бола ёлғиз қолишиб, бир пиёла чой устида бир-бирларига меҳр билан термулганча ўтиришарди.

— Меҳрибон падарим, қалай, энди менинг боғим сизга ёқдимۇ? — деб сўраб қолди Султон.

— Умрингдан барака топ, ўғлим, боғинг жуда ҳам зебо ва дилқушо эркан, — деди отаси хурсанд бўлгандай.

— Сўзларим пойма-пой бўлса афу этгайсиз, афсаҳул калом эрмасман, аммо демокчиманким, сиз менга нафақат меҳрибон ота эурсиз, балки яқин маслаҳаттўй, меҳрли устодимсиз, илоҳо, бахтимга узоқ йиллар омон бўлғайсиз! Менинг ниятим, қолган умрингизда қўлимдан келганча хизмат этсам, меҳрингизга минг бор меҳр билан жавоб қайтарсам, фарзандлик бурчимни охиригача адо этсам дерман.

— Давлатинг бундан ҳам зиёда бўлсин, ўғлим, менга қилган иззат-икроминг фарзандларингдан қайтсин.

Кейин Сабуктегин биров ўйлаб турди-да, ўғлига деди:

— Эй, юрак-бағримнинг парчаси, сенга айтар бирикки оғиз сўзим бордур, зиёфат чоғинда ўзимнинг муфлис кунларимни ёдлаб қолдим. Аллоҳга минг бор шукурларким, шу даражага эришдик. Ахир, мен бир ожиз, фақир ғулом эрдим. Ким эрдиму, ким бўлдим.

Демокчиманким, сен бунёд этган бундай гўзал боғни давлати бўлган ҳар кимса ҳам барпо эта олур, лекин сен шундай бир боғ бунёд айлағинким, бундай бўстонни бунёд этиш ҳеч кимсага муяссар бўлмасун, унинг меваларидек мева ҳеч қаерда топулмасун, — деди ўғлига маъноли қараб.

Султон Махмуд отасининг сўзларидан ҳайратда. Қиблагоҳи нима демоқчи? Наҳотки, мен бирор ноўрин иш қилган бўлсам? Ёки базм чоғида бирор нохушлик юз бердимۇ? Отамнинг кўнглига ёкмаган ножўя иш бўлди-ми-ё? Дунё кўрган донишманд отаси бир нарсани билмасдан сўзламас, буни ўғли ҳаммадан ҳам яхши билар эди. Базм чоғида Махмуднинг хешу киборлари бадмастлик қилганларму ёки ноўрин ҳаракатлари билан отасининг гашига тегиб қўйган бўлса, ажаб эрмас. Аммо отаси бунақа гапларни очикдан-очик айтмайди, мароми билан, гапни бошқа ёқдан олиб келиб сўзлайди.

Ўзи бир турк зодагонининг ғуломи бўлган эрди. Унинг бошига не кунлар тушмаган. Дилозорлик ҳам, йўқчилик ҳам. Орқасида ҳамон қамчи излари сақланган. Ҳа, бу жаҳонгашта инсон шу боисдан ҳар бир нарсага адолат юзасидан қарайди, давлат ишларида ҳам бир масалани ҳақиқат қилмагунча ҳукм чиқармайди, юз ўйлаб бир кес қабилда иш юритади. Фарзандларидан ҳам шуни талаб айлайди. Бир куни Сабуктегиннинг филбони бир деҳқоннинг боғига тушиб, пишиб турган хурмосини олиб кетган. Аламзада деҳқон арз қилиб келган. Шунда Сабуктегин ўз филбонини ана шу хурмо дарахтига осиб қўйишни амр этган. Токи барчага ўрнак бўлсин деб.

Султон Махмуд:

— Азиз падарбузрукворим, сиз айтаётган бор қандай эркан?

— Эй, кўзимнинг нури ўғлим, билгилким, бу бор донолар суҳбатидир. Ҳа, олиму фозиллар, шоиру ғазалхонлар, олижаноб, тарбияли кишилар мажлисидир. Дунёда яхши ишларни зуҳурга келтириш унинг дарахти бўлса, эл-юрт ичра яхши ном қолдирмоқ эса унинг мевасидир.

Султон Махмуд отасининг ана шу ўғитларини ҳаммаша ёдида сақлар, ҳаётида бирор ноўрин ҳақсизлик қилганини сезиб қолса, шундай пайтда отам нима қилган бўлур эди, деб ўйлаб қоларди.

Соҳибқироннинг орзу-умидлари катта, режалари беқиёс. Салтанат қудратининг асоси — адолатдир. Ватани севмоқлик эрса иймондандир, деб ўйлайди. Бу унинг шиори, буюк истейдод эгаси бўлган падарбузруквори Сабуктегин унга шундай деб ўргатган. Замон офир. Тинч, осойишта ҳаёт кечирмоқнинг бир қонуни бор: қудратли, юксак интизомли ва адолатга таянувчи кучли ҳокимият даркор. Қаттиққўл бўлмасанг, кучли ҳокимиятга эга

бўлмасанг, сени пашшадек янчиб ташлашади. Сени ўлди-радилар, агар сен ёвузларни ўлдирмасанг. Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ. Дунё қудратлиники. Султон Маҳмуд ўз куч-қудрати билан олам салтанатига ёриб чиқди. Замоннинг эътиборли шоирларидан бирининг «Султон Маҳмуд қуёши Сомонийлар юлдузини хира-лаштириб қўяди», деган сатрларида жон бор эди.

Маҳмуд Ғазнавий Ғазнада дунёга келди. У, кўпни кўрган, донишманд отанинг қўлида тарбия топди. Аммо отаси Сабуктегин нима учундир ҳаёт чоғида Маҳмуд катта ўғли бўлса-да, тахт вориси қилиб кичик ўғли Исмоилни валиаҳд этиб тайинлайди. Маҳмуднинг баъзи бир ноўрин ишлари, айниқса унинг қаттиққўллиги, жангу жадал пайтидаги ўта шафқатсизлиги, баъзан қайсарлиги донишманд отада унга нисбатан бироз бўлса-да ички норозилик туғдирган бўлса ажаб эмас. Бунинг устига отаси вафот этган пайтда Маҳмуд навбатдаги жанг ҳаракатларини олиб бормоқда эди.

Маҳмуд отасининг вафотини эшитиб, тезда Ғазнага етиб келди. У укаси Исмоилнинг бўшанглигини, подшоҳ бўлишга қодир эмаслигини яхши биларди. Салтанатда нифок, келишмовчиликлар кучайиб кетди, укаси вилоят ҳокимларининг хуружларига бардўш бера олмади. Унинг ҳукмронлиги етти ойгагина етди, холос. Бундан фойдаланган Маҳмуд катта қўшин билан Ғазнага бостириб кириб, ҳокимиятни ўз қўлига олди. Шундай қилиб, у Ғазнага ҳоким бўлиб олди-да, кейин ўз салтанатини кенгайтиришга, мустаҳкамлашга киришди.

Бағдод халифаси ҳам Ғазнада осойишталик ўрнатиб, ҳокимлар ғалаёнини усталик билан тинчитган тадбиркор Маҳмудни тан олиб, унинг номига хутба ўқитишни буюрди. Шундан кейин Маҳмуднинг обрў-эътибори янада ошиб, ҳокимиятга мустаҳкам жойлашиб олди.

Бағдод халифасининг мадади, қўллаб-қувватлаши Маҳмуд Ғазнавийга ҳаммадан ҳам зарур эди. Устамонлик, теранлик асосида халифа билан муносабат олиб бориш зарур. Қимматбаҳо совға-саломлар юборди, боғларни ўз вақтида ортиғи билан тўлаб турди. Масжидларда хутба халифа номига ўқилиши, буларнинг ҳаммаси Бағдод ҳукмдорида яхши таассурот қолдирарди. Шундан кейин Маҳмуд Ғазнавий ўз мақсадларини, режаларини рўёбга чиқаришга киришди. Дастлаб Балх, Термиз, Бўст шаҳарларининг нойиби бўлгач, Бағдод халифаси Қодирдан Хуросонни ва отаси Сабуктегинга берил-

ган лашкарбошилиқ унвонини талаб этди. Шу фурсат ичида дадиллик билан Хуросонга юриш қилиб, ҳокимини ҳам ағдариб, ўзини султон деб эълон этди.

Шундан сўнг, Бағдод халифаси Қодир Маҳмуднинг ана шу хизматлари, унга кўрсатаётган иззат-хурматларини юксак баҳолаб Султон Маҳмудни «яминулдавла ва яминулмилла», яъни «давлатнинг ўнг қўли ва миллатнинг ишончи» унвони билан тақдирлади.

Бағдоднинг паноҳида ўзини эркин ҳис этган султон Қорахоний ҳукмдор Носир билан шартнома тузди. Ана шу келишувга биноан Жайхун икки давлат ўртасидаги чегара деб белгиланди. Аммо мазкур шартнома ва келишув Султон Маҳмуд учун бир ниқоб эди, холос. Шундан сўнг Султон Маҳмуднинг Ҳиндистонга юришлари бошланди. Панжоб, Кашмир, Шехани эгаллади.

Билониҳоя собиқ Сомонийлар салтанати доирасида икки мустақил янги давлат вужудга келди: Қорахонийлар ва Ғазнавийлар.

Мана, бу кун Султон Маҳмуд саройида катта йиғин. Барча аркони давлат, султоннинг энг яқин кишилари, лашкарбошилар, амирлар, девон бошлиқлари, ҳамма-ҳаммаси шунда.

Султоннинг ўнг қўлида барча ишларга бош-қош, энг содиқ кишиси амир Ҳасан, уни сарой аҳли севиб Ҳасанак дейишади. Зукко, тадбиркор, айёр одам, эртаю кеч султоннинг ёнида, яқин маслаҳатгўйи. Саройдаги энг эътиборли кишилардаң бири. Султоннинг укаси амир Ёқуб Юсуф, нима қилса ҳам туғишган иниси, унинг маслаҳатисиз бирор иш амалга ошмайди, акаси юрагидаги барча сир асрорини фақат шу укаси билангина баҳам кўради. Савлат тўкиб турган анави зот девон бошлиғи Абу Наср Мишкан, барча ишга бош-қош, жонкуяр, донишманд инсон, ёнида ўзининг содиқ ёрдамчиси, девон ишларини сув қилиб ичиб юборган Абу Фазл Байҳақий турарди.

Маҳмуд Ғазнавийнинг яна бир ишонган тоғларидан бири ҳарбий девон бошлиғи Абул Қосим ал-Касир. Тадбиркор, уруш, жанг илмини яхши биладиган паҳлавонсифат зотлардан, кўп ҳарбий юришларда донг таратган, сарой ғуломларининг бошлиғи Бектурди, қаттиққўл, ўз ишига пишиқ, пухта, саройдаги барча ишларнинг тартибли, ораста бўлиши ана шу одамга кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Султоннинг яқинлари Абу Нажим Айёз ва Али Дои, иккови ҳам Махмуднинг яқин қариндошлари, саройда имтиёзли лавозимларни эгаллайдилар, зарур бўлиб қолган тақдирда Султон Махмуднинг алоҳида топшириқларини ҳам бажарадилар. Шу билан бирга бир-бирларидан ажралишмай юрадиган бу икки дўст-инилар саройдаги гап-сўзлардан бохабар бўлиб, вақти-вақти билан Махмуд Ғазнавийга маълумотлар бериб туришади. Қолган аъёнлар ичида саркардалар, шахсий соқчилар... Аммо ҳаммадан ҳам саркардалар ичида пошшоликка энг яқин турадиган, Султон Махмуднинг алоҳида топшириқларини бажариш учун бошқа мамлакатларга юбориладиган ишончли кишиси Хожа Ҳусайн Али Миқойилдир.

Махмуд Ғазнавий сарой аҳлига мурожаат айлаб деди:

— Аҳли хибори, ўзингиз яхши билурсизким, жангу жадалларда кўп серхаражат бўлдик, хали қилодурғон юмушлар кўпдир, бул ҳаракатларимиз Аллоҳнинг иноятисиз бўлмас, албатта. Солиқ йиғмоқ даркор, аммо бу ишда муфлисларга озор бермаслик мақсаддандир.

— Улуғ соҳибқирон, падар бузрукворингиз ҳам шундай йўл тутур эрдилар, жиҳод йўлинда кўп саховат кўрсатдилар. Илоҳо, ул зоти олийларининг жойлари жаннатда бўлсун, руҳлари сизга ёр бўлсун, — деди вазир.

Султон ер остидан вазирга қаради, нима демокчи ўзи, солиқ йиғма демокчими?

Бунақа вақтларда Султон Махмуд одамларнинг фикр-мушоҳадаларини эътибор билан тинглаб, кейин ўз билганича иш тутар, гап олиб, гўё ўзини маслаҳатларга амал қилиб ишлайдиган адолатли подшоҳ кўрсатмоқчи бўларди.

Биринчи мавзу тугаб, Султон Махмуд энди сарой аҳлининг эътиборини бошқа, яна бир муҳим масалага йўллади. Унинг одати шу, одамларга сўз бериб, кейин эринмай эшитар, синчковлаб сўроқлар берар, кейин маърузачига «давом этингиз» деб қўярди. Шундай пайтлар келардики, Султон Махмуд сўзловчини саволга тутабериб доводиратиб қўярди. Ўзи ҳам анча китоблар мутолаа қилар, ўша замоннинг олди алломаларининг рисолаларидан хабардор эди. Ундан ташқари Султон Махмуднинг баъзи рисолаларни ўқиб, мазмунидан уни хабардор қилиб турадиган хос одамлари бор эди. Ўзи ҳам туркийдан ташқари форс, араб, паҳлавий тилларини яхши билар, назмни, навони севар, ғазаллар машқ қилиб ҳам турарди.

Май ичиб, айш-ишрат қилган чоғларида Рудакийнинг ғазаллари, рубойларини ёддан ўқиб завқланар, аммо кўпчилик йиғилган кезларда Рудакий деса асаби бузилиб, қизариб-бўзариб кетарди. Унинг бу одатини атрофидаги хешлари яхши билишар, шу боис шоир ҳақида оғиз очмасликка ҳаракат қилишарди.

Раҳматли падари Сабуктегиннинг панд-насиҳатлари ҳамон қулоғида. Отаси сарой атрофига эътиборли алломаларни кўпроқ жалб этишни жуда истарди. Қани энди, Рудакийдек буюк шоир унинг ғолибона юришларию, салтанати тантаналарини васф этса. Ал-Беруний, Ибн Сино каби оламга машҳур зотлар султониятга файз киритиб, унинг ҳақида рисоалар битса. Аммо ўзи ҳам ҳайрон, нечук улар султонга яқинлашмай қочиб юришади. Бўлмаса кўп уларга иноятлар кўрсатиб, туҳфалар инъом айлади, кўпларни уй-жой билан ҳам таъминлади.

Султон саройида иззат-икромга сазовор шоири замон Унсурийдек зот барча ишга бош-қош эди. Унинг имтиҳонига бардош берган, кўнглига хуш келган кимсагина сарой даргоҳидан жой оларди. Буюк Фирдавсий Ажам мулки тарихини назмга солиб «Шоҳнома»дек тенги йўқ дoston яратди, аммо Ғазна салтанатида унга жой топилмади. Шоирлар мушоирасида Асжадий ҳам, Фарруҳий ҳам, ҳатто Унсурийнинг ўзи ҳам унинг ўткур сатрларига бардош бераолмадилар. Султон Маҳмуд «Шоҳнома»ни сарой қорисини чақириб ўқитиб тинглади, кейин шоирни ўз ҳузурига чақиртириб: мулки Ажам тарихини назмга солиб, анча ранж-машаққат чекибсан, майли, унинг ҳақини ол-да, юртимдан жўна дегандек муомала қилди.

Мана, букун ҳам Султон Маҳмуд аркони давлати ҳузурига яна ўша масалага қайтди.

— Энди меним сизларга бир сўровим бордир. Тангри таолонинг инояти бирлан султониятимиз донғи оламга таралмиш, агар билсангиз халифа ҳазрат олийлари ҳам бизлардан ғоят хушнуддирлар. Давлатимиз қудратини кўрсатадирғон яна бир нарса, саройимиз атрофинда улур олиму ҳукамолар, иқтидорли шоиру фузалоларнинг бўлишидир, — деди ва сарой аҳлига нима дейсизлар дегандек қараб турди.

— Улур соҳибқирон ҳақ гапни айтурлар, агар сиз пушти паноҳимизнинг зафарли йўлларини, кофирларга қирон келтириб, Ислom йўлида қилаётган саховатли ишларини маълум ва машҳур алломалар, илм аҳли қаламга

олмасалар, аҳли мардум, қолаберса, келажак авлодлар қайдан билурлар, — деди вазир бироз қизишиб.

— Хоразм шоҳи ҳузурида уламою олимлар йиғилмиш, улар бир анжуман ташкил этмишлар, хўш, бир савол туғилур, Хоразм шоҳи қайдаю, жаҳонгир Султон Маҳмуд соҳибқирон қайдалар? Улар олий ҳазратларининг тирноқларига ҳам арзимағайлар, — деди султоннинг энг яқин нойиби Миқойил.

— Маълум бўлишича, бухоролик табиб Ибн Сино ҳам ҳозир Хоразмшоҳ ҳузурига қочиб борибдур, — деди жаҳл билан Султон Маҳмуд.

— Шундай, шундай, тақсир. Буғроҳонга Бухоронинг хавоси ёқмай хаста бўлиб қолди, ул ҳам табибга муҳтож эрди. Эшитишимизча, бугун Бухорони остин-устин қилибдур, ул сеҳргар, ажабки, бир кечанинг ўзида ёбон* орқали Гурганжга йўл олибдур.

— Маъмун анжуманида ал-Беруний ҳам, анави габрму,** насрийму Масихий ҳам, Абу Ироқ ҳам бор эмишлар...

— Масихийдан алҳазар қилмоқ даркор, аммо Абу Ироқ бизнинг измимиздаги афсаҳул***, аллома турур, боз устига мусаввирлик ҳам қилур.

— Аларнинг жулус****ларига барҳам бермоқ даркор, чамамда Маъмун хаддан ошибдур, унинг ҳузурига элчи юборурмиз, аввало айтингиз, хутбани менинг номимга ўқитгай. Ибтило*****га қолмай деса барча алломаларни тезда менинг ҳузуримга юборсун. Битикда барчасини ёзингиз.

— Бали, соҳибқирон, иншооллох, яқин орада Хоразм ҳам фатҳ этилгай, султониятимизга бўйсунгай!..

Маҳмуд Ғазнавий бу сўздан ғоят хурсанд бўлиб, даст ўрнидан туриб унга мунтазир, қўл қовуштириб турган арконлар ҳузурига яқинлашди-да, нойибнинг елкасига қўлини қўйиб, деди:

— Ҳақ сўзни айтдингиз, баракалло. Ҳинд ва Ажам мулки пойимиздадур. Хоразм ҳам албатта бизга мусаллам бўлгай.

— Иншооллох, иншооллох! — деди барча баравари-га.

* Ёбон — дашт чўл.

** Габр — оташпараст.

*** Афсаҳул — чечан, нотик.

**** Жулус — мажлис, йиғин.

***** Ибтило — балога қолиш.

Жадй* ҳам келди, аммо ҳаво ҳамон қуруқ, шу пайтгача на ёмғир, на қор ёғди, кечалари ер тошдек яхласа ҳам, кундузи қуёш чарақлаб кетарди. Одатда бунақанги қуруқ ҳавода касал кўпаяди, нима кўп Гурганжда тумов, йўтал, томоқ оғриғига йўликканлар кўп. Табиатнинг қонуни борки, ҳамма нарсанинг ўз вақтида бўлгани яхши, қиш қишлигини, куз кузлигини қилсин.

Ибн Сино истиқомат қилаётган хонадон ёнидаги майдон бугун эрталабдан одам билан гавжум. Айниқса, атроф қишлоқлардан келган деҳқонлар кўп. Ҳаммасининг ўзига яраша дарди, касали бор. Бири хафақон, бошқаси сил касалига мубтало, кимгадир чипқон чиқибди, азоби-га чидай олмай дод-фарёд чекади.

Ибн Сино узоқ-яқиндан паноҳ истаб келган одамларга разм солади, бечора авом халқ қийналган, азоб чеккан. Кун қақшатиб турган бўлса ҳам ниҳоятда юпун кийинганлар кўп. Болалар, қари-қартангларнинг ҳоли ачинарли. Оёқларига эски чорик, эгниларига минг жойи ямалган қуроқ чопон, аёллар бўлса устларига ёпинғич ёпиб, эски-туски кийимларини яшириб ўтирибдилар. Мурғак бола шундай совуқда оёқ яланг юрибди, бир нарса десанг: «Кўяберинг, ўрганиб кетган», дейишади. Томоқ, қулоқ оғриғи, ўпка яллиғланиши, жигар, буйрак касалликлари ана шу юпунликдан эмасми? Буни табиб яхши билади, авом халқнинг туриш-турмуши роят оғир, яшаш шароити, ейиш-ичиши ҳам! На илож, ёрдам қилиш қўлидан келмайди, фақат унинг вазифаси табиблик, ана шундай оғир, мусибатли ҳаётда турмуш қаҳри туфайли тобора кўпайиб бораётган турли касалликларнинг олдини олиш, даволаш. Худо гўё ана шу бечора, йўқсилларга мадад, шифо бер деб яратгандек.

Хоразм элига келганига ҳам тўрт йилдан ошди. Уни энди қаридан-ёшгача ҳамма яхши танийди, тан олган. «Ибн Сино бир кўриб қўйса, тезда шифо топиб кетасан», «Ибн Сино пешонангга шундай қўлини қўйса, бош оғриғинг таққа тўхтайтиди», «Унинг кўзида сеҳри бор», «Ўлган одамни ҳам тирилтирибди», деган гапларни ҳамма жойда эшитиш мумкин. Унинг номи тилларда дoston, шoҳми, гадоми, хўжайинми, қулми, ҳаммаси унинг ёрдамига муҳтож. Кечами-кундузми демай узоқ-узоқ қишлоқлардан отдами, яёвми, даво истаб келишабаради, шун-

* Жадй — куз.

дай дамларда ҳам табиб ҳеч кимга офир сўз айтмайди, кўлидан келган давони аямайди. Уйкусидан туриб чиқиб, қопдан қовоқ қайтармай даволай беради, айникса камбағалларга меҳр-шафқатли.

Гурганжда бирорта ҳам шифохона йўқ. Бир куни шох Маъмун ҳузурда мазкур муаммо юзасидан сўз кетганда, вазири аъзам ас-Саҳлий ҳам, Беруний ҳам Ибн Синони кўллаб-қувватлашди. Лекин, бу жуда қийин муаммо эди, унинг учун маблағ зарур, шохнинг харажатлари бошидан ошиб ётган бир шароитда шифохона қуриш имконияти йўқ эди. Гурганжда қанча табиб бўлса, ҳаммаси хонаки, улар ўз уйлари, ховлиларида беморларни қабул этаберадилар. Тиш табиблари бозор-ўчарларда, кўчаларда ҳам тиш олиш, даволаш билан шуғулланурлар.

Ибн Сино ҳам ўзи яшаётган уйнинг ташқарисидаги ойнавандлик хонада беморларни қабул этди. Гоҳи уй эгаси Соҳиб, баъзан Масихий билан бирга беморларни даволайди. Беморлар жуда кўпайиб кетганда касални кўриб бўлгач, қолган даволаш ишларини Соҳиб, Фаррух бажаради. Офир касалларни бўлса, фақат ўзи ёки Масихий даволайди.

Ҳар ким тоғанини деганларидек, биров туршак, майиз, ёнғоқ, биров қатиқ, сут, сузма, қаймоқ, яна бошқаси мева-чева, қовун-тарвуз, хуллас — борини кўтариб кела беришади. Фақат ўзига тўқ бадавлат деҳқонлар, чорвадорлар, савдо-тижорат ахллари, зодагонлар ақча билан ҳақ тўлашади. Ночор, камбағаллардан иложи бўлса ҳеч нарса олишмайди, текин даволашади, бу Ибн Синонинг амри.

Бир мўйсафид чол, навбатда ўтирганларга қарамай, ёриб ҳаяжон билан кириб келди.

— Менга табиб Ибн Сино герак, — деди кўзлари ёниб.

Бирор офат, ё бахтсизлик рўй берган бўлса керак, бунақаларни Ибн Сино жуда кўп кўрган.

— Мен бўлурман, не гап ўзи, отахон? — сўради Ибн Сино.

— Садағанг кетай, ёрдам бер, бошима офат тушди, фақат сен, жонима оро киришинг мумкун, — чол тинмай зорланарди.

— Не кулфат, айтинг? — деди табиб.

— Дарё кирғоғида қамиш ўраётган эрди, анави Зоҳиб жувонмарг билан айтишиб қолган экан, ўроқ билан қорнини ёриб юборибди, ўғлим ўлаётир, аҳволи офир... — Мўйсафид ўзини тутолмай хўнг-хўнг йиғларди.

Ибн Сино уни юпатиб, барча зарур нарсаларни олди-ю, Масихий билан икковлашиб ўша томонга жўнашди.

Мўйсафиднинг уйи унча узок эмасди. Етиб боришганда, ўгли хона ўртасига ёзилган кигиз устида хушсиз ётарди. Томир уриши жуда секин, анча қон кетган.

Ўрок жуда ўткир экан, қиличдек кесиб кетибди анчагина жойини, аммо ички аъзоларга зарар етказмаган.

Ўзи бир ночор оила экан. Токчаларда бир-иккита сопол тобоқдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Тепадаги тахмонда тор осиб қўйилган. Афтидан, яраланган йигит ё отанинг ўзи чалса керак. Яраланган йигит келишган, бақувват эди. Қайнатилган сув, жомашов, яна бир коса келтиринглар, — деди Ибн Сино уй хўжасига.

Ибн Сино йигитнинг кесилган жойини ўзи олиб келган исириқ суви билан эҳтиётлаб ювди, бошқа зарур дори-дармонлар суриб, кейин Масихийга кўрсатиб, деди:

— Мана, устод, кўринг, қорин ҳам, ичак ҳам жойида, ички аъзолари ҳаммаси соғлом.

— Кўрдим, бақувват йигит эркан, — деди Масихий.

Зарур дори-дармонлар суриб, кейин кесилган жойини эҳтиётлаб тикиб, оқ дока билан яхшилаб боғлаб қўйишди.

— Худо шифо берсин, иншооллох, тузалиб кетур, — деди Ибн Сино.

— Қулингиз бўлай, мендан қайтмаса худодан қайтсун...

Мўйсафид тинмай уларни дуо қиларди.

— Эртага яна келурмиз, — деди Масихий, чолнинг кўнглини олиб.

Ибн Сино йўл-йўлакай, ҳалиги қорни яраланган йигит ҳақида ўйларкан, бир нарса ёдига тушди. Кўлёмаларни кўраётганда, Маъсумийнинг тиббиётга доир йиғиб қўйган ёзувларига кўзи тушган эди. Ўша варақ-варақ ёзишмалар орасидан хитой қоғозига чизган бир суврат чиқиб қолди, қараса одамники, «Астаффурилло, бу қанақаси, ким чизибдур бунни», деб хайрон бўлди. Сувратнинг тагига «одамнинг ички тузилиши» деб ёзиб қўйибди. Синчковлик билан қараб чиқди, бош миядан тортиб, ички аъзоларнинг қандай жойлашганлигини чизмакаш ўз билганича чизган. Маъсумий негадир бу ҳақда уни хабардор этмабди.

Маили, ҳар ҳолда Маъсумий ўзи билганича ёндошибди, Ибн Синонинг ўйлашича, шогирднинг чизган сув-

ратида ноаниқликлар кўп. Бинобаринг, жигар, буйрак, қизилўнгачнинг жойлашган жойи ногўғри кўрсатилибди.

Одамнинг ички тузилишини кўрсатадиган суврат албатта яратилиши керак, бу ҳақда аллома кўп ўйлаган, режалари бор, аммо масала аниқ-равшан бўлиши учун бирорта мурдани ёриб кўриш албатта зарур, ҳаммасини ўз кўзи билан кўриши шарт. Бундай қилишнинг ҳеч иложи бўлмади, ахир бу куфр иш-да, бунинг устига қалтис, хавфли, мусулмончиликка тўғри келмас, шундоғам Ибн Синони осийга, сеҳргарга чиқариб қўйишган, агар мурдани ёрганини билиб қолишса борми, оломон қилиб юборишади. Ҳозикнинг ғанимлари шундай дақиқанинг келишини пойлаб ётишибди-ку!

Ибн Синонинг қарори битта, бу иш гуноҳ бўлса ҳам, бари бир эртами-кечми қилинади, илм йўлида ҳеч нарсадан тоймайди, гуноҳга ботса ҳам майли. Зеро, «Қонун» устида иш бошлаб юбормоқчи, шунга қадар одам ички аъзоларининг тузилиши ҳақидаги суратни аниқ қилиб олса бўлгани, ўшанда масала янада тўғри ҳал бўлади. Қорни кесилган йигитнинг ички аъзоларини кўрганда, кўп нарса яна аниқ-равшанлашди. Маъсумийнинг хатоларини тузатиш мумкин.

— Устод, мен сизга Маъсумий чизган бир сувратни кўрсатурмен, биргалашиб одамнинг ички аъзолари тузилишини аниқлаб чикурмиз. Шу боисдан жароҳатни тиклаш олдидан йигитнинг ички аъзоларини сизга кўрсатдим.

— Тўғри айтурсиз, аммо ундан қатъи назар, барибир мурдани ёриб кўрсак чакки бўлмас. Мана, миянинг тузилиши ҳам аниқ эрмас... билмайдурмиз.

Ибн Сино ўйланиб қолди.

Хўш, қачон, қандай қилиб, бунинг учун бирор ша роит бўлармикин? Мурдани қайдан топиш керак, уни олиб келадиган ишончли одамлар топилурми, қаерда ёриш керак, бирор киши сезиб қолса нима бўлади? Ҳа, саволлар кўп, жумбоқлар ҳам. Ана шу муаммолар Ибн Синонинг, устози Масихийнинг бошини қотирарди. Лекин бу қалтис, хавфли ишни бажо этмай туриб, тиббиётнинг кўп масалаларини ҳал этиб бўлмас. Инсон деган улур зотнинг саломатлиги йўлида қилинган бу гуноҳни, балки Аллоҳ таолонинг ўзи кечирар. Аллоҳ таоло инсонни мукамал қилиб яратганда унинг вақти-вақти билан дардга чалинишини ҳам биларди-ку?! Шу боис ана шу бандалари учун табибларни, ҳақимларни яратиб қўйган эмасмикин? Демак, Ибн Сино амалга оширмоқчи бўлган хавф-

ли ишга оламини Яратганнинг ўзи ҳам рози бўлса ажаб эмас. Зеро, табибнинг дилига буни балки ўзи солгандир, бўлмаса Ибн Сино шунчалик безовта бўлармиди, эртаю кеч шу ҳақда ўйлармиди!

Шундан кейин бир неча ой ўтди. Бир куни Ибн Сино бомдод намозидан сўнг, энди нонушта қилмоқчи бўлиб турган эди, бир йигит қўлида тугунча ўралган нарса кўтариб кириб келди. Эслай олмади аввалига, кейин таниб қолди, ўша, қорнини ўроқ кесиб кетган йигит. Ранги анча кетиб қолибди, ахир бир ўлимдан қолди-да, агар вақтида етиб борилмаганда, тамом, ёруғ оламдан кўз юмган бўларди. Синчковлаб ўша тикиб қўйган жойини кўрди, ҳартугул яраси яхши битиб кетибди, нима қилса ҳам ёш тан-да.

Табибга миннатдорчилиги чексиз, дилида айтар сўзлари кўп. Агар Ибн Сино бўлмаганда, иш тамом эди. Хаётининг буёғи текинга қолди. Икром билан табибнинг қўллари уни ўпади, яхшилигингизни нима билан қайтарай, агар хоҳласангиз умр бўйи хизматингизни қилай, нима ишни лозим кўрсангиз бажарай, майли, мени ўлимга юборинг, сиз учун ҳаммасига тайёрман, қўлимдан келадигани шу. Менинг давлатим, тиллойим йўқ, бирор мансабим ҳам ҳалол меҳнатим билан сизга хизмат қилай.

— Эътиқодингиз учун сизга офарин, табиб учун беморнинг соғайиб кетиши катта бахтдур агар билсангиз.

Йигит тугунини ечди.

— Мана бул, балхи тут эрур, ҳовлимизда пишиб ётибди. Сизга деб олиб келдим, — деди.

— Мана бу ишингизга қойил, мен балхи тутни беҳад ёктирурмен, Афшонадаги ҳовлимизда ҳам бир туп бор эди.

— Бизда ҳам фақат бир туп бор, баҳор чоғи авжи иликузилди вақтида дармон бўлур, жужукларимиз севиб танаввул қилишур.

— Балхи тутнинг инсон соғлигига фойдаси кўп турур, баҳорда тўйиб есангиз, кўп касаллардан форуғ бўлурсиз, қонни тозалайди, шохтутнинг ҳам фойдаси ортиқдир.

Кўз олдида Ибн Сино тутни мақтаб-мақтаб танаввул этарди. Йигит жуда хурсанд бўлди, чунки олиб келган нарсаси табибга жуда ёқди.

— Энди рухсатингиз билан мен кетай, — деди йигит безовта.

— Ўтиринг, бирга нонушта қилурмиз, — деди табиб.

— Йўқ, шошиб турибмен, қишлоғимизда бир соқов бўлур эрди, ғариб, ҳеч кими йўқ, ҳамманинг хизматини бажариб юрур эрди, шу бугун эрталаб тўсатдан чайласида ўлиб қолибдур.

— Дафн этишганми? — деб сўради Ибн Сино қизиқсиниб.

— Хали ҳеч кимнинг хабари йўқ, келаётганда кўриб қолдим.

Ибн Синонинг ҳаёлидан бир фикр ярқ этиб ўтди. Йигитга синовчан тикилди. Яхши бир фурсат, имконият. Бу худонинг менга қилгон инояти.

— Ҳеч ким билмайди дегин, шундайми?

— Худо ҳақи, рост айтурман, уни кўмиш керак, ўзим ҳам билмайман хали на қилишни.

— Бўлмаса, бундай, гап шу ерда, иккимиз ўртамизда қолсун. Биз тезда ортингдан етиб борурмиз. Шарт шундай, ҳеч кимга айтмайсен! Биз мурдани кўриб, ўзимиз кафанлаб, дафн этурмиз. Тушундингми?

— Ҳа, ёшулли, биздан қайтмаса худодан қайтсун. Сиз кўп савоб ишлар қилурсиз бева-бечораларга.

— Ҳеч кимга хабар этмайсан?

— Чурқ этмаймен, ёшулли.

— Бўлмаса уйинг ёнида кутиб тур, тезда етиб борурмиз, фақат бир ўзинг бўл!

— Гап битга, ёшулли!

Ибн Сино ҳамма тараддудларни қилиб бўлгач, тўппатўғри Масихийнинг уйига борса, устоз энди кетмоқчи бўлиб турган экан. Ҳамма гапни босиқлик билан Масихийга тушунтирди.

Улар икковлашиб ҳеч ким юрмайдиган пастқам ёлғизоёқ йўллардан боришарди, худди ўғирликка кетаётгандай. Жуда қулай фурсат, тагин ёппа-ёрур кунда, кимсасиз жойда. Алоҳида чайла, ўлган йигитнинг ҳеч кими йўқ. Бунинг устига хабар берган йигит ишончли, махсус тайёрлик кўрилганда ҳам бунақаси бўлмайди. Ибн Сино айтгандек, бу Аллоҳнинг инояти бўлди, орзулари, истаги Худога бориб етди табибнинг.

Хартугил йўл юзасида Абсалом бетоқатлик билан кутиб турган экан. Зийрак йигит уларни кўриши билан, орқамдан келаберинглар, дегандек қишлоқ чеккаси томон ҳеч нарса билмагандек кетаберди.

Қамишдан қилинган чайла. Ерга эски шолча, бир чеккага пўстак ташлаб қўйибди. Жундан қилинган битта болишу қуроқ кўрпа. Сопол идиш-товоқлар, эски, чети

учган сопол лаганда қандайдир қуюқ овқатнинг қолгани. Лаган чеккасида бурда нон қолибди. Афтидан, соқов йигит кеча кечқурун ана шу таомни танавул этган бўлса керак.

Ибн Сино мурданинг нафасига ойна тутиб кўрди. Кейин томирини ушлаб туриб, очилиб қолган кўзларини қўли билан юмиб қўйди. Кейин фотиҳага қўл очди, жойи жаннатда бўлсин, деб Абсаломга юзланди:

— Мана бу ақчани ол!

Абсалом ҳайрон бўлиб юзланди.

— Қабрни тайёрлаб туринглар, — деди табиб.

Кетмоқчи бўлиб турганди:

— Ўзинг ҳам гўрковга ёрдамлаш, биз барча расм-русмлар билан ўликни ювиб, кафанлаймиз, — деди Ибн Сино.

Ерга чойшаб солиб ўликни чалқанча ётқизишди. Хамма нарса хамирдан қил суғургандек... Бир неча дақиқалар ичида барча зарур ишлар бажарилди.

Хоразм диёрида биринчи марта инсон мурдаси тўла текширувдан ўтказилди.

* * *

Хамма жойда хўроз бирдай кичкиради, турмушнинг тарзи шу. Хоразмдек ўлканинг ҳам бошқа мамлакатлардагидек ўз ибратлари, муаммолари, яхши ва мунофиқ одамлари бор. Гурганжда мана шунча йиллар давомида Ибн Синога нисбатан қилинган иззат-икром ва иноят саройдаги баъзи ақраболарнинг ғашига текканлиги ҳақ гап. Хаммадан аввал қозикалон, гўё бухоролик файласуф, унинг жинига ёқмаган эмиш, ташрифидан сўнг саройдаги муҳит бошқача бўлиб қолган эмиш. Унинг сеҳрли илми-ҳикмати мусулмонларни йўлдан оздирур, дебди бир фақиҳ. Шоҳнинг жияни Абу Наср Ироқ ҳам дастлаб Ибн Синога жуда ўзини яқин тутиб, меҳрибонликлар кўрсатди, ҳатто ўз хонадонидан жой бермоқчи бўлди-ю, кейин негадир фикри ўзгариб қолди. Шундай катта олим, илм дунёси атоқли вакилининг Ибн Синога бошқачароқ кўз билан қараётганлиги ажабланарли бир ҳолат эди. Бундай бўлишини Ибн Сино ўйламаган, ҳатто хаёлига ҳам келтирмаган. Анжуман йиғинида Ибн Синонинг ўзини ниҳоятда эркин тутиши, кўп масалаларда ҳозиржавоблиги, фикрининг теранлиги, ҳар ҳолда Абу Наср Ироқдек обрў-эътиборли алломани иккинчи даражали ҳолатга тушириб қўйганди. Бўлмаса ўз шогирди Беруний ҳам

кўп масалаларда устоздан ўтиб кетганини Ироқ тан олиб, унга нисбатан ҳеч қачон гашлик қилмади, аммо Ибн Синога келганда негадир бағрини кенг қиллолмади.

Боз устига шоҳ Маъмун, қолаберса вазири аъзам бухоролик алломага катта икром кўрсатиб яхшигина маош тайинлашди, кейин минг динор совға қилишди, устига заррин тўнлар ёпиб навозишлар кўрсатишди, буларнинг ҳаммаси Ибн Синонинг обрў-эътиборини ошириб юбордики, бундан Абу Наср Ироқ ва унинг атрофидаги ҳамфикрлари хурсанд бўлишмади. Бунинг устига Ибн Синонинг келганлиги, шунчалик обрў билан кутиб олинганлиги бутун Гурганжга ёйилган, ҳамманинг оғзида шу гап, нима дерсизки, энг катта ҳақим Хоразмга келибдир, ҳар қандай касални бир кўришда тузатиб юборар эмиш, унинг кўзида бир нарсаси бор экан, бирпасда одамни сеҳрлаб кўярмиш...

Ибн Синонинг Маъмун билан муносабатлари ҳам жуда илиқ ва самимий. Шоҳ Ибн Синога меҳри тушиб, фикри кенг ва теран бу аллома билан соатлаб суҳбат этишга тайёр. Ахир, Ибн Сино билан бир суҳбат курган одам унинг ёнидан кетмайди. Табибнинг суҳбати ширин, мазмунли, ҳар қандай кишини ҳам бирпасда ўзига ром қилур. Кўзида сеҳри бор, деганлари бажки шу бўлса керак. Агарда аҳвол шундай кетаберса, Ибн Сино бора-бора шоҳга яқин маслаҳатчи бўлиб қолиши, ҳатто шахсий табибликни эгаллаб олиши мумкин. Ахир, Бухоро амири Нух ибн Мансур ҳам Ҳусайн билан дўстлашиб, ҳатто ҳарамига ҳам олиб кирадиган даражага етди-ку. Буни Абу Наср Ироқ эшитган, барчасидан хабари бор. Мана энди, Хоразмга келиб шоҳ Маъмунни ҳам бошини айлантирмоқда, ҳа, ростга ўхшайди, Ибн Синода қандайдир сеҳргарликми, жодугарликми, ҳар ҳолда бир сир-асрори бор, халқ унинг ҳақидаги афсоналарни бежиз тўқимаган.

Ибн Сино Гурганжга келгандан бери Беруний билан бирга. Бирга неча бор унинг хонадонида ҳам бўлди. Тонготар суҳбатлар қуришди. Ибн Сино кўз ўнгида Беруний янги замоннинг алломаси, унинг қарашлари кўп олимлардан бошқача, юлдузшунослик ишлари хусусида, расадхона ҳақида, Қуёш тожининг авжи ҳақидаги Берунийнинг ишлари Ибн Синони ғоят қизиқтирарди.

Бир учрашувда Беруний Қуёш тожининг авжи хусусида ўз кузатишларини сўзлаб берди. Осмон экваторига Қуёш эклиптикаси оғишининг катталигини, узунлигини аниқлашдаги ишлар узоқ мунозарага сабаб бўлди.

— Ана шу оғиш, сизнингча, рақамга кўчирсак, қанчага борур, аниқ бир сўз айта олурмисиз? — деди Ибн Сино.

— 23⁰ — 34¹, — деди ал-Беруний.

— Сиз Қуёш оғиши узоқлигини аниқлашда Юнон ва Шарқдаги бошқа илмдорлардан анча олдинга ўтиб кетибдурсиз, — деди Ибн Сино алломага тан бергандай.

— Мен сизга йўлингиз тушиб қолса расадхонамизда турган она еримизнинг кўринишини ифода этувчи куррани кўрсатурмен, шогирдларим бирлан бирга ясадик уни. Ҳа, бу биринчи бор қилгон ибратомуз ишимиздир.

— Агар олиб борсангиз, бошим кўкларга етгай, мени шод этган бўлурсиз.

— Сиз не деб ўйлайсиз, менинг наздимда, билишнинг асоси билимларимиз манбаи бўлмиш инсондаги сезги аъзолари орқали олинган билимлардир, — деди Беруний бошқа мавзуга ўтиб.

— Менинг ҳам фикрим шунга яқин, инсон билимлари мавжуд нарсаларни билиш ёрдамида вужудга келгай. Ўзингиз танангизга бир ўйлаб кўринг-а, ахир билиш ҳисси тушунчалар орқали фикр этишдан ташкил топгай. Мана, олайлик, кишидаги сезиш шундай таъсирки, улар асли бизнинг ҳисларимизда вужудга келгай.

Ибн Сино сўзларида мантиқ бор эрди, айниқса ўз устози Арасту ҳақида юритган мулоҳазаларида.

— Арасту буюк олим, ўз дўстлари, ўқувчилари билмаган кашфиёт яратди, биз унинг қаршисида бош эгурмиз. Барча илм соҳаларини ўрнига қўйиб тартибга солиб чиқди, ечилмаган кўп муаммоларни ҳал этиб, илм дунёсига маълум қилди, — деди Ибн Сино.

— Бу фикрларингиз тўғри, аммо Арасту, анча хатолардан ҳам холи эмасдир, — деди Беруний хозикнинг сўзларини бўлиб.

— Ижодий фикр юритган олим, албатта камчилик қилур, мен ҳам шу хатолардан холи эмасдурмен. Осмон ва Олам ҳақидаги мулоҳазаларингиз ёдимда турибдур. Арастунинг шогирдлари устозининг кучли таъсиридан чиқа олмай, унга ҳурмат юзасидан нотўғри қарашларни ҳам кўр-кўрона қувватладилар, камина қулингиз ҳам.

— Сиз, ҳар ҳолда, бу соҳада Арастуга ҳурматингиз юзасидан унинг қарашларига анча янгиликлар қўшдингиз, рисоаларингизда ана шу сезилиб турур, масалан «Ҳикматул Машриқийн»да, — деди Беруний. Ўшанда суҳбатга берилиб кетиб, алламаҳалгача ўтиришди. Шу-

лар билан банд бўлиб, бир-бирлари билан тўйиб, сўзлаша олмай юрган икки аллома анча масалалар бўйинча бир фикрга келишиб, нуктаи назарлар аниқланди. Шу боис бир неча кун саройга ҳам боришмади.

Бугун яна Мажлиси уламо тўпланур, Абу Наср Ироқ айтди буни Берунийга. Кечкурун шогирдларидан бирини юборибдир, хабар қилибдур. Риёзат ва юлдузшунослик масалалари юзасидан мунозара, мусохаба бўлур экан, мулоқотга эътиборли зотларни чорлабдилар, қизиқ тортишувлар бўлур, мавзуни ҳам Абу Наср Ироқнинг ўзи белгилаган. Яна гап шундаки, мажлис аслида кейинроқ ўтказилиши мўлжалланган эди, вазир Абу ас-Саҳлий ҳам шу фикрда эдилар, аммо Абу Наср Ироқ шохнинг хузурига кириб, гапдан-гап чиқиб, ҳамма масалаларни келишиб кўйибди. Шундан сўнг вазири аъзам ҳам бу ишга аралашмади-кўйдилар. Лекин кўнглида Абу Наср Ироқнинг ўзбошимчалигидан бироз хафа бўлгандек эди. Бу гаплар бутун шаҳарга маълум бўлибди. Хамманинг оғзида шу гап. Мунозаранинг мавзуи ҳам хаммани қизиқтирарди, киришга ишқибоз, қизиққанларнинг сон-саноғи йўқ, айниқса мадрасада ўқиб, таҳсил кўраётган муллаваччалар, ахир улар Беруний, Масихий, Ироқ, Ибн Сино ва бошқа алломаларнинг рисоаларини ўқиб, ўрганишган. Ҳар ҳолда бўлажак анжуман анча қизиқ ўтарди. Аммо...

Аммоси шундаки, дунё тасодифлар, хангомаларга, воқеаларга бой, бугун бундай эди, эртасига бошқача бўлиб қолур, ўйлаган нарсанг, киладиган ишинг рўёбга чиқмай, хаёлингга ҳам келмаган ишлар бўлиб кетади. Ибн Сино амир Нух Мансур саройида хизматда эди, замонанинг зайли билан амир ҳам, унинг аркони давлати ҳам йўқ энди, янги ҳокимият, янги одамлар. Ҳеч ўйламагани, Бухородан бош олиб кетаман деб, шароит шундай, замон тақозоси бу! Дунёнинг ўзгариши, ҳокимларнинг алмашиниши натижасида одамлар тақдирлари ўзгаради. Кеча гуллаб-яшнаб, ярқираб турган нарса бугун кулга, алломалар фақирга, хасдан ҳам хор кимсага айланди. Тантаналар, тўйлар — азага, дилхушликлар — ғам-андухга!.. Битта Ибн Сино эмас, бу воқеалар қанча-қанча одамларнинг тақдирига таъсир этди, уйсиз, жойсиз, бошпанасиз қолганлар, оламдан кўз юмиб кетганлар қанча? Ҳа, бунақа вақтда энг катта, ҳурматли одамлар кичкинагина бўлиб қолади, энг эътиборсиз инсонга айланади-ю, хор бўлиб юрганлар, азиз ва ҳурматли инсонга айланади, эътибор қозонади.

Мана, бугун мажлис аҳллари жамулжам бўлишган, бироз дақиқалардан сўнг илму уламоларнинг мунозараси бошланар. Фақат бир неча дақиқа қолган, холос...

Фазнадан чопар келибди, бу гап тезлик билан тарқалди... Кимсан оламни титратиб турган ҳокими мутлоқ Султон Маҳмуддан. Хоразмшоҳ салтанатида танг бир вазият. Нима гап ўзи, нега келибдир шундан-шунга, бир гап бўлмаса, бекорга келармиди, Султон Маҳмуд унақанги анойилардан эмас, тагин келган одам ким денг, Хўжа Хусайн Али Миқойил, султоннинг энг ишончли кишиси, ушлаган жойини узиб оладиган, подшоликка тегишли муҳим юмушлар кўпинча шу одамга топширилади.

Шоҳ Маъмурнинг руҳияти бу таширфдан тушиб кетди, руҳсат бериб юборди бу кунги йиғинга келган барча уламою фузалоларга. Зарур одамларни олиб қолди. Зеро, Миқойилни билар эди, унинг оёғи етган жойда кўп офатлар юз беради, султоннинг юришларида бу зотнинг қилгон номаъкулчиликларининг чеки йўқ.

Миқойил эшик ёнида турганларга салом бермай, тўппа-тўғри шоҳ ҳузурига худди ўкдек кириб кетди. Бўйи баланд, жуссаси бақувват, қарашлари кескин, ўта кибр одамга ўхшар, соч-соқоллари ҳали қоп-қора, битта ҳам оқи йўқ, ёши ўттизлар чамасида. Кўриниши салобатли, бошида ҳаворанг салла, эғнида қоп-қора сарпўш. Заррин камарига кумуш қинли шамшир осиб олибди. Хуллас, унинг бутун тузилиши, вазоҳати давлат кишисига хос, фақат шунга яратилгандай.

Миқойил шоҳга таъзим қилди-ю, қўлидаги мактубни одоб билан унга топширди:

— Улуғ подшоҳимиз, барча Хуросон мулкининг амири, Ислом таянчи Султон Маҳмуд Ғазнавий ҳазрати олийлари сизга ўз саломларини йўллаб, ушбу мактубни топширишни менга ишонганлар...

Миқойил мактубни бергач шоҳга, кейин вазирига савол назари билан қараб турар, афтидан, унга ҳозирнинг ўзидаёқ жавоб олмоқчидек.

Шоҳ Маъмурнинг Султон Маҳмуд билан алоқаси ҳар ҳолда ёмон эмасди, саройдаги йиғинларда, учрашувларда султон ҳақида ҳамиша илиқ гаплар сўзлар, дўстона, самимий алоқаларни сақлаб туришга интиларди:

Маъмур мактубни ўпиб, кейин Абу Саҳлийга узатди. Вазир аъзам хатни қироат билан ўқий кетди. Мактубнинг бошланишидаги Хоразм шоҳини улуғлайдиган, кейин Султон Маҳмуднинг барча лавозим, даражаларини

кўрсатиб мактайдиган қисмларини зўр виқор билан ўқиб тугаллагач, кейин асосий масалага ўтди, мазмуни шундай эдики, яъни: «Бизга маълум бўлишича, Хоразмшоҳ хизматида илмнинг турли соҳалари бўйинча тенги йўқ алломалар йиғилишибдур. Уларким Абу Наср ибн Ирок, Абу Саҳл Масихий, Абул Хайр Хаммор, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино... ва ушбуларни сиздан саройимизга юборишингизни сўраймиз, зеро, улар бунда бизга хизмат қилишни ўзлари учун шараф деб билишади ва биз ҳам уларнинг илм ва санъатларидан баҳраманд бўлғумиздир. Буни биз Хоразм шоҳидан сўрайдурмиз», дейилибдур, кейин имзо чекилган.

Хоразм шоҳи учун бу кутилмаган воқеа эди. Ўз ташаббуси билан ташкил этилган олимлар анжумани оқибат-натижада бошига ташвиш келтирди. Шоҳ бўлса аксинча ўйлабди. Қизиқ бўлди, ўз доврўғи, шухратини оширган бу уламолар мажлисининг ишлари албатта султон Маҳмуд кулоғига етиб боргач, натижаси нохушлик келтиради, деб ўйламаганди. Бу ишда мунофиқларнинг «хизмати» бор бўлса керак, кимдир етказган, кейин султонга нечунқим алам қилган, нега улар Хоразмшоҳ хузурида бўлиши керак эркан, ахир кимсан — менким, Султон Маҳмуд, оламини титратиб турган жаҳонгир бўлсаму, Хоразмшоҳга ким қўйибдур уламолар мажлисини?

Шоҳ Маъмун вазирига қаради-да, мулойимлик билан деди:

— Миқойил жанобларига яхши илтифотлар кўрсатилсун, саройдаги энг яхши хоналар элчи жанобларининг ихтиёрига ажратилсун.

— Жаҳонафрўз* Султон Маҳмуднинг хўжаста** илтижоларини бажонидил бажарурмиз, рухсатингиз бирлан биз ана шу алломалар бирлан сўзлашиб, албатта Фазнага Султон Маҳмуд ҳазрати олийлари хузурларига юбориш шарафига муяссар бўлурмиз, — деди.

Миқойил қўлини кўксига қўйиб:

— Султон Маҳмуд сизнинг бу мунқод*** илтифотингизни унутмайдурлар, бунга мен шоҳиддурмен, яна сиз ҳазрат олийларига шуни ҳам айтиб қўяйким, бундан борган алломаларга уй-жой берилур, катта маошлар тайинланур, мукофотлар берилур, Исломнинг таянчи сул-

* Жаҳонафрўз — оламга нур берувчи.

** Хўжаста — қутлуғ.

*** Мунқод — итоатқўй.

тон сохибкирон шуни билдиришни ҳам менга топшириб эрдилар, — деди.

Миқойил чиқиб кетди.

Шоҳ Маъмун хаёлга чўмганча ўтирар, унингча шу дакикадан бошлаб гўё салтанатдан путур кетгандек, тагидаги тахтни тебранаётгандек сезди. Ҳамма хизматлари, маърифатли ишлари зое кетди. Шундай улуг алломалар энди уни тарк этиб, султон хузурига кетишади, режалари поймол бўлди, сарой хувиллаб қолади, файзи кетиб. Буни юраги сезиб, билиб турибди, аммо бу Султон Маҳмуднинг биринчи бошлаган иши, ҳали яна қандай нағмалар кўрсатаркин? Унга ишониб бўлармикин, бугун Мажлис уламони йўқотди, эртага яна нималарга чағ солур, балки ҳали тахтни ҳам бўшатиб қўй деса-чи? Ундан ҳамма нарсани кутса бўлади...

Абу Саҳлий қайтиб кириб, шоҳга ҳаммаси жойида, дегандек қуллуқ қилди, аммо унинг ҳам руҳи тушган, хафа кўринар, шоҳ билан сўзлашяпти-ю, хаёли қочган, юзларида тушқунлик. Шоҳ вазирини бу аҳволда ҳеч қачон кўрмаган, балки анави чопар бирор совуқроқ гап айтгани-ё, бўлмаса нега шундай тутар ўзини.

Миқойил ҳонага киргач, шоҳ хазинасидаги бойликлар ҳақида вазирдан маълумот сўради, кейин Абу Саҳлийга: бизга маълум бўлишича, отангдан катта мерос қолгон эркан, Султон Маҳмуднинг харажатлари катта, ўзинг яхши билурсен, ул он ҳазратлари Исломининг ўткир шамшири эрурлар, лашкарлари беҳисоб турур, сен ҳам бир мўмин мусулмон сифатида дин йўлига ўз дунёингдан маълум қисмини ажратмоғинг даркор, султон бу яхшиликларинг эвазига мукофотлар бергай, ҳали Илом туғи остинда катта ишлар бўлур, султон сохибкирон кўп мамлакатларни забт этгайлар, шунда сенга ҳам катта лавозимлар теккай агар билсанг, Султон Маҳмуд номидан айтурмен бу сўзларни, ўйлайманки сир сақлай билсанг керак, ҳатто шохингга ҳам айтма менинг деганларимни деди. Миқойил ҳеч тортинмай, кўркмай гапирарди. Вазир ҳайрон, шоҳга айтса бўлмас, айтмай деса ҳам, золимнинг шамшири теппа-сида ярқираб турибди, эҳ-е, не кунларга қолди ўзи...

— Мехмон хурсанд бўлдиму? — сўради шоҳ.

— Боши кўкларга етди ҳазратларининг илтифотидан, султонга бориб айтурмен, деб оғзидан бол сачрайду...

— Кесатурсанму, ё?..

— Бўлган гап шу!.. — деди вазир ёлгон сўзлаётганидан виждони қийналиб.

— Бўлмаса Мажлиси уламо аъзоларин таклиф этинг, улар шул ерда бўлсалар керак, — деди шох.

Бир дақиқа ўтмасдан алломалар йиғилишди. Ҳаммаларининг қулоғи шохда, не гаплар бор деб. Султон Маҳмуднинг элчиси нима хабар олиб келган, яхшиликми ё нохуш хабарми? Ибн Сино билади, ҳаммасини тушуниб турибди, ҳар ҳолда яхши гап бўлмаса керак, бугун кечаси билан алоқ-чалок тушлар кўриб чиққан эди, Бухорода юрган эмиш, негадир амир Нуҳ ибн Мансур ҳузурда кўрди ўзини, табибга қарамас, гаплашгиси келмас эмиш, Ибн Сино касалликдан форуг этиб тузатиб юборган канизак келиб Ҳусайнга: бу ердан тезроқ кетинг, дермиш... Уйғониб кетса туши, тонг отгунча ухламади шундан кейин. Шу боис боши гаранг. Бугун саройга келаётганида кўрган тушининг таъбири нима бўлади, бир гап бўлса керак, деб ўйлаган эди, лекин тушини ҳеч кимга айтмади. Ҳаммаси инсон сезгилари билан боғлиқ, инсон руҳи кўп нарсани сезади, оддиндан хабар қилур...

Хоразмшоҳ Мажлиси уламога бўлган гапларнинг барчасини бирма-бир сўзлаб берди, кейин Султон Маҳмуд юборган мактуб билан алломаларни таништирди. Ҳа, нохуш хабар, буларнинг барчаси яхшиликка эмас. Ҳар бирининг хаёлида турли фикр-мулоҳаза, султон ҳузурига бориш керакми, йўқми?

— Минг надоматлар бўлсинким, менга қолса, сиз ҳурматли зотларни юборгим йўқдир, не қилай, ноиложмен, дилим бийрон, ўзингиз мендан ҳам яхши билурсиз, Султон Маҳмуднинг қўли баланд. Хуросонни, Ҳиндистонни ҳам забт этди, энди Ироққа юриш қилмоқчи бўлиб турур, лашкарлари беҳисоб, унга бас келиб бўлмас, тағофилликқа олиб сизларни юбормасам бўлмас... Унинг иродасига бўйсунмаслик ёмон оқибатлар келтирур, хўш, аҳли уламо сизлар не дерсизлар?

— Мен бормасмен, — деди Ибн Сино тўп-тўсатдан.

— Иложим йўқдур, бир қошиқ қонимдан ўтинг, мен ҳам, бундан бошим олиб кетурмен, — деди Масихий.

Шох Маъмун ноилож аҳволда, агар буларнинг барчаси шундай деб туриб олса, менинг ҳолим не кечгай, султон олдида нима деган одам бўлурмен. Буёқда анави султоннинг элчиси икки оёғини бир этикка тикиб кутиб ўтирибдур, мен унга ваъда бериб юбордим, агар боришмаса бошим балога қолур...

— Султон Маҳмуд борганларга икром қилиб катта маош, тухфалар ваъда қилибдир, келган элчи айтди, ҳар

бирингизга катта инъомлар кўрсатилур эркан, — деди Маъмун.

Абу Наср Ироқ деди:

— Биз ўйлаб, маслаҳат бирлан султон хузурига хизматга боришга қарор этдик.

— Сизлар ким?

— Абу Райҳон Беруний, Абул Хайр Ҳаммор ва мен, камина қулингиз ва бошқалар, — деди Абу Наср Ироқ ва Ибн Синога юзланиб:

— Сиз ҳам борсангиз чакки бўлмас эрди, сиздек табибу олим соҳибқиронга зарур, — деди бироз кесатгандай.

— Иложим йўқдир, онам бирлан укам Бухорода қолгонлар, — деди Ибн Сино.

Хоразмшоҳ ўйланиб қолди, энди буёғи қандоқ бўлғай. Ҳар ҳолда кўплари рози бўлишди-ку, шунга ҳам шукрлар бўлсун, агар ҳаммалари бормайман, деб туриб олсалар ёмон иш бўлур эрди. Ибн Сино билан Масихийнинг энди Гурганжда қолиши хавфли. Бунинг иложини қилмоқ, ўйлаб иш тутмоқ даркор. Миқойилнинг қўлидан ҳар қандай иш келур, бормаганларни боғлаб, зўрлаб олиб кетиши ҳам мумкин, унга нима, ёнида навкарлари етарли бўлса, зарур бўлса мендан соқчилар талаб қилиши ҳам мумкин. Султон фармонини бекаму-кўст бажариш учун истаган ишини қилади. Унга султон шундай кенг ҳуқуқ, изн берган. Шунинг учун нима бўлса ҳам Ибн Сино билан Масихийни қайга бўлмасин Гурганждан тезда жўнатиб юбормоқ даркор. Ибн Синонинг кўнглига бир гап келмасмикин, шоҳ мени ҳайдаб юборди деб, йўқ, шароитни ўзи тушуниб турибди.

— Мени афу этгайсиз, дўстлар, маслаҳатим шулким, Ибн Сино бирлан Масихий ҳазратлари агар бормайдиган бўлсалар, тезда Гурганждан чиқиб кетсунлар, ихтиёрни ўзларига берайлик, бўлмаса оқибати ёмон бўлғай, сизларга кўнглимдаги сўзларни очиқ айтдим, фақат гап шу ерда қолсун, — деб қўшиб қўйди Маъмун.

— Улар қайга кетурлар? — сўради вазир.

— Биз маслаҳат килурмиз, фақат вазир ҳазратларидан илтимосимиз шулким, буларга бирорта хидоятли одамни қўшиб бермоқ керак, — деди Беруний.

Мажлис аҳли тарқалишди. Ҳаёт тақозоси билан, энди улар бундан кейин бошқа тўпланишмас. Маърифат ўчоғига зил кетди, донишлар йиғини ўз-ўзидан оғир, машаққатли замонанинг қаҳри, ёвуз қонунлари билан, кодир подшоҳларнинг зуғумли иродаси билан йўқ қилинди. Та-

рихда бундай воқеалар кўп бўлган, маърифат ҳамisha сиқувга, олиниб, тажовузларга учраган, кутубхоналар ёндирилган, расадхоналар бузиб ташланган, катта ақл соҳиблари зиндон қилиниб, дорга осилган, кўхна тарихнинг жонли саҳифалари бу, ёнар дунё қонунлари бу!

Саройда бўлса, Миқойил айш-ишрат билан банд, унга кечаю кундуз хизмат этаётган хизматкорлар, шу ишга мутасаддиларнинг жонига тежкан эди. Арзимаган баҳона топиб жанжал чиқаришга уринар, гўё бу билан роҳатлангандай. Айниқса, май ичиб олгандан кейин яна ҳам бадхўрлик қилиб, бир ёш канизакка оёғини ўпишни талаб этди, аммо канизак бўш келмай: «Сен гулни оёғинг остига олиб тепмоқчимисан, ундан кўра унинг гўзаллигидан, хуш бўйидан баҳраманд бўлсанг-чи, эр киши бўлиб номарднинг ишин қилмагил» деган. Бу гап унинг иззат-нафсига тегиб, қўлидаги шароб тўла пиёлани хизмат қилиб турган хизматкор қулга «йўқол бу ердан» деб отиб, бошини ёрган. Кейин канизакни яланғоч ҳолда «Шу ерда тонг отгунча тик турасан», деб қаршисида тургазиб қўйиб, ўзи ича-ича охири ухлаб қолган.

Миқойил эртаси кунни Ибн Сино билан Масихийнинг кетиб қолганини эшитиб, яна ғазоби қайнаб:

— Наҳотки, ўша жарлани* ушлаб қололмаган бўлсангиз, сўзингизни вожиб эта олмадингизму, шохлигингиз қайда қолди, Султон Маҳмуд соҳибқирон билан ўчакишмоқ не учун керак сизга. Хозир ўша қорағўрнинг* ортидан қувиб, боғлаб олиб келишсун! — деди ғазабини тўкиб.

— Уларнинг қайға кетганлари маълум эмасдур, Мағрибга кетдиму, Маширикқами, билмайдурмиз. Қувишдан ҳам фойда йўқдур, — деди Беруний босиқлик билан.

— Мана, бизлар Султон Маҳмуд саройларида бажонидил хизмат этурмиз, Ибн Сино ҳали ёшдир, ҳали қилғон ишига пушаймон бўлиб ўзи қайтиб келур, — деди Ҳаммор Берунийни қувватлаб.

Вазир Абу Саҳлий ҳам Миқойилни ғазабидан тушириш учун:

— Мен айтмасангиз ҳам шох ҳазрат олийларининг фармонлари билан бир неча суворийларни улар ортидан юборганмен, етиб олсалар, бу ерга келтирурлар, — деб қўйди.

* Жарла — сеҳргар.

** Қорағўр — гўрсўхта.

Миқойил бироз ўзига келиб; тинчиди, лекин:

— Султон Маҳмуд бизнинг таянчимиздурлар, кимки ул ҳазрат олийларига бўйин эгмай муртадлик йўлига ўтур, Аллоҳнинг вазабига учрар. Ибн Синони ер остинга кириб кетса ҳам, осмонга чиқиб олса ҳам топуرمىз, сохибқироннинг қўли ҳамма ерга етур!..

Миқойилнинг келишдан асл мақсади, ҳаммадан ҳам Ибн Синони олиб кетиш, афтидан, Султон Маҳмуд уни Хоразмга юборишдан кўзлагани шу эди. Бунинг учун султоннинг элчиси эшитадиганини эштади. Аммо Султон Маҳмуд Ибн Синонинг бу қилмиши, менсимаслигини ҳеч қачон кечирмас, буни шоҳ ҳам, вазир ҳам, Беруний, алломалар билиб туришибди. Ахир, подишоҳлар билан олишиб бўладими, унинг қўл остида яшаганиндан кейин ҳар боб билан, истаган йўл билан топиб, жазосини берур.

* * *

Тақдир экан, ини бузилган қушдек сарсон, қайга борарини билмайди. Қисматига тушгани — чўлларда хору зор азоб чекиш, не ёмонлик қилган экан, ёзуғу гуноҳлари кўпмикан ё Тангри олдида. Эзгин-эзгин фикрлар хаёлида чарх урмоқда. Қани энди, бир осойишта, тинчгина жой бўлсаю, фикр-ўйларини бафуржа қоғозга туширса. Ёзганлари қаерларда қолиб кетмади, кўплари изсиз йўқолди...

Йўлга отланиш керак, иложи бўлса шу дамнинг ўзида, кейин кеч бўлиши мумкин, тақдири хавф остида, акс холда!.. Тагин қай савдолар тушар бошига? Устози Масихий унга ҳамроҳ бўлур, Беруний ҳам шуни истади, олис, машаққатли йўлга ёлғиз ўзини юборгиси келмади. «Журжонга, амир Қобус ҳузурига борурсиз, мактуб битиб берурмен», деди-да сўнгра: «Сизни албатта эъзоз бирлан кутиб олгай», деб қўшиб қўйди.

Вазир Абу Саҳлий йўлни яхши биладирган ҳидоятли бошловчи юборибди, бундай иноятдан Ибн Сино жуда хурсанд бўлди. Масихий ҳам йўлдан адашиб қолмасак эрди, деб кўнгли ғаш бўлиб турганди.

Сафар учун зарур бўлган барча нарсалар олинди, емак-ичмак, кийим-бош дегандек. Туялар ҳам тайёр, баъзи майда-чуйда юмушларгина қолди, холос. Ҳаммадан бурун Маҳмудга хат ёзди, бу албатта зарур эди. У тик этса эшикка қараб кутиб ўтирган бўлса керак, Гурганжга чақирмоқчи эди... «Маълум сабабларга кўра, Хоразмдан ҳам жўнаб кетдим, бу Аллоҳнинг иродаси эркан, ман-

зилга эсон-омон етиб олсам, хабар қилурмен, онамдан бохабар бўлғил, сен билан мен ул улур зот олдинда умрбод қарздордурмиз, шуни унутма, жигаргўшам...»

Фаррух вазир Абу Сахлий хизматида қолди, энди у беш йил давомида ёзув-чизувларни анча ўрганиб, Ибн Сино мактабини ўтади, мустақил ўқир, мутолаа қилар, боз устига дастхати ҳам чиройли. Ибн Сино ўзи билан олиб кетмоқчи эди-ю, лекин... Ха, Фаррух хоразмлик бир қизга уйланиб олди, энди усиз кетолмайди, ота-оналари бўлса қизини Гурганждан бир қадам ҳам чиқаришга кўнгли йўқ. Бас шундай бўлгач, Ибн Сино яхшилик қилгандан кейин охиригача қилмоқ керак деб, шоғирдининг қолишига рози бўлди.

— Кулағу* анча зийрак ўғлон, иншоолох, эсон-омон етиб олурсизлар, — деди Беруний.

— Хирфаси** шул унинг, Қорақумдан кўп ўтган, эшитганим бордур, — деди Масихий Ибн Синога далда бериб.

Ибн Сино билан Беруний хайрлашишди, биринчи бор Жайхун соҳилида қандай илиқлик билан кўришишган бўлса, худди ўшандай самимий хайр-хўш қилишди.

— Тансиқ дийдорни ҳам меҳрибон Тангрим кўп кўрмиш бизга, — деди Беруний маъюслик билан.

— Қандай унутилмас кунлар эди, хай-хуй дегунча шунча йил ўтиб кетибдур, энди яна дийдорлашмоқ насиб этармикин бизга?

— Мени маъзур тутгайсиз, орамиздан аччиқ-чучук гаплар ўтган бўлса...

— Сиз ҳам мени деб анча азият чекдингиз... Кечиринг!.. — деди Ибн Сино.

— Йўқ, ундай демангиз, сиз бирлан ўтган кунларим бир умр хотирамда қолур.

— Вазир аъзамга кўп раҳматларимни айтурсиз, мендан қайтмаса худодан қайтур, қилғон яхшиликларин унутмасмен.

— Хайр, биродарим, сизларни Баҳромга, Баҳромни эрса худога топширдим, — деди Беруний улар билан хайрлашаркан.

Тушдан кейин жўнаб кетишди.

Тагин машаққатли йўл, хайҳотдек чўллар... Қорақум... худди ўлик тандек ястаниб ётибди, поёни йўқдек,

* *Кулағу* — йўл бошловчи.

** *Хирфаси* — касб, хунар.

юрабериб-юрабериб зерикиб кетасан, бир хил кўриниш, бир хил манзара, кундузи кўзни қамаштиради, тунлар эса зулматдек. Қанчадан-қанча одамлар унинг қум тепалари ичра кўмилиб дунёдан кўз юмдилар, кузғунларга, турли газандаларга, йиртқичларга ем бўлишди. Ваҳший, одамхўр, лекин барибир шундай бўлса ҳам, сахро барибир одамзот учун ҳаёт ва нажот йўли бўлиб қолаберади.

Туялар гўё сувсиз бир уммонда сузиб чайқалиб бо-раётган кемаларга ўхшайди. Уларга қараб туриб, худо-йим бу махлукларни чўл учун яратган экан, деб ўйлай-сан, ҳам ажабланасан. Ҳали яна икки чўлни босиб ўтмоқ керак. Бошланади йўл азоби, чўл азоби, гўр азоби, тур-фа азоблар. Ҳали не савдолар кечар экан бу бошлардан. Улар одатдаги карвон йўлларида бормаслар, бошловчи биледи қайдан юришни. Мана қаранг, Зангиғуз дашти, ҳеч вақо йўқ, жониворлар ҳам кочиб кетган бу дўзах макондан.

Ҳам юлдузшунос, ҳам табиб аллома Абу Саҳл Маси-хийнинг қўлида юлдузларга қараб белгиланган қудуқ-лар харитаси бор. Уларнинг тарҳини ўзи туширган. Қайда қудуқ борлигини юлдузлар жойлашишига қараб билиб олади.

Нихоят, Дарвози дашти ҳам бошланди, сувсиз, қаҳ-рабодек қотиб ётибди. Атроф-теварақда сўнгсиз сароб жимирлайди. Ўчакишгандай, куёш шу қадар киздира-яптики, бардошли туялар ҳам ҳолсизланиб қолди. Ол-динда бузилиб, дардарак бўлиб кетган қандайдир кар-вонсарой кўринади, балки саробдир... Йўқ, ҳақиқий карвонсарой, эгасиз. Йўловчилар кўзидан ёш чиқиб кетди, туялар ҳам қадамни илдамлаштириб қолишди бир нарсани сезгандек. Анчадан бери одам оёғи тегма-ган, ташландиқ жой. Шундай бўлса ҳам бир чеккаси-да жон сақлайдиган жой бор, гир-гир шамол. Олтин-дан сарой бўлса ҳам Ибн Сино мана шу харобага ал-машмасди шу дамда. Шунақаям роҳатихонки, бирпас-да пинакка кетди. Туялар ҳам бошларини сояга олиб маза қилгандай кавшанишади. Жониворлар пишиллаб ҳордиқ чиқаряпти. Қирқ кунга қадар сув ичмай юрар эмиш туя зоти деганлари беҳуда эркан, мана икки кун йўл босишди, ҳар қанча суғоришса ҳам қудуқдан нари кетмасди жониворлар.

Тиникиб бироз бўлса ҳам маза қилиб олишди йўлов-чилар ҳар қалай. Туялар ҳам. Чошгоҳдан сўнг иссиқ қайтгач, яна манзил истаб йўлга тушишди. Йўл узок

ҳали, ўзлари билишмайди яна қанча юриш керак, бу чўл қурғур худди борган сайин чўзилиб кетаётгандай.

Чўлга окшом чўкди, юлдузлар чамани ичра яшнаб кўринаётган ой ўроғи хайхотдек чўлни ёритмоқчию, аммо начора... Бироз иссиқ бўшашди, қоронғилик борган сари қуюқлашиб, чўл сокинлик қўйнига чўккандай туюлади.

Ногаҳон само узра бир ёруғ нарса лип-лип қилиб, гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай учиб кела бошлади. Йўловчилар хайратда: нима экан деб.

— Вой, анави ёруғ нарса нима эркан? — деди Баҳром таажжубда.

— Чиндан ҳам қизик, ажабо, думли юлдузму ё бирор осмон жисмиму? — сўради Масихий Ибн Синога юзланиб.

— Фикрингизда жон бордур. Ахтар деса ўхшамас, думли юлдузга ҳам, — деди устозга юзланиб Ибн Сино. — Қадим Шарқ алломаларининг рисоаларида баъзи қизик маълумотларни ўқиганим бор. Эслайсизму, устод, хиндуларнинг «Маҳабҳорат»ида айтилишича, бошқа сайёралардан учиб келган самовий ёруғ жисмлар осмонда симоб ёрдамида учиб, ўзидан чиқарган кучли шамол қуввати билан ҳаракат қилур эрмиш. Бундай маълумот Булутарҳнинг битикларида ҳам учрайди. Ана, кўринг, чамамда, бир неча дақиқадан бери учиб юрар, аммо осмон жисмларига ўхшамас, бошқачароқ...

— Ла илоҳа иллоллоху Муҳаммадур расуллulloх. Эй худо, ўзинг паноҳингда асра, — деди уларнинг суҳбатларини эътибор билан эшитиб турган Баҳром.

Ибн Сино давом этди:

— Хоразмда бизлар мавлоно Беруний бирлан янги бир асбоб ихтиро қилган эрдик, ўша орқали Ой ҳаракати жадвалини аниқламоқчи бўлдик, афсус, минг афсуслар бўлсинким, бунга муяссар бўла олмадик. Табиат, бу бир мўъжиза! — Қуёш, Ой, юлдузлар, она замин. Ўйлаб қарасангиз, улар бир муқаддас қонуният асосига қурилгандай. Фасллар кетидан фаслларнинг келиши, сокин кечадан сўнг ёруғ кундузнинг бўлиши азалий ва абадий бир қонуниятдирким, оламни шунчалик интизом, тadbиркорлик билан бошқарилишига ақл бовар қилмас. Ҳар бир дақиқа, ҳар бир кун, ой, йил ҳисоб-китобда. Қуёшнинг чиқиши, ботиши, фаслларга қараб ўзгариб туради. Локин бу ўзгаришлар абадиёт қонуниятига бўйсунди. Ким, бу мўъжиза оламни шунчалик ақл-идрок билан азалий қонуният асосига қур-

ган, яратган?! Унинг яратувчиси яккаю-ягона Аллох, у ҳамма нарсага қодир, нозир!

Шу вақт ҳеч қутилмаганда осмону фалакни қора қуюн қоплаб, чўл зимистонга айланди, одамлар ҳам, туялар ҳам кўринмас эди. Туялардан бири негадир ғалати ноҳуш овоз чиқариб бўкириб юборди. Ваҳима, бетинч, кучли шамол кумларни қайгадир сидириб кетди, шундан кейин бўрон кўтарилди. Баҳром минг азоблар билан аранг туяларни чўктириб олди.

Масихий, Ибн Сино туялар панасига беркиниб, бошларини чакмон билан беркитиб олишган. Баҳром эса ваҳимага тушиб, тинмай калима келтирарди.

Кум кўчкилари йўловчиларни ўз қомига тортиб кетгандай. Кучли шамол уларнинг устига кумларни кўрпа қилиб ёпиб ташлаган. Ибн Синонинг нафаси бўғилиб, қулоқлари бирдан тим битиб қолган.

Бирдан қулоқлари чиппа битиб, Ибн Сино хушдан кетгандек сизди ўзини. Фикри уйғок, лекин тушдагидек бир ҳолатда. Қанча дақиқа ўтганини билмайди. Ғалати бир хиссиёт бутун вужудини чулғаб олгандек... Қандайдир қудрат сизди ўзида, кумни ёриб ёруғ дунёга чикди-ю, энтикиб-энтикиб нафас олди. Қараса, бўрон тинган, ҳаво чарақлаб очилиб кетибди, тонг ёришмоқда. Ажабо, кўп фурсат ўтмади-ку, нега тезда тонг ёришиб қолибди, аллома хайратда эди. Осмон мусаффо. Атроф-теварак ажиб бир сокинлик қўйнида.

Йўлдошлари қайда қолибди, у ёқ-бу ёққа аланглайди, туялар ҳам йўқ. Масихий қайда, Баҳром-чи? Кимнингдир кавуши кўринди, бу Масихийники-ю? Кум орасидан устозини зўр-базўр кавлаб олди, шўрлик нафас ҳам олмайди, юзига шаппа-шаппа уриб кўрди, инграган овоз эшитилди... Тирик экан. Сув ичирди. Кўзини очди-да, Ибн Синога қаради. Мадори йўқ, беҳол, яна кўзини юмди. Ибн Сино саросар Баҳромни ҳам ёвуз кум чангалидан тортиб олди, аммо у анча тетик эди, нима қилса ҳам ёш-да! Икковлашиб ҳов анави барханлар ортида кавшаниб юрган икки туяни бир амаллаб тутиб келишди, озиқ-овқат, сув ортилган туя бўлса негадир яқин орада кўринмас, қайгадир ғойиб бўлиб қолган. Иккови икки томонга бориб, зир югуриб, йўқолган туяни излаган бўлишди, аммо туя йўқ, бедарак кетган.

— Энди не гадбир, оға? — деди Баҳром Ибн Синога. Йигит изтиробда, зеро, ҳали манзил узоқ, асосий, озуқа юкланган туя йўқ энди бедарак, тилга босгудек

хеч нарса йўк, бундай шароитда очдан ўлиб кетиш хеч гап эмас. Боз устига сув тўлдирилган меш ҳам ўша туяга ортилган эди.

— Тезроқ жилиш керак, иним. Кейин кум устида ҳолсиз ётган Масихийга ишора қилиб:

— Кўраяпсизми, устоднинг аҳволи яхши эрмас, — деди.

Баҳромнинг ранги қув ўчиб кетди, алломанинг аҳволи чиндан ҳам танг, юришга холи-қудрати етмас, ўзича ўзи нималардир деб пичирларди.

— Биродарлар, ўзларингизни кўп қийнамай, мени шунда ташлаб кетаберинглар, куним битганга ўхшайди, — деди маъюслик билан Масихий.

— Устод! — деди Ибн Сино тиз чўкиб, — Иймони-мизни ютибмизмики, сизни ташлаб кетсак. Иншооллох, биргалашиб манзилга етиб олурмиз, бу кунлар унут бўлиб кетур...

Икковлон Масихийни бир амаллаб туяга миндиришди. Яна чўл. Йўлнинг энг азобли оғир қисми қолгандек. Чунки сув йўк, емак йўк... Бир туя йўқолган... Бунинг устига йўлдан адашишган, Баҳром ҳам айтолмайди қайда кетишаётганларини, кечаги бўрон, тўфон ҳаммасини остин-устин қилиб юборган. Энди кум тепалар ортида дайдиб, қайга борарин билмай, беному-нишон йўқолиб кетмасалар эди. Боз устига, устознинг ҳолати оғир, кўзини юмиб олган, гоҳо-гоҳо туя устида қийшайиб кетарди-да, кейин зўр-базўр ўзини тутиб олар, бу ҳолат бир неча бор такрорланар, демак, Масихийнинг аҳволи борган сайин оғирлашмоқда эди. Ғойиб бўлган туяда дори-дармонлар ҳам бор эди. Қаранг-а, аксига олиб Ибн Сино ҳамиша хуржунига солиб юрадиган ана шу дориларни ортиқча юк бўлиб юрмасин деб, ўша туяга жойлаб қўйган эди.

Туянинг йўқолганидан ҳайрон, нега иккитаси қолиб, келиб-келиб ўшаниси йўқолади, кум остида қолиб кетганми-ё?.. Йўк, ундай бўлиши мумкин эмас.

Бир амаллаб манзилга етиб олишса майли эди, қани энди, ўша орзу қилган манзил? Йўк, бу сабил қолгур чўлнинг бошланиши ҳам, сўнги ҳам йўқдек... Ё ҳаёт, ё мамот, агар бирор нажот бўлмаса, галма-гал, йўл-йўлакай ўлиб кетишади, дом-дараксиз, ном-нишонсиз.

— Азиз биродарим! — деди бир маҳал Масихий, йиғлагансимон. — Ростини айтсам жудаям қийналиб кетдим...

Ибн Сино ялт этиб устозига қаради. Ранги дока-

дек оқариб кетибди, шу топда ўзини ташлаб юборадиган.

— Баҳром, иним, тевани чўктиринг тезда! — деди бақариб.

— Чўк... Чўк, жонивор... Чўқақол!..

Туя ҳам бир нарсани сезгандай, аста-секин чўка бошлади.

Ибн Сино устидаги чакмонини ечиб, кум устига тўшадди. Сўнг икковлашиб Масихийни ётқизишди.

Ибн Сино устозининг бўйин томирлари бўртиб-бўртиб чиқиб кетганини кўриб, ночор-ноиложлигини пинҳоний бир алам билан тан олар экан, Баҳромнинг жавдираган кўзларига тик қарай олмай:

— Сув келтиринг, — деди секингина.

Баҳром кўзачанинг тагида қолган сувни узатаркан:

— Қиттак қолибди, — деб қўйди.

Устознинг хиёл бошини кўтариб, қавжираб-қуруқшаган лабларига сув тутди.

— Устод, сувдан ичингиз, — деди йиғлагансимон.

Масихий Ибн Синога ғамнок мўлтираб секингина:

— Ҳусайн.., — деди. Бир нарса демоқчи бўлар, лекин забони сўзга келмай, жириллай бошлади. Устоз жон талвасасида дунё билан видолашмоқда эди, буни Ибн Сино сезиб-билиб турибди.

Яна талпинди, бошимни кўтаринглар дегандек...

Ибн Сино Масихийнинг бошини кўкрагига олиб тургани, бир нарса деди-ю, шилқ этиб тушди. Шўрликнинг жони узилган эди.

— Эй, воҳ! — деб юборди Ибн Сино фалакка қараб.

Ибн Сино бугун тонг чоғи ҳушидами, тушидами рўй берган ҳодисотдан сўнг ўзини гўё ҳар нарсага қодиру мутлоқдек ҳис этгани, аммо мана шу топда ўлим даҳшати олдида ночору ноилож эди. Азиз устозини, беназир инсонни ўлим чангалидан қутқариб қола олмади. Бу фожиали ўлим унинг юрак-юрагидан ўтиб кетди, шу ерда, устозининг бошида туриб алам ва изтироб билан ўлим олдида ожизлигини тан оларкан, то умрининг охиригача ажал билан олишмоққа аҳд қилди. Энди бу йўлдан асло қайтмас. Бу дунёда чорасиз дард йўқ, излаганга толе ёр бўлур, чорасини албатта топади. Иншооллоҳ!

Шўрлик, хўрсиниб, хўрланиб, кўзларидан юм-юм ёш тўкиб, устозининг кўзларини беркитиб, энгакини танғиб қўйди. Кейин устидаги кийим-бошларини бирма-бир ечиб оларкан, дафъатан Масихийнинг бўйнидаги хочга кўзи

тушиб қолди, дарров пайқади, миясига яшиндек бир нарса урилди, бир зум, бир дақиқа тек қотиб, хаёли қайларга бориб-келмади денг. Сўнг, дарҳол Баҳромга ҳам сездирмай, хочни олиб беркитиб қўйди. Кўнглида турли ўйлар, фикрлар бетиним чарх урмоқда эди: во ажаб, бўйнида хочу, кўнглида каломуллоҳи шариф, устод биллоҳ беш вақт намозни канда қилмас эрди, ажабо, Абу Саҳл Масихий Тангри таолонинг бандаи мўмини эрди, ха, шундай... жон талвасасида бир нарса демоқчи бўлди, тили калимага келмади, балки шу ҳақда бир сўз айтмоқчи бўлгандир, юрагидаги, иймонидаги сўнгги гапини демоқчи бўлгандир балки. Аттанг, айтолмади...

Ибн Сино билан Баҳром Масихийни шу қум саҳросига дафн этишди, тақдир экан, ғариблиқда жон таслим этди тенги йўқ аллома ғам саҳросида.

Икки туя чўлда борар, яна икки инсон, бири даҳо, бири ҳидоятли йигит. Ибн Синонинг юраги узилади, орқасига қарай-қарай боради. Ўзи учун энг азиз, қадрдон кишисини ташлаб кетиш унинг учун нақадар оғир эди, на ҳам қилсин, пешонасига ёзилгани шу экан.

Толиққан туялар бир нарсанинг ҳидини олгандек бироз илдам борардилар, нима бўлди ўзи, нега қадамларини тезлатиб қолдилар жониворлар, ё манзилга яқин қолдикан? Аммо атроф-теварак бийдай чўл, саксовуллар, онда-сонда қуриган гиёҳлар шамолда юлкинади, ахён-ахён осмон бағрида сор бургутлар кўзга ташланиб қоларди. Демак, ҳаёт яқин, қаердадир манзилгоҳ бор, чўл ўртасида бургутлар учмайди-ку?

Яна бир неча дақиқа йўл босишди, бир пайт Баҳром тўсатдан:

— Оға, ҳой оға, йўлдан адашмаган эрканмиз, — деб қолди ҳаяжонланиб.

— Қайдан билдинг? — сўради Ибн Сино узоқларга кўз ташлаб.

Баҳромнинг кўзлари чақнаб:

— Билдим-да, оға, яна беш-олти чақирим қолди чамамда, — деди қатъий.

Айни шу пайтда, ҳеч қутилмаганда Ибн Сино минган туя мункиб кетиб, гурсиллаб ағдарилди. Худо бир асради, Ибн Синонинг оёғи туя остида қолишига оз қолди. Жонивор бўлса ётган жойида жон аччиғида оғзидан кўпик чиқариб ўкирарди.

Не ҳол бу, энди худонинг шу бегуноҳ махлуқига навбат келдими, не кор-ҳол бу, чамаси, роса ҳолдан

тойган, чарчаган, кучи узилган зўриқиб. Туя ётган жойида ўкириб, жон аччиғида ўрнидан туриб кетмоқчи бўлар, аммо мадори етмас, оёғи ҳам синган кўринарди.

— Агтанг, уволига қолдик шўрликни, худонинг ўзи бизни кечирсин, — деди ачиниб Ибн Сино.

Туяни ҳам ташлаб кетишга тўғри келди, бошқа иложи ҳам йўқ эди...

Устоз Масихийдан ажралгани етмасмиди, энди бўлса туяни ҳам худо кўп кўрибди, ҳа, бу йўл жуда хатарли бўлди, қисматида, тақдирида шу ҳам бор экан.

— Кўп қуяберманг, тақдирга тан бермоқ даркор, — деди Баҳром Ибн Синони юпатган бўлиб. — Буёғи яқин қолди, омон қолғонингизга шукур айланг, ўзи худо борда, ёшулли.

— Манглайимда яна тагин қандай кўргиликлар бор экан, худойим, — деди зорланиб Ибн Сино. Ҳаётида бунчалик тушқунликка тушмаганди, руҳан эзилмаганди, келиб-келиб минган туяси шу аҳволга тушса-я, бу қандай кўргилик бўлди.*

— Бехуда алам чекмайлик, ҳазратим, бундан бир фойда йўқдир, кетайлик бу ердан тезроқ, — деди Баҳром.

Кум устида жон бераётган, шеригига хуркаклик ва хавотирлик билан қараб турган иккинчи туянинг бўйнига узун арқон боғлаб, бир учини Ибн Синога, бошқа учини ўзи тутиб йўлга чиқишди. Сўнгги туя энди икковларини тортиб, етаклаганча манзил томон оғир юриш қилиб борарди.

Эртага кун яна ҳам жазирама бўлишини англашиб, куёш лахча чўғдек, қиблани шафақ рангга бўяб ботиб кетди, чўлга эса яна сокинлик, гурбатли оқшом чўқди. Буёғи зулмат, фақат иккала йўловчининг тақдири туянинг ихтиёрида, қайга олиб борса эргашиб боришаберди...

Юрак қонга тўла шу ғариб тунда, Ибн Сино кўнглини сурмаранг бир ҳасрат чирмаб олгандай, бугун не бўлди, бўрон, самовий думли юлдузлар, Масихийнинг ўлими, туя воқеаси, ўзининг ағдарилиб тушиши, бир кун учун кўплик қилмасмикин бунча ҳодисаю фожиалар... Мана энди, кимсасиз саҳрода уловсиз қолди, егулик на бир бурда нон бор, на ичгулик бир қултум сув. Яна нелар кечар, яна қандай савдолар бошига тушгай?

Ў, Тангрим, бандаларингни бунчалар ожизу нотавон қилиб яратгансан?! Во ажаб, тонг маҳали ўзини қанча-

лар қодир қудратли ҳис этган эди-я! Аммо ҳайҳот, бандаси нотавон экан. Бу бечора бандаларингни ёзуғи не, Танграм?

Зим-зиё, зулмат, гўрдан ҳам қоронғу тун. Дору дунёси зимистонга тўлиб Ибн Сино эзгу ўйлар билан борар: Қорақум саҳроси бағрида чалажон туяни қолдирганларидан сўнг, қанча чақирим юрдилар — уч чақиримми, ё кўпроқмикин? Баҳром яна тўрт-беш чақирим юрсак, манзилга етамиз деган эди, қани ўша манзил? Оёқларида мадор қолмадики, яхшиям арқонни маҳкам ушлаб олган, туя уни тортиб кетар, Баҳромнинг ҳолати ҳам шундай, судралгандай борар...

Бир маҳал туя таққа тўхтади, тамом, энди навбат сўнгги туяга, ўйлади Ибн Сино. Аммо ғира-ширада кўзига тепаликми, қум уюмими, бир нарса кўрингандек бўлди, бу нима ўзи? Ия, девор-ку, баланд девор-ку! Ажабо, бу ерда девор қайдан бўлсин, хаёлига бирор нарса ҳам келмай, чувалашиб кетганди. Туя бўлса кавшаниб, турган жойида пишиллайди.

Баҳром ҳушёр тортиб, нимадир деди. Ибн Сино кўзларига ишонмайди. Саҳродаги ўша ташландиқ саройга ўхшаш бир макондир-да, деган фикр келди кўнглига.

Аммо шу пайт деворнинг бошқа томонидан хира ёруғлик кўринди милтиллаб, бу ахир ҳаётдан нишона эмасму, ёруғлик!.. Ибн Сино кўзларига ишонмайди. Кимдир томоқ қириб овоз берди:

— Ҳой, кимсизлар?

— Мусофирлармиз, йўлдан адашган, — деди Баҳром титроқ овоз билан.

— Қайдан келурсизлар ўзи?

— Гурганждан, — деди Баҳром.

— Кира қолингиз, — деди ҳалиги одам ва эшикнинг фиқиллаб очилгани эшитилди.

Ибн Сино кичкинагина эски бир эшиқдан бошини эгиб кирар экан, сўради:

— Эй марҳаматли инсон, биз қайга келиб қолдик?

— Обивардга, — деди мезбон.

У ч и н ч и б о б

ДАРБАДАРЛИКДА

Ибн Сино икки кеча-кундуз ер тишлаганча ётди. Шунча кун оч-наҳор юрган бўлса ҳам, иштаҳаси йўқ, кўнглига ҳеч нарса сиғмасди. Фақат унга сув бўлса бас. Турай деса мажоли йўқ, тиззалари титрайди, «бошидан ўтганнинг қошидан ўтма», деб шуни айтар эканлар-да.

Унинг кўрган-кечирганлари, тортган азоб-уқубатларини ҳеч кимнинг бошига солмасин.

Баҳром анча чайир чиқиб қолди, бир кун ётар-ётмас ўрнидан туриб кетди, яхшиям уни бирга олиб келган экан, мана энди жонига оро кириб, қунига яради, эртаю кеч атрофида парки-парвона, усиз ҳоли не кечарди, Масихий шўрлик ўлиб кетаркан-ку. Туянинг топилгани яхши бўлди ҳаммасидан. Озиқ-овқатлари, дори-дармонлар, энг муҳими, қўлёмалари ўша туяга ортилган эди.

Маълум бўлишича, улар кечаси қоронғида етиб келган жой қабристон экан. Кечаси уларни қарши олган мўйсафид гўрков бўлиб чиқди, Бобо Кўҳий деб аташар экан уни. Бобо Кўҳий туядаги нарсаларни эҳтиётлаб, бирор нарса-сига тегмай олиб қўйибди, эгаси топилур деб.

Баҳромнинг бахтига иттифоқо Хоразмга кетадиган карвон шу ерда тўхтаб ўтди, бунинг устига карвонбоши таниш чиқиб, уни олиб кетадиган бўлди, зап кўнгилдаги иш бўлди-да, энди кўпчилик билан она юртига эсон-омон етиб олади. Бундай имконият камдан-кам бўлур, ўзи ҳам зорланаётган эди, уйимга кетақолсам деб. Маса-ла хал, йўлбошловчи ўз вазифасини ҳалол бажарди. Ибн Сино вазир Абу Саҳлийга, Берунийга хат ёзиб, Баҳромдан бериб юборадиган бўлди.

Тушдан сўнг карвон йўлга тушди, Ибн Синонинг азоб-уқубат саҳроси томон кетаётганларга қараб кўнгли ачинди, ахир йўл азобини ҳаммадан ҳам кўп тортган алломанинг ўзи-ку! Ўша дашт-биебонларни ёдига олса, бошига овриқ кириб, ваҳима босиб, юраги орқасига тортиб кетарди.

Карвон жўнади. Энди бир ўзи қолди, ёлғиз, кичкинагина ғарибона кулба, орқаси хайҳотдек гўристон. Қаранги, тақдирни, келиб-келиб тўхтаган жойини. Бу шўр пешона нималарни кўрмади!

Хуржунга эҳтиётлаб жойлаб қўйган қўлёмаларини олиб, бироз тартибга солаётган эди, Маъсумийнинг тиббиётга доир яна бир қанча ёзишмалари, кўчирмалари чиқиб қолди. Беморларни кўриб, текширувдан ўтказгач, ўзи айтиб ёздирган битиклари. Булар ёдидан кўтарилган, албатта, аммо содиқ шогирди ҳартугул эҳтиётлаб ёзиб қўйган экан. Бали, Маъсумий, ақлингга, саранжом-саришталигингга. Мана бу ёзишмада бухоролик бир нонвойнинг хасталик тарихи битилган. «Ўпка яллиғланиши касалига йўлиққан ва орқа миянинг яллиғланиши* касалликлари бир-биридан қатъиян фарқ қилур...»

Мана шу ёзувда шундай дейилибди: «Меъда аҳволи қуйидаги нарсалар орқали белгиланур: меъда кўтара оладиган ва кўтара олмайдиган овқат аҳволидан, меъданинг овқатни сингдиришидан ёки ҳайдашидан, овқатга ва ичимликка бўлган иштаҳасидан, унинг ҳаракатларидан, меъда хафақони ва ҳиччоқ асаби бетоқатлигидан».

Эслади, мазкур мисраларни айтиб туриб ёздирганди ўзи.

Мана, бу ёзувни Маъсумий ўзи ёзган. Оббо, қурғурей, Жолинусга қарши фикр айтибдур менга орқа қилиб. «Қони кўп кишиларда сакта касаллиги жуда кам учрайди», бу фикр устоз Жолинусники. «Сакта худди ўша қони кўп одамларда кўпроқ учрайди». Бунини ҳазрат устод Ибн Сино айтганлар».

Яна бир ёзув. Бу ҳам Маъсумий қаламига мансуб. «Қизик, барча табобат алломалари кўзнинг энг муҳим қисми унинг гавҳари деб қатъият бирлан айтиб келдилар. Ҳатто Букрот ҳам шундай фикрда эрди. Ибн Сино бўлса, уларни рад этмоқда. «Нарсаларнинг суврати кўзнинг тўр пардасида акс этади», деб исбот этди. Бу фикр, менимча ҳам тўғри, устодга ишонаман».

Яна бир ёзув: «Бир аъзо касаллигини унга ёндош турган қўшни аъзодан қидириш мақсадга мувофиқдир. Устод бу ҳақда шундай фикр билдирган эрдилар. Масалан: «Ютиш йўлининг торайиши ё қизилўнғачнинг ўзидаги сабабдан ёки ёндош аъзодаги сабабдан бўлади. Қи-

* Орқа мия яллиғланиши — ҳозирги медицина тилида «менингит» касаллиги.

зилўнғачнинг ўзида бўладиган сабаб ё шиш, ёки хаддан ташқари қуруқлик, ёхуд қизилўнғачдаги хўлликларнинг иситма ёхуд бошқа сабаб билан қуришидир».

Маъсумий ўз ёзувларининг сўнгида хулосалар эди. Ғоят ибратли, зарур илмий фикрлар. Тиб қонунлари устида тайёрлик ишлари олиб бораётган шу кезларда фикрчан шогирдининг кунтли ёзувлари унга қўл келадӣ, албатта. Бунинг учун Ибн Сино Маъсумийдан умр бўйи миннатдор бўлур.

Кулбага ғариб оқшом чўқди. Ёзувларга кўзи ўтмади, туриб токчадаги озгина қолган шамни ёққан бўлди. Шу митти шам кулбага қиттак бўлса ҳам файз киритгандек. Маъсумийнинг битикларини эҳтиётлаб қайта тартибга солиб, жойига қўйди. Шамнинг пир-пирлаб ёнишига қараб турди-ю, хаёлан ўзига-ўзи савол берди: буёғи не кечади эркан, эҳ-е, кошки эрди, бу дунёда не сабабдан тенти-раб, азоб чекиб юрганимни билсам, чўлу-биёбонларда кўп укубатлар чекдим, бирор нурли кунлар келармикин, ёруғ дунёда нима учун, нима деб яшадим, ё лайлатул-Қадр* кечасида ўзимга бахт-саодат тилайму? Ўз ахволига эмас, қадрига ачинарди, хўрлиги келди. Шу топда ўзини, ҳеч кими йўқ, ғариб, ёлғиз, манкуб** ҳис этди.

Шам пирпираб ўчиб қолишига оз қолди, ҳа, кимдир кирди деб ўйлади Ибн Сино кулбага, аммо ҳеч ким йўқ, безовта, бемавруд шамол экан шамни тебратган.

Хар бир ҳодисанинг сабабияти бор, шамол бўлмаса дарахт шохи қимирламас.

Эшик ғирчиллаб очилди.

Хартугул Бобо Кўхий экан. Қўлига кичкинагина тугун, хушбўй таомнинг ҳиди хонага анқиб кетгандай бўлди, афтидан, Бобо борган жойидан меҳмонга деб илиниб бирор нарса олиб келганга ўхшар.

— Зерикмадингизми, меҳмон. Афсус, мен сизга мусоҳиб*** бўлаолмадим, афу этгайсиз.

— Ҳечқиси йўқ, роса толиққан эрканмен. Хасталигим вужудимни тўла тарк этганича йўқ.

— Яхши ковфар таомлар танавул этмагингиз даркор, машойихлар айтибдурлар: «Инсон зоти таом билан тирик», деб.

* *Лайлатур-Қадр* — 27 рамазон кечаси бўлиб, бу кеча қутлур ҳисобланади. Ривоятларга қараганда лайлатул-Қадрни кўриб қолган киши ўша дамда неки орзу қилса, тилагига етади.

** *Манкуб* — бахтсиз, азобда қолган.

*** *Мусоҳиб* — ҳамсуҳбат.

Бобо тугунчани ечиб, рўмолчани ёзди-да, табоқдаги ҳали иссиққина турган паловни меҳмоннинг ёнига қўйди.

— Марҳамат қилгайсиз, совиб қолмасун.

Ибн Синонинг қорни ўлгудек оч, келгандан бери иссиқ овқат тотимаган, ошни зўр иштаҳа билан танаввул этди. Бобо бўлса бир чеккада ўтириб билган-кўрганлари хусусида сўзлай кетди.

— Биёбонда бир киши яшайди. Уни мен яхши билурмен. Қизик, агар бирор илон ўша биёбонийни чақса, ўзи ўлур.

— Нечун, балки илон заҳарли-эмасдир?

— Асло ундай эрмас, ул малъунлар шундайки, ҳатто ҳўкизни чақса ҳам ўлдирур.

«Ажабо, бу қанақаси бўлди, иложи бўлса биёбонийни ўз кўзим билан кўрмоғим даркор, нега газанданинг заҳри унга таъсир этмас».

— Ҳозир қайда истикомат қилур ўша одам? — сўради Ибн Сино қизиксиниб.

— Айтишларича, саҳройини олдинги дафъа йўғон бир илон яна чаққан эркан, бу сафар бир кун кечга қадар иситмаси чиқиб ётибдур, кейин тузалиб кетган дейишади. Қизиги шундаки, ундан бўлгон зурриёдлар ҳам худди отасидек илон чақса заҳри таъсир этмас эмиш.

Ибн Сино ўйланиб қолди. Эшитмаган бунақасини. Инсон танасининг имкониятлари чексиздир. Унда касалликларга қарши ўзига хос курашиш кучи бор, буни биз табиблар яхши билмаймиз ҳали. Ё, алҳазар, инсон шундай сирли мавжудотки, унда қудрат ҳам, ҳимоя кучи ҳам чексиз эркан. Буни биз табиблар, файласуфлар яна ҳам кўп, чуқур ўрганишимиз даркор.

Бобо Кўхий бир ноҳуш хабар олиб келибдур. Меҳмон учун ғоят оғир, ўта аянчли, бевосита унинг ўзига тааллуқли эди.

— Шаҳарда гап тарқалибдур: Ғазнадан чопар келган эрмиш. Султон Маҳмуддан! Улар кимнидир қидиришмоқда. Иймонсизлар ҳатто унинг сувратини чизиб, тарқатибдурлар.

— Ким эркан ул қочоқ? — таажжубда сўради Ибн Сино.

— Исму-шарифин билаолмадим, сеҳргар эрмиш. Ушлаган кишига зар, мол-дунё ваъда этмишлар...

Ишлар яна мураккаблашди. Демак, бу ёруғ дунёда энди тинч, осойишта ҳаёт кечирмоқ мушкул экан. Уни қидиришади, айғоқчилар қўйилган, қайга борса соядек кетидан

изма-из юради. Ушлаб олишса, холи хароб: зиндон ё ўлим. Унинг измига юрмаганим, менсимаганим учун сўлтон мени кечирмас. Буни Хоразмда ҳам айтган эди.

Яна дарбадарлик, энди маврид* жойи қайда бўлур? Эсиз-эсиз, бахтимга устод Масихий ҳам узоқ яшамеди, бу дунё азобларидан қутулиб, ёруғ дунёдан кўз юмди. Мени у Журжонга, ўзи туғилиб ўсган юртига олиб бормоқчи эди. Ўша томонларда тинч, осойишта ҳаёт кечиришга умидвор эди устоз. Лекин орзулари ушалмади. Мени ҳам ёлғиз қолдириб кетди, энди унинг йўқлигини хар дам, хар дақиқа хис этурмен.

Берунийнинг Қобусга ёзиб берган хати қўлида. Энди умиди Журжон амири Қобусдан, балки унинг илтифоти-га лойиқ бўлур, зеро, Беруний фикрича, амир илм аҳлини ҳурмат айлар экан. Яккаю-яғона умиди ундан.

Ибн Сино эрта тонг билан Бобо Кўхий кулбасини тарк этди. Ўша кадрдон туяси. Юклар ортилди. Эғнида жанда, бошида кулоҳ, қўлида асо. Уни кўрган одам кимлигини танимайди. Дайди, таркидунё этган бир қалан-дар деб ўйлайди.

Унга Бобо Кўхий Журжонга қандай қилиб бориш йўлини айтиб берган эди. Ўша режа бўйича йўл-йўлакай карвонсаройларда тўхтаб дам олиб, гўё таркидунё этган одамлардек тутди ўзини. Туя яна ўзича нағма кўрсатди, бошқа манзилларга ўтиб кетибди. Ўзи ҳам билмай, шаҳар чеккасидаги карвонсаройга тушган эди, бу ер Нишопур экан. Ёдига тушди, ахир Нишопурда машхур Абу Саъид Абул Хайр Майхоний деган дарвеш истиқомат қилади-ку! Ибн Сино у билан кўришмаган бўлса ҳам ғойибона мактуб ёзишиб алоқа қилишган. «Албатта, уни кўрмоғим даркордир», кўнглидан ўтказди. Карвонсаройга туясини кўйди-ю, анжомларини саройбонга топшириб, шаҳарга йўл олди.

Сўраб-суриштириб, охири Абу Саъиднинг хонақосини топиб, эшикдан кирган ҳам эдики, у, шогирдларига нимадир тушунтираётган экан. Дарвешлар жандасида эшикдан кириб келаётган меҳмонга кўзи тушди-ю, Абу Саъид унга томон мурожаат этиб: «Ана, ҳикматлар дониши келур», деб юборди. Барча унга томон қаради. Ибн Сино анжуман бузилмасин деб, камтарлик билан секингина бўйра устига чўкди. Абу Саъид ваъз айтиб бўлди-да, минбардан тушиб илтифот билан меҳмон ҳузурига келди. Ибн Сино ўрнидан туриб унинг этагидан

* *Маврид* — келиб тушадиган жой.

ўпмоқчи бўлган эди, Абу Саъид бунга йўл қўймай, қўлтигидан олиб тўппа-тўғри хонасига бошлади. Киришди-ю, хонақо эшиги ичкаридан қулфланди.

Абу Саъиднинг шогирдлари, муридлари ҳайрон, бир-бирларидан сўрашга ҳам андиша қилишарди. Ким келди ўзи, дониши оқсоқол ҳеч қачон, ҳеч кимга бунчалик зўр илтифот кўрсатмаган. «Хикматлар дониши» деб юборди дарвешни кўришлари билан. Демак, улар илгаридан таниш, яқин дўст бўлишса керак. Қўлтигидан ушлаб тўппа-тўғри хоналарига олиб кириб кетдилар-а, тагин эшикни ичидан тақ-тақидан қилиб беркитиб олишибди.

Шогирду муридлар ўша куни ярим кечага қадар кутиб ўтиришди. Эртаси ҳам шундай бўлди, чиқишмади, гўё қудуққа тушгандай. Хуллас, уч кеча-кундузгача ичкаридан нидо йўк. На муришид, на меҳмондан дарак бўлди.

Нихоят тўртинчи куни эрта тонг билан эшик ёнида меҳмон пайдо бўлди. Муридлар чопганча бориб уни саволга тутдилар:

— Пиримиз соғ-саломатмулар?

— Аллоҳга шукур, саломатлар, — деди Ибн Сино.

— Қандай одам эрканлар устод? — деб сўради муридлардан бири.

— Ажаб мустаид инсон эрурлар. Мен неники билсам, барчасин кўриб сезиб турурлар, — деди меҳмон.

Бироздан сўнг Абу Саъид чиқиб келди.

— Меҳмон қанақа одам эркан? — деб сўрадилар муридлари бараварига.

— Ажубақим*, кўп нарсаларга тавонадурлар**, мен неники сезурмен, ул зот ҳам барчасин илғаб-билиб турибдур, — деди Абу Саъид.

Абу Саъид барча муриду шогирдларини йиғиб деди:

— Бул афтода*** инсон энг зуфунун**** аллома, ҳаким Абу Али ибн Синодир. Унинг шукуҳи***** дунёга машхурдир.

Ибн Синонинг оқсоқолдан ўрганадиган, билиб оладиган ажойиб-ғаройиб ишлари кўп эди. Уларнинг тагига етмасдан бўлмас. Шул сабаб, Абу Саъид ҳузурда яна бир-икки кун қолиши шарт. У билан ёзишмаларида кўп нарсалар муаммолигича қолган эди.

* *Ажуба* — хайрон қолдирувчи.

** *Тавона* — қодир.

*** *Афтода* — хокисор.

**** *Зуфунун* — илм, ҳунар эгаси.

***** *Шукуҳ* — улуглик, шавкатли.

Олий мавзуларда суҳбат, мунозаралар бўлди. Абу Саъид ҳаракати, маърузаси, ақл-заковати кўп ажойиботлар кўрсата билиши Ибн Синода катта таассурот уйғотди. Михлар деворга ўз-ўзидан қоқилиб қолади, шам бирдан ёниб кетади, табақларга сув куйила бошлайди. Кейин муғаллата бўйича илмий мунозара бошланди. Абу Саъид киёс этишнинг биринчи кўриниши тўғрилигини тан олади. Ўз мулоҳазаларида нарсалар муҳокамасига сабаб бўлган ақидага асосланди. Ибн Сино бўлса, аксинча, бундай вазиятда Арастунинг мантиқ назарияси тўғрилигини исботламоқчи бўлди.

Абу Саъид битта пиёлани олиб тепага отган эди, у осмонда муаллақ туриб қолди.

— Сиз ақлий илм соҳиблари, билингларким, барча нарсалар, жисмлар ўз табиати бўйича марказга интилуру, не учун пиёла заминга қайтиб тушмай муаллақ туриб қолди? Сен менга тушунтирган табиат қонуни марказга интилмайдиган жисмларга тааллуқлидир. Пиёла бўлса осмонда сенинг ироданг билан муаллақ турур, шу боисдан ерга қайтиб тушмади.

Сўнги-куни Абу Саъид хизматкорларга отларни эгалланглар, Андорзонга зиёратга борурмиз, деб қолди. Андорзон Нишопур шаҳридан анча чеккароқда бўлиб, унда Иброҳим Адҳамнинг ғори бор эди. Муридлар, сўфийлар, шогирдлар ҳам уларга эргашишди. Зиёратгоҳга яқинлашгач, оксоқол шогирдларга: анави ердаги ёғочлардан олинглар, деди.

Иброҳим Адҳам ғори хушманзара тоғ қоялари бағрида жойлашган эди. Турфа ранг мармар тошлар қоялар ҳуснига ҳусн қўшиб, бу ерлар манзарасига яна ҳам кўркемлик бахш этарди. Ҳа, зиёратгоҳ ниҳоят даражада гўзал жой экан. Абу Саъид ғор ёнига тиз чўкиб ўтирди, шогирдлар ҳам. Муридлардан бири тиловат айлади. Дуойи-ижобатлар марҳумлар руҳига бахшида этилди. Шундан сўнг зиёрат тугаб, орқага қайтишди. Йўлда муршид муридларига мурожаат айлаб, ҳалиги ёғочни келтиришни буюрди.

Кутилмаганда Абу Саъид таёкни олиб, қояга урган эди, тасаввуф султони тутган жойгача тошга кириб кетди...

* * *

Дарбадарлик, доимий таъкиблар, ҳукмдорлар ўрта-сидаги ўзаро низолару жангу жадаллар маърифат машаққатларини чекаётган Ибн Синонинг тинч-осойишта яшашига имкон бермасди. Энди қайга борсин? Нисо, Тус,

Шикқон, Самниқон, Жожурмга кетмоқчи эди, бўлмади, ниҳоят бугун кечга яқин Журжонга етиб келди. Бунда нажот, ёрдам истаб амир Қобуснинг хузурига кирмоқчи, дилидагиларини сўзламоқчи, паноҳ истаб ўзига бир камтарона бошпана жой топиб, орзу қилган, миясида пиштиб қўйган ишларини рўёбга чиқариб, рисоаларини битмоқчи.

Алалоқибат минг азоб-укубатлар, саргардонликлардан сўнг Журжон чеккасидаги бир карвонсаройга келиб тушди. Журжон денгиз соҳилидаги шаҳар эмасми, одам кўп, карвонсаройда ўрин етишмайди. Атроф шаҳар ва вилоятлардан келган савдо-сотик аҳли, қўнимсиз мусофирлар, жаҳонгашта сайёҳлар билан тўла эди.

Ибн Сино амаллаб бир ғарибона хужрадан жой олди. Йўлдан келиб, энди бироз тамадди қилиб олмоқчи бўлиб турган эди, у жойлашган хужрага ёндош икки номаълум кимса кузатаётганлигини сезиб қолди. Ёмон бир нарса сезгандай дарҳол ўзини чоғлаб олиб, жўрттага уларга орқа ўгириб, карвонсарой хизматчиси келтирган карданакни* иштаҳа билан танаввул эта бошлади. Бу таомни жуда хуш кўради, унинг қолаверса иссиқлик мижозига мос тушади. Карданак билан овқатланган куни безовта бўлмай, тинчгина ухлайди. Тандурий шива** таоми ҳам мижозига мос. Қайга борса, шу таомларни буюради.

Кечки овқатни еб бўлди-ю, хуфтон намози олдидан таҳорат ушатиш учун ташқарига чиқди, уни ўчакиб кузатиб турган ҳалиги номаълум одамларга гўё эътибор қилмагандек, ховли чеккасида шарқираб оқиб турган ариқ бўйига бориб таҳорат олди. Ювиняпти-ю, фикри-хаёли ўшаларда, зимдан билдирмай қараб қўяр, нима қилсин, вазият бетинч, дунёда фикри бузуқ одамлар кўп, шунга қараб йўл тутишга ҳаётнинг ўзи ўргатиб қўйган. Башарти, олим одам бўлса, қиладиган зарур юмушлари ошиб-тошиб ётибди, бунга нима кераги бор қандайдир шубҳали кишиларга эътибор беришнинг. Водариф, Гурганжда қандай тинч ҳаёт кечирганди, қанча ишлари битди, рисоалар ёзди.

Кузатувчилар, афтидан, Султон Маҳмуднинг одамлари бўлсалар керак, нима қилса ҳам фавқулудда хавфли бир вазият, бундан қандай қилиб қутулиб кетади энди? Қаранг-а жохиллар алломадан кўзларини олишмайди,

* *Карданак* — ёғоч сихга сукиб, чўғда пишириладиган гўшти кабоб.

** *Шива* — таңдирга ёпиб ё осиб пишириладиган гўшт.

хар бир харакатини кузатишар, бунинг устига ўта безбет одамларга ўхшаб бўзрайиб қараб туришибди-я.

Бобо Кўхий айтган эди-я, мана энди унинг гаплари тўғри чикди: Ибн Сионинг суврати барча ҳокимларга юборилган, уни айғоқчилар исковичдек излаб юришибди, бу ҳақ гап экан. Лекин аллома ҳам анойилардан эмас, унақа-бунақа одамларга бўй бермайди, муштлашиш керак бўлса, ундан ҳам тоймайди, ўзи ҳам анча бақувват, авжи кучга тўлган пайти, бунинг устига ҳар куни жисмоний тарбия билан шуғулланар, Шарқ элларидаги кураш усулларини ҳам ўрғанган, ҳар ҳолда икки-уч кишининг таъзирини бериб кўйишга кучи етса керак, қайдан билади, шу пайтгача ҳали бирор киши билан ёқалашмаган, аммо ёшлигида, Афшонада яшаган вақтларда болалар билан бўладиган курашларда ҳеч кимдан йиқилмасди, баъзан полвонликни ҳам ҳавас қилган вақтлари бўлган. Бу ерда эса тўполон чиқариб, бировлар билан олишиб юрса бўлмас, четроқ жой бўлганда бошқа гап...

Хуфтон намозини ўқиб, фотиҳага қўл очган ҳам эдики, ҳалиги икки айғоқчи ошкора ҳужумга ўтиб, саломалик ҳам йўқ, шифтдек бўлиб хонага кириб келишди. Ибн Синога тикилганча бир сўз демай қакқайиб туришарди, кейин япасқидан келган, мошкичири соқол-мўйлабли одам унга давдага билан мурожаат этди:

— Сени амир ҳузурларига чорлар, қани, тезроқ бўл, зудлик билан олдимизга туш, — деб қолди.

— Нечун, бирор айб қилган эканменму, амир бизни йўқласалар?

— Биз билмаймуз, амир ҳазратларининг фармонлари шундай, — деди ҳалиги одам.

— Амир Қобус чорлаётган бўлсалар жон-жон деб борурмен, ҳукмдорнинг амри вожиб дерлар...

Икковлон бир-бирларига маъноли қарашиб, истехзо билан кулиб кўйдилар. Ибн Сино ҳайрон, нега улар ўзларини бунчалик безбетларча тутурлар. Амирнинг номини тилга олса ҳам, унчалик эътибор қилмагандай, бирор гап борми ўзи?

— Сизлар нечундир тажаҳхул* этурсиз, мендан не истайсиз ўзи?

— Ўв-в, рофил банда, амир Қобус энди йўқдир, қалъада ҳибсага олинган, ундан умидингни узабер, — деди айғоқчи.

* Тажаҳхул — билиб-билмасликка олиш.

— Нечун, гуноҳи не эркан амирнинг?

— Золим эрди ул аблах, худо урди уни, жазосини топди, қани, юр, қолғонини ўша ерда билиб олурсан, — деди япаски.

Энди ҳаммаси тамом, демак, ишонгани Қобус эди, уни ҳам кўп кўрибди Аллоҳнинг ўзи, фиғони чиқиб, беқарор бир аҳволда қолганди. Фалакнинг гардишини кўрингки, бекордан-бекорга айни шу пайт пасткаш одамлар қўлига ўзини боғлаб берадими, бу қанақаси ўзи, худога не ёмонлик қилган эканмен, мени шунчалик ҳам хор-зор қилмаса, ўз қисматидан аччиқ-аччиқ зорланди. Абу Саъид ҳузурда қолаберганда бўларкан, ундан олиб кетишаолмасди, ахир Абу Саъиднинг эл ўртасида нуфузи баланд, ҳатто у билан ҳокимларнинг ўзлари ҳам ҳисоблашишади, дарвешлар султониға бир амаллаб хабар етказилса, балки мана бу пасткаш одамлар қўлидан қутқариб олган бўлур эди.

— Қани, гапни кўп айлантирмай, тезроқ олдимизга туш! — деди қатъий япаски айғоқчи.

Ўзга илож қолмаганди айғоқчиларнинг измиға юрмасдан. Чор-ночор майда-чуйдаларини олди-да, уларнинг олдиға тушиб карвонсаройдан ташқарига чиқди. Шу пайт қаердандир икки суворий пайдо бўлди-да, шитоб билан келиб карвонсарой ёнида отдан тушишди. Бирини баланд бўйли, устиға кўк чакмон ташлаган, худди сипоҳийлардек кийинган, басавлат, иккинчиси бўлса оддийроқ кийинган, афтидан ғулом бўлса ажаб эмас. Ғира-ширада сипоҳийнинг чехраси унга танишдек туюлди, қаердадир учратган, лекин эслай олмас, балки Гурганжда кўрган эдими, ё...

Суворийлар иккови ҳам отдан тушиб, карвонсарой эшиги томон юрган ҳам эдиларки, ҳалиги баланд бўйли суворийнинг нигоҳи Ибн Синоға тушиб қолди-да, беихтиёр турган жойида тўхтади. Ибн Сино ҳам ундан кўзини узолмай, бир дақиқа фаромуш хотирасини тиклашға уриниб, кўзларини суворийлардан узмай турарди.

Ким эди-я, ундай деса кўринишлари пошшоликқа тегишли одамға ўхшар, басавлат кийинган, паҳлавонлардек кўриниши бор. Балки амирнинг ноибларидандир. Унда карвонсаройда нима қилиб юрибди, балки булар ҳам мени излаб юрган бўлсалар-чи?

— Мени афу этурсиз, сиз ўша мен билан Бухородан Хоразмға... Йўқ, балки янглишдим... — Тўхтаб қолди суворий.

— Сиз... Қора Турксиз, агар янглишмасам, — деб юборди Ибн Сино.

Қора Турк худди энг яқин оғаси ё инисини учратгандек Ибн Синога ёпишди, анчадан бери кўрмаган қадрдон кишини топиб олгандек уни бағрига босиб кўришди. Қўллари юзларига суртар, ўзини қайга қўярин билмасди. Хар галнинг бирида: сиз ул фарҳанг* одамсиз, яна бир учратармиканмен деб орзу қилиб юрар эрдим, дерди.

— Анча ўзгариб кетибсиз, танимай қолибмен, — деди Ибн Сино.

— Бу дунё ҳаммамизни ҳам ўзгартирур, ўша сафар умр бўйи ёдимдан чикмас, — деди Қора Турк ва алломанинг оёқларига йикилмоқчидек чўккалаган эди. Ибн Сино уни турғазди.

— Тоғ-тоғ билан учрашмас эрқан, аммо инсон-инсон билан кўришур, деб бежиз айтмабдурлар, сизни энди ҳеч ёққа қўйиб юбормасмен, — деди.

Ибн Сино шу мунгли окшомда, бошида фалокат қиличи яланғоч турган бир пайтда шундай қадрдон, илтифотли кишини учратиб қолганлигидан боши кўқларга етди, бунақаси камдан-кам учрайди, арзи-доди Аллоҳга бориб етган экан, зеро, мана бу икки айғоқчи унга кўз тикиб, қўлларига кишан солмоққа тайёр турган бир пайтда Қора Туркдек ўзига содиқ жасур паҳлавонни учратиб қолганлиги унга жуда катта далда, таянч эди. Буёғи қизик. Қора Турк ҳозирча бу ерда бўлаётган синоатлардан воқиф эмас, ҳозирги шароитда Ибн Сино ўзини қандай тутсин, айғоқчиларга қолса Ибн Синони тезроқ бирёқлик қилиб, айтган жойга олиб кетишса! Ажабо, амир Қобусни қалъага қамаб қўйишган бўлса, алломани қаерга олиб боришмоқчи ўзи?

Қора Турк соддалик қилиб:

— Таксир, қайга кетмоқдасиз ўзи?

— Мен амир Қобус ҳузурига бормоқчи эрдим, — деди аллома бироз иккилангандай.

— Амир Қобус зиндон қилинган-ку, билмайсизму? — деди Қора Турк.

— Ҳеч нарсадан хабарим йўқдур, ҳозиргина мана булардан эшитиб турибдурман...

— Булар деганингиз кимлар ўзи, устод?

— Ўзларидан сўрангиз, мени негадир шул аснода амир ҳузурига деб олиб кетурлар.

* Фарҳанг — билимли, ҳунарли.

Қора Турк сергак тортди, бунда бир гап борга ўхшай-дур, деб хаёлидан ўтказди. Кейин Ибн Синонинг ёнида суйканишиб турган айғоқчиларга:

— Хўш, сизлар ўзларингиз ким бўлурсизлар? — деди зарда билан.

— Биз соҳибқирон Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг хузуридан келдик. Ул олий зотнинг фармонларига биноан ҳаким Ибн Сино жанобларини шу ондаёқ Ғазнага олиб кетурмиз, — деди халиги япасқидан келган айғоқчи.

Қора Турк ялт этиб Ибн Синога қаради.

— Шу ростми, сиз Ибн Сино бўлурмисиз?

— Абу Али ибн Сино, — деди аллома кулимсираб.

Кутилмаганда Қора Турк Ибн Синонинг оёғига йиқилиб, этакларини ўпабошлади.

— Нечун ахир ўша вақтда айтақолмадингиз, мен нодон, мен аҳмоқ эътибор қилмаганимни қаранг-а! Аллоҳ сизни менга етказган экан-ку, нега билмабдурмен!

Ибн Сино Қора Туркни сийлаб ўрнидан турғазди, кейин унга:

— Шароит шундай эрди, мана ўзингиз кўриб турибдурсиз, хали ҳам кетимдан искаб юрубдурлар...

— Етар, шунчалик меҳрибонлик, қани, қани, юр, бизга шундай амри-фармон берилган, — деди айғоқчи.

— Не, не деюрсан? — хайқирди Қора Турк айғоқчининг одобсизлигидан ғазаби кўзғаб.

— Амирнинг фармонларига бўйсунмоқ даркор, мана кўринг, бул зотнинг суратлари, Ибн Сино шул киши бўлурлар, султоннинг ўзлари мусаввирга ушбу сувратни чиздирғонлар.

— Қани, менга бер-чи!

Қора Турк сувратни айғоқчининг қўлидан тортиб олдида, у ёқ-бу ёқ қилиб кўра бошлади.

— Во ажаб, мажусийлар ҳам бундай бадкирдорликни қилмағайлар, қайси бир иймонсиз чизибдур бу сувратни!

— Балиқ бошидан сасир, — деди Ибн Синонинг жаҳли чиқиб.

— Домланинг айтганин қилу, қилғонини қилма, деганлари шул бўлса керак, устоз, — деди Қора Турк.

Кейин айғоқчиларга қараб:

— Шундай куфр ишларга фармон берган султонларнинг иймонини сотдими-ё?... Ҳозир карвонсаройга кириб, мусулмонларга мурожаат этурмен, мана бу сувратни ҳам уларга кўрсатурмен, сенларни тошбўрон қилиб юборурлар, аблахлар, иймонсизлар!

Қора Турк бирдан ғазаби қўзғаб, халиги япасқидан келган айроқчини мушт билан чунонан қаттиқ ўрдики, ўмбалок ошиб бориб, боши тошга урилди, хушдан кетиб, ётган жойидан туролмай қолди, иккинчиси бўлса тирақайлаганча қочиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

— Қани, устод мана бу отга мининг, — деди Қора Турк.

Улар ўша дамдаёқ қарвонсаройдан жўнаб кетишди.

* * *

Садоқатли ҳамроҳи Баҳромни Гурганжга бир неча фарсаҳ қолганда Миқойил одамлари қўлга олишибди. Обиварддан қарвон билан йўлга чиқиб, машаққат чекиб, ватанига етай-етай деб қолганида шўрликни кишанлаб туяга ўнғаштириб, Ғазнага олиб келишди. Нима қилсин, тақдир экан. Ибн Синонинг вазири аъзамга, Берунийга ёзган мактублари Баҳромнинг ёнида эди, ҳартугул Абу Саҳлийга ёзилган мактубни йўқ қилишга улгурибди-ю, иккинчисини қўлидан юлиб олишибди. Қарвонбоши инобатли инсон экан, Баҳромни уларга билдирмасдан яширишга ҳаракат қилган, аммо улар ичида бир сотқин бор экан — ўша оғзидан гуллаб қўйибди. Ибн Синонинг йўл бошловчиси эканлигини айтгач, ҳамма иш чаппасига кетган.

Баҳромни гўё энг хавfli душмандек қўлларига кишан солиб, Султон Маҳмуд хузурига олиб келишди, бўлмаса шундай соддадил, қўй оғзидан чўп олмаган, худонинг мўмин-маъқул бир бандаси! Агар кишан солмай шундай олиб келишса ҳам ҳеч ёққа қочиб кетмайди.

Султон Маҳмуд қўрқа-писа турган йигит ким дегандек Миқойилга қаради.

— Олампадох, бир қошиқ қонимдан кечгайсиз, мана бу малъун Ибн Синонинг йўл бошловчиси эркан, Обивардан Гурганжга қайтиб келаётганда қўлга олдик, ёнидан мана бул мактуб чиқди.

— Кимга ёзибдур мактубни? — сўради султон.

— Беруний жанобларига деб битибдур...

Султон Маҳмуд ўйлашиб қолди, унинг хаёлидан бирпасда нелар, нималар кечмади дейсиз шу аснода.

— Менга бер-чи ўшал мактубни? — деди султон кизиқсиниб.

Ибн Сино билан Беруний ўртасида алоқа бор эканда, булар аслида қадрдон дўст, Беруний барча гаплардан бохабар бўлса керак, балки Гурганждан қочишни

ҳам маслаҳатлашишган бўлса ажаб эрмас, бунда бир сиру асрор борга ўхшар, бўлмаса туякашдан эсон-омон етиб келганини айтиб мактуб йўллармиди? Ҳа, барчаси обдон ўйланган. Беруний ҳам, Ҳаммор ҳам, анави махмадона вазир Саҳлий ҳам менга содиқ одамлар эрмас. Султоннинг юрагига рашлик тушди. Гўё бу ишда бир фитна бордек туюлди унга. Қолаверса Маъмунга ҳам ишониб бўлмас, алломаларни ўлганининг кунидан менинг ҳузуримга юборган... Аттанг, шу томонларини ҳаёлига ҳам келтирмабди-я! Энди Ибн Сино ўз-ўзидан қўлга тушди, ҳа, минг қочган билан кутула олмас, ерга кирса қулогидан, осмонга чиқса оёғидан тортиб олур. Мана бу мактубни ўқиса ҳаммаси ошкор бўлур, бекорга ёзилмаган бўлса керак. Султоннинг юраги қандайдир нохушлик сезгандай. Мажлиси уламо деб номланган Маъмун тузган анжуманга ҳам ишонишиб бўлмас. Уларни атайин ўзи таклиф этиб, ҳатто энг яқин аъёнини юбориб Хоразмдан олиб келди, энди бўлса, ахвол ўйлагандек бўлиб чиқмади. Агар буларга Ибн Сино ҳам қўшилганда борму, ана унда кўрур эрдингиз хангомани! Бу ерда бирор фитна бор-му, ё?

Султон Маҳмуд шоша-пиша мактубни ўқий бошлади:

«Азизим Абу Райҳон ал-Берунийга!

Камол эхтиром бирлан маълум қилурманким, Аллох таолонинг марҳамати бирлан эсон-омон манзилга дохил бўлдим. Аммо, минг афсусларким, ҳали бирор муҳим жойга қарорим йўқдир. Йўл азоби қурсин, биз кўрган заҳматларни Аллох ҳеч кимга раво кўрмасун. Масихий ҳам қанча азоб-укубатлар бирлан дашту биёбонларда ёруғ оламдан кўз юмди...»

Дастхат... Ибн Синонинг ўзиники, ким ўйлабди унинг куни кеча битган хати келиб-келиб Султон Маҳмуднинг қўлига тушади деб. Аввало султон мактубни менсимай эътиборсизлик билан ўқий бошлаганди, ажабки, дастхатга кўзи тушди-ю, гўё сеҳрланиб қолгандай ҳис этди ўзини. Назм бўлмаса ҳам, сеҳрли наср, «Бу Ибн Сино ажиб хушхат эркан», — деб кўнглидан ўтказди. Беихтиёр мактубнинг давомини ўқий бошлади:

«Саъди ахтарни* ахтариб, истаб тафаккуримда ажиб, ўзим ҳам билмаган фикрлар гўё ғалаён қилур. Устод Масихий пинакка кетган ўша ўлим саҳросидаги фожиали кунда ҳеч кимсага маълум бўлмаган бир мўъжиза рўй

* Саъд ахтар — бахт юлдузи.

бердики, буни кискача битикларим оркали баён эта олмасмен. Мен ўша дамларда Сиздек масхуб* сарвар раҳнамога муштоклик сездим, қани энди Аллоҳнинг инояти бирлан шундай масъуд дамлар яна насиб этса!

Мени порсо** одамлар фусунгар***га чиқаришган. Нега шундай, зеро, мен мукаддас Куръони каримни гўдак-лигимдаёқ ёддан билиб олганим учунму, ё бўлмаса фалак билимларининг билағони бўлганим учунму, адаб, кимё, мантик, ҳикмат, нақлий билимларни кўп мутолаа қилганим, шу борада кўпгина рисолалар битганим учунму, ёхуд бўлмаса тиббиётта доир мустаид**** ишларим учунми?..»

Мақгубнинг буёғини ўқий олмади, кўзлари негадир жимирлашиб, ҳар бир ҳарф, сўз, жумла юрагига тикандай санчилаётгандек туюлди унга. Алломанинг сўзларида мантиқ кучли, бундай қараганда ўзини ал-Берунийдан сабоқ олган шогирддек камтарона фикр юритар, лекин алломалар ичра бунақаси йўқдур, яғонадир у.

Маҳмуд Фазнавийнинг хаёлига яна бир нарса келди, ахир у ўз куч-қудрати билан қанча эл-юртлар, мамлакатлар, амиру подишоҳларни тиз чўқтирди, қудратли хоқимият барпо этди, Исломнинг ўткир қиличи деб унга тан беришди. Амирлар, манаман деган подишоҳлар ҳам ҳузурига рухсат сўраб бош эгиб киришади, ажабо Ибн Сино энди унга бўй эгмади, ё ёқтирмайдиму, ёмон кўрадиму? Унинг қонида итоатсизлик, кибрлик, бош эгмаслик бор экан, қолаберса бу исёнкорлик! Султоннинг юрагида ғашлик туғдирган, азият чектираётган нарса ҳам шу. Ушбу дамда хаёли бузилиб, кибрлиги тутиб кетгандай эди: қани энди, шу топда Ибн Синони бирорта жувонмард унинг ҳузурига олиб келганда, ғажиб ташлашга тайёр эди. Аммо у султоннинг ҳукми ўтмайдиган вилоятларда юрибди, таклифига кўнмади. Мажбурлаб келтирай деса, тутқич бермайди, эшитган қулоққа ёмон, ғанимлари ундан энди кулишади, шундай улуғ султон соҳибқироннинг битта Ибн Синога ҳам кучи етмабди деб. Ҳаммадан ҳам мана шуниси оғир! Ҳа, Ибн Сино унинг томоғига тикилиб турган суяк. Нима қиларди шунчалик онкўрлик қилмаса, бошқа касбдошлари қуллуқ қилиб ҳузурини

* *Масхуб* — ҳамсуҳбат, ҳамдард.

** *Порсо* — бузувчи.

*** *Фусунгар* — афсунчи, авроқчи, найранғбоз.

**** *Мустаид* — қобил, фойдали ишлар.

га келиш-ди-ю! Менинг аркони давлатимда ул ҳам маза килиб юрмайдиму шулар қатори. Уй-жой, даража, маош, бойлик, обрў-эътибор — ҳаммаси унга бўларди. Ношукур бандаси деб шуни айтсалар керак! Майли, ҳали Султон Маҳмуднинг кимлигини билмас экан у. Салтанатимнинг бир чеккаси Хиндистонга бориб етур, буёғи эрса — Қазвингача. Ҳали у паноҳ топган элларга ҳам кўлим етиб қолур, қани, ўшанда қайга борур эркан?

Султоннинг кўлида Ибн Синонинг хатию, лекин ҳаёли бошқа ёқда, борган сайин асаби бузилиб, ҳаяжони ортарди. Аммо ички дунёсидаги бўлаётган галаён сиртига чиқмас, юзида ҳам, кўзида ҳам акс этмас, унинг ўзига хос фазилати ҳам шунда, ҳеч ким нима ўйлаётганини юзидан билиб ололмайди, ҳатто ғазабни тошиб кетса ҳам?

Султон мактубдаги ҳикматли мушоҳадаларни ўқимаёй ўзига зарур жойидан бошлади:

«Ўзингиз билурсиз, мунқадликни* ёқтирмайдурмен, ҳукмдорлар ҳузуринда тиз чўкиб залил** бўлишни истамаймен. Бир мискин, афтода инсон бўлсам-да ўз кадримни оёқости бўлишига йўл қўймасмен. Бу дунё золиму зўрларники эркан. Амирлар, подишоҳу султонлар ўзаро тожу тахт талашиб, қанча одамларнинг ёстигини қуритдилар, бу кимга керак ўзи, Бухорои шарифда ҳам шундай бўлди, қирғинбарот кунлари мен энг азиз кишимни йўқотдим...

Мең Ғазнага бормаёй, Султон Маҳмуд раъйига қарши чиқдим, бунинг нақадар оғирлигини яхши билурмен, бунинг учун султон мени кечирмас, буёғи Аллоҳнинг ихтиёрида, не қилаёй, тутқунликдан эркинликни афзал кўрдим. Эркин қушдек парвоз этишдан афзал нарса борму экан бу дунёда!..»

Маҳмуд Ғазнавий хатни буклаб беркитиб қўйди. Энди ғазабини кимга, нимага сочишини билмас, тахт атрофида у ёқ-бу ёққа юрар, сарой аҳлининг кўзи унда. Миқойил эса хавотирда: «Ҳали ғазабини менга сочмасан», деб.

— Беруний қайда, ҳузуримга келтиринглар! — деди Султон, кейин: — Абу Наср Ироқ ҳам, Абул Хайр ал-Хамморни ҳам келтиринглар, — деб қўшиб қўйди. Сўнг Миқойилга: — Мана бу сарбонни зиндон қилинлар! — деди зарда билан.

Сарой аҳли Султонни ҳеч қачон бундай асабий ҳолатда

* *Мунқадлик* — итоатгўйлик.

** *Залил* — хорлик, тубанлик.

кўрмаган эди. Буёғи нима бўларкин, анави хатда нима-лар ёзилибдур. Ахли сарой, нега мактубнинг мазмуни билан бизни таништирмади, деб ҳайрон. Одатда бундай хатлар вазир томонидан кўпчилик эътибори учун овоз чиқариб ўқиб берилар, ҳамма унинг мазмунидан воқиф бўлур эди.

Маҳмуд Ғазнавий бегокат. Буёғи қандай бўлди энди, мактуб Беруний номига битилган бўлса, кимсан доврўқли, дунёдаги машҳур ва маълум ҳукмдорлардан бири бўлса, нега энди ўзини пастга уриб, Ибн Синонинг хатини ёнига солиб олди? Ёмон ҳис этди ўзини, мактуб ёнида туриб ҳам унинг асабини бузаётгандай, кўнглини безовталантираётгандай туюларди. Яхшиси, қайтариб бериб, тинчигани маъқулми эди?!

Ал-Беруний кирди. Султон унинг саломига калласини қимирлатиб совуққина алик олгандек бўлди, аммо Беруний сарой аҳлининг жимгина туришидан, султоннинг унга муомаласидан бир гап бўлганини пайқаб олган эди. Қараса, кетма-кет Абу Ирок, кейин ал-Ҳаммор кириб келишди. Анжуманнинг йиғилиши борга ўхшар, деб кўнглидан ўтказди Беруний.

— Қадрдон дўстингиз Ибн Сино қайси томонга йўл олган? — сўради султон тўсатдан.

— Гурганждан чиқиб кетган эрди, қайдалиги мавҳум биз учун, — деди Беруний.

— Нега бирортангиз ҳам билмайдурсизлар, Ибн Ирок, сиз-чи, Ҳаммор, сиз-чи?

Алломалар бир-бирларига ер остидан қараб қўйишди, нима гап ўзи, Ибн Синога қор-қол юз бердими ё уни ушлаб келтирдиларму? Балки нохуш хабар келгандир, бўлмаса султон уларни бекордан-бекорга йўқлатармиди.

— Сизлар лафғоз* алломалардурсиз, нечундир сўроқларим жавобсиз қолур, — деди Султон Маҳмуд бир оз ранжигандек.

— Қиблагохимиз, тепамизда Аллоҳ турибдир. Ибн Синонинг кетган жойини билмасмиз, манзилга етиб олгач мактуб йўллаймен деган эрди, — деди Беруний бир нарса сезгандай.

Султон индамади. Ўзича: «Зукко аллома, гўё қўлимда унинг мактуби борлигини билгандек», деб кўнглидан ўтказди. Демак, Беруний билар экан, мактуб кутганлиги ҳам рост, ҳақиқатдан ҳам унинг қайга бори-

* *Лафғоз* — сўзамол, нотик.

ши номаълум бўлиши мумкиндир, Беруний ҳақ гапни айтди, қуошқондан чиқиб кетмаслик керак. Курбақани боссанг ҳам вақ этур, уларнинг иззат нафсига ҳадеб тегабериш мурувватдан эрмас, ўзим аза-база чақиртириб келган бўлсам; энди рашига тегиб кўнглини қолдирмайин тағин, ҳа, алломаларга олимларча муносабат даркор, раҳматли падарбузрукворим бу ҳақда кўп панднасихат этмишлар.

Энди Ибн Синонинг мактубини Берунийга берсинми, йўқми? Балки билдирмаган маъқулдир...

Султон Маҳмуднинг хаёлидан бир фикр кечди шекилли, аҳли саройга мурожаат этиб, деди:

— Биз мавлоно Ироқдан илтимос қилиб, Ибн Синонинг тасвирини чизиб беришни сўраган эрдик, ул зотга минг таҳсинлар бўлсинки, бул вазифани бажонидил бажардилар. Ўша сувратни барча ҳукмдорларга мактуб билан йўллаган эрдик. Аммо ҳалига қадар уларнинг бирортасидан жавоб йўқдир. Ибн Сино Журжонда бўлса ажаб эрмас, Қобус ҳибсга олинмиш, янги амирга қайтадан мактуб йўлламоқ даркордур, токи ул Ибн Синони топиб, тезда бизнинг ҳузуримизга юборсун.

Ҳамма жим. Султон Маҳмуд уларга синовчанлик билан қараб турди, фикру фармойишимга қандай муносабатда бўлурлар, деб.

— Ибн Ироқ не дер эканлар?

— Султонимизнинг амрлари вожибдур, — деди Ибн Ироқ итоаткорлик билан.

— Жаноб Беруний не дерлар?

— Маъқул бўлур, — деди Беруний.

Бошқа сўз демади.

* * *

Бахтинг чопмагандан кейин, ишинг орқага кетаберди, ҳеч юришмайди. Қўққисдан осмонда отилган тош, чўлокнинг оёғига бориб тегар экан. Қаранг энди, Ибн Сино шунча азоб-уқубатлар чекиб, Хоразм деган узоқ бир ўлкадан Журжонга, амир Қобусга паноҳ тортиб келсаю, шу дақиқада амирни ҳибсга олиб, қалъага қамаб қўйишса. Келиб-келиб, шунча йил ҳукмронлик қилган, кунни кеча тахтда савлат тўкиб ўтирган амир хору зор бўлиб, ўз одамлари томонидан асир этилса. Бу қанақаси бўлди?

Шамс ул-Маолий Қобус ибн Вушмагир анча зиёкор ва шу билан бирга ўта қаттиққўл одам бўлган дейишади.

Қобус ўзи асли зиёрийлардан. Зиёрийлар бўлса Дайлам деган тоғлик ўлка аҳолисидир. Иқтисодий жиҳатдан ғоят кашшок ҳаёт кечирган тоғликлар ночорликдан ўз ватанларини тарк этиб, бошқа элларга бориб, ҳукмдорларга ёлланишар, уларнинг лашкарларида сипоҳ бўлиб хизмат этишарди. Ана шу дайламликлардан бири Мардовиж ибн Зиёр ёлланган дайламликлар йўлбошчиси бўлиб, дастлаб Сомонийлар саройида хизмат этди. Кейинчалик лашкар тортиб Журжон, Табаристонни босиб олингач, зиёрийлар сулоласига асос солинди. Кейин Мардовиж ибн Зиёр бирин-кетин Рай, Қазвин, Ҳамадон, Исфаҳон, Шероз шаҳарларини қўлга киритди. Бу катта юришларда дайламлик Бувайҳийлар хонадонидан бўлмиш уч ака-ука: Али, Ҳасан, Аҳмад каби жасур саркардалар садоқат билан жанг қилдилар. Бу ака-укаларнинг садоқатли хизматлари Мардовиж томонидан юксак баҳоланди, уларнинг ҳар бири босиб олинган ўлкаларнинг ҳокими этиб тайинланди. Мардовижнинг қўшинлари сафида яна тўрт минг суворийдан иборат ёлланган турк аскарлари ҳам бор эди.

Мардовижнинг ҳукмронлиги узокқа бормади, турк ёлланма аскарлари унга суиқасд уюштириб, ўлдирдилар. Шу фурсатдан фойдаланган Бувайҳийлар дастлаб Фарбий Эронни эгалладилар. Али — Исфаҳонни, кейин Форс вилоятини, Ҳасан — Жабални, Аҳмад бўлса Хузистонни забт этиб, кейин Кирмонни ҳам қўшиб олади. Зиёрийларда эса Журжон билан Табаристон қолди, холос.

Шу орада Аҳмад Бағдодга лашкар тортиб бориб, Ироқнинг тахтига бошқа Аббосийлардан бўлган Мутиъни халифаликка ўтказди, шу даврда Эрон икки давлатга бўлинган, Фарбий Эронда Бувайҳийлар, Шарқда Сомонийлар салтанати қарор тошган бўлиб, Ибн Сино Журжонга келган кезлари зиёрийлардан бўлмиш Шамс ул-Маолий Қобус ибн Вушмагир амирлиқ қилур. Жабал, Қорун, Журжон, Табаристон, Омул, Сарий ва Астробод унинг салтанатига кирар эди.

Қобусни қайсар, золим ҳукмдор дерлар, яна ўша машаққатпараст, майхўр, бунинг устига шоир — табиат, яна олиму уламоларга ўзини яқин тутар эркан. Аммо, баъзан адолатсизлиги, қуюшқондан чиқиб кетиши унинг номини ёмонотликка чиқариб қўйган.

Бундан бир неча йил муқаддам ана шу адолатсизлиги, қайсарлиги учун ўз юртидан ҳайдаб юборишган, Ғазнага бориб, Султон Маҳмуд саройида ўзига паноҳ топ-

ган. Кейин вақт ўтиши билан Маҳмуд Ғазнавий ёрдамида яна ўз тахтига қайтиб келиб, ўн беш йил ҳукмронлик қилган.

Шундан сўнг ўзини тахтда мустаҳкам ҳис этган Қобус маишатга муккасидан кетиб, саройда худони берган кун базми жамшид ўтказарди. Хибсга олишларидан икки кун илгари ҳам худди шундай тонготар базм бўлган.

Ўша кечаси Қобус жуда кўп май ичди. Беклар, ноиблар ҳам. Майхўрлик шу даражага бордики, базм кечасида на қўшиқ, на ҳофизнинг ширин хонишини тинглашарди. Ғовур-ғувур, биров-бировни танимайди, косалар синган, майлар ағдарилган. Амир эса, ярим яланғоч раққосалар қуршовида кўнглига келган ишни қилар эди.

— Мусиқа! Ҳамма жим бўлсин! Дилдора, ўйна, ўйнайсан. Қани, либосларингни еч! Ширбадан рақсга тушурсан!

Тўс-тўполон, ғовур-ғувур бирпасда тўхтаб, барча жим бўлиб қолди. Ҳамманинг кўзи Дилдорада, раққосалар ичра энг соҳибжамоли шу ўзи, юзи гулгун, қомати шамшоддек... Астробод гўзали. Асли ўзи бир саркарданинг қизи бўлган, амир унга ишқибоз бўлиб қолиб, шу қизни ҳарамига олиб келиш мақсадида отасини бир муҳораба вақтида ўлдиртириб юборган дейишади. Шундан кейин гўё Дилдорани ўз паноҳига олган эмиш.

— Мусиқа!.. — бақирди амир.

Қиз қўрқа-писа, ўзини дугоналари даврасига олиб, нима қилишни билмай турар, ранги қув ўчиб кетган.

— Ечин... яланғоч бўл!

Қобуснинг «жиннилиги» тутган, энди ҳеч ким унинг сўзини икки қилаолмас, гап қайтарганинг ҳолига вой, бунақа вақтда унинг ғазабига теккан одам тирик қолмайди, кайф чорида кўнглига келган ишни қилади. Сарой аҳли унинг баттоллигини яхши билади, иложи бўлса бунақа вақтда унинг кўзига кўринмаган маъқул, ўзингни четроққа ол-да, миқ этмай турабер.

Дилдора юм-юм йиғлар, рақсга тушиб бўлгандан кейин устига ташлаб оладиган оқ шоҳи ёпинғичига ўралиб, кўрқувда титраб турарди.

Мусиқачилар гўё шу аянчли кечанинг ҳолатига ҳамда уялиб, изтиробда турган раққосанинг мунис кўнглига мосдай мунгли бир куйни бошлаб юбордилар. Ширакайф амир аввалига ёқимли мусиқа оҳангига тебрана-тебрана соқий тутган қадахни ярмигача ичди-да, қолганини сеппиб юборди. Кейин мусиқачилар томонга қараб:

— Бас, тўхтат, бу канақаси, кимга мотам тутурсанлар!..

Жимжитлик. Бирор гап айтишга ҳеч кимнинг ҳадди сифмасди.

— Шўх... Шўхроғидан чал!..

Мусиқа оҳанги ўзгарди, шўх куй янграб кетди.

— Бу бошқа гап, мана энди рақс айласа бўлур...

Қани, ҳей!..

Амир бир чеккада изтиробда турган раққосанинг ёнига гандираклаб борди-да, кизнинг устидан ёпинғичини олиб ташламоқчи бўлди, аммо қиз ёпинғични маҳкам ушлаб олган эди. Амир ҳеч қачон бундай бачканаликни қилмаган. Вазир Ализода амирни қўлидан ушлаб, нарироқ олиб кетмоқчи бўлган эди, унинг жаҳли чиқиб:

— Қоч, аралашма, — деб вазирини итариб юборди.

Вазир мулзам бўлганча нари кетди, бир чеккага чиқиб, ўзини бутунлай идора этаолмай қолган амирга изтироб билан қараб турди.

Амирнинг авзойи бузук, мастлик — андишасизлик деганларидек, энди унга ҳеч ким бас кела олмас, бирор фалокат юз бериши мумкин, қандай йўл билан бўлса ҳам, Қобусни чалғитиш керак. Унинг бутун ўй-хаёлида шу соҳибжамол раққосани яланғоч ҳолатда рақсга тушириш.

— Қани, туш рақсга... Ўйнамасанг, ўласан! — деб пўписа қилди амир.

Қизнинг бошқа иложи қолмаган эди, устидаги ёпинғичини улоқтириб ташлади-да, мусиқа оҳангига қараб товусдек хиром эта кетди.

Мусиқа энди авжга минди. Қиз чўккалаб оҳангга мос нафис ҳаракатларни бажариб турди-да, ерга энгашди... Унинг тундек қоп-қора сочлари парда бўлиб юзларини яшириб қўйганди. Томоша аҳли бу нозик иболарга қойил қолгандек қийқириб юборди. Аммо бу дақиқа негадир чўзилиб кетди. Амир бўлса кайф аралаш:

— Қип-яланғоч рақсга тушмагунингча қўймаймиз! — деб бақирарди.

Раққоса ўрнидан бошқа турмади. Чалқанчасига йиқилди...

Кўксига ханжар санчилган эди.

— Аҳмоқ эркан-ку бу қиз, — деди амир ва кайфи тарқаб кетгандай ўша ондаёқ базм кечасини тарк этди.

Эртаси кун эса ҳеч нарса билмагандек шикорга жўнади. Шахардан чиқиб, Астробод томон йўл олишди. Одатда

Қобус овга чиққанда Журжон билан Астробод ўртасидаги Чаношак қалъасига бориб, ҳам шикор, ҳам маишат деганларидек, оvdан сўнг уч-тўрт кун ўша ерда қолиб кетарди. Чаношак қалъаси шундай баланд эдики, ундан қарасангиз булутлар пастда юрарди. Шикор тўтагач, яна маишат, майхўрлик, гўзаллар...

Амирнинг арзимаган айби учун ҳам сарой аъёнларини камситиш, ҳақорат қилишлари жонига тегиб, безор бўлган вазиру ноиблар махфий равишда келишиб, уни тахтдан ағдаришга аҳд қилишди. Бундан бошқа йўл йўқ эди. Раққосанинг ўлими сарой доираларида кўп гап-сўзларга сабаб бўлди. Ёлланган лашкарлар, сарбозлар билан биргаликда ўша кеча Чаношак қалъаси ўраб олинди. Тонг отгунга қадар маишат қилиб, чарчаб, ухлаб қолган амир қўлга олиниб, ўша заҳотиёқ қалъага қамаб қўйилди.

Вазиру-уламолар, лашкар бошлиқлари йиғилишиб ҳали балоғат ёшига етмаган Қобуснинг ўғли Манучехрни амирликка тайинлаб, ундан ҳибсда ётган отасини қатл этишни талаб этишди.

— Йўқ, падари бузрукворимга қўл кўтара олмаймен, унинг пушти-камаридин бунёд бўлибдурмен. Қўлимни отажонимнинг муборақ қони бирлан булғамасмен, — деди Манучехр кўзига ёш олиб.

— Падарингизнинг гуноҳлари кўпдир, сиз билмас-сиз, — деди вазир Ализода.

— Қайси фарзанд ўз падарига қўл кўтарган, ахир, мен алҳамдулилло мусулмон фарзандидурмен.

— Амирнинг қилғон ишлари мусулмончиликка тўғри келмас, — деди саркардалардан бири.

— Отамга тухмат бул гаплар, илтижо қилурмен, ўлдирманглар, гуноҳи бўлса Аллоҳ ўзи жазосин бергай, — деди ёш амир овози титраб.

Амирзода қанчалик илтижо қилмасин, вазир Ализода ҳам, сарой арконлари ҳам унинг илтижосига кўнишмади.

Лекин улар бир нарсадан чўчишарди. Ёш амир тахтга ўтиргач, ҳокимиятни қўлга олиб, мустаҳкамланиб олгач, отасининг душманларидан ўч олиши мумкин-ку! Ахир, нима қилса ҳам меҳрибон падари бузруквори, ўғил отасидан ҳеч қачон воз кечармиди, бундай қабихлик падаркушлик-ку!

— Майли, сиз айтганча бўлсун амирим, падарингизни ҳибсга олиб, қалъага қамаб қўюрмиз, — деди вазир босиқлик билан.

Ёш амирнинг рози бўлишдан бошқа иложи ҳам йўқ, бошқа чораси бўлмагандан кейин кўпчиликнинг раъйига юришга тўғри келди:

— Лекин, қараб туринглар, емак-ичмагидан, маишатида... Падаримнинг одатларини биласизлар-а. Мен... Мен рози, фақат қийналиб қолмасунлар...

Шундан кейин ёш амирнинг кўнгли бироз таскин топгандай эди. Албатта, бу гаплар вазир ва унинг тарафдорларининг шахзодани тинчйтиш учун ўйлаб топган шунчаки бир чора эди, холос. Шу гаплардан кейин, амир Қобусга нисбатан қатлдан оғир ва дахшатли ўлим чорасини ўйлаб топдилар. Бу ўта шафқатсизлик эди. Амирнинг бутун кийим-бошларини ечиб, қип-яланғоч ҳолатда қалъадаги ўзи маишат қиладиган ҳаммомга қамаб, устидан қулфлаб кетишди.

Амир Қобус совукдан музлаб оламдан кўз юмди.

* * *

Фасллар келинчаги баҳор айёми келди. Эндигина табиат уйғониб, новдалардан ҳаёт куртаклари ниш урмоқда. Гуллар юз очмоқ истардилар. Гунчалар табассум ҳада этмоқчи гўзал баҳорга, аммо қайдандир совуқ еллар келиб, навбаҳор жилвасига чанг солмишдек. Изғирин билан бошланган ёмғир оқибат-натижада қорга айланди. Шошиб-пишиб эрта гуллаган бодом, гилослар ўткинчи елларга алданиб қолгандай... Очилмоқчи бўлган гулшан мотам тибоси кийгандай. Гўзаллик аёз чангалида қолган, боғ-роғларнинг ёлғизгина соҳибаси Санамнинг кўзларида ёш. Совукдан титраётган ниҳолларга қараб юм-юм йиғларди. «Мен-ку очилмай туриб хазон бўлдим, сизлар-чи. Худо олдида не гуноҳ қилган эдингизлар, менинг ноёб, нозик ниҳол гулларим... Мен шўрлик чекаётган ҳижрон азоб-уқубат етмасмиди!»

— Кўргилигим курсин, шу ҳам бор эканми мен нота-вонга, — дейди канизак аёлни кучоқлаб.

Аёл қизни юпатиб, рўмолчаси билан шашқатор оқаётган кўз ёшларини артиб қўяди.

— Хафа бўлманг, эрта билан кунлар юмшаб қолгай, табиатда бундай дамлар бўлиб туради. Аллоҳ ҳаммасига қодирдир, ташвиш чекманг, — дейди уни юпатиб.

Санамни Бухородан олиб қочиб келганлардан бери қанча йиллар ўтиб кетди. Қиз шўрлик кўрмаган жабру жафолар қолмади. Дастлабки чўлдан келган ўша бешафқат босқинчилардан Бегимқул деган тошбағир одам ҳеч

кимга билдирмасдан уни ўз хонадонига олиб келди. Тешик қулоқ эмасми, кимдир бу хабарни Илиқхон лашкарбошиларида бири Содиқбекка ётказибди. Содиқбек Бегимқулни қўрқитиб Санамни ўз ҳимоясига олди. Кейин қизнинг хусну жамолини кўриб, уни ўзига никоҳ қилиб олмоқчи бўлган, лекин мақсадига эриша олмаган, қиз раъд этди, ҳатто ўзини ўлдирмоққа чоғланган.

Санам унақа-бунақа ўткинчи ҳисларга кўниб қоладиган қиз эмас-ку! Кўз ўнгида отаси, онасини чошиб ташлаган шу қонхўрларга ўзини шунчаки топшириб қўярмиди? Сароб бўлган орзуларига етаолмаса ҳам, энди унинг учун ҳаётнинг зигиртак бўлса ҳам қизиги қолмаган, ахир унинг орзу-умидлари рўёбга чиқмади, илк севгиси хазон бўлди-ку!

Содиқбекнинг Санам бошидан кечган барча воқеалардан хабари бор. Баъзан қизнинг хаёлчан ўтирган маҳзун ҳолатини кўриб раҳми келади. Шундай бўлса-да, Санамнинг хусни-жамоли гўзаллигига бек бефарқ эмас. Бунақанги хушрўй қизни қўлдан чиқариб бўларми? Шу боисдан уни ўзига қонуний хотин қилиб олмоқ ниятида Санамнинг қўйнига бир неча бор қўл солиб ҳам кўрди. Аммо ўта қайсар, бирсўзлик қизнинг жавоби битта эди: йўқ, йўқ, йўқ. Содиқбек ўз ниятидан қайтмай, зуғум ўтказиб, ҳатто мажбур этмоқчи ҳам бўлди. Санам сира кўнмади. Заифа қиз нима ҳам қила оларди: йиғлади, ёлборди, илтижолар айлади, охири овқат ҳам ўтмай касалга чалиниб қолди. Шундан кейингина Содиқбек ўз ниятидан қайтгандай бўлди-да:

— Майли, энди сен менинг боғимнинг эркин қушисан, анави товусларим билан гўзаллик рамзи сифатида юрабер, бир кун ақлинг кириб қолар, — деди ниҳоят.

Илк баҳорнинг шу эзгин дамларида Санамнинг кўнгли ғамгин, ичига чироқ ёқса ҳам ёримас, табиат қаҳридан юрагида исён алангалайди. Бундай пайтларда меҳр қўйган устоди Ибн Сино ёдига тушиб кетади. Унинг ғазаллари, рубойларини ўқиб кўнглига таскин берар, айниқса, ўз номи зикр этилган мисраларни қайта-қайта ёниб ўқиб, ёдига оларди:

*Зулфинг, Санамим, агарда ларзон бўлур,
Эл ичра баҳойи анбар арзон бўлур.
Гар зулфинг аро юзинг намоён бўлур,
Нур тонг била тунга тенг фаровон бўлур.*

Санам хаёл кўзгусида устозининг ўтли қарашларини эслар, гўё ана шу тотли сатрлар ўзига бахшида этилганини ҳис этарди. Ўшанда қўшнисиникига иккинчи бор мени истаб келганларида, балки ушбу мисралар битилган дафтарни мен учун деб олиб келган бўлсалар ҳам ажаб эрмас. Афсус, мени учратганларида ўзлари ўқиб берармидилар.

Яна хаёлга чўмди, дилида ғалаён, ўйлари тентирар қайлардадир, ўзи ҳам билмасди. Ёдида, Ибн Сино рубоийларини алоҳида китоб қилиб, устодга юборгани, ўзини қанчалик бахтиёр ҳис этгани ўшанда. Мен кўчирган ўша дафтар сақланиб қолганмикин, баъзан устод ишдан форуғ бўлган кезларда ўша дастхатим билан битилган тўртликларга назар ташлаб мени ёдларига олармикинлар? Ўзлари шу дамда қайда эрканлар, соғ-саломат юрган бўлсалар бас, менинг бахтим ҳам шунда. Ўша алғовдалғовлардан, қирғин-баротлардан эсон-омон чиққан бўлсалар бўлгани, шуни Аллоҳдан илтижо қилурман эртаю кеч.

Бахтимга соғ-саломат бўлсалар, албатта мени излаб тошурлар, бунга иймоним комилдир, ахир дилимиз-дилимизга йўл берган-ку, бунга Аллоҳнинг ўзи гувоҳдир. Кейин яна: «Майли, мени изламасалар ҳам, соғ бўлсалар, бу мен учун бахтдир», деб ўзига таскин берган бўларди.

Қиз юксак хаёлларга ботган дамда қайдандир Содикбек пайдо бўлди. Санам ўз изтироблари билан хўжасининг келиб қолганини сезмай қолди. Шошганча ёзувларини яширди.

— Яна ғазал битурсанму, сулув қиз. Кимга керак ўша ёзганларинг! Ундан кўра кенг уйнинг келинчаги бўлиб, менга жужуклар туғиб берсанг бўлмайдами?

— ...

— Нега чурқ этмайсан, тилинг борму, ўзи?

— На ҳам дердим, бегим. Худоё, умрингиз зиёда бўлсун...

Санам ерга қараганча жим турар, бунақа вақтда яхши сўзлаган маъкул, хўжасининг одатини билади, агар гап қайтарсанг, балога қоласан.

— Гап шундай, энди мен сен билан адий-бадий айтишиб ўтирмаймен, сени хонга тортиқ қилурмен, эвазига мол-дунёлиг бўлурмен, шунча раҳм-шафқат қилганим етар энди, кўнабер, сен энди хонзода бўлурсан, тушундингми, хонзода...

— Йўк, йўк, асло ундай қилманг, бегим, илоҳо умрингиз узок бўлсин, ўзингиз айтдингиз-ку: «товусларим билан гўзаллик рамзи бўлиб юрабер деб», сўзингизнинг устидан чиқмайсизму?

— Э, қўйсанг-чи бунақа гапларни, агар билсанг, сенга яна бир бор яхшилик қилмоқчимен, бахтга кўмилиб кетурсен, бу ҳусну жамолинг билан саройнинг кўрки, хоннинг энг суюкли хотини бўлурсан. Тушунсанг-чи, биринчи хотини-я! Шуни икки қулоғинг билан эшитиб ол, кейин мендан ноўрин хафа бўлганингга ачинурсен.

— Мендан қайтмаса Аллоҳдан қайтсин, мени хонга сотманг, ўлгунимча хизматингизни қилурман, содик қулингизмен... бегим, раҳм айланг бир ғариб қизга.

Санам йиғлаб, Содикбекнинг оёғига йиқилиб, этакларидан ўпиб ёлворди.

— Шунча ҳам қайсар бўлурмисен, сенга нима бўлган ўзи, қизлик ҳиссиётларинг борму ўзи, ахир аёлсан-ку! Мен ёқмасам, хон ёқмаса, нима, сенга осмондаги қуёшни олиб берайму!

— Ҳеч нарса керак эрмас, фақат тинч қўйсангиз бас, бўлмаса рухсатимни беринг, Бухорога кетурмен...

— Хали шундай дегин, Бухорога кетурмен эмиш, унда киминг бор ўзи!

— Укаларимни қидириб топурмен. Худо хайрингизни берсун, — йиғлади ўзини тута олмай.

— Қароримдан энди қайтмасмен. Хонга ваъда қилиб қўйганмен.

— Бегим, нима қилиб қўйдингиз, ўзи...

— Нимага ундай дейсан?

— Агар шундай бўлса, ўзимни ўзим ўлдирурмен, бу дунё азоблари жонимдан ўтиб кетди... Қарорим шу!

Хўнг-хўнг йиғлайди яна ўзини тута олмай.

— Мени ҳам қийнаб юбординг, хафақонлигим ошиб, мана бошимда яна оғриқ туриб кетди, — Содикбек бошини ушлаганча ўтириб қолади.

— Тўхтанг, бегим, мен сизга шифо қилурмен.

Санам келиб Содикбекнинг бошига кафтини қўйиб, қўли билан қандайдир ҳаракатлар қила бошлади, бу ўзига хос муолажа эди. Қанизак ҳам, хўжайин ҳам ҳайрон, нима қиляпти бу қиз деб. Содикбек кўзини юмганча, жим бўлиб қолган эди. Афтидан, ўзида қандайдир енгиллик ҳис этгандек.

Санамнинг бу ҳаракати бир неча дақиқалар давом этди.

- Бегим, ҳолатингиз қандай, оғриқ қолдимۇ?
- Қўйиб юборди ҳартугул, не қилдинг ўзи, нима сен сеҳргармусен?
- Нега ундай дейсиз, сеҳргар деганингиз нимаси?
- Бўлмаса нима қилдинг?
- Менга Аллоҳ таоло берган ноёб хислат бу, — деди Санам.

Содиқбек қизга қараганча қолди, нима дейишини билмас, ҳайрон, бир Санамга, бир канизакка анграярди.

Шу топда бутун оғриқлари кетиб, дили равшан тортган, ўзини бениҳоя енгил ҳис этарди.

- Бегим, бу гап ўртада қолсун, бировларга оғзингиздан гуллаб қўйманг тағин, яна харидорларим кўпайиб кетади.
- Канизак биладурму?
- Уни ҳам бир оғир касалдан фориг этганмен.
- Қандай касал эрди?
- Қорнида шиши бор эркан, энди бутунлай фориг бўлди.

— Ажабо, астағуриллоҳ, нега шуни илгари айтмадинг?

— Бировга айтиб бўлмайди!

— Майли, энди сени хонга бермаймен, ваъда қилиб қўйдим, деб ёлғон сўйлаган эрдим, вақти-соати келиб сени Бухорога олиб борурмен, чин беклик сўзим бу!

* * *

Қора Турк ўзи айтгандай Ибн Синони Табаристонга олиб кетмади, бу шунчаки анави айғоқчилар учун айтилган гап экан.

— Мени энди қайга олиб борурсиз? — деб сўради Ибн Сино Қора Туркка мурожаат этиб.

— Сизни бир дилбар зотнинг хонадонига элтурмен, ҳеч хавотир олмангиз, сизнинг кўнглингиздаги бир инсон эрур, — деди.

Улар унча узоқ юришмади, карвонсаройдан бир чакиримча, шаҳарнинг энг обод жойидаги хонадонга кириб боришди. Уйнинг эгаси Абу Муҳаммад аш-Шерозий деган маърифатли инсон экан. Ул зот анча обрў-эътиборли кўринди Ибн Синога. Ўзига тўқ, бадавлат оила, баҳрали ҳовли, ҳашаматли уй, ташқариси боғ. Боғдаги дарахтлар: олма, ўрик, хурмо, узум, барча-барчаси шифил мева туккан. Чеккадаги қўрада сугир, қўйлар, турли паррандалар ҳам бор. Боғ ўртасидан бир тегирмон сув шарақлаб оқиб ётибди.

— Гарчи мен илму ҳикматдан йироқ бўлсам-да, бул жаноб бизнинг устод бўлурлар, — деди Қора Турк Шерозийга мурожаат этиб.

— Сизнинг устодингиз бўлсалар, улуғ инсон бўлурлар, қадамларингизга ҳасанот, хуш келибдурсиз хонадонимизга! — деди Шерозий самимийлик билан.

Ибн Сино уй эгасини кўриб, кўнгли анча равшан тортиди. Хартугул бундай ёруғ, кўнгил қувонадирғон жойлар, хуштабиат одамлар ҳам бор экан-ку, деб дилидан ўтказди.

— Мавлоно Абу Муҳаммад аш-Шерозий сиз каби бир олижаноб, худо ярлақанган инсон бўлурлар, илму ҳикматга меҳр қўйганлардан, — деди Қора Турк, кейин Шерозийга юзланиб: — Абу Али ибн Сино деган ҳаким шул зот турурлар, — деб қўйди.

Шерозийнинг тили калимага келмай, турган жойида донг котиб қолди, бунақанги учрашувни ҳеч қачон кутмаган эди, чунки Қора Турк, унинг наздида юлдузни бенарвон урадиган, савдо-сотикда анча хуфия ишлар билан шуғулланган, кейинги йилларда унинг ёрдами билан амир хизматида дастлаб ёлланма аскар бўлиб кирган, мана, бир ойча бўлдики, уни ёлланма турк лашкарларига бошлиқ этиб тайинладилар. Қаранг энди, келиб-келиб Ибн Синопдек буюк алломани унинг хонадонига илмга, табибликка мутлақо алоқаси бўлмаган киши бошлаб келиб ўтирса, бунга ажабланмай бўлурми?

— Аллоҳга минг бор шукрким, сизни кўриш, суҳбатингиздан баҳраманд бўлишни анчадан бери орзу қилар эрдим, иним Қора Туркка минг раҳматлар бўлсин, муродим-мақсадимга етдим, кўриб бошим кўкларга етди, яна бир бор хуш келибсиз, — тушига ҳам кирмаган бир ходиса юз бергандай. Уйига гўё шу топда Хизр ташриф буюргандай. Бағри тўлиб, уйига файз кириб кетгандай эди.

Шунчалик кўпни кўрган иқтидорли зот ҳам азиз меҳмонни кўриб ўтказишга жой тополмай гангиб қолди. Бўлмаса унинг хонадонига амир ҳам, вазир Ализода ҳам, сарой аслзодалари ҳам меҳмон бўлиб келишган.

Ховли ўртасидаги сарҳовуз устига қурилган шийпонга жой қилиниб, атлас, духоба кўрпачалар тўшалди. Қарабсизки, бирпасда тўкин дастурхон ясатилиб, турли мевачевалар тортилди. Хилма-хил таомлар, ичимликлар келтирилди. Хизматкорларнинг қўли қўлига тегмасди.

Абу Муҳаммад аш-Шерозийнинг диний мазҳаби шиа-

лардан. Асли Шерозда туғилган, Журжоннинг бадавлат, эътиборли зотларидан бири. Амир саройидаги нуфузли амалдорлар ўртасида таниш-билишлари кўп, айниқса вазир Ализода билан яқинлиги бор. Амир Қобус ўлдирилгандан кейин, Шерозийнинг саройидаги эътибори яна ҳам ошди. Ёш амир Манучехрга вазир билан бирга икковлашиб маслаҳатгўй, устодлик қилишди. Шу билан бирга Шероздаги энг эътиборли алломалар, олимлар ҳам Абу Муҳаммад аш-Шерозий билан мунтазам алоқада эдилар. Кўриб турибмизки, Ибн Сино фавқулудда бу хонадонга келиб, энди ўзига мустаҳкам паноҳ бўладиган яхши дўстга эга бўлгандай эди.

— Ибо* қилмай, ўз уйингиздагидек бемалол ўлтираберинг, — деди Шерозий меҳмонга мурожаат этиб.

— Кўнгли забун** каминангиз қутлуғ хонадонингизга келиб, бошим кўкларга етибдур, — деди Ибн Сино миннатдорчилик билдириб.

— Илму маърифат оламида барқ***дек чакнаб кетдингиз, дийдорингизга муштоқлар кўпдир, каминани ҳам ихлосманларингиздан деб билурсиз, хоҳласангиз мана шу хонадоннинг тўри сизникидир, йўқ десангиз мана уйимиз ёнгинасида бир ҳовли-жой бор, сизга олиб берурмиз, — деди Шерозий алломага илтифот айлаб.

— Бу билан мени ғоят мамнун этдингиз, қани энди, шундай тинч жой бўлса-ю, битикларимни тугатсам савобига қолур эрдингиз, — деди Ибн Сино.

— Сиз айтганча бўлғай, хоҳласангиз шу бугуноқ ўша хонадонга кўчириб қўйурмиз.

— Менга олам мулкани ҳадя этсангиз ҳам шунчалик хурсанд бўлмасдим... Мендан қайтмаса, Аллоҳдан қайтур.

Ибн Сино ўша кундан бошлаб Муҳаммад аш-Шерозийнинг беҳад меҳрли инояти туфайли ҳовли-жойли бўлди. Бундай хотамлик учун аллома ҳам ўз ўрнида Шерозийга қўлидан келган барча яхшиликларни аямади. «Китоб ал-Мабда ва ал-Маод»**** ва «Китоб ал-Арсад ал-Куллия»***** рисоалари Шерозийдек ана шу улуг ва камтарин инсонга бағишланди. Шерозийнинг аллома-

* Ибо — тортинчоклик.

** Забун — ожиз, ночор.

*** Барқ — чақмоқ.

**** «Нарсаларнинг бошланғичи ва аслига қайтиши ҳақида китоб».

***** «Умумий кузатиш китоби».

га нисбатан қилган ҳамияти, иноятли ишлари унинг учун шундай осойишта ва қулай шароит яратдики, оқибат-натихада Ибн Сино ўзининг энг буюк рисоласи «Тиб қонунлари» устида бемалол, кунт билан ишлай бошлади, Шайх ур-Раис мақомига етишди.

Журжонда Шерозий инобати туфайли яна бир унутилмас, ёруғ из қолдирган воқеа юз бердики, бу ҳам Ибн Сино тақдирида энг муҳим омил бўлди.

Янги уйга кўчиб, жойлашиб олгандан сўнг бир неча кун ўтгач, Ибн Сино ўз юмушлари билан бўлиб, уйига анча кеч қайтди. Қараса, эшиги ёнида бир нотаниш зот ўтирибди. Ёнида хуржун, яна бир тахлам китоб. «Бирорта китобфуруш бўлса керак», деб кўнглидан ўтказди. Лекин у кўринишдан китоб сотувчига ўхшамасди. «Ҳар ҳолда китоб кўтариб келибди-ю, ким бўлса ҳам ёмон одам эрмас». Жиккакдан келган, ҳали ёш, қарашлари маъноли.

Бегона йигит ўрнидан туриб, одоб билан Ибн Синога салом берди. Аллома алик олди-ю, эшикни очиб мулозамат кўрсатиб, меҳмонни ичкарига таклиф этди. Улар меҳмонхонага кириб, хонтахта атрофига чўккалашди. Ибн Сино фотиҳага қўл очиб, кейин дастурхон ёзмоқчи бўлиб ўрнидан кўзгалган эдики, меҳмон ҳам дик этиб турди-да, ишга киришиб кетди. Керакли зарур нарсалар келтириб, дастурхон тузатди. Меҳмон бўлса, бу хонадонда худди илгари ҳам яшагандек қаерда нима борлигини уй хожасидан сўрамасдан, билиб-билиб ишини қиларди.

Дастурхон тайёр, икковлон ўтириб овқатлардан, мевалардан танаввул айлашди. Меҳмоннинг қорни ҳам анча оч экан, ҳеч нарсадан тортинмасдан тўйиб овқатланиб олди. «Жуда ҳам менбоп одам эркан, қани энди, шунақа шогирдинг бўлса», деб кўнглидан ўтказди аллома. Ибн Синонинг кўз олдига содиқ шогирди Маъсумий келди: ажаб бир фозил йигит эрди, шу топда қайда юрибди эркан, мен уни соғиндим, усиз қўлим калта, қани энди, шу кунларда ёнимда бўлганда, олам гулистон бўлур эрди, ҳамма ишларимни ўринлатиб кўярди. Қиладиғон юмушларим кўп, қўлёзмаларни тартибга солмоқ даркор. Мана энди «ал-Қонун»ни тўлалигича бошлаш вақти етди. Муқим турар жой ҳам бор, имконият ҳам.

— Устод, нечундир хаёл суриб қолдингиз?

Ибн Сино ялт этиб меҳмонга қаради, унинг овози Маъсумийни эслатди. Тағин унга устод деб мурожаат

этди. «Менга Аллоҳ таоло ишларига кўмаклаш, деб шу одамни юборди шекилли», миясига шундай фикр урилди.

— Шогирдим бўлур эрди Маъсумий деган, Бухорои шарифда қолғон эрди, сизни кўриб ўша йигит ёдимга тушиб кетди, — деди Ибн Сино меҳмонга.

Бу гапдан сўнг меҳмонга жон киргандай, ўтирган жойида безовта қимирлаб қўйди: шогирдини эслаб қолди, демак, кўриниб турибдики, унга содиқ бир ёрдамчи даркор, ўзим ҳам вақтида келган эрканмен, бахтимдан ўргилай. Аммо Ибн Сино унақанги анойилардан эмас, ҳаммани ҳам шогирдликка олабермас, мен унга ҳақиқий содиқ шогирд бўлишим мумкин. Камина ул улуг зотни қанча вақтлардан бери излаб юрибмен, истаса унга қул бўлишга ҳам розимен. Кўнгли бўлмаса-чи, унда холим не кечур. Шунча кундан бери чўл кезиб, сув кечиб, мана охири уни топиб олдим, энди ҳеч қаерга бормасмен, агар шогирд этиб олмаса остонасига ётиб олурмен. Агар раъйимни қайтарса, ўлганим. Яхшиси ҳозирча ҳеч нарса демайман, агар рози бўлса бир-икки кун уйида қолиб, хизматида бўлай, суҳбатидан баҳраманд айласун мени. Эй худо, унинг кўнглига меҳр сол, зора менга шогирд бўлақол, деб қолса.

Бегона йигит шундай хаёлларга борди-ю, лекин юраги чидамай бирданига:

— Мени шогирдликка олинг, ўла-ўлгунча хизматингизда бўлай, — деб юборди ўзи ҳам билмай.

Ана холос, бу қанақаси бўлди, нима қилиб қўйдим ўзи, айтмайман деб туриб оғзимдан чиқиб кетди-я, энди тамом, олмайди, бетамиз одам экан деб.

Ибн Сино ялт этиб қаршисида ўтирган бегона йигитга тикилиб қолди: қайдан келиб қолди ўзи бу йигит, илгари ҳеч ерда кўрмаганмен, учратмаганмен ҳам. Нега сўрамай-нетмай, ўзининг кимлигини айтмай хонадонимга кириб келди. Исми-шарифи ким, қайси диёр, шаҳардан келибдур, кўринишидан буерликка ўхшамасди. Ўзи ҳам қизиқ одам эркан, уйни ўзиникидек қилиб олди чамада, қўллари ҳамма нарсага келишиб турибди, топиб-топиб ишини қилур, торғиниб ҳам ўтирмас. Майли, хонадонимда бир-икки кун туриб, юмушларимга ёрдамлашсин, кўрай, бироз имтиҳон айлай. Қани энди, олабий илмлардан хабардор бўлса, кўнгилдагидек иш бўлур эрди. Нима қилса ҳам бир даста китоб кўтариб келди-ю, ҳар холда ўқимишли одам бўлса керак. Таваққал, кел, май-

ли, шунда қолаверсин, яхши бўлса ошани ошар..., — деб турди-да, ўзи ҳам билмай:

— Майли, розимен, шогирдликка олгоним бўлсин, — деб юборди.

Йигит даст ўрнидан туриб Ибн Синога куллуқ қилди, кейин аста ёнига чўқди-да, устознинг қўлларидан ўпди.

— Устод менинг исм-шарифим Абу Убайд Абувоҳид ал-Жузжоний, — деди.

Ибн Сино унинг маънодор кўзларида севинч ёшларини кўрди.

Бу, албатта яхшилик аломати, чин юракдан, ихлос билан шогирдликка қатъий бел боғлаган содиқ инсоннинг ҳақиқий миннатдорчилик туйғуси эди.

— Мен Ибн Сино бўлурмен...

— Айтмасангиз ҳам билурмен, сизни олам танур, эътиқодим зўрдир, шу боисдан излаб келдим сизни устод деб. Энди очигини айтиб қўяқолай, фақиҳ илмидан яхши хабарим бордур, ҳақимлик ҳам қилурмен, риёзатдин ёзгон битикларим бордур... Аслида жузжонликмен.

Роса мен боп экансан, кўнглидан ўтказди Ибн Сино.

Шу кундан бошлаб бири содиқ шогирд, иккинчиси меҳрибон устоз сифатида бир умрга дўст, оға-инидек бўлиб қолишди.

* * *

Қобуснинг жияни тузалмас бир дардга йўлиқибди, томоғидан на овқат, на сув ўтар, озиб-тўзиб дармонсизланиб, бир мажруҳ бўлиб қолган эмиш. Кўрсатмаган табиби, ўқитмаган домласи, ҳатто фолбину афсунгарлар ҳам қолмабди. Муқаддас жойларга олиб бориб қурбонликлар қилган, чилёсин ўқитган...

Қобуснинг қизи Заррин Гису, иттифоқо, бир куни саройда Абу Муҳаммад Шерозий билан ҳамсухбат бўлганда жияни жуда оғир бир давосиз дардга йўлиққанлигини зорланиб сўзлаб қолди. Малика Заррин Гису олабий илмларга қизиқадиган анча маърифатли аёл бўлиб, отаси Қобуснинг ўлиmidан сўнг шаҳзода амир Манучеҳрга яқин маслаҳатгўй ва раҳнамолик қилар эди. Саройда анча эътиборли нуфузга эга эди.

Шунда Шерозий унга Ибн Сино ҳақида, унинг тиббиёт соҳасидаги ибратли ишлари, шу билан бирга замона тақозоси билан Журжонда истиқомат қилаётганлиги хусусида сўзлаб берганда, Малика Заррин Гису хурсанд бўлиб, уни дарҳол саройга таклиф қилишни айтади.

Ўша кун Ибн Сино ўз хонадонида Жузжоний билан бирга одатдагидек беморларни қабул этиб, даволаш ишлари билан машғул эди. Зеро, Журжонда аҳвол офир, хасталик кўпайиб кетган, бу вилоятнинг ҳаётидаги кийинчиликлар, халқнинг юпун аҳволи туфайли юқумли касалликлар ҳам урчиган-қутурган эди. Ҳа, авомнинг аҳволи аянчли, меҳрга мухтож, шафқатгалаб. Даволаниш жойлари йўқ, нима кўп — ўзини табиб қилиб кўрсатиб, шўрликларни ажалидан беш кун олдин ўлиб кетишига сабаб бўлаётганлар ҳам анчагина топиларди. Фолбин дейсизми, афсунгарми, отинми, кинначими — бунақалар Журжонда тўлиб ётибди. Қобуснинг жиянини чилёсин килдиришгандан кейин аҳволи яна ҳам офир кечди.

— Устод, саройдан сизни сўраб келишибдурлар, афтидан, амир ҳазрат олийлари йўқлатибдурлар, — деди Жузжоний беморларни даволаётган Ибн Синога.

Тағин бошланди, бундай йўқлашлардан алломанинг юраги бешиб қолган. Яна нима гап экан, балки Ғазнадандир, шундай бўлса, тинчлиги яна бузиладиган бўлди, подшоҳлардан қанча узоқ юрсанг, шунча яхши, аввалига сенга навозишлар кўрсатурлар, кейин, вақти-соати келгач, ёмонотлиқ бўлурсен, афсунгар, сеҳргар деган гап-сўзлар бошланур. Ибн Сино шундай бўлишини яхши билади, энди тинчгина ишлаётганди, подшоҳликдан йўқлаб келишибдимми, бошидан зар сочсалар ҳам, оқибати яхши бўлмагай.

Шу ҳаёллар ва минг андишалар билан саройга йўл олди.

Бу сафар уни амирга эмас, малика Заррин Гису ҳузурига олиб киришди. Қадди-басти келишган, ғоят хушрўй аёл экан, сочлари олтиндай товланар, иккита қилиб ўриб, орқасига ташлаб қўйибди, Заррин Гису деганларича ҳам бор экан, бу «Олтинсоч малика» дегани шу экан-да кўнглидан ўтказди Ибн Сино.

— Ассалому алайкум, илоҳо, давлатингиз ҳам, ҳусни-камолингиз ҳам зиёда бўлсин, маликам, — деди аллома саломлашар экан.

— Диёримизга хуш келибдурсиз. Ҳусн ҳам, давлат ҳам ўткинчидир, омонлик бўлиб Аллоҳ паноҳида асрасун, — деди малика гўё отасининг ўлимидан кейин ҳаётнинг қаттиқ қаҳридан норози бўлгандай.

Анча оқила аёл кўринади. Дарвоқеъ, энди ёдига тушди, Беруний малика Гису ҳақида унга айтган эди. Бу аёл илм аҳилларига анча яқин, ҳикматдан ташқари нақлий,

риёзий илмлардан ҳам бохабар деган. Зеро, Беруний Журжонда ўн уч йил яшаган, малика Заррин Гисунинг камолида, унда илмга ҳавас уйғотишда Бериунийнинг таъсири анча ўтган бўлса ажаб эмас.

— Маликам, устодингиз ал-Беруний, раҳматли падарингиз амир Қобуста мактуб битиб бериб эрдилар, афсус...

Ибн Сино анчадан бери сақлаб юрган хатни маликага узатди. Шўрлик малика, мактубни ўқиди-ю, кўз ёшлари шашқатор бўлиб, юзларига юмалаб тушаберди. Энди унинг отаси йўқ, хор бўлиб ўлди, уни шу ахволга солдилар, энди хат эгасиз...

— Устоднинг истаклари бизга фарздур, падаримиз ўрнига биз бордурмиз, ёлғиз қўймасмиз сизни, албатта, — деди малика алломага меҳрибонлик кўрсатиб.

— Маликам, кимдир хаста деб эшитиб эрдим...

— Ўғлим Азизнинг аҳволи оғир, давосиз дардга учраган. Сизни шу ердалигингиздан хабар топиб, шу боис йўқлатган эрдик.

Малика Ибн Синони Азиз ётган хонага бошлади.

Бечора йигит, хузурига кирганларга эътибор ҳам қилмади, кўзини зўр-базўр очди-ю, яна пинакка кетди. Мадори йўқ, ранги-рўйи заъфарондек. Ҳали ёш, эндигина ўн еттига кирибди. Табиб йигитнинг ёнига чўккалади-да, қўлини олиб, томир уришини кўрди, кейин бошқа текширишлар ўтказди.

— Тезда пешоб*ини олиб беринглар, — деди ва ўридан туриб хонада у ёқ-бу ёққа юрабошлади. Малика хайрон, табиб нега безовта, деб. Лекин Ибн Сино ҳали етарли хулосага келганича йўқ, фикрламоқда, мулоҳаза юритмоқда.

Бемор синчиклаб ҳар тарафлама текширувдан ўтказилди.

— Дарди оғир, — деди табиб секингина малика Заррин Гисуга.

— Қандай дард ёпишибдур шўрликка?

— Оғир дард, бунақаси камдан-кам учрайдур.

— Оғир дедингизму?

— Ҳа, шундай маликам, оғир, ноёб дард, бу муҳаббат дарди. Азиз кимгадир ошиқи беқарор бўлиб қолибдур...

Малика турган жойида қотиб қолди, аввалига табиб ҳазиллашмоқда деб ўйлади, аммо Ибн Сино жиддий, ҳақ гапни айтаётган эди.

* Пешоб — сийдик.

— Давоси недур бул дарднинг, — сўради малика.

— Висол... ха, суйганига етишиш, бошқа дори-дармон керак эрмасдур унга. Азиз ўзи соғлом йигит эркан, — деди Ибн Сино маликага.

— Бўлмаса уларни балки қовуштирмоқ даркордир, — деди малика.

— Азиз билан сўзлашдим, айтмайдур суюклиси ким эрканин. Афтидан, пинҳон сақлар. Ҳеч кимга айтмас, дардини ичига ютиб ётибдур. Хасталиги боиси ҳам шудур.

— Чораси йўқму?

— Чораси топилур, аммо бунинг учун менинг бир шартим бордур.

— Айтингиз, Азиз учун жонимизни ҳам аямасмиз.

— Илтмосим шулким, менга Журжон кўчалари, маҳаллаларини биладурғон бир кишини топиб келтиринглар, аммо Азиз ҳеч нарса билмасун.

Шарт бажарилди. Келган одамнинг касби-кори оддий ҳаммол экан.

Ибн Сино бемор ёнига ўтириб олди-да, йигитнинг томирини ушлаб турди, ҳаммол эса шаҳар маҳаллаларини бирма-бир санай бошлади, заргарлар маҳалласининг номи айтилганда беморнинг томир уриши кучайиб кетди. Ибн Сино малика ёнига келиб:

— Буюринг, энди заргарлар маҳалласидаги хонадонларни яхши биладурғон бир кишини келтиришсун, — деди.

Зудлик билан заргарлар маҳалласининг оксоқолини келтиришди. Яна ўша тажриба қайтарилди, маҳаллада яшовчиларнинг хўжалари бирма-бир айтиларкан, оксоқол Азиз суйган қизнинг хонадони ҳақида сўзлаганда, йигитнинг безовталиги ошиб, ҳатто ўрнидан туриб, ўтириб олди. Ҳамма нарса равшан, Азизнинг севгилиси шу хонадонда истикомат қилур экан. Сир очилди, Азиз шундан кейин яйраб, барчасини сўзлай кетди, ҳатто қизнинг исмини ҳам. Маълум бўлишича, ул қиз Қобуснинг ўғай укасининг қизи Гулбону экан. Шу кундан бошлаб тўй тарадудига тушиб кетдилар, ҳаста йигит аста-секин ўзига келиб, соғая бошлади.

Малика Заррин Гису Ибн Синога катта ҳурмат, эҳтиром кўрсатиб, совға-саломлар юборди, ёш амир Манучехр ҳузурига олиб кириб, барча бўлган воқеалардан уни воқиф этган эди, амир Ибн Синони саройга ишга таклиф этиб, унга кўп навозишлар кўрсатди. Шундай

килиб, Ибн Сино энди амир Манучехр, малика Заррин Гису панохида бемалол яшаш, ишлаш имконига эга бўлди.

Шерозийга тасаннолар бўлсин, уй берди, жой берди, илм аҳли билан таништирди ва ниҳоят Ибн Синога энг хурматли зотлар қаторида саройга бемалол кириб-чиқиш имкониятини яратди.

Ибн Сино уйига жуда хурсанд қайтди. Қўлёмаларни тартибга солиб ўтирган Жузжоний устозини яхши кайфиятда кўриб хайрон, зеро, Ибн Сино саройга чақириб олиб кетишганда бироз нохушлик билан кўнгли гаш чиқиб кетган эди, ҳатто ўзича энди қайтиб келмасликни ҳам бўйнига олганди. Энди бўлса, ҳаммаси яхшиликка экан. Жузжоний ҳам қувончга тўлди, энди кўнгли тўк, ишлар юришиб кетади. Биргалашиб кечки овқатга ўтиришди.

— Тиббиётга доир битикларингизни алоҳида ажратиб кўйдим.

— Барака топ, зўр иш қилибдурсен, қоғоз, қалам келтир, — деб қолди бирдан аллома. Кайфияти зўр эди.

— Ҳозир келтирайму?

— Ҳа, кўпроқ қоғоз келтир!

Шам ёқилди. Барча нарса муҳайё.

— Қани, азизим Жузжоний, энди қўлинг ҳеч қачон толмагай, Аллоҳ сенга кунт, чидам ва куч бергай, шу бугундан бошлаб шунча йиллардан бери ўйлаб, ақл-идрокимда пишириб юрган катта рисолага қўл урурмен, тайёрмусен, бошладик:

«Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм.

Тангрига мақтовлар ва шарафлар бўлсинки, у ўз олий шаънига муносиб ва бизни баҳраманд қилувчи эҳсонларига лойиқ, бу хил мақтов ва шарафга сазовордир.

Сайидимиз Муҳаммад пайғамбарга ва унинг авлодларига Тангрининг марҳамати бўлсин!

Сўнгра дейманки: холис дўстларимдан бири, қўлимдан келгунча ёрдам қилишим лозим бўлган бир киши мендин табрбатнинг умумий ва хусусий қонун-қоидаларини ўз ичига олган тиббий китоб тузиб беришимни илтимос қилиб эрди. Ундаги қонунлар оз сўз орқали батафсил изоҳланишини ва аксар масалалар қисқа, аммо очик-ойдин баён қилинган бўлишини сўради. Мен бу масалада ўз дўстим илтимосини бажаришга киришдим...»

— Абу Убайд, азизим, қани, айт-чи, шундай дея бошлаганим маъкул бўлурму сенга, не дейсан? — сўради Ибн Сино шогирдидан. Алломанинг одати шундай эди,

бирор янги рисола битаётганида шогирдларидан фикр сўрар, баъзан уларнинг мулоҳазалари кўнглига ёкса ва айниқса ҳақ бўлса, ёзаётган китобига тузатишлар киритар ё бўлмаса ўша жумлани қайтадан баён этарди.

— Фикри ожизимча, бошланиши шу тарзда бўлғони маъкул, жумлалар ҳам ҳозирча равон кетур, — деди Жузжоний устозини қувватлаб.

— Бали, бўлмаса давом этурмиз:

«Мен дастлаб тибнинг иккала қисмидаги, яъни назарий ва амалий қисмидаги умумий масалалари хусусида сўз юритмоқчимен. Ундан кейин содда дорилар қувватининг умумий ва жузъий таъсири ҳақида сўзлайдурмен. Баъдаз, ҳар бир аъзода пайдо бўладирган касалликлар ҳақида сўз юритиб, аввал ўша аъзонинг ташриҳини ва унинг манфаатини баён этишга бошлаймен...»

Ибн Сино шу дақиқадан бошлаб уни бутун жаҳонга машҳур айлайдиган, авлодларга абадулабад мерос бўлиб қоладиган шоҳ асарини ёзабошлаган эди.

* * *

Икки йиллик Журжон ҳаёти ҳам тугади. Бунда кечган кунлари анча баракали ўтгандай. Аллоҳга минг бор шукурларким, «ал-Қонун»нинг биринчи китоби адоғига етди. Энг муҳими, Журжонга келиб ажойиб шогирд топиб олди. Ха, Жузжоний унинг учун тенги йўқ хазина, содиқ дўст эди. Энди бундан кетишга қарор этгач, янги шогирди ҳақида ўйлаб қолди, кейин ётиғи билан: «Азизим Жузжоний, сендан беҳад миннатдормен, энди...» деб гап бошлаган ҳам эдики, шогирдининг ўзи ҳам тўлиб турган экан:

— Устод, мен сизга умрбод, ўла-ўлғунимча хизмат қилурмен деб айтмабмидим, ёдингиздан чикибдур-да. Мени хафа қилдингиз, гуноҳим не, нечун мени ташлаб кетмоқчисиз, — деб қолди.

— Азизим, ҳаёт оғир, дунё ташвишларини кўриб турибсан, қийналиб қолурсан, тагин мени деб...

— Бас, буёғини айтмай қўяқолинг, гап шундай, агар ўлсангиз бирга ўлурмен, қийналсангиз, мен ҳам бирга азоб чекай... Бошқа қайтмайлик бундай ноўрин фикрларга, — деди Жузжоний ва сўрамай-нетмай барча нарсаларини йиғиштира кетди.

Шу пайт қайдандир Қора Турк пайдо бўлди. Афтидан, Шерозий айтган бўлса ажаб эмас. Мана унинг кетидан Шерозийнинг ўзи ҳам кириб келди. Шайхнинг кетиб

қолаётганидан хафа, нима қилсин тақдир тақозоси экан. Яхши қўшни эдилар, кунда-шунда деганларидек, қараб турса, икки йил ўтиб кетибди. Ажаб дақиқалар эди, ширин суҳбатлар, мулоқотлар, адабий, мусикий ҳангомалар... ҳамма-ҳаммаси бўлди. Шерозий, журжонлик алломалар, ўнлаб шогирдлар — ҳаммаси шунда, Шайхнинг илм-ҳазинасидан баҳраманд эдилар.

— Қора Турк Рай чегарасига қадар кузатиб қўядир, — Шерозий бошқа сўз айтмади, кўнгли бўши, алломанинг кетиб қолаётганидан юрагига чироқ ёқса ҳам ёримайди. Ибн Сино унинг ҳолатини билиб, кўриб турибди. Шу боисдан сукут сақларди.

— Ҳеч хавотир олмангиз, сизни пир деб қўл берганман, биттаси тегиб кўрсин-чи, не қилишни ўзим билурмен, — деди Қора Турк Шайхга далда бериб.

— Сўзларингга ишонурмен, дадил юришларим боиси ҳам шундандур, — деди Шайх бироз ҳазиломуз.

— Пирим, истасангиз мени ўзингизга шахсий кўриқчи қилиб олинг, содиқлик билан хизмат қилғоним бўлсин.

Ибн Сино кулиб қўйди, шундай содиқ, меҳрли одамлар ҳам бор экан бу дунёда, улар меҳр-шафқат соҳиблари, юрагида дарди бор, муҳаббатли кишилар. Ёдига олди: Маъсумий, бухоролик кутубхоначи ҳожа, Фаррух, туякаш Баҳром, Абу Райҳон Беруний, Масихий, Қора Турк, Шерозий, Жузжоний... ва Санам.

Бир неча ойдан бери «ал-Қонун» устида иш кетарди. Жузжонийнинг қўли қўлига тегмасди. Шайх бўлса, ҳеч чарчамайди, фикрлари худди булоқ сувидек тинмай қайнар, яйдоқ саҳифаларни тўлдирарди. Иши кўп бўлиб, саройга ҳам бормай қўйди, Шерозий бир-икки кирди-ю, алломанинг гоят бандлигини кўриб, чиқиб кетаберди. Дастлабки даврларда буерлик шогирдларига юлдузшунослик ва мантиқдан дарс ўтарди. Бошқа вақтларда бўлса Жузжоний «ал-Мажистий»ни овоз чиқариб ўқирди-да, устоз унинг кўп мураккаб жойларини шогирдларга атрофлича таҳлил этиб берарди. Устоднинг мантиқ илмини жуда чуқур билганлиги учун бир куни Жузжоний шу ҳақда бир рисола битиб беришни илтижо қилди. «Ал-Мухтасар ал-авсот фил-Мантиқ»* шу тариқа юзага келди. Устоз айтиб турди, шогирд ёзди. Шу орада «ал-Мажистийнинг қисқартмаси» ва бошқа кўп рисоалар шу кўркам диёрда юзага келди. «Ал-Қонун»га қатъий кири-

* «Мантиққа оид ўртача китоб».

шиб кетгандан сўнг, бошқа ишларга қўл урмай, китобнинг аввалги қисмлари устида кунт билан ишлай берди.

— Азизим Жузжоний, юнон донишмандлари демишларким: «Соғлом танда, соғлом ақл бўлур». Бу нақлнинг маъноси чуқур эрур. Шуниси муҳимким, сихат-саломатлик ҳар бир кишининг ўзига қўпроқ борлиқ. Ваҳоланки, инсон ўзига ўзи табибдир. Баъзан ажиб хаёлларга ботиб кетурмен. Билингизким, инсон зоти ноёб мавжудот эрур. Анинг ички дунёси шундай поёнсиздирким, кўриб ҳайратдан лол қолурсен. Яратган мохир уста ҳар бир аъзони жой-жойига саришта айлаб, ҳар бирига яна масъул вазифа юклаб қўйибдур. Инсон вужудидаги кеча-кундуз бетиним ишлаб турган жафокаш аъзолар ақл бовар этмайдурган даражада аниқ, пухта ишлайдурким, улар албатта, Яратганнинг изнисиз бўлмагай.

— Ҳақ сўзларни дедингиз устод. «Ал-Қонун»ни бошлаганингиздан бери фикру-хаёлимни ана шу жумбоқлар анчадан бери безовта этиб келур эрди.

— Ҳа, азизим, табобатнинг ҳали биз билмаган ечилмалари кўпдир. Мана, сиз, инсон юрагини олинг, ё бўлмаса жигар, ўпка, буйрак, ошқозон, булар инсон танасидаги асосий аъзолар турур, ё бўлмаса танангиздаги бетўхтов кеча-кундуз оқиб турган қон томирлари, ё бўлмаса асаб тизимлари-чи? Шунчалик аниқлик, мукамаллик қайдан?

Ибн Сино яна хаёлга ботди. Жузжонийнинг эса қўлида хатчўп, алломанинг деганларини оқизмай-томизмай қоғозга туширмоқда.

— Нега тўхтаб қолдингиз, устод?

— Тафаккуримда шу топда қандай фикрлар галаён этаётганлигини билсанг эрди, инсон мияси хусусида сўз юритадиган бўлсак, илму ҳикматнинг чегараси қайдаю, илоҳий қудратнинг интиҳоси қайда экан, деб ўйлаб қолурсан, киши.

— Бу бирлан не демоқчисиз? — сўради Жузжоний хайратда.

— Демоқчиманким, одами олийнинг мия тузилиш сирлари ҳали тўлалигича ўрганилганича йўқдур, улар гўё беқиёс сирли дунёдай. Инсон зоти ақл кўзгуси орқали хаёллан олам кезади, режалар тузади, хоҳласа, истаган киши си бирлан учрашиб мулоқотда бўлур. Хаёлнинг доираси бениҳоя кенгдир, уни ўлчаб бўлмас. Мана, сиз, хаёлингиз кўзгусида самоларга парвоз этурсиз, ўзга сайёраларга саёҳат айларсиз. Ойга бориб келишингиз ҳам мумкин. Кўрдингизму, инсон миясининг сиру асрорларини.

Журжоний ёзишдан тўхтаб устозига қараб қолди, гўё фикрлари тўзғиб кетгандай. Устозининг сўзларини тинглаб, кўз ўнгида табобат илмининг янги-янги қирралари очилаётгандай эди.

— «Ал-Қонун»да шулар хусусинда ҳам фикр юритгайсизму?

— Бўлмаса-чи, «ал-Қонун»да инсон танасининг барча аъзолари хусусинда батафсил ёзурмиз. Майли, азизим, қани, энди ишга кўчайлик. Тиббиёт илмига таъриф берурмиз, — деди Ибн Сино.

Журжоний ёзаётган варақларини бир чеккага эҳтиётлаб қўйди-да, янги оқ варақ олиб устодига, қани, айтинг, дегандек қараб турди.

— «Тиб шундай бир илмдурким, ул бирлан одам гавдасининг аҳволи соғлиқ ва касаллик жиҳатидан ўрганилиб, унинг мавжуд соғлиғи сақланур ва йўқотилғони қайтарилур. Бирор киши, тиб назарий ва амалийга бўлинур эрди, сиз эса уни илм деб ҳаммасини назарий қилиб қўйдингиз, дейиши мумкиндир. Биз бул кишига жавоб бериб айтурмиз: санъатларнинг ва ҳикматларнинг назарийси ва амалийси бўлғони каби, тибнинг ҳам назарийси ва амалийси бордур».

— Тўғрими, шундай таъриф берсак бўлурми? — сўради Шайх одатдагидек.

— Мутлақо ҳақ эрурсиз, устод, тиб нега илм бўлмас эркан?

— Бали, ушбу жумла кеча ёдимга тушиб эрди, буни рисоланинг қайси жойига киритишни икковлон ўйлаб кўрурмиз. Энди давом этурмиз, анави варақни ол!

Сўнгра: — Бир фикр айтайму сенга, — деб қолди Шайх шогирдига сир айтмоқчи бўлгандай.

— Не эрди, икки қулоғим сизда, — деди Жузжоний хайратда.

— Мана, тингла бўлмаса!

Шайх китоб тагига яшириб қўйган бир неча варақни олиб, кироат билан ўқиб берди.

Жузжоний диққат билан тинглаб турди-да, кейин устозига:

— Табобатни байтга солибсиз-ку, устод, — деди ҳаяжонланиб.

— Ҳа, табобат ҳақинда арузнинг ражаз вазнида ёзилган уржузалар, уларни Бухородалик чоғимда битган эрдим.

— Табобатнинг назмийлиги нечун зарур, устод? — сўради Жузжоний.

— Азизим Жузжоний, мен бу билан авом халқ ўрта-сида табобатни кенг тарғиб этмоқ ниятидамен. Ўзинг билурсен, ғазал, байт халққа яқиндур, севиб ўқур, ёд олуру. Бир-бирларидан кўчириб олурулар, назмий мисралар уйма-уй, узоқ элларга қанот боғлаб учгай. Қадимий хиндларда илмий рисолалар шеърий усулда битилмиш. Устод Беруний бу ҳақда ўз рисолаларида ёзғондурлар.

Ибн Сино фикримни тушунтира олдиму, дегандек шогирдига тикилиб қолди. Ҳа, Шайхнинг орзулари кўп, табобатнинг кўп масалаларини назмга ўтказмоқчи, бу билан одамлар қалбига янада кенг йўл топмоқчи. Ахир, оғир иқтисодий шароитда яшаётган, ҳаёт тарзи ночор бўлган бечора, авом халқнинг онгига хасталиқдан сақланиш, касалнинг олдини олиш йўллари ҳақида шеърий мисралар битса, бунинг нимаси ёмон.

*Еган бўлсанг таоминг, ҳазм бўлмасдан олдин,
Яна устига-устак емоққа йўқ зарурат.
Чайнашга тишлар ожиз бўлган таомни ютма,
Таомнинг энг ёмони бу, қоринга бўлгай офат.*

Ёки:

*Дастурхонда тўкин бўлса ҳам қанчалик,
Ичаверма, ҳирс қўйиб то бўккунчалик.*

Ибн Сино ҳозир ана шулар ҳақида ўйлади, Жузжонийга маслаҳати ҳам шу эди, қани, шогирди нима деркин, деб унинг муҳокамасига қўйганди дилидагиларни. Жузжоний маъқуллади, фақат рози бўлибгина қолмади, алқади, шу йўлдан бориш муҳимлигини алоҳида таъкидлади.

Ижодий фикрлаш қизғин кетаётган аснода ҳовлиққанча Шерозий кириб келди, негадир ҳаяжонда, саломга ҳам чала-чулпа алик олиб, бир муҳим гап бор, дегандек Шайхга қараб турди.

— Шогирдимдан яширин сирим йўқдур, сўзлай-берингиз.

— Гап бундай, саройда тўй тараддуди борур, иложи бўлса малика хузурига кириб чиқмоғингиз зарур, — деди Шерозий.

— Қизик, қандай тўй эркан?

— Хабарингиз йўқму, бутун шаҳар аҳли шул ҳақда сўзлар. Ахир, амир Манучеҳр уйланурлар.

— Келин ким эркан?

— Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг қизларидан бири эрмиш.

— Эй, Аллоҳ, бизга шул ташвиш ҳам бор эканму?!

— Ҳа, кимга тўй, кимга ташвиш.

Ибн Сино ўйланиб қолди, энди шароит яна ўзгарур, бу дунё шундай, ҳамма амирнинг оғзига қараб туради, шунга қараб ҳар бир кишига иззат-хурмат, муносабат белгила-нур. Қуни кеча обрў-эътиборда турган алломаларга ғазал-хон муносабат ҳам бошқача бўлур. Сарой атрофидаги казо-казо одамлар ҳар бири ўзига ўзи фалончига ё фистон-чига қандай муносабатда бўлиш зарурлигини амирнинг кўз қарашига қараб белгиларлар. Дунё ана шунақа, бир томошагоҳ, одамлар бўлса ана шу олам саҳнасининг ижро-чилари, ҳар бирининг ўз вазифаси, сўзи, қасидасию ба-ғишлови бор. Ахир олампаҳоға ёқмасангиз, муҳташам «Шоҳнома»дек шоҳ асарингизни ҳам ёқтирмай, буюк Фирдавсийдек хурматсизликка дучор бўлурсиз.

Шу гап устига саройдан чопар келди, маълум бўли-шича, Шайхни малика чорлаётган эмиш.

Ибн Сино шуни кутиб турган эди, энди масала ҳал, подишоҳлар бекордан-бекорга чақиришмас. Раҳматли па-дар бузруквори Абдуллоҳнинг сўзлари ёдига тушди: «Ило-жи бўлса, подишоҳлардан йироқ юрмоқ керак», деган сўзларини эслади. Ибн Сино ўз ҳаётида кўпинча шунга амал қилди, лекин замоннинг мураккаб муаммолари, қи-йинчиликлари, қолаверса Шайхнинг илму маърифат ола-мидаги мавқеи ҳукмдорлар билан мулоқотда бўлишга мажбур этарди. Мана, шу аснода малика Заррин Гису саройга чорлар, бормаса бўлмас, балки яхшиликқадир ёки аксинча. Малика Журжоннинг узундамасини аниқ-лашни унга топширган эди, балки шуни сўрамоқчи бўлган-дир. Унга атаб «Шамс ул-Маъолийнинг қизи Заррин Гисуга мактублар» деган рисола битиб тақдим этган эди, гап шу рисола хусусида борурми, раҳмат айтармикин ё мулоҳазалари борми?

— Илоҳо, Яратганнинг ўзи асрасун сизни, — деди Шерозий Ибн Синони саройга кузатиб қўяр экан.

Малика Шайхни илгаригидек илтифот билан қабул этди. Аммо унинг рисоласи хусусида ҳам, Журжон узун-лигини аниқлашдаги қилғон ишлари хусусида ҳам нега-дир ҳеч нима сўрамади.

— Тўйларингиз қутлуғ бўлғай, шахзодага саодат тилармен, — деди Шайх.

Малика Заррин Гису «куллук», деди-ю, жим қолди. Табибга нимадир айтмоқчи бўларди-ю, аммо тили айланмасди. Шу пайт тўй либосларида Азиз билан Гулбону ташриф буюришди. Иккиси ҳам эгилиб Шайхга куллук қилишди.

— Аллоҳ умрингизни зиёда қилғай, ёшларнинг юрак дардига даъво топган табиб сиздур! — Азиз билан Гулбону маликанинг сўзларини маъқуллагандай яна бош эгиб, алломага миннатдорчилик билдиришди.

— Муҳаббат ноёб туйғу, Аллоҳнинг иноятидур, ул ҳар кимга ҳам насиб этмас, ардоқлаш даркор уни авайлаб... Дунёда муҳаббатсиз кишилар кўпдур, замонанинг энг оғир кулфати ҳам шудур... Муҳаббатсиз кишида иймон ҳам бўлмағай, инсоф ҳам!..

Малика Заррин Гису Шайхнинг сўзларини эътибор билан эшитиб турди-да, қаршисида турган ғоят зукко, қаддибасти келишган навжувон йигитдан кўз узолмай қолди. Юрагида қандайдир илиқ туйғулар ғалаён қилаётгандай, бундан кейин шу олижаноб, донишманд, буюк қалб эгасини бошқа кўраолмайдигандек ич-ичидан ўксинди.

— Ҳа, тўғри айтдингиз, кўплар учун муҳаббат бир Анқодек топилмасдир, уни умр бўйи ахтарурлар, дунёдан туйғусиз ўтиб кетурлар, айниқса аёллар!..

Шўрлик малика, унинг ҳам юраклари зардобга тўлага ўхшайдир, оҳ деса юраги кўринар, унинг ҳам дарди бор, оқила аёл. Ҳасратлашмоқчи, дилидагиларни айтмоқчи, лекин айтаолмайди, ичига солади... Ибн Синонинг ўткир, сеҳрли кўзлари ҳаммасини кўриб-билиб турибди. Ахир, малика Заррин Гису Аллоҳнинг каромати туфайли дунёга келган ажиб мавжудот. Шайх уни биринчи кўришдаёқ ноёб хусн соҳиби эканлигини билган, сезган. Лекин, бахтсиз аёл, унга муҳаббатдек ноёб туйғу насиб этмаган. Ибн Сино ҳам, малика ҳам қаршиларида одоб ва иззатда турган икки ёш қалб эгасига, муҳаббат соҳибларига ҳавас ва ифтихор билан қараб турдилар. Ибн Сино муҳаббатини топган эди, йўқотиб қўйди, билмайди энди қайдалигини, умр бўйи ўша ширин орзу, туйғулар билан юради, ўз олий туйғуларини фақат илму ҳикматга бахш этиб эзгу мақсадларига эришади. Малика-чи, унинг ҳеч нарсаи йўқ ишонадиган. Гўзал хусникамоли бор, аммо гўзаллик ўткинчи нарса, бора-бора ўзига ҳам қолмас, аста-секин ўчиб кетгай...

— Маликам, маъзур тутгайсиз, менга...

Малика Заррин Гису ишора билан ошиқ-маъшуқларга рухсат бериб юборди. Улар ёлғиз қолишди.

— Бугун Фазнадан Султон Маҳмуднинг қизини уза-тиб олиб келурлар, амир Манучехрга никоҳ қилурмиз. Куни кеча бир чопар келибдур. Андан айтиб юборибдур, Ибн Синони Журжонда деб эшитдим, менинг хузуримга юборсин, дебдур.

— Ўзим ҳам билиб эрдим, шул гап бўлур деб. На қилурмиз, тақдир эркан.

Малика бошқа бир сўз ҳам демади, Ибн Сино билан ғамгин хайрлашди.

* * *

Журжон ҳукмдорининг саройига Султон Маҳмуд совчилари келишибди, шаҳзода Манучехр Фазнавийнинг қизига уйланаётган эмиш, деган хабар бутун шаҳарга тарқалди. Энди шаҳзода бемалол амирлигини қилаберади, ҳеч кимдан қўркмайди, унинг Ислом саркардаси, соҳибқирон Маҳмуд Фазнавийдек ҳимоячиси бор. Ахир, энди Манучехр улур султоннинг куёви, ўғлидек бўлиб қолади. Унинг қўли ҳам узокқа етади. Сарой атрофидаги уни ниқтаб турган вазиру уламолар ҳам тинчиб қолишади, бўлмаса унга ўргатган, насихат қилган, иложи бўлса худди отасига қилишгандек ҳокимиятни ундан истаган вақтида олиб қўйишга ҳам тайёр эдилар. Вазир Ализоданинг ҳам, саркардаларнинг ҳам нафаслари ичларига тушиб кетди. Қобусга нисбатан қилган ваҳшийликлари учун шаҳзода қасос олмаса бўлгани. Яхшиям, ўшанда Чаношак қалъасида вазир Ализода ва унинг тарафдорлари шаҳзодага: отангни ўзинг ўлдир, деганларида рози бўлмай, ялиниб-ёлвориб унинг жонига қасд қилмасликларини илтижо қилганда кўнишган экан. Аммо ўшанда отасининг аёзда қотиб ўлганлиги Манучехрга маълум. Вазир Ализода ҳам ёш амир Фазнавийга куёв-ўғил бўлгач, унга нисбатан қандай муносабатда бўлишини ҳозирча билмайди, лекин нима қилса ҳам ўша қотиллик учун шаҳзода уни тинч қўймас. Малика Заррин Гису-чи, қандай йўл тутаркин? Нима бўлса-да, Султон Маҳмуднинг Журжонга қиз бериши яхши иш бўлмади, энди Ибн Синонинг ҳоли нима кечади, малика Заррин Гису ҳам, ёш амир Манучехр ҳам шу дамгача алломага катта ҳурмат кўрсатдилар, лекин энди аҳвол ўзгарди. Султон Маҳмуд Қобусга Ибн Синонинг сувратини ўша вақтдаёқ

юборган эди, амир ўлгач, суврат қаердадир қолиб кетди, ёш шаҳзода билмади ё бўлмаса эътибор қилмади. Кейин Қобуснинг ошиқ жиянини касалдан тузатиб юборгандан кейин ҳаммаси унутилди.

Рай йўллари, хув нарида Албурзнинг мўйсафид чўққилари куёш нурида ойнадек ялтирайди. Ажиб бир манзара. Бу дунё шунчалик кенг, ранг-барангки, уни кезиб чиқиш учун инсон умри етармикин. Абу Райхон Беруний она сайёра сатҳини ўлчаб чиқди, 6339,58* чақирим экан. Алломанинг заковатига бали!

Йўл узок, улар жим боришар, хатто тинмай жавраб келаётган Қора Турк ҳам осудалик кучоғида, от устида маза қилиб ухлар, унинг ҳаёти шу, тиними йўқ бу жасур, абжир жангчи суворийнинг. Қаранг, тоғ ёнбағрида қандайдир иншоот.

— Бу — судсий асбоб, — деб юборди сўюниб Ибн Сино.

— Юлдузлар тузилишини ўрганадиган асбоб, — деди Жузжоний. — Ҳа, уни Хўжандий қурган, Райнинг тузилишини шу асбоб орқали ўлчашган. Беруний, Масихий менга бул ҳақда Хоразмда сўзлаб беришган эди.

Шайхнинг фикрлари, ўйлари узок узокларга кезарди. Хўжандий ўзига абадий ёдгорлик тиклабдир. Асрларга қолур бу илм оламининг ажойиб мўъжизаси. Бунда Масихий, Беруний излари, кўз нурлари бор. Гўё улар шу ерда, ҳозир бирга юргандай. Қадамжодек туюлади. Замонанинг зайли билан Ибн Сино ҳам келиб кўрди улкан қоялар ичида бунёд этилган бу илму ҳикмат иншоотини. Ўйлаганмиди шундай бўлишини, тақдир тақозиси қайларга олиб боради инсонни.

Қора Туркка назар ташлади. Бир вақтлар нопок ишлар билан машғул эди бу инсон, қўли эгри, руҳан қашшоқ, инсоф, иймон қайда эрди бу сахро қароқчисида. Энди бўлса ҳаётга қайта туғилгандай. Унга меҳр билан қараб турди:

— Азизим Қора Турк, сиз энди менга инимдек бўлиб қолдингиз, бола-чақаларингиз борму?

— Йўқ, ҳеч кимим йўқдур, яккабошмен, устод?

— Нечун, — таажжубланди Ибн Сино.

— Бу жуда узун ҳикоятдир, мен айтмай, сиз эшитмай қўяқолинг...

— Отангиз ҳаётму?

* Ҳозирги ҳисоб бўйича эса 6371,11 километр.

— Йўқ, Ҳамадон жангида шаҳид бўлганлар.
— Худо раҳмат қилсун, — фотиҳага қўл очди Шайх.
— Яна кимингиз бор?
— Бир амаким қолгон. Шерозда истикомат қилурлар.

— Хали йўл узоқдир, ўзингиз ҳақингизда сўзлаб беринг.

— Мен худонинг бир ожиз бандасидурмен. Сиздек улуг зотга менинг аянчли қисматим невчун даркор?

— Йўқ. Сўзланг, мен билишим зарур, — деди Ибн Сино.

Қора Турк отини бироз Шайхга яқинлаштирди-да, сўз бошлади:

— Менинг отам Улуғ Турк Султон Маҳмуд лашкарида ёлланиб ишларди. Ўзлари ҳам паҳлавон, девсифат киши эрдилар. Сизга айтганимдек Хуросон учун бўлган жангда ҳалок бўлдилар. Мен унда анча ёш эрдим. Етим қолгач, отамнинг ўрнига мен ҳам ёлланма аскарликка кирдим. Аммо турмушим оғир эрди. Отамнинг бир қадрдон дўсти бўларди, сен Қазвиндаги амакинг хузурига бор, мен бироз мол-мато олиб берай, ўша ерда уларни пуллаб, кейин амакинг билан маслаҳатлашиб Қазвиндан зарур моллар келтур, деб қолди. Рози бўлдим, бир-икки кундан сўнг Қазвинга йўл олдим.

Излай-излай амакимнинг уйини топдим.

Эшикни бир хушсуврат қиз очди. Амакимни сўрадим, юмуш билан кетганлар, деб айтди.

Ким эканлигимни айтдим.

— Вой ўлмасам, нима қилиб турибсиз, мени шундай паҳлавондек акам бор экан-ку, ҳеч кимим йўқ, деб нолиб юрибман. Қани, киринг, уйимизнинг тўри сизники...

Қиз қўярда-қўймай уйга олиб кириб, бирпасда дастурхон ёзиб, емак-ичмак келтириб қўйди. Зимдан қарайман, амакимнинг қизи гоят сулув, келишган, истараси иссиқ эди. Қиз бўлса шунчалик бўлур-да, деб кўнглимдан ўтказдим.

Дастурхонга энди қўл узатган ҳам эдимки, амакимнинг ўзлари келиб қолдилар. Мени кўриб беҳад қувониб: «Худди отангни ўзисан, укам тирилиб келгандек бўлди», — деб юз-кўзларимни силаб, бироз кўз ёши қилиб олдилар.

Амакимнинг кўнглини кўтариб, кўп ибратли сўзлар сўзладим.

Шу вақт амакимнинг қизи овқат, кўзада муздакки-на шароб келтирди. Шароб ичгач, амакимнинг кайфи бироз ошиб, ҳасрат қила кетди:

— Менинг ҳам шу Ойшадан бошқа ҳеч кимим йўқдур, кўзимнинг оқу-қораси шу. Худо менга ўғил ато этмади. Ёлғизман, кел, менга ўғил-куёв бўл, шу уй-жойлар ҳаммаси сенга қолади, — деб яна кўзига ёш олди.

Амакимга раҳмим келди.

Ойшага уйландим.

Ҳаётимдан хурсанд эдим. Ойшага бўлган меҳрим кундан-кун ошиб борар, қўярга жой тополмас эдим.

Кунлардан бир куни юмушлар билан бўлиб, уйга келсам, хотиним йўқ. Ҳаммаёқ очиқ-чочик, йириштирилмаган: Таом ҳам тайёрланмабди. Амаким савдо ишлари билан Хуросонга кетган эдилар. Ойшани кутдим. Хуфтонга яқин қайдандир шошиб кириб келди.

Қаерда юрибсан шу пайтгача деб эдим, индамасдан ётоқхонасига кириб кетди, ҳайрон бўлиб ортидан хонага кирсам, бошига рўмолини буркаб, пиқ-пиқ йиғлаб ётибди. Босини сўрасам, ҳеч нарса демади. Эрталаб ўзига келиб қолар, кейин сўрарман, деб мен ҳам ётиб ухладим.

Эрта билан турсам Ойша яна ўрнида йўқ, турли хаёлларга бордим. Нима бўлди ўзи, бирор қор-хол юз бердим, кўнглини огритиб қўйдимми, ё? Ўйлаб-ўйимга етолмасдим. Амаким бўлса, ҳадеганда келабермади.

Кўчага чиқиб эшик олдида хаёл суриб ўтирган эдим, қўшнининг ҳовлисидан бир кампир чиқиб:

— Ҳа, ўғлим, нечун хомуш ўтирурсиз, — деб қолди.

Мен кампирга бор гапни айтиб бердим.

— Орқамдан юринг, хотинингиз қайдалигини кўрсатиб қўяман, — деди кампир.

Шаҳар бўйлаб кампирнинг орқасидан кетма-кет боравердим.

— Уёғига бормайман, хув, ўша кўк дарвоза, — деди ва ўз йўлига кетди.

Дарвоза очиқ экан, ичкарига кирдим. Ҳовлининг чеқкасида кичкинагина уй. Эшигини очиб ичкари кирсам, не кўз билан кўрайки, хотиним Ойша бир барзанги билан ётибди. Кўз ўнгим қоронғулашди, жоним хиқилдоғимга келиб ғазаб билан бориб кўрпани улоқтириб юбордим. Барзангининг икки оёғи йўқ экан. Қарасам, ёнида қўлтиқ таёғи турибди. Олиб Ойшанинг бошига туширдим, барзанги менга ёпишмоқчи бўлган эди, уни ҳам бир ёқлик қилдим.

Тақдиримга лаънатлар ўқиб, хонадан чикди-му, тарки дунё қилган одамдек Қазвиндан жўнаб қолдим.

Қора Туркнинг ҳикояси шу ерга етганда узоқдан Рай шахри намоён бўлди. Бир неча суворийлар шу томонга қараб келишмоқда эди. Қора Турк Шайхга қаради:

— Қолғонини кейин сўзлаб берурмен, — деди хо-муш.

— Қачон?

— Аллоҳ насиб этса кўришурмиз.

Кейин:

— Мен сизнинг доимий ҳимоячингизмен, бирор кулфат юз берса, шу дамда пайдо бўлурмен, — деди Қора Турк.

— Қўлимда Алоуддиннинг сеҳрли чироғи йўқдур, — деди Ибн Сино ҳазиллашиб.

— Устод, қалбим нури бордир, барчасини сезиб турурмен.

— Мен ҳам, — деди Ибн Сино уни кучоқлаб.

Улар эндигина хайр-хўшлашиб жўнамоқчи бўлиб туришган эдилар ҳамки, икки суворий шитоб билан шу томонга қараб кела бошлади.

Ким бўлди экан, яна айғоқчиларми, ё подишоҳликка тегишли одамларми? Ҳар ҳолда эҳтиёт бўлган маъқул.

Яқинлашишди, афтидан Рай ҳукумдорининг одамлари экан. Улар тўппа-тўғри Ибн Сино ҳузурига келиб:

— Абу Али Ибн Сино сиз бўлурмисиз? — деб сўради.

— Мен бўлурмен, саройга боришимиз зарур бўлса керак, — деди Ибн Сино бироз кесатгандай.

Қора Турк безовта, агар бирор кор-ҳол юз бергудай бўлса, уларнинг адабини бериб қўймоқчи, буни Шайх ҳам, Жузжоний ҳам сезиб туришибди.

— Хуш келибсиз Райга, амир Маждуддавла ҳазрат олийлари хузурларига таклиф этурлар, — деди суворийлардан кексароғи.

Улар биргалашиб, сарой томон йўл олишди. Қора Турк ўз йўлига!

* * *

Рай* атроф-тевараги тоғларга туташган ажиб манзарали шаҳар. Бувайҳийлардан бўлмиш Фаҳруддавла Райни ўзига пойтахт қилган. Ҳукмдор вафот этгандан сўнг

* Рай — Техрон яқинидаги ўрта аср шаҳри. Ҳозир ундан қисман харобаларгина қолган.

салтанат унинг ўғли Маждуддавллага ўтди. Аммо шахзода ҳали ёш бўлганлиги сабабли давлатни унинг онаси анча тадбиркор, оқила аёл Сайида Хотун бошқарар эди.

Ибн Синони саройда катта илтифотлар билан кутиб олишди, бундай иззат-икром билан кутиб олишларини кутмаган эди, чунки бирорта таниш-билиш орқали айтилмади, ёки нуфузли киши хат ҳам ёзиб бермади. Балки Ибн Синога билдирмай ё Малика Заррин Гису, ёки Шерозий айтиб юборган, хат ёзиб маълум қилган бўлишлари мумкин. Бўлмаса, нега сарой хизматчилари дарвоза ёнида кутиб олишди. Гўё уларнинг келишини билгандай, сарой аҳлига ҳаммаси илгаритдан маълумдай.

Саройда аъёнлар унча кўп эмас, шох Маждуддавла, онаси Сайида Хотун, вазир ва бир-икки аъёнлар. Шох ёш бўлса ҳам хаста одамдек озиб кетган, ранги синик, ўйчан кўринди Шайхга. Унинг вужудида қандайдир хасталик бор, кўринишдан довдиррок, савдойи одамга ўхшайдир. Сўзлаб туриб хаёли бошқа ёққа кетиб қолади, паришон, нимадандир хавотирда. Унинг учун кўпрок онаси Сайида Хотун сўзларди. Гапга чечан, фикран зийрак аёл эди шохнинг онаси.

— Ташрифингиздан бошимиз кўкларга етди, сизни Райда кўришни жуда-жуда ҳам истаган эдик, — деди Сайида Хотун мамнунлик билан.

— Илтифотингиз билан кўнглим мулкани ёритдингиз, — деди Шайх миннатдорчилик билдириб.

Сухбат чўзилмади, Маждуддавладан рухсат сўраб, Сайида Хотун меҳмонларни дастурхон тузаб қўйилган алоҳида хонага олиб чиқди. Унда хизмат қилиб турган ғуломдан бошқа ҳеч ким йўқ экан. Ширин-шакар мевалар, ичимликлар қўйилган, кейин турли таомлар келтирилди. Бироздан кейин Сайида Хотун дилидаги ташвишини Шайхга очик-ойдин сўзлади.

— Жигаргўшам оғир бир дардга йўлиқмиш, сизни ишташим боиси ҳам шундандир, жин текканму, ажина чалганму, савдойи бўлиб қолган, эс-хуши кириб, чиқиб турар, гоҳи худ, гоҳи бехуд: «Мен хўкизмен, сўйинглар мени», дейди нукул, — сўзларди йиғламсираб Сайида Хотун.

— Хафа бўлманг, ҳар қандай хасталикнинг давоси бордир, мавт*дан Аллоҳнинг ўзи сақласин, — деди Шайх.

— Истаганингизча зар берурмен, фақат ўғлимни шу балойи дарддин ҳалос айланг, пойингизга бош эгай.

* *Мавт* — ўлим.

— Қўйинг, Сайида бону, Аллоҳ мадад берса, ўглингиз албатта шифо топгай.

Сайида Хотуннинг фармониға кўра, Ибн Синоға, шогирдиға саройдан бир неча хонали уй ажратиб берилди. Бунда ишлаш учун барча шароитлар мавжуд эди. Энди шахзода Маждуддавлани даволаш йўллари ҳақида ўйлади. Шайхнинг руҳий касалликларни тузатиш юзасидан маълум даражада тажрибаси ҳам бор, бунақангилар табиб ҳаётида кўп учраган. Фақат Сайида Хотун табибға шахзодани даволаш учун розилик берса, бас, чунки бундай хасталикни даволаш усуллари кўполроқ, бунга онаси ҳам, қариндошлари ҳам кўниши керак. Агар шундай эркинлик бўлмаса, натижаси яхши бўлмасди. Ҳаким ўз даволаш усули ҳақида ҳеч кимға лом-мим демади, ҳатто шогирди Жузжонийға ҳам. Фақат ўзигина билди. Бунинг учун беморнинг руҳий ҳолати энг кучайган пайти бўлиши шарт, шундагина даволаш яхши натижа берур.

Шундай пайт ҳам келди. Бир куни шахзода Маждуддавла эрталабдан бошлаб: мен ҳўкизмен, сўйинглар мени деб хархаша қилаберди. Ибн Сино худди қассобларға ўхшаб кийиниб олди-да, қўлиға катта пичоқ олиб шахзода ҳузурига кириб борди. Хизматда турганларға баланд овоз билан пўписа қилабошлади:

— Қани ўша сўйиладиган ҳўкизларинг! — деб пичогини қайраб туриб.

— Мен, мен, сўйиладиган... — деди шахзода.

Ибн Сино унинг ёниға келиб, молни кўрган қассоблардек у ёқ-бу ёғини ушлаб кўриб:

— Ўлгудек ориқ экан-ку, сўймаймен, яхшиси, бироз семирсин, кейин... — деб индамай чиқиб кетди.

Шунда бемор фуломларға бақирди:

— Таом олиб келинглар, семиришим керак! — деб жанжал қилаберди.

Емак-ичмак келтиришди. Ана энди табиб бўлса ўша таомлар билан қўшиб беморға ўзи тайёрлаган дори-дармонларни ичираверди. Ҳар куни риёзат, чўмилиш, тоза ҳаво, қуёш нуридан фойдаланиш юзасидан чора-тадбирлар тузилди. Шундай даволаш усули тезда ўзининг натижаларини берабошлади. Шахзоданинг иштаҳаси очилиб, борган сари тузала бошлади, табиб белгилаган даволаш усулларини, энди ўз хоҳиши билан бажарабошлади. Оқибат-натижада шахзода Маждуддавла семириб-тўлишиб, рангига қон юришиб, борган сари соғайиб борарди.

Ибн Синонинг Райга келиши, Сайида Хотун саройида буюк алломанинг хизмат қилиши бу диёрга, унинг ҳукмдорига катта шараф ҳисобланарди. Боз устига Шайх ўз илмий муаммолари билан тинч, осойишта шароитда ишлаш имконига эга эди. «Ал-Қонун»нинг кейинги қисмлари устидаги ишни давом эттириш билан бирга, «Китоб ал-Маод»^{*} рисоласини ёзиб тамомлади.

Замон алғов-далғов, хотиржамлик йўқ, ҳамма жойда ҳам ҳўроз бирдай қичкиради деганларидек, Райда ҳам ташвишли кунлар бошланди. Шу дамгача Рай салтанати ҳақида ўйламаган Султон Маҳмуд Фазнавий Сайида Хотунга: хутбани менинг номимга ўқитиб, танга зарб этмасанг, кейин хирож тўламасанг, Райни босиб олурмен ва уни вайрон қилурмен, деган мазмунда хат йўллаган эди.

Фазна Султонининг дағдағаси Сайидани ўйлантириб қўйди, ўғли касалманд, бунинг устига шахзода салтанат ишларига бели қайишмай, хасталиқдан бироз тузалиб, эртаю кеч маишатга муккасидан кетган бўлса, ёлғиз хотун бошига нима қилсун? Султон Маҳмуд билан ўйнашиб бўлмас, қанча-қанча вилоятларни эгаллаб, ариллаб-дариллаб турибди. Журжонга ҳам қиз бериб, ўнғайлик билан бу вилоятни ҳам ўзиники қилиб олди. Мана энди Райга чанг солмоқчи.

Ўйлаб-ўйлаб Султонга тубандаги мазмунда мактуб йўллади:

«Олампадох, сизга етиб маълум бўлсинким, эрим раҳматлик ҳаёт чоғида ишқилиб бу томонларга йўлинг тушмасин, Райга келмасун, деб хавотирда эрдим, раҳматлик дунёдан кўз юмиб кетгач, барча ташвиш менинг хотин бошимга тушиб қолди, шундан кейин бу ҳақда ўйламай қўйдим. Ўз-ўзимга дедим: Султон Маҳмуд ақлли, тадбиркор подишоҳ эрур, мендек бир аёл билан жанг қилурму деб ўйладим. Энди, устимга босиб келса Аллоҳ гувоҳдир, мен сендан қочиб юрмай, жанг қилурмен. Иккала лашкардан биттаси мағлуб бўлғай. Агар мен сени устингдан голиб чиқсам, илгари юзлаб подишоҳларни мағлуб айлаган Султон Маҳмудни енгдим деб оламга жар солурмен, менинг голиблигимга шоирлар газаллар бахшйда айлар, агар омадинг келиб, мени енгсанг, не деб жар солишинг мумкин? Аёлни енгдим дерсанму? Бундай деб бонг уролмайсен, ғалабангга бағишлаб газал-

^{*} *Китоб ал-Маод* — «Қайтиш ҳақида китоб».

лар ҳам битилмас, ахир аёл кишини жангда ентиш катта шараф эмас-ку!»

Шундай қилиб, Султон Махмуд Ғазнавий Райдан воз кечди. Бу вилоятда ҳозирча бева аёл тахтда ўтирар эркан, Султон Махмуд унга тегмайди. Бундай ўйлаганда Райга лашкар тортиб боришнинг фойдаси ҳам йўқ-да! Райда бошқа вилоятлардагидек фитнакорлар бўлмаса. Ахир ҳозир Нишопурда қанча лашкар ушлаб туришга тўғри келмоқда, бунинг ўзи бўлурми, хазинадан қанча-қанча маблағ сарфлашга тўғри келмоқда. Шу жиҳатдан Сайида Хотуннинг Райда туриши Ғазна учун ҳозирча маъқулдек туюлди. Саройдаги эсли-хушли, ақл-фаросатли одамлар ҳам султонга шундай деб маслаҳат беришди.

Ибн Синога ҳам бундай вазият ғоят қўл келарди. Бемалол, тинчгина, «ал-Қонун» устида иш олиб борур эди. Райда ҳам унга ҳамфикр бўладиган алломалар: табиб, файласуф Абул Фараж, тарихчи Абу Али Аҳмад ибн Муҳаммад Ёқуб Мискавайх ва бошқалар бор эди.

Ибн Сино Райга келганидан бери, қарийб бир йил ўтди. Маълумки, бу даврга келиб Эрон ерлари бир неча майда давлатларга бўлиниб кетган, шимолда зиёрийлардан Манучехр, Рай ва Жабалда, бувайҳийлардан Маждуддавла, Ҳамадонда Шамсуддавла, Ҳузистонда Бадр ибн Ҳасанвайх, Исфаҳонда эса Алоуддавла Кокуя ҳукмронлик қиларди. Улар ўртасидаги ўзаро низо, жанжал, жангу-жадал, иккинчи томондан Султон Махмуд Ғазнавийнинг зуғуми, босқинчиликлари осойишта муҳитга таъсир этмасдан қолмади. Шунингдек, Райдаги аҳволга ҳам.

Рай хавф остида, энди бу ерда ҳам қўним тополмай қолди. Журжондан Жабалга, сўнг Табаристон, Дехистон, Рай, эндиги навбат балки Ҳамадонга Шамсуддавланинг хузурига бормоқчи бўлиб отланган эди, шу дамда Ҳузистон ҳукмдори Бадр ибн Ҳасанвайх ўлдирилди, Багдод аскарлари чекинди. Шундан кейинги юз берган вазиятда Ибн Сино аввал Қазвин томонга, кейин охири Ҳамадонга жўнади.

Шундай сарсон-саргардонликда, қўнимсиз, оғир аҳволда қолган Ибн Сино:

Мен улуг бўлганимда

катта шаҳарлар ҳам тор бўлиб қолди,

Қимматим ошганда

харидорим ҳам топилмай қолди, —

дея фарёд чекди.

Ибн Сино Райда муқим турганида уни Қазвинга таклиф этишган эди. Сабаби, Ҳамадон амири Шамсуддавланинг хотини, ўша мулкнинг ҳокимаси Кадибону бетоб бўлиб қолган экан. Кейинчалик аёлнинг аҳволи ҳақиқатан ҳам анча оғирлиги, шакіқа касалига мубтало эканлиги аниқланди. Шўрлик аёлнинг бошогриги тутса сурункасига бир неча кунга чўзилиб кетар, тўхтагунча холи-мадори қолмас, умри азобда қолган экан.

Кадибону Шайхни зўр илтифот билан қабул этиб, унга кўп иззат-хурмат кўрсатди, ўзига ҳам, шогирди Жузжонийга ҳам алоҳида жой тайин айлаб, барча зарур шарт-шароитларни ҳозирлаб, меҳрибончилигини аямади.

Кадибону ҳали анча ёш бўлса ҳам, хасталик туфайли ўзини анча олдириб қўйганди. Ранг кўр, ҳол сўр, деганларидек, шакіқадек бемаъни, бедаво касал суқсурдек жувоннинг қадди-бастини ёй қилган, чеҳраси заъфарондек сарғайиб, ранги синикиб, юзларидаги гўзаллик нурлари уни тарк этаётгандек туюларди. Ибн Синодек табибнинг келиши Кадибонуда умид туйғуларини қўзғатган, кўнгли бироз таскин топиб, суюнганидан ҳакимни қайга қўярин билмас эди.

Бугун эътиборли меҳмонлар шарафига шоҳона зиёфат ташкил қилиб, унга шаҳарнинг манаман деган мусиқачилари, хушовоз ҳофизлари, гўзал раққосалари, шоиру фузалолари таклиф этилган.

Шоҳона безатилган улкан хонага тўкин-сочин дастурхонлар ёзилибдур. Гуломларнинг қўли қўлига тегмайди. Кетма-кет турли таомлар келиб турибди. Мусиқачилар учун алоҳида жой ҳозирланган. Ҳофиз йигит ўзининг ширали, тиниқ овози билан Рудакийнинг газалини аздахидил ижро айладики, аллома кўшиқ тугаши билан ўрнидан туриб, ҳофизга тасаннолар изҳор айлади.

Сўнгра мусиқачилар даврасида уд чалаётган бир шушрўй қиз кўшиқ бошлади:

*Дилинг дунё гамидин мусуво қиладурсен,
Ажабмас, бақо уйинда сафо қиладурсен.
Агар оҳу риёзатда ўтар эрса даминг,
Дил қудратин поку сержило қиладурсен.
Ҳавас манзилгоҳидин гар узоқ кета олсанг,
Беҳишт боғида, ажабмас, ҳаво қиладурсен...*

Кўшиқ тинди. Кўшиқчи қиз удни секингина бир чеккага суриб, ўзи hozиргина куйлаган ғазал таъсирида хо-муш ўтирарди. Ибн Сино эса хаёл дарёсига чўмиб кетган, унинг кўнглидан маъсум дақиқада нималар ҳам кечмади. Шу топда ўша, йўқотиб қўйган соҳибжамол суюк-лиси кўз ўнгида намоён бўлаётгандир. Балки, азиз юртидан ажралиб, дунё кезиб, дарбадарликда юрганлиги боис ўша сарвинозни йўқотиб қўйганлиги туфайлидир?! Сана-м бедарак йўқолмаганда, Ибн Сино ҳам Бухородан бош олиб чиқиб кетмаган бўлармиди?

Санамни олиб қочиб кетишгандан кейин унга ҳаётнинг қизиғи қолмагандай эди. Ахир ўша дилбарнинг иш-қида юраги ёниб кетди-ку, тагин ҳам тоғ экан, дард чекаётганини, ёнаётганини сир тутди, ҳамма дардини ичига ютди. Хайриятким, илму ҳикмат соҳиби эркан...

— Нечун хаёлга кетибдурсиз?

Ибн Сино ялт этиб кўзини очди, қаршисида чиройли-либосларда ўзига оро бериб Кадибону турарди.

— Афу этурсиз мени, ҳазрати олиялари. Кўшиққа маҳлиё бўлиб қолибдурмен, — деди Шайх ўрнидан туриб.

Кадибону Ибн Сино қаршисига ўтириб, пиёлага май қуйиб, унга узатди:

— Дори-дармондан сўнг ҳолатим анча яхши бўлиб қолгандай. Миннатдормен, кўлингиз енгил эркан.

— Иншооллох, шифо топиб кетурсиз.

— Ҳазалингиз қалбим ўртади, гўзал битибсиз, — деди Кадибону.

— Кўшиқчининг хизматидир бул, мен бориб унга миннатдорчилик айтай, — дея Ибн Сино ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Кадибону, сабр қилинг, деб уни тўхтатди. Хизматкор ғуломга:

— Гулбаданни чақир, — деб буюрди.

Кўшиқчи қиз бирпасда hozир-нозир бўлди.

— Ҳазалингиз ўқиган Гулбадан шул эрур, — деди Кадибону.

Гулбадан таъзим қилди. Ибн Сино ҳамёнидан бир ҳовуч олтин танга олиб кўшиқчига узатди.

— Мен ёзибдурмен-у, сиз айтибдурсиз, гўё ушбу ғазал сизга аталмиш.

Гулбадан уялинқираб, ердан ҳеч кўзини узмай турар, қўлидаги тангаларни нима қилишни билмай безовталанарди.

— Удни олиб келинглар, — деди Кадибону ғуломларга, кейин Гулбаданга: — Қани, бу ерга ўтир-чи? — деди.

Киз Ибн Сионинг қаршисига тиз чўқди. Эвох, инсон боласи ҳам шул қадар кўхлик бўлурму, табиатнинг мусаввирлигига, кўз, қош, юз, қомат — ҳаммаси жойида, шунчалик мукамаллик. Ахир, унинг ўзи қўшиқку, гўзаллик мулкининг ноёб дурдонасидур бу!

Фуломлар кизга уд олиб келиб тутқазиди. Гулбадан асбобни созлагандай бўлди-да, кейин Кадибонуга, бошлайми, дегандек ер остидан қараб қўйди.

Киз қўлидаги чолғу асбобини шундай тилга киритиб юбордики, оғриқ дилларни гўё пора-пора қилгандай. Эзгу ҳиссиётлар нигун кўнглини титратиб юборгандай эди. Куй узоқ давом этди, кейин кўшиққа уланди.

*Севгилимни йўқотганман, аламдан
Қора кийиб мотам тутиб юрибмен.
Қоронғу тун нимасини йўқотмиш,
Нечун қора киймиш билмай турибмен.*

Шайхнинг вужуди титради, гўё бир нарса ич-ичидан томоғига тикилиб келгандай бўлди. Юраги безовта, кўп кечмишларни ёдига солгандай. Бу рубоий ўша сароб бўлган туйғулар ифодаси, ўзининг ғариб қисматига аталган. Йўлларда, чўлларда, тоғ-тошларда энг хазин дамларда битилган. Нозик дидли қўшиқчи бўлса, шу топда унинг шу рубоийсини айтиб, дардли юрагини эзмокда. Наҳотки, менинг қисматим унга аён, ўртан, азоб чек, қалбинг ёнсин, дегандай қасдма-қасдликка мени ўтга ёқмокда.

*Оламга қаролик таратмоқ бўлиб
Ўрим сочларини ёйган эди ёр.
Ва лекин жамоли нурланиб кетиб,
Мақсадга етолмай қолди у ночор.*

Ибн Сино косадаги майни бир йўла сибириб юборди. Мана энди оқ узумдан бўлган шароб, ақлини олиб қўйди, боши айланиб, кўз ўнгида яна ўша гулгун жамолли ошuftаҳол киз намоён бўлаберди. Кўзлари юмуқ, дили ўйнар, хаёли олисларда кезарди. Қайда экан ўша Санам, тирикми ё... йўқ, йўқ, у хаёт, ўлмаган.

Ибн Сино ширин хаёллари билан маст, гўё шу топда бутун дунёнинг ғам-ғуссаларидан холи, ўз дилдорининг соғиниш дардлари билан яшар эди гўё.

Мусиқа тинди, Гулбаданнинг хониши ҳам. Ибн Сино

усрук* кўзлари билан ҳофиз қизга разм солди, гўё унинг сабиҳ** чехраси Санамни эслатгандай. Хирслар безовта, май курғур уни шу ҳолатга солибдур... Айб ўшанда...

Жузжоний Шайхни қўлтиқлаб, уйку хонасига олиб кирди. Аглас, духоба кўрпалар тўшалган, пар ёстиқлар қўйилибди. Жузжоний Шайхни ёлғиз қолдириб, ўзи ҳам ором олгали кетди.

Шайхнинг уйкуси қочган, фикрлари, ҳислари уйғоқ. Дили нима истар, ўзи ҳам билмасди. Шу дамда эшик очилиб, Кадибону кўринди. Оппоқ ҳарир кўйлак эгнида, шам нурида товланади. Шайхнинг хаёли бузилди, нохуш фикрлар миясини чулғаб, нималарни уйламади.

— Афу этурсиз, бир сўзим бор эрди.

Юраги орқасига тортиб кетди Ибн Сионинг. Нима сўз бор экан. Эрта билан айтса ҳам бўлур эди, кўнглидан ўтказди. Нима қилса ҳам, ёлғиз гўё бевалардек. Амир Шамсуддавла Ҳамадонда бўлса, ўз маишати билан банд. Аёл камолот ёшида, қон мияга урилиб, асаблари бузилган. Шу боис боши оғирди. Рай амири Маждуддавла савдойи бўлиб, ул ҳам онаси шўрликни куйдириб, эртаю кеч маишат билан банд, давлат ишларига қарамайди, ҳаммаси Сайида Хотуннинг бошида. Ўғлини бир йил давомида қамаб ҳам қўйди, лекин ақли кирмади. Шайхнинг дори-дармонию, давосининг алоҳида усулларидан кейин «жинни»лиги, «вахималиги» қолган бўлса ҳам, энди маишат касалига йўлиқди. Боз устига иккала ака-ука Маждуддавла билан Шамсуддавла бир-бири билан ит-мушук, она шўрлик ўртада қозилик қилур.

Мана, энди Қазвин амираси Кадибонунинг шахсий ҳаёти йўқ. Ҳокимият, бойлик, шоҳона шароит барчаси мавжуд, аммо дили вайрон, унга меҳрибонлик қиладурғон бир раҳнамо йўқ, юраги қон-зардобга тўлиб, охири асаб касалига йўлиққан, уни тузатиш осон эмас. Агар амиранинг ҳаёт тарзи ўз йўлига қайтмаса, осойишталик бўлмаса, бошоғриғи ҳеч қачон қолмас. Табиб минг даво қилсин, энг зўр гиёҳлар, оби-ҳаёт сувлари билан даволасин, барибир, Кадибонунинг хасталиғи ўтиб кетмас, агарки хотиржам, суяғи тинч бўлмаса.

— Не сўзингиз бор эрди, амирам? — деди Ибн Сино қаршисида ўз ҳолатидан ийманиб турган аёлга. Бу саволни бермаса ҳам бўлур эди, иложи йўқ табибнинг,

* Усрук — маст, уйқули кўзлар.

** Сабиҳ — оқ юзли.

бошқа нима ҳам дерди. Шу дамда Ибн Сино амиру, Кадибону унга мутедек.

— Сизга барча шароитлар яратурмен, хузуримда қолинг, табибим бўлинг, бошингиздан зарлар сочурмен... Истасангиз... — Кадибону бошқасини айтолмади.

Эрта тонг билан Ҳамадондан чопар келди, амир Ибн Синонинг йўл-йўлакай Қазвинга тушганини эшитиб, тезда уни олиб келиш учун одам юборибди.

* * *

Гурбатда ўтар умри, ғариб кўнгли синик, шул ҳам хаёт бўлибдурму, эй воҳ. Афтодалик чекиб, ҳар қадамда қоқилиб-суқилиб, меҳр-шафқатга зор ўтди умри. Энди унинг гўзаллиги ҳам, ёшлиги ҳам ўтиб бормоқда, очилмай хазон бўлди ғунча чоғида. Барча азоб-уқубатларга чидади-ю, оқибат бардошлари тугаб чарчади шўрлик. Фақат ширин хаёллари билан яшар, ўзини овулар, шугина қолди эзгу орзуларидан. Нима ҳам қилсун, пешонаси шўр экан. Аллоҳ унга ҳеч кимга насиб этмаган гўзалликни ҳадя айлабди-ку, пичагина бўлса-да бахт ато этмабдур, ўзи ҳам билмайди, нима гуноҳлари учун шунчалик бахтсизликка йўлиқди. Ўйлаб ўйига етолмас Санам бону.

Энди қизалоқлик йиллари ўтди-кетди, ёшлик жўшқинликлари сўнган, хушрўйлиги, дилбарлиги қайда қолибдур, зеро, мунис йўлдошлари ғам-андуҳ бўлса Санам бонунинг.

Минг афсус-надоматларким, кенг уйнинг келини бўладиган тенги йўқ, сулув қиз энди Содиқбек хонадонининг чўриси. Эртаю кеч тинимсиз меҳнат қилар қошдан-қовоқ қайтармай, фақат уни тинчгина қўйсалар бас.

Юрак унлари битилган, қайта-қайта ўқилаберганидан титилиб кетган бир тутам қоғозларни ҳеч кимга ишонмай авайлаб ёнида олиб юргани-юрган, қайта-қайта ўқийди, гўё шундан бироз юраги таскин топгандай. Гоҳо ўша битиклари ёзилган қоғозларни қайта қўйганини билмай, қидириб юрган дамлари ҳам бўлди. Бугун ҳам шундай воқеа юз берди, назм битикларини ётар чоғида кўрпача тагига яшириб қўйиб, кейин тополмай ҳаммаёқни остин-устин қилиб юборди. Елкасини босиб турган ғам юки лобар қизнинг хотираларини бўшаштирмоқда, қачон қарабсизки, ҳардамхаёл, баъзан ўзи билан ўзи сўзлашиб, ғазал битиб, юрагидаги ғамнок дардларини назм дафтарига туширади.

Уй хужаси Содиқбек Санамни жонидан ҳам ортиқ су-

ярди, шу боисдан Санамни ўз холига қўйиб қўйган. Сабаби, уни ўз никоҳига олмоқчи эди. Аммо қайсар қиз Содикбекни ўзига яқинлаштирмади. Кейин Содикбек Санамга муносабатини ўзгартирди, пўписа қилиб кўрди, кўрқитди, хатто калтаклаган пайтлари бўлди. Барибир фойдаси чиқмади. Оқибат Содикбек қиздан умидини узди. Шунча йиллар давомида ғам-андух чекиб, қизлик латофати, ор-номусини бёқ ости қилинишига йўл қўймаган содда, покиза аёлга озор бермасликка қарор айлади. Аллоҳ кўнглига солдими, Санамнинг биллурдек тоза маънавияти Содикбекда Санамга нисбатан меҳр-шафқат уйғотган эди. Боз устига Санамнинг уй хўжасига дори-дармонсиз қўл билан кунора муолажа айлаганлиги Содикбекни хасталиқдан тез орада форуғ бўлишига сабаб бўлган эди.

Бир куни муолажа вақтида Санамга меҳри товланиб кетди:

— Сени Аллоҳнинг ўзи ёрлақанган эркан, қўлинг енгил эркан, меним хасталиқдан халос айладинг, айт, мендан нима истагинг бор, бажо келтирай.

Санам ўйлаб турди-да:

— Менга ҳеч нарса керак эмасдур, шундай деб кўнглимни кўтарганлигингиз учун ҳам...

— Балки бирор истагинг бордир, айтабер!

— Агар рухсат берсангиз, Бухорога бориб келсам, ўзингиз ҳам ваъда этиб эрдингиз, укаларим қайда қолиб кетган, билмайдурмен, аҳволлари не кечди эркан бечораларнинг...

— Майли, илтимосингни бажарурмен, Бухорога ўзим олиб бориб келурмен.

— Худоё, бола-чақаларингизнинг роҳатини кўринг, мендан қайтмаса, худодан қайтсун...

— Энди сен менинг қизимдек бўлиб қолдинг, эртагаёқ Бухорога жўнаймиз, сенга Зебочехра ҳамроҳ бўлгай. Маъқулми?

— Давлатингиз зиёда бўлгай, умрингиз узун...

— Бўлди, қари аёлларга ўхшаб, ҳадеб дуо қилаберма, йўл ҳаракатини қилабер!

— Худоё...

— Бўлди, дедим-ку, — Санамнинг сўзини бўлди Содикбек.

*Оҳу-нолаларим етдиму
Қулогингга, Худойим?
Ғам-андухларим тугадиму,
Қодир илоҳим...*

Санамнинг қувончлари чексиз, негадир юраги бўшашиб йиғлагиси келар, ўз хонасига кирди-ю, ёстиқ остига яшириб қўйган битикларини олиб варақлай бошлади. Мана, ёзилмаган жойи бор экан ҳартугул. Қалб дафтарига ҳаяжонли сатрлар оқиб туша бошлади:

*Кошки эди, шу ёнар дунё
Ташвишидан холи ухласам,
Бўлмаса-чи, узлатга кетиб,
Эрта билан уйғонмай қолсам...*

Кечаси билан мижжа қоқмай, хаёл билан тонг оттирди.

Содиқбек сўзининг устидан чикди. Эрта тонг билан Бухорои шариф қайдасан, деб йўлга чиқишди.

Йўл узок, зерикарли. Бунинг устига ҳаво қизиқ кетган, нафас олиб бўлмас даражада дим.

Санамнинг юраги безовта, хаёл уни қайларга етаклайди. Ахир қанча йиллардан бери тутқунликда, тор кафасда яшаб, мана, энди ўз она шахрига туғилиб ўсган, ёшлиқ йиллари ўтган ошёнига учиб боради. Бир томондан қувонса, иккинчи томондан юраги ғаш. Чунки Бухорода уни ҳеч ким кутаётгани йўқ, ҳамма нарса мавҳум. Отаси билан онасининг қаро қонига бўялиб ётганини ўз кўзи билан кўрган, аммо укалари-чи, бечоралар қайларда тентираб, сарсон-саргардон бўлиб юрган экан. Ёки йўқчиликдан оч-наҳор ўлиб кетганмикин, ҳаммаси норасида болалар эди-я!

Аммо қалбининг энг чуқур жойида ётган, шу дамгача ҳеч кимга ошкор этмаган дил тўрида авайлаб сақлаб келаётган ноёб туйғуси-чи? Шу боисдан Бухорога борса эски яраси яна очилиб кетади, дардига дард кўшилади, буни Содиқбек ҳам, Зебочехра ҳам яхши билишади. Санамнинг ўзи ҳам... На чора, бир кўриб, билиб қўйгани яхши, бироз ҳовридан тушиб, кўнгли таскин топар, армонидан чиқар.

Мана, бир неча кундан сўнг Бухорога етиб келдилар. Шаҳар гавжум, худди ўша даврлардагидек ҳаёт қайнайди. Бозор, расталарда савдо-сотик авжида. Гўё ҳеч нарса бўлмагандек. Одамларнинг тақдирлари, ҳаёт зуғумлари ҳақида ҳеч ким ўйламайди, бировнинг дарди билан кимнинг иши бор, кимга тўй, кимга аза деганларидай.

Содиқбек шаҳар чеккасидаги бир танишининг қарвонсаройига тўхтади. Бозор-ўчар дегандай, аёлларни шун-

да қолдириб, ўзи юмушлари билан бўлиб, пешин намозига яқин қайтиб келди. Бироз тамадди қилиб олинглар, деб бозордан олиб келган емакларни қолдириб, ўзи саройбон дўсти билан савдо-сотик ишлари хусусида узоқ сўзлашиб ўтирди.

Санамнинг ўтирабериб диққати ошиб кетди, жуда бўлмаса бозор-ўчарга чиқиб, бир айланиб келса ҳам майли эди. Хўжайин бўлса, парвойи палак, майда-чуйда ишлар билан ўралашгани-ўралашган.

Пешин намозидан кейин Содикбек Санамга деди:

— Энди сизлар икковлашиб шаҳарга чиқиб келинглар, уйингиздан бир хабар олсангиз ҳам чакки бўлмас. Фуломим ҳам сизлар билан бирга борур.

Ўша ўзи билган болаликдан ўсиб-улғайган кадрдон, таниш кўчалар, бозору расталар. Қарийб ҳеч нарса ўзгармаган, барчаси жой-жойида турибди. Тор кўчалардан ўтиб ўзи яшаган, қизалоқлик йиллари ўтган кадрдон уйи томон боришарди. Яна ўша таниш манзара: тор кўчада, худди бундан бир неча йиллар муқаддам бўлганидек, яна худди ўша жойда иккита файтун арава бир-бирига тўқнаш келиб қолибди. Аравакашлар бир-бирларига зарда билан: «Сен торт файтунингни» деса, бошқаси дўқ уриб: «Сен торт» деб бақиради. Ким зўр чиқар: кимнинг амали, даражаси бойлиги, обрў-эътибори катта бўлса, ўшанинг файтунига йўл берилади. Санамнинг ўзи қандай ночор ҳолатда-ю, файтун ҳайдовчиларига қараб мийнигида бир кулиб қўйди, кўз олдига ўша дамлар келди. Кўзидан икки томчи ёш юзларига юмалаб тушди...

Етиб келишди, мана ўша азиз ва муқаддас даргоҳ. Туғилиб ўсган киндик қони тўкилган хонадон. Кўзига иссиқ кўриниб кетди. Шу замон меҳрибон онаси эшикдан чиқиб, гўё қизалоғини бағрига босадигандай бир илик хиссиёт юрагидан ўтиб кетди. Қани энди шундай бўлақолса!

Санам эшик ёнида тўхтаб қолди, уйига разм солди. Эшик янгидан ўрнатилибди, уй деворлари қайтадан таъмирланган. Атроф озода-саришта, эшик ёнига мевали дарахтлар ўтказилибди. Уй соҳиблари анча саранжом-саришта одамлар экан, кўнглидан ўтказди Санам.

Кейин ийманибгина эшик қоқди:

— Ким, кимсиз, — деган қиз боланинг майин овози эшитилди.

— Очинг, айланай, — деди Санам.

— Сиз ким бўлурсиз, ўзи?

— Санам... ҳа, Санам опангиз бўлурмен...

Эшикнинг бир табақаси очилиб, гулгун юзли бир соҳибжамол қиз эшик ёнида намоён бўлди. Унинг қопқора жон олувчи кўзлари Санамга хайрат билан тикилганча турарди. Негадир юраги орқасига тортиб кетди Санам бечоранинг, бир нима дейишга хайрон. Гўё эшик ёнида ўзининг ёшлигини кўргандай.

— Ассалому алайкум, келинглар; — деди қиз бироз уялиб.

Бунақа вақтда бўйи етган қизларнинг хаёлига фақат бир нарса келади: «келганлар совчилар бўлса керак», — деб. Санамнинг бошидан ҳам бунақа кунлар кечган, ўша вақтларда совчилар эшигининг турмини бузган.

— Бу уйнинг хўжалари ким ўзи? — Шу саволни бер-ди-ю, уялиб кетди.

— Не истайсизлар, сизларга нима керак ўзи? — Бироз жаҳли чиқиб гапирди қиз. Ҳақиқатдан ҳам келганлар совчига ўхшарди қиз наздида, шу боисдан бироз кўполроқ сўзлаб юборди қиз тушмагур.

— Сизнинг кўнглингизга бир гап келмасун, синглим, менинг исмим Санам турур, биз бир вақтлар шу хонадонда яшаганмиз, мен Масъуд қандолатпазнинг қизи бўлурмен, балки эшитганингиз бордур...

Санамнинг кўзларидан ёш сизди. Қиз буни сезмади, чунки унинг хаёли бошқа ёқда эди...

— Ҳа, эшитганман, қани, уйга киринглар. Аксига олиб уйда бир ўзим эрдим...

— Айтинг-чи, синглим, қўшнилариңгиз Биби Сарвиноз ая омонмулар?

— Оламдан ўтдилар, бир йилча бўлди.

— Ким туради уйларида?

— Афсоналик бир савдогар сотиб олган уйларини.

— Болалари қайда?

— Билмадим, дадам ё онамлар билишса ажаб эрмас.

Ҳаммаси равшан. Энди саволлари ҳам тугади. Қиз ҳам шошиб турибди. Хайрлашишди. Эшик ёпилди...

Оғир, аянчли дақиқалар. Зебочеҳрага юзланди, канизак ҳам сукут сақлар, фуломнинг мияси қотган, нима гаплар бўлаяпти ўзи, булар кимни қидиришмоқда деб.

Беихтиёр Ибн Сино истиқомат қилган маҳалла томон кетишди. Санамнинг дарди яна қайталади, ичи ёнар негадир, келганига пушаймон.

Ундан кўра ўша қафасда ўтираберсам бўлмасмиди,

нега ҳам Бухорони орзу қилган эканман. Изтиробда йўл-йўлакай йиғлаб, бўзлаб борар, яхшиям, юзи ёпик, ҳеч ким кўрмайди унинг изтиробларини.

Хаёл билан ўтиб кетибди, у ёқ-бу ёққа разм солди. Орқага қайтмоқ керак, Зебочехра ҳайрон, энди яна кимникига борамиз деб. Катта дарвоза ёнида тўхташди. Мана ўша уй. Бир-икки бор келган эди, Бахтинур олиб келиб кўрсатган, ёдида.

Эшик қокди. Уялиб турди, ким чиқаркин деб. Устоднинг ўзи чиқиб қолса-я! Бирдан юраги уриб кетди Санамнинг. Чиқиб қолса, нима дейди. Яна бир бор қаттикроқ тақиллатди. Жимжитлик. Уйда ҳеч ким йўққа ўхшар, бўлмаса аллақачон очган бўлади.

Ёдига тушди. Ал-Барқий деган ён кўшнисини бўларди. Ибн Сино унинг илтимосига биноан барча илмларни ўз ичига олган бир рисола битиб берган. Бу гапларни унга Бахтинур айтганди. Балки ал-Барқий ҳаётдир, балки ҳақим ҳақида бирор нарса билар, ахир қадрдон кўшнилари эдилар-ку Ибн Сино билан.

Шундай деди-ю, юрак ютиб ал-Барқийнинг эшигини қоқишди. Ичкарида кимдир борга ўхшар. Ғулом эшик тирқишидан қараб турган эди, оёқ товуши эшитилди, кимдир ҳассасини дўқиллатиб аста-секин юриб, эшик ёнига келиб тўхтади:

— Кимсиз, кирабермайсизми, эшик очиқ-ку!

Ғулом эшикнинг бир табақасини очиб, ичкарига қаради. Ярим очиқ эшикдан анчагина ёшга кириб, мункиллаб қолган бир мўйсафид кўринди.

— Сизларга ким керак эрди, мен табиблик қилмай-дурмен, — деди тўсатдан.

— Афу этгайсиз, биз ҳақим Ибн Сино жанобларининг уйларига келган эдик, — деди Санам астагина.

— Эҳ-е, Ибн Синогаму, кетиб қолган аллақачон, уйларида ҳеч ким йўқдир.

— Агар янглишмасам, сиз хоразмлик ал-Барқий бўлурсиз, шундайму?

— Ҳа, шундай, мен ўзимман. Бир юмушингиз борму менда?

— Айтдик-ку, табибга келган эдик деб. Оилалари қайда, билмайсизму?

— Нега билмас эрканмен, Ибн Сино Хоразмга кетганча қайтиб келмади, меҳрибон оналари Ситорабону икки йил бўлди, Аллоҳ даргоҳига кўчдилар. Махмуд бўлса акасини қидириб кетган. Уйларида Абдуллоҳнинг

бир қариндоши келиб турган эрди. Куни кеча савдо ишлари билан Балхга кетди.

— Табибнинг ўзларидан хабар борму, ҳозир қайдалар?

— Эшитишимча, Ибн Сино шу кунларда Ҳамадонда, ё бўлмаса Исфохонда истиқомат қилур, ул улуг зот энди илму ҳикмат оламида бир ёрқин юлдуз эрур...

— Сиздан бир илтижойим бордур, агар табибнинг ёнидан бирор кимса келса, шу бир энлик хатни бериб қўяолмайсизму?

— Нега бериб қўймас эрканмен, жони-дилим бирлан, кўнглингизни тўқ тутинг, қизим, — деди Барқий меҳрибонлик билан.

Ал-Барқийнинг сўзлари самимий эди. Санам ёнидан дастрўмолчасини олиб, эҳтиётлик билан ўраб қўйган мактубни унга топширди.

Ҳаётнинг қаҳри қаттиқ экан. Санам жонажон шаҳар кўчалари бўйлаб кетаяпти-ю, хўрлиги келиб, кўз ёшлари шашқатор бўлиб юзларига тушар, ўзи учун бегона бўлиб қолган шаҳри азимнинг меҳрига қона олмай ўша одам тўла қарвонсарой сари оёғи тортиб-тортмай борарди.

Тўртинчи боб

АЖАЛ ТУГУНИ

Ҳамадон амири Шамсуддавла Ибн Сионинг ёрдамига муҳтож эди. Қаттиқ санчиқ тутиб, бир неча кундан бери ўзига келаолмай қийналар, афтидан, қуланж касалига мубтало бўлган. Дуруст овқат танаввул этаолмас, бедаво дард амирни эзарди. Иттифоқо, Қазвиндан келган бир савдогар амир ҳузурига иш билан кириб, унинг хасталигини билиб: «Сизнинг дардингиз оғир эркан, фақат Ибн Сиогина уни даволаши мумкин», деб қолди.

— Султон Маҳмуддек соҳибқирон топаолмаган табибни мен қайдан топурман, — деб қолди.

— Куни кеча Кадибонунинг илтимоси билан Қазвинга келибдур деб эшитдим, — деди савдогар.

Касалнинг тузалгуси келса, табиб ўз оёғи билан келур эмиш, деганларидек Ибн Сино ўша куни кечга томон Ҳамадонга етиб келиб, амир ҳузурига ташриф буюрди.

Шамсуддавла Шайхни ўз ётоқхонасида оғир хасталик ҳолатида қабул этди. Кўнглига ҳеч нарса сиғмас, ҳоли забун, ночор ҳолатда, руҳан тушқунликда, дунё кўзига қоронғу, на амирлик, на ариллаб турган аркони давлат — барчаси унга энди даркор эмас. Соғлиғи йўлида шуларнинг ҳаммасидан воз кечишга ҳам тайёр.

Ибн Сино амир ҳузурига кириб келганда, гўё кўксидан қуёш чиқиб кетгандай бўлди, ҳартугул, Аллоҳ ўзи етказди уни менга, дея хурсандлиги ичига сиғмасди. Қорнидаги бир неча кундан бери эзиб азоб бераётган оғрик бирпасда тўхтаб қолди. Во ажаб, бу қанақаси, эшитган эди, Ибн Сино сеҳргар, афсунгар деб, рост экан-да ўша гап-сўзлар.

// Шайхни умрида биринчи бор кўриб турибди, аммо унинг ҳақида кўп эшитган. Қўлида Султон Маҳмуд Ғазнавий юборган суврат ҳам бор. Аммо Ибн Сино мусаввир чизган расмга ўхшамас, фақат кийимлари, бошидаги дастори демасангиз.

Амир ундан кўзини ололмай қолди. Ҳали Ибн Сино деганлари шунақа одам турурму, таширифидан хонага қандайдир файз кириб кетгандай, шунча кундан бери уни ўз қомига олиб ётган хасталик инсу жинлари бирпасда ғойиб бўлиб, хасталиқдан фориғ бўлгандай... Ибн Сино оддий одам эмасдир, уни кўрди-ю, амирининг ҳолати ўзгарди, касаллик уни тарк этди. Гўё ичига кириб олган жин қочиб чиқиб кетди. //

Ибн Сино амирга салом бериб, кейин ёнига чўқди-да, хол-аҳвол сўраган бўлди. Синчковлаб хасталик дарди хусусидаги барча гапларни сўраб-билиб олди.

— Иншооллоҳ, соғайиб кетурсиз, амирим, мен сизни даволайман, ёлғиз илтижойим шулким, каминага ўзингиз ёрдам берурсиз, — деди Шайх унинг кўзларига тикилиб.

Амир Шамсуддавла табибнинг кўзларига қаради, Шайхнинг кўзларида бир нарса бор, қандайдир ғайритабиий бир куч-қудрат унга томон оёқлаётгандай сездим, ўзи ҳам билмас, балки амирга шундай туюлгандир. Ўзича-ўзи: «Мен табибга қандай ёрдам берур эрканмен», деб кўнглидан ўтказди.

— Сиз хайрон бўлмангиз, амирим, — деди табиб гўё Шамсуддавланнинг ўйлаётган фикрини билиб олгандай. Кейин давом этди: — Табибнинг беморни даволашда икки ёрдамчиси бордур, бири унинг дори-дармони бўлса, иккинчиси беморнинг ёрдамидир, — деди.

Шу кундан бошлаб Шайх амир Шамсуддавлади куланж касалидан даволай бошлади, эртаю кеч уйига ҳам келмай саройда қолиб кетди, чунки ўз вақтида дори-дармон қилиш, амир танаввул этадиган таомларни қараб кўриб туриши шарт эди. Агар бирорта ноўрин, яхши пишмаган овқат еб қўйса, меъёрига етказиб тайёрламагани оқибатида амирининг жароҳати яна очилиб кетиб, оғрик қайталайди.

Табиб қўллаган даволаш усули туфайли амирининг аҳволи кундан-кун яхшиланиб, оқибат оёққа турди, хасталик жисмини тарк этди. Энди ундаги рухий тушқунлик чекиниб, парҳез қилмай, турли таомларни бемалол танаввул эта оладиган ҳолатга келди. Ибн Синонинг ёрқин фикрлари, заковатининг кеңлиги Амир Шамсуддавлада яхши фикр туғдирди, табибга меҳри тушиб унга вазирлик лавозимини таклиф этди. Шайх саройдаги энг эътиборли, ҳурматли зотлардан бири бўлиб қолди. Амир фақат соғлиғига доир масалалар

нигина эмас, ҳокимиятни бошқариш билан боғлиқ бўлган барча муаммолар, мураккаб масалаларни Ибн Сино билан маслаҳатлашиб ҳал этур эди. Шайхнинг ҳаётий масалалардаги тажрибаси амирга жуда ҳам қўл келарди. Шундай қилиб амир ўзига энг яқин, эътиборли вазири аъзамга эга бўлган эди.

Шайх энди катта лавозим эгаси. Амирнинг ўнг қўли, айтгани — айтган, дегани — деган. Аммо шундай имкониятда ҳеч қачон ҳақ йўлдан тоймади, ўз шахсияти, манфаати учун лавозимдан фойдаланмади.

Вазирлик, Шайх учун анча оғир вазифа эди, барча омиллар, мутассирлар бошлиғи, қолаберса молия, ақча ишлари ҳаммаси вазирнинг вазифасига кирарди, салтанатда «Шараф ал-мулк»* деган улуғ мақомга эришди. Амирлик томонидан лашқарларга ажратилган маблағлар ҳам вазир ихтиёрида бўлиб, ўша ақчадан аскарларга маош тўланарди. Шу боисдан амир кўпинида ёлланиб хизмат қилаётган турли эллар, элатлардан келган ажнабийлар, айниқса туркларга, курдларга вақтида маош тўламай кўринг-чи, кўпинча ана шундай сабаблар билан жанжалтўполонлар тез-тез бўлиб турар, бунинг асосий айбодори кўпинча вазир бўлиб чиқарди.

Ҳамадондек катта амирликда бошқарув ишларининг мураккаблиғи, сарой атрофидаги амир кўзининг ёғини еб келган хулосахўр амалдорлар вазирнинг адолатли, тадбиркорлик билан олиб бораётган ишларига ғашлик ва ғаламислик билан қарашлари турган гап эди. Улар тўғрисида амирнинг гўё «пинжи»га кириб олган табиб-файласуфни ёқтирмасдилар, тўғриси, ёмон кўрардилар. Иложига бўлса, уни йўқотиш йўлини ахтарабошладилар. Ибн Сино ўз эътиқоди, виждонидан қайтмас, ҳалол, одилона иш юритар, фиску-фужур ишлар, сўзлардан йироқ эди. Унинг иш фаолияти саройда, ўзига юклатилган вазифани виждонан бажариб, уйга қайтгач, севимли иши, илмга ружу қўйиб, тонг отгунча шогирдлари билан иш олиб борур эди.

Минг бор шукурки, «ал-Қонун»нинг биринчи китоби Ҳамадонда яқун топди. «Аш-Шифо»га қўл урди. Аллоҳ унга Маъсумийни етказди, қайдандур Шайхнинг вазир бўлганлигини эшитиб, Ҳамадон қайдасан, деб шу томонларга қараб келаберибди. Абу Зайл Исфаҳоний, Баҳманёр

* «Шараф ал-Мулк» — «подшоҳлик шарафи» деган маънони билдиради.

хам устодни олий лавозим билан муборакбод этиш учун биргалашиб йўлга чиқишибдур. Вазирнинг хонадони катта, ҳаммага ҳам етар эди, бунда илмий ишларга имкон туғилган, шогирдлар билан иш олиб бориш, суҳбатлар ўтказиш учун махсус хона мавжуд. Баъзан илмий ишлардан форуг бўлгач, Ҳамадон олиму фузалолари, шоиру ғазалхонлари, мусиқачию, хофизлари йиғилишиб маишатли кечалар ўтказиларди. Ибн Синонинг шинам хонадони ана шундай мажлис аҳли йиғиладиган маконга айланган эди.

«Ал-Қонун»нинг биринчи китоби яқунланган кунда ҳам ана шундай ғазалхонлик, мусиқий кеча тонг отгунча давом этди.

Аммо амир Шамсуддавла соғайиб кетди-ю, кунли кечаги азоб-уқубатли хасталик чоғларини унутиб, яна вимиллаб қолди. Бу сафар энди Кирмоншоҳга юришга отланди.

Бу оғир, мусибатли юришга амир Шамсуддавла Ибн Синони ҳам бирга олиб бориши шарт эди. Биринчидан, у вазири аъзам, иккинчидан, амирнинг шахсий табиби. Яна муҳими, донишманд маслаҳатгўй. Кирмоншоҳ тоғли курдлар ўлкаси бўлиб, унда неча йиллардан бери анназийлар сулоласидан бўлган Муҳаммад Анназ ҳукмронлик қилар эди.

Тоғликлар ўлимдан қайтмас, жасур жангчилар. Улар Ҳамадонликларга бўш келадиган анойилардан эмас. Шамсуддавланинг ниятларини олдиндан пайқаб, жангга яхши тайёргарлик кўришган экан. Ҳамадонликлар билан чунонан олишдиларки, оқибат Шамсуддавла лашкарлари кўп талафот кўриб, Ҳамадонга шармандаларча қайтиб кетди.

Кирмоншоҳ сафаридан мағлуб бўлиб, ҳеч қандай ўлжасиз қайтган аламзада жангчилар ўша кунлик маош талаб этиб, шу ишга мутасадди этилган хазиначи ҳузурига кириб, ўз ҳақларини сўраб қолишди.

— Хазинада маблаг йўқдир, бўлса ҳам ҳаммангизга етмайдур, сабр қилинлар, — деди бепарволик билан. Ёлланган дайлам кўшинларининг сардори Абул Ҳасан жанжални сотиб оладиган бир баттол одам эди:

— Ҳали шундай дегил, хазинани уриб, ўзларининг бизга қолганда йўқ дейсанларму, муттаҳам, — деб бакирди у.

Унга турк саркардалари қўшилишди:

Хазина хизматчисининг ҳам ғазаби қўзиб:

— Қўрқоқлар! Яхшилаб жанг қилсаларинг бўлмас-

миди, тагин маош сўрайсанлар ўтказиб қўйгандек, — деб бақирди.

Бундай ҳақоратга турк сипоҳийси чидаб туролмади-да, ҳалиги хизматкорни мушт билан бошлаб урган эди, оғзи-бурни қонга бўялди.

Саройда ғовур-ғувур, бетинчлик, лашкарларнинг барчаси сарой ёнига тўпланишган эди.

Дайламлик аскар хазина хизматкорини судраб, сарой олдида йиғилган ғазабнок лашкарлар ҳузурига олиб чиқди-да:

— Аҳли халойик, биз қон тўкиб, жон бериб Кирмоншоҳда юрсак, мана бу аблах бизни кўрқоклар, деб ҳақорат қилди, — деди ғазаб билан.

— Ўлим ундай сотқинга, ўлим! — деган ҳайқириқлар эшитилди.

Хизматчи қараса иш чапчасига кетадиган, жангчилар ғазоби тўлиб тошган бир дамда уни оломон қилиб ўлдириб юборишлари ҳеч гап эмас.

— Менда не гуноҳ ўзи, хазинада ҳемири ҳам бўлма-са қайдан олай?! — деди овозининг борича бақириб.

— Бизга ажратилган маблағ қайда бўлмаса?

— Вазири аъзамдан сўранглар, ул зот бу ишларга мутасаддий эрурлар, — деди ниҳоят ўзини оқлаб.

— Вазир қаерда, чиқсин буёққа бўлмаса

— Саройда эмас, уйларида, — деди.

— Маишатда, — деди кимдир, — ғайридиний китоблар битур, жодугар, — деди яна бошқаси.

— Ўзи қайдан келиб қолган бу ерга?

Бир томондан маош ололмаган, бунинг устига тоғликлардан адабини еган, жангу жадалдан ўлжасиз қайтиб келган аламзада жангчилар «ур, оломон» деганча оламини бошларига кўтариб, ҳайқириб Ибн Синонинг уйи томон жўнашди.

Кимдир оломоннинг олдига тушиб, уларни бошлаб тўппа-тўғри Шайхнинг дарвозасига олиб борди. Эшик қулф. Тақиллата бошлашди, ҳеч ким очмади. Тепа бошлашди, дарак йўқ, ичкарида одам зоти кўринмасди. Ниҳоят, кўпчилик бўлиб дарвозани бузиб, ҳаммаёқни янчиб ичкарига бостириб киришди. Хонадон соҳиблари қайгадир кетишган экан. Аскарлар уйдаги бор нарсаларни талаб, баъзи китоблар, қўлёзмаларни ёндириб ташладилар. Кейин, яна ҳайқириқ билан сарой томон жўнашди. Сарой ўраб олинди. Ҳамма бараварига бақириб, Ибн Синони жазолашни талаб этарди.

Бундай шароитда амирнинг ахволи ҳам танг бўлиб қолди, нима қилишни билмай боши қотган. Аммо Шамсуддавла булар ҳаммаси ифво туфайли, Ибн Синонинг ҳақгўйлигидан норози бўлган саркардалар, баъзи бир сарой амалдорларининг иши эканлигини яхши биларди. Энди бир йўл топиб, оломонни тинчлантириш зарур, сўнг бу можаронинг чиқишига сабаб бўлган ҳолатларни ўрганиб, лашкарларга бор ҳақиқатни айтиш даркор. Бўлмаса, амир салтанати ҳам хавф остида қолур, деб ўйлади.

— Менинг фидокор жангчиларим, саркардаларим, маошингизни қайдан бўлса ҳам топиб ҳозирдан бошлаб тўлаш ҳақида фармон бердим. Иккиламчи, то ҳамма нарса аниқлангунга қадар Ибн Сино вазирликдан бўшатилаур. Агар айби бўлса жазолаш, ўлдириш ҳам қочмас. Нима дейсиз, аҳли мусулмон?

— Улуғ амиримиз омон бўлсинлар, бошимизга соябон бўлсинлар.

Лашкарларни саф-саф қилиб, тартиб билан хазина хизматчилари амирнинг фармонини бажариб, ҳаммасига маошларини улашишди. Шу билан ғалаён тинчиди.

Шу воқеадан кейин Ибн Сино ўз шогирдлари билан Абу Саъд ибн Дахдуқ деган кишининг уйида қирқ кун яшириниб ётди.

* * *

Кеч бўлди, Шайх қандайдир бир рисолани мутолаа этар, Жузжоний бўлса майда-чуйда ишлар билан ҳовлида ивирсиб юрарди. Шу топда кимдир эшик қоқди, албатта бу бегона. Таниш-билишлар индамай кириб келишаберади, улар учун бу даргоҳнинг эшиги ҳаммавақт очик.

— Ассалому алайкум, Ибн Сино ҳазратларининг хонадонлари шулму, ёшулли?

Бегона овозни эшитиб, Шайхнинг юраги жиз этиб кетди. Бу албатта, Хоразмдан келган. Мусофир, дархол билди, «Нечун келибдур, бирор мужда келтирибдурму, ё?...»

— Гурганждан келиб эрдим, мактуб бор устодга, — деди бегона йигит.

— Хуш келибдурсиз, марҳамат айланг, — деди Жузжоний меҳмонга илтифот кўрсатиб.

Юмадоқдан келган, паст бўйли, бақувват кўринар, афтидан, савдогарга ўхшарди.

Ибн Сино меҳмон билан самимий кўришиб, сўнг юқоридан жой кўрсатди. Аммо меҳмон шошиб турганлигини айтиб, айвоннинг бир чеккасига омонатгина ўтирди. Ҳамёнига эҳтиётлаб солиб қўйган мактубни олиб, одоб билан Шайхга узатди. Ибн Сино хатни очиб, кўз югуртирди-да, хайрат билан меҳмонга савол назари билан қараб қолди.

— Бу мактуб Фаррухдан-ку? Ўзи қайда, омонму?

— Соғ-саломатдир, шох девонида ҳаттот бўлиб хизмат қилур эрди, — деди меҳмон бироз ачингандай.

— Не бўлди, энди хизмат қилмасму?

— Эй тақсир, Хоразмдаги бўлаётган синаотларни билсангиз эрди. — Бу сафар меҳмоннинг негадир овози бироз титраб чикқандай бўлди.

Шайх тахта устида турган гулобдан қуйиб, меҳмонга узатди.

Жузжоний хайрон; бу мусофир нима хабар келтирди ўзи, Фаррух деган ким ўзи, устод ҳеч нарса демаган эрди-ку, у одам ҳақинда.

— Рухсат беринг, ёшулли, молларим карвонсаройда қолган эрди, мени ахтариб юришмасин тагин.

— Исми-шарифингиз ким, агар бирор ёрдам зарур бўлса...

— Йўк, йўк, ҳеч нарсага муҳтожлигим йўқдур, эртан яна қайтиб кетурмен, — деди-ю, фотиҳа ўқиб ўрнидан кўзгалди. Кейин:

— Ҳа, айтмоқчи, ўзимни таништирай, менинг исмим Хожа Аҳмар турур, асли Гурганжданмен, — деди.

Меҳмон кетди, чиндан ҳам иши зарур экан. Ундан кейин вазифаси фақат шу хатни Шайхга топшириш, холос. Ҳа, бу дунёнинг ишлари тамом бўлармиди. Инсоннинг ҳаёти шундай, ҳамиша ҳамма вақт қайгадир ошиқади, тезроқ иши битса, шошилич овқатланиб олса, кечқурун уйкуга ётади-ю, қачон эрта бўлади, фалон киши билан учрашишим керак, деб ўйлайди, шундай қилиб, умри ўтиб кетганини ўзи ҳам билмайди. Ибн Сино Фаррухни ўлим чангалидан тортиб олиб, қулликдан озод ҳаётга йўллади, унда билимга, маърифатга ҳавас уйғотди, мана, энди хатли-саводли одам бўлиб етишди, ҳатто шох саройида ҳаттот, керакли одам. Битикларига назар ташлади, дастхати анча чиройли. Хўш, нималар ҳақинда ёзибди?

«Ассалому алайкум, азиз устод!»

Ушбу битикларим сиздек олий зотга етиб маълум

бўлсинким, камина қулингиз Хоразм мулкида соғ-саломат, сизнинг дуо жонингизни қилиб юрубдурмен, Тангри таолодан эртаю кеч омонлигингизни, бахтингизни тилаймен.

Берган ўгитларингиз, насиҳатларингиз ҳали-ҳали қулогимдан кетмас, худо менга икки ўғил, бир қизалоқ ато этмиш, эр-хотин — кўш хўкиз, деганларидек, меҳнат билан фарзанд боқиб тирикчилигимиз бир нави ўтиб турибдур, бунинг учун Тангри таолога минг бор шукурлар бўлсин.

Замон оғир, турмушнинг қаҳри ундан ҳам каттик экан. Подишоҳлар уришиб, бир-бирлари билан бойлик, тахт талашурлар, бундан авом халққа қийин. Хоразмда ҳам суронли, бетинч, қонли кунлар бошланди. Мажлиси улало барҳам топиб, сиздек улуг зотлар Гурганжни тарк этиб кетгач, гўё шоҳ салтанатидан ҳам файз кетгандек, шоҳона саройлар хувиллаб қолгандай...»

Ибн Сино мактубнинг шу жойига келди-да бироз ҳаёлга чўмди. Хоразмда ўтган ўша бахтиёр дамлар ёдида. Чиндан ҳам Хоразмшоҳ салтанатидаги уламолар анжумани қанчалик салобатли бир мажлис эрди. Шоҳ Маъмун-чи? Ақлли-хушли, маърифатпарвар ҳукмдор эрди. Унга қанчалик яхшиликлар кўрсатди. Уй-жойли бўлди, мол-дунё орттирди, ҳаммасидан ҳам шу ерда улуг зоти олийлар, аҳли уламолар билан илмий алоқа, мунозараю мулоқотлар этиб, катта ҳаёт мактабини ўтади. Абу Райҳон Берунийдек улуг мутафаккир, аллома билан яқиндан танишди, кўп нарсалар ўрганди ул улуг зотдан.

Фаррух тўғри, ҳақ гапни ёзибди. Улар Гурганждан кетишди-ю, ҳаммаси остин-устин бўлиб кетди, деса хато бўлмас.

Хатнинг яна давомини ўқий бошлади:

«Ўзингиз билурсизким, Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг синглиси Қолжибону Маъмун ҳазрат олийларига канизакликка берилгон эрди. Бу билан султон шоҳимизни ўзларига куёв, қариндош этиб олгон эрдилар. Султон Маҳмуднинг элчиси Миқойилнинг Гурганжга ташрифи ёдингизда бўлса керак, ўшанда Мажлиси уламонинг тақдири ҳал бўлган, сиз ҳам Хоразм мулкини тарк этдингиз...

Кўнимсиз кунлар бошланди, Ғазна султони шоҳ Маъмунга тинчлик бермай, турли йўллар, баҳоналар билан қилдан қийиқ ахтариб, шоҳга зимдан зуғум ўткази бошлади. Шоҳ Маъмуннинг маслаҳатчилари: «Тур-

кистон хонлиқлари бирлан алоқа боғламоқни» маслаҳат беришди. Зеро, улар ҳам Фазна амиридан ҳар қалай норози эрдилар. Султон Маҳмуд унақанги анойилардан эмас эрди, ахир у ўта тadbиркор, айёр, фаросатли ҳукмдор эмасми, унинг айроқчилари ҳамма жойда ҳозир-нозир, кўз-қулоқ.

Кутилмаганда Гурганжга султоннинг эътиборли вазир бўлмиш Амир Ҳасанак ташриф буюрдилар. Ул зот султоннинг энг ишончли кишиларидан бўлиб, сарой айёнлари унга ҳурмат юзасидан, яхши кўриб Ҳасанак дейишаркан. Унинг Гурганжга ташрифи бежиз эмасди, гўё султон синглисига совға-саломлар юбориб, ҳолидан хабар олишни буюрган эмиш. Шунда Ҳасанак шоҳ Маъмунга ётиғи билан: «Сизнинг Султон Маҳмуддек пуштипаноҳингиз бўлса-ю, бундай қондошлиқнинг қадрига етиб, нечун унинг номини хутбага қўшиб ўқитмайдурсиз», деб қолибдир. Шунда шоҳ не деярин билмай, анча қийин аҳволга тушиб қолибдир. Анчаки сир бой бермасдан: «Ахир, Султон Маҳмуд мусулмон оламининг ишонган таянчи бўлсалар, боз устига севимли қайноғамиздурлар, хутбани ул зоти олийнинг номларига ўқитмай, кимнинг номига ўқитурмиз, бу ҳақда гап бўлиши ҳам мумкин эмас, биз нодонлар бу ҳақда ўйлаб кўрмаган эрканмиз!» дебди Ҳасанакка.

Эртаси куни саройга бутун аркони давлат, лашкарбошилар йиғилишганда, шоҳ ана шу масалани айтиб, уларга маслаҳат солгандай бўлибдур. Бу гапни эшитиб, барча сарой аҳли бир дам жим бўлиб қолган, лашкарбошиларнинг юзларида жиддийлик. Кейин бирдан ғовур-ғувур, тўс-тўполон бошланиб, одамларнинг нафрати кўзгаб кетди.

— Бу қанақаси, хой аҳли сарой, нега жим турибсизлар, энди бир кунимиз ўша ит эмганга сомёъ бўлиб яшашму? — деди Қиёт лашкарларининг бошлиғи, жангу жадал кирони Эрктегин.

— Хоразм бировларга қул бўлиб яшамағай, шундай қилсангиз бобокалонларингиз арвоҳи ургай сизни! — деди шаҳар қозикалони.

— Ўша синглисини эшакка тескари миндируб, Фазнага жўнатиб юбормоқ даркор, куёв бўлганингиздан кейин тилингиз учун бўлиши керак эрди, ёшулли, — деди лашкарбошиларидан яна бири бироз ҳазиломуз.

Тўс-тўполон бошланди. Бундаги гапларни эшитган одамнинг тепа сочи тикка бўлиб кетарди. Агар бу ҳа-

қоратлар султоннинг қулогига етиб борса борми, ана ундан кейин кўрасиз. Яхшиям, Амир Ҳасанак эрта тонг билан жўнаб қолган эркан, агар бу можароларнинг устида бўлганида нималар бўлур эрди. Барча шоҳ Маъмунга қарши. Вазир Абу Саҳлий ақлли, тадбиркор одам эмасму, ўртага тушиб: «Шоҳнинг аҳволини тушунинглар, бул зоти олийларига ҳам ўнрай тутманглар, масалани яна бир ўйлаб кўрайлик», деб одамларни юпатди. Ҳазабнок мажлис аҳли зўр-базўр тарқалди.

Сўнг, шоҳ ўз яқинлари билан қолди. Шунда унинг маслаҳатчиларидан кимдир: «Бунақа масалани кўпчиликка айтиб, кенгашиб ўтирмасдан шартта ҳал этиб юбормоқ даркор эркан. Ахир, подишоҳ амри вожиб, ўзингиз фармони олий бериб, хутбани султон номига ўқитиб юбораверинг», дебди.

Бу гап Маъмунга маъқул тушди. Бошқа илож ҳам йўқ. Шундай фармон берилди ҳам. Ҳавфо, фожиа ана шундан кейин бошланди. Бутун лашкарбоши, сипоҳсолорлару, аркони давлат аҳиллари йиғилишиб шоҳ саройи томон йўл олишди. Энди уларни на вазирнинг насихатлари, на шоҳнинг ваъдалари тўхтатиб қололмас эди. Шоҳнинг сараланган соқчилари ҳам уларга бас келаолмади. Шоҳ ўз кўшқида яшириниб олган, ҳаёти гўё қил устида турар эрди.

Оломон кўшк олдида йиғилган, ҳазабини сочади: «Сен сотқинсан, Хоразмдек муқаддас элни Султон Маҳмуднинг оёғи остига ташладинг», «Бежиз қуёв бўлмаган экансан Ҳазнавийга», «Сотқиннинг жазоси ўлим, уни сангсор қилмоқ даркор».

Шундан сўнг, аҳли оломон Кўшк дарбозасини кўриқлаб турган соқчиларни уриб-суриб, бир чеккага чиқариб ташлади. Эшиклар тарақайлаб очилиб, ҳамма ўзини ичкарига урди. Шоҳ Маъмун оломондан қочиб кетишга шайланиб турган экан. Уни уст-бошларини, қуроллари ни ечиб олишди, қўлларини боғлаб, итариб-суриб қатл майдони томон олиб боришарди. Шу топда Хоразмдай буюк давлатни бир неча йилдан бери бошқариб келаётган салтанат соҳибини ҳимоя қиладиган бирорта мард топилмасди. Ҳамма унга қарши, барча лаънатлайди, нафратланади. Майдонга одам сизмас, гўё бутун Гурганж аҳолиси шу ерга тўплангандек. «Сабуктегиннинг суюкли қуёвлари шу олий зот эрурлар, ўз халқига хиёнат қилди бул ит эмган», деди кимдир. «Сангсор қилинсин», дерди яна оломон.

Шоҳни дор устунига боғлаб қўйишди. Шўрлик, куни кеча заррин тахтада, бошига олтин тож қўйиб, бутун Хоразм мулкани бошқариб турганди. Оламни титратиб, дунёга донғи кетган, олиму фузалолар хузурида савлат тўкиб илм-маърифатдан сабоқ берган буюк шоҳ шу топда хасдан ҳам хор, чумолидек хокисор бўлиб қолган. Энди унга нажот йўли йўқ, одамлар уни тушунишмайди, ишташмайди ҳам тушунишни. Куни кеча шоҳнинг қўлларини ўпиб, оёқларига йиқилиб, ҳар бир сўзини маъқуллаб турган олий мартабали энг яқин кишилари, ишонган тоғлари, қатл майдонида, ўзларининг жонларини сақлаб қолиш учун унга лаънатлар ўқиб, томошабин бўлиб туришибди, баъзиларининг қўлларида тош, шоҳнинг муборақ бошини ёришга ҳам тайёрдек.

Шоҳ Маъмун ҳали навқирон, йигитлик ёшида. Энди ўттиз икки ёшга қадам қўйганди. Шул аснода унинг пахлавондек гавдаси букчайиб, кичик бўлиб кетгандай. Кўзлари юмук, уни кузатиб турган минглаб ғазабли кўзларга қарашдан ожиз. Лаблари пичирлаб, калима келтираётган бўлса қерак.

— Сотқинга ўлим!

— Сангсор қилинсин!

Оломон ичида турган бир сипоҳсолор қўлидаги катта тошни Шоҳга отган эрди, келиб Маъмуннинг кўкрагига урилди. Шоҳ букчайиб қолди, афтидан, зарб билан отилган тош унинг кўкрак қафасига қаттиқ урилган эрди. Энди тошлар ҳар тарафдан отилар, бири шоҳнинг қўлига, оёғига бошига келиб тегарди. Маъмуннинг юз кўзлари қонга беланди, ҳушидан кетиб турган жойида калласи бир ёққа қийшайиб, оламдан кўз юмди...»

Шайх ўқишдан тўхтади.

Бу қандай бедодлик. Нечун ҳаётнинг қаҳри шу қадар қаттиқ. Одамларда диёнат йўқдир. Шамол қайга эсса, шу ёққа оғурлар. Нега Маъмуннинг ишонган, содиқ кишилари уни сақлаб қололмабдурлар. Ғалаён тинчлангунга қадар бирор ёққа яшириб турса бўлмасми эрди. Шўрлик, бекордан-бекорга ўлиб кетибдур, хор-зор бўлиб.

Мана, энди кўрурсиз, Султон Маҳмуд Хоразмни бемалол забт этиб олғай. Кўп қон тўкилуру, яна уруш, яна қотилликлар юз бергай.

Бир кам дунёнинг ишлари бу. Арзимаган баҳона бўлса бас. Одамлар-чи? Улардан иймон кетган. Ўта қайсар, бадбахтлар кўпайиб борар, улар учун аллома ҳам, донишманд ҳам, шоҳ ҳам бир чақа. Эй оламни яратган, яна

шундай худбинликлардан асра ўзинг бандаларингни, уларга инсоф бер...

Ибн Сино Фаррухнинг битикларига тикилиб қолди. Барчасини оқизмай-томизмай ёзибдур. Нима қилса ҳам, саройда хизмат этиб, бўлаётган воқеалардан бохабар эркан.

«Азиз устод, бу фожиали воқеаларни сизга тўлалигича ёзишдан мақсадим, Хоразм мулкида бўлаётган бу қонли қунларнинг асосида бефаросат кишиларнинг нодонликлари ётур, агар билсангиз. Оқибат, шоҳ Маъмун ана шу аҳмоқона қайсарликнинг қурбони бўлди, десам хато бўлмас. Юрагим ёниб, қийналиб кетганимдан дардларимни қоғозга туширдим. Бу сизнинг битикларингизга асқотиб қолур. Ундан одоб, ахлоққа, маънавиятга оид рисолаларингизда фойдаланурсиз, деган умиддамен.

Меҳрли устод, энди буёғини эшитинг. Фожиалар, қонли воқеалар шундан кейин яна авж олиб кетди. Сарой аъёнлари Маъмуннинг жияни Абу Харис Муҳаммадни олиб келиб, тахтга ўтқазишди. Барча можароларга бош қош бўлган Алптегин салтанат ишларини бошқарарди. Чунки шоҳ ҳали ёш, энди ўн еттига кирган эрди. Аммо, ул зот ўта маишатпараст, довдир йигит эркан. Тўрт-беш ой ичинда Маъмун барпо этган салтанат вайрон бўлди. Ундан путур кетди.

Султон Маҳмуд худди шуни кутиб турган эрди. Хоразм элига лашкар тортиб келди-ю, ҳаммаёқ остин-устин бўлиб кетди.

У куёви шоҳ Маъмунни қатл этганлардан қаттиқрок ўч олди. Кўплар дорга осилдилар, сангсор қилинганларнинг саноғи йўқ эрди.

Алалоқибат Хоразм Султон Маҳмуд салтанатига қўшиб олинди.

Азиз устод, шу билан ёзишмаларим тугади. Сизни Аллоҳ ўз паноҳида асрагай, насиб этса, сиҳат-саломатлик бўлса, олам, замона тинч бўлса, дийдор кўришурмиз.

Беҳад эҳтиром ила
бир умр миннатдор шогирдингиз
Фаррухдан деб билурсиз»

Шайхнинг кўнгли алағда, аянчли ҳаётдан қийналган жисми изтиробда қолди.

Кирқ кунлик ўзига хос ҳибс. Уйдан остона ҳатлаб кўчага чиқиш мумкин эмас. Агар лашкарлар уни кўча-кўйда учратиб қолишса борми, оломон қилиб юборишлари ҳеч гап эмас, худо ана шундай фалокатдан асрасин.

— Вазирликни тарк этганингиз жоиз бўлди, ахир ул мансаб бизга қайғу, ҳасрат келтирди, — дейди Жузжоний устознинг кўнглини кўтариб.

— Нега ундай бўлсун, вазирлик туфайли қаддимизни бироз тиклаб олгандекмиз, — деди Шайх шогирдига.

— Йўқ, устод, демоқчиманким, вазирлик кўп қимматли вақтингизни олиб қўйди, қанча рисолалар битур эрдингиз.

Маъсумий ҳам Жузжоний фикрини маъқуллади. «Аш-Шифо»ни бошлаб қўйди-ю, саройда ишлар кўпайиб кетиб, тўхтаб қолди. Амир билан Кирмоншоҳ сафарига борганини айтмайсизми, гўё табиб сифатида Шамсуддвлани кузатиб борган эмиш, эсиз алломанинг ўтган дамлари.

— Тўғриси айтгайму, устод? — деди Маъсумий Ибн Синога дадиллик билан.

— Айтабер, мен баъзи устодлардек ҳақ учун қасд олмайдурмен, — деди кулимсираб.

— Сизга вазирлик ярашади-ю, лекин бўлмайди.

— Бу қанақаси бўлди, ярашади-ю, бўлмайди, мантик йўқдир муҳокамангда, шунча вақт менсиз яшаб, мантик-сиз ҳолга келибдурсен.

— Йўқ, устод, нима десангиз деяберинг-ку, аммо файласуф, табиб қайда-ю, вазир қайди. Оламда вазифалар кўпдур, аммо Ибн Сино битта, ягона!

— Тўғри айтур, Маъсумий чин шогирд эркан, — деди Жузжоний уни қўллаб.

— Вазир минг-минг, сиз ягона, илм мулкининг султони, шаҳаншоҳи! — деди шунгача гапга аралашмай ўтирган Баҳманёр.

— Барчангиз мени танқид остига олурсиз, тагин амир Қобуснинг куни келмасин менга ҳам, — деди ҳазиломуз.

— Сиз ҳибсдасиз, энди ишлаш вақти келди, устод, — деди Жузжоний бир даста оқ қоғозни кўрсатиб.

— Азиз шогирдларим, ахир мен давлат ишларида бўлсам ҳам, илм ҳақинда, ўз рисолаларим хусусида бир дақиқа ҳам ўйламай туrolмас эрдим... Фикрим хази-насига аллақачон жо этиб қўйганман барча рисола-римни.

Шогирдлар ўз устодларига қараб қўйишди, бу фикр унинг қалб қўридан чиққан нидо эди. Ҳақиқатан ҳам Шайх энг оғир шароитларда ҳам йўлда, қувғинда, чўлда, карвонсаройларда, амиру подишоҳлар саройларида, қайда бўлмасин, тиниб-тинчимасди, фикри теран ишлаб турди, имкон топиб илм қилди, рисола битди. Унинг шоҳ асарлари фикру мушоҳадасида йиллар давомида пишиб-тиниб етилди, буюк алломалар, шоҳлар, амирлар, вазирлар, шогирдларига атаб ёзган рисолалари заминида «Ал-хосил вал-Махсул», «Донишнома», «аш-Шифо», «ал-Қонун» ва бошқа китоблар дунёга келди. Ахир, маҳобатли «аш-Шифо» Ибн Синонинг тезкорлиги, ақл-заковати тўфайли қисқа муддат ичида яратилган бўлса ҳам, ул шоҳ асар унинг фикр-идрок дафтарига йиллар давомида битилиб келинган. «Ал-Қонун» ҳам шундай.

Жузжоний устоднинг «аш-Шифо»га айтиб туриб ёздирган муқаддимасида шундай ёзади:

«Биз бу ерда, аввало, нафси наботий ва ўсимликлар ҳақида, кейин эса ҳайвоний насллар ва ҳайвонлар ҳақида, ундан кейин эса инсоний нафс ва инсонларга тўхтаб ўтамыз» дейилган.

— Ёдимдан чиқмас, муқаддимани айтиб турибдилар, ёзиб олдим, кейин менга давомини бит деб қолдилар, шоша-пиша ёзакетдим:

«Мана буларнинг ҳаммаси олтинчи фанга киради. Ундан сўнг еттинчи фанни ўқиймиз, бу эса ўсимликлар аҳволига бағишланган бўлади, саккизинчи фанда эса ҳайвонлар аҳволи ҳақидаги қайдлар бўлади. Мана шунга келиб, биз тиббиёт илми ҳақидаги гапни тугатамыз, ундан кейин риёзий тўрт фанга тўхтаб ўтамыз, ундан сўнг эса илоҳиётни битамиз. Кейин ахлоқ илмидан бирор нарсани қўшиш ниятидамыз. Шу билан ушбу китобимизни тугатурмиз».

Шогирдларнинг бир-бирларига айтадиган сўзлари кўп эди. Жузжоний Маъсумийдан Шайхнинг Бухородаги ҳаёти ҳақидаги маълумотларни билиб олмоқчи. Ибн Сино шогирдига ўзи айтиб берган бўлса ҳам, аммо Маъсумийнинг тасарруфида эшителишни жуда-жуда хоҳларди, чунки Маъсумий устоднинг феъл-атвори, ё юриш-туриши, ҳаёти ҳақида Шайхнинг ўзи билмаган, эътиборидан тушиб қолган, ёдидан кўтарилиб кетган воқеаларни биларди, албатта ана шу эсдаликларни ўз фикр-доирасида, ўзи ўйлагандек, кузатгандек сўзлаб берарди.

Маъсумий сўради:

— Айтинг-чи, устоднинг фикрлари баъзан қуйилиб келур, шунда қандай қилиб ёзиб улгурурсиз?

— Бундай вақтда қисқартириб, баъзи сўзларнинг бош ва охири ҳарфини қўйиб кетурмен, кейин бўшаганимдан сўнг сўзларни жой-жойига қўюрмен.

— Бали, буни камина сиздан ўрганишлари лозим эркан, — деди Маъсумий завқланиб.

— Айтганингиздай, Шайхнинг фикрлари қуйилиб келганда, буни кўпинча кузатганмен, билишимча, оқиб келаётган илмни ўзлари ҳам ёзиб улгуролмаслар, шу залда тонготар ишлар эдилар, эртасига қўлларини кўтараолмай юрган вақтлари ҳам бўлур эрди, шунда яна менга айтиб туриб ёздирур эрдилар.

— Менинг яна билғоним, — давом этди Маъсумий, — Бухородалиқ кезлари ухлашга ётар эрдилар, кейин мен ҳам ётоқхонага кириб кетар эрдим, баъзан иттифоқо уйғониб қолсам, устод ишлаб ўтирган бўлур эрдилар. Кейин билсам, янги фикру мулоҳазалар қуйилиб келур эркан... Билишимча, қайсидир бир хикоятни тушларида кўриб битган эмишлар.

— Журжонда яшаганимизда бир неча рубойларни ярим тунда уйқудан туриб ёзиб эрдилар:

*Оташ тушган учун гул хирманига,
Гул шабнами томди замин танига.
Эй соқий, қўлга ол қип-қизил майни,
Эй ток қизи, қонинг гул гарданига.*

*Дилда тинҳон йиғи, куламинг гулдек,
Бир дамгина ҳаёт қиламинг гулдек.
Ўзимизни гулдек ўртага ташлаб,
Сочилмоқни бахт деб биламинг гулдек.*

Бу икки рубойни эртаси куни ўзим оққа кўчирганмен. Фақат икки тўртликнигина келтирдим, холос. Ўша куни кечқурун Шерозий хонадониде базми жамшид кечаси бўлганда устод аҳли мажлисга ана шу янги рубойларини ўқиб берганларида кўп олқишларга сазовор бўлмишлар...

Шогирдларнинг гапи кўпайиб қолган экан, бир ёзилиб олишди. Чунки бундай имконият камдан-кам бўлур эрди.

Ибн Сино яшириниб ётган Абу Саъд ибн Дахдуқнинг хонадони кичкинагина илмий даргоҳга айлангандай, бар-

ча ақл сохиблари шунда жамулжаму, ҳар ким ўз иши билан банд, биров хаттотлик қилур, нусха кўчирур, бошқаси оққа битар, яна бир хонада Ибн Сино Жузжонийга ё Маъсумийга айтиб туриб-ёздирарди. «Ал-Қонун» устида Маъсумий билан, «аш-Шифо»ни эса Жузжоний билан ишларди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам бир-биридан ўтаман дер, фикр доираси кенг.

Кимдир Шайхдан иккала шогирдингиздан қай бири илмли, фикр доираси кенг деб сўраб қолди, шунда Ибн Сино:

— Жузжоний билан Маъсумий бир олмадинг икки палласидир, уларни бирини-биридан ортиқ қўйиб бўлмас, — деганди.

— Ҳаққисин айтинг, қай бирин ортиқ кўрурсиз, — яна саволга тутишди.

— Иккиси ҳам ёмонликдан йирокдир.

Маъсумий ҳақиқатан ҳам Ибн Синонинг кўз очиб кўрган биринчи шогирди. Унда Шайх ўн-саккиз ёшда эди. Ал-Беруний билан бўлган машҳур ёзишмалар унинг номи билан боғлиқдир. Фақиҳ, яъни қонуншунос, файласуф, риёзат илмида ҳам зукко билармонлардан. Шайх унга алоҳида меҳр билан қараган, негадир яхши кўрганидан бўлса керак «Ишқ ҳақида» рисоласини Маъсумийга бахшида этган.

«Ишқ ҳақида» китоби шундай деб бошланади:

«О, фақиҳ Абдуллоҳ, Аллоҳ сени бахтиёр этсун, сен мендан ишқ ҳақида аниқ ва қисқагина бир рисола тузиб беришни илтижо қилғон эрдинг. Жавобим шулким, ушбу китобни сенга маъқул бўлишига ҳамда истагингни қондиришга уриниб кўрдим. Мен сен учун етти қисмдан иборат рисола битдим...»

Илм аҳли буни жуда яхши билишарди, баъзи шогирдларининг Маъсумийга нисбатан устоднинг бундай эътиборидан ҳатто ғашлари келарди. Маъсумий хусусида илму фузалолар сўраб қолишганда Шайх уларга: «Арасту Афлотунга қандай муносабатда бўлғон эркан, Маъсумий ҳам менга шундайдир» деган. Маъсумийнинг «Китоб ал-муфарақот» рисоласи машҳурдир. Унда ҳикмат илмларининг муҳим масалалари ёритилган бўлиб, файласуфлар ўртасида анча эътибор қозонган.

Баҳманёр-чи? Шайхнинг меҳр қўйган, ҳурмат-эътиборга лойиқ шогирдларидан. Тўлиқ исми-шарифи Абул Ҳасан Баҳманёр ал-Марзубан. Форслар уни «кийа раис» — «жаноб бошлиқ» деб аташган. Озар элида ту-

филган. Теран фикрли, илмнинг мураккаб, энг чуқур масалаларига қадар таҳлил эта билади. Бахманёрнинг уч жилддан ташкил топган «Китоб ат-Таҳсил» ҳамда мусикага доир «Китоб аз-Зиннат фил-Мантик» рисоалари унга катта шухрат келтирган. Шайх унга ўзининг уч китобини ва бир рисоласини бағишлаган. Илму ҳикматнинг кўп масалалари хусусида Бахманёр Ибн Сино билан бемалою баҳс, мусохаба қилиша олур, мусикага доир битган рисоаларида ана шу шогирдининг маслаҳат, хизматлари анчагина.

Ибн Зайло — Шайхнинг жонкуяр, меҳнаткаш, зукко фикрли шогирди. Асли Исфаҳонда туғилган, Ибн Зайло риёзат илми хусусида кўп рисоалар битган, мусика соҳасидаги қилган тадқиқотлари баъзан Бахманёрникидан анча юксак баҳоланган. «Китоби Шифо» «Нафс ҳақида китоб», «Китоб ал-Кофий фил-Мусика» Ибн Зайло ижодий камолотининг маҳсуллари.

Жузжоний-чи? Ибн Сино учун энг қобилиятли, садокатли шогирди. Илм истаб, Ибн Синони истаб, ўз оёғи билан кириб келди. Шогирдликка тушганига унча кўп ўтмаган бўлса ҳам, бир неча йилларга татигулик иш қилди. Исми-шарифи Абу Убайд Абулвоҳид ал-Жузжоний, асли юрти Афғонистоннинг шимолидаги Жузжон деган жойдан бўлади. Ибн Сино асарларининг оламга ёйилиши, сақлаб қолиниши, алломанинг ҳаёти, таржимаи ҳолининг битилиб қолиши шу камтарин, жафокаш, илмга чанқоқ аллома номи билан боғлиқ. Унинг «Китоб ал-Ҳайвон» рисоласи машҳурдир.

Ибн Сино туни билан ишлаб, тонгга яқин «куш уйқуси» деганларидек бир мизғиб оларди-ю, яна барвақт туриб олиб, «аш-Шифо»дан бир неча саҳифани тўлдириб, шогирдлар билан шуғулланарди. Мана бугун ҳам шундай бўлди: Бахманёр, Ибн Зайло, Жузжоний, Маъсумий, Сулаймон Дамашқий, Бақланжар... То тонг ёришиб, олам мунаввар бўлгунга қадар дунёвий илмлар хусусида Шайх маъруза этиб, билмаганларини ўргатиб, сўнгра шогирдларга ўқиши зарур бўлган машҳур алломаларнинг рисоаларини вазифа қилиб топширди. Кейин Шайх билан бирга ҳаммалари бомдод намозига киришишди.

Намоздан сўнг нонуштага қўл уришган ҳам эдиларки, Абу Саъд ибн Даҳдуқнинг ғулومлари: «Шайх буюрдилар», деб хурмачаларда қаймоқ келтиришди. Бир неча дақиқадан сўнг уй хўжасининг ўзи ҳам келиб: «Амир-

нинг ҳоли танг эрмиш, қуланж касали тутиб қолибдур, сизни чорларлар», деб қолди.

Ибн Сино хайратдан лол бўлиб қолди: нечун яна керак бўлибдурмен? Ахир, унинг номини ёмонга чиқаришиб, ҳатто қатл этишмоқчи эди-ку! Амир сипоҳийларни тинчита олмади, айникса турк, дайламлик ёлланган лашкарлар, уларнинг саркорлари тўнларини тескари кийиб олишган эдилар-ку! Яна ўша можаро такрорланмасмикин?

— Сизни юбормаймиз, асло борманг, келинг, яхшиси Бухорога кетурмиз, — деди Маъсумий.

— Яхшиси, Исфаҳонга кетайлик, — амир Алоуддавланинг химоятида бўлурсиз, — деди Сулаймон Дамашкий.

— Йўқ, асло, шул топда ҳеч ерга кетиб бўлмас, менинг шу аҳволга тушиб қолишимга амир Шамсуддавланинг айби йўқдир, ул ожиз эди, иложсиз қолди, касали оғирдур, мендан бошқа ҳеч ким дардига дармон бўлмас, табибнинг иймони пок бўлмоғи даркор, менга шохми, гадоми, барибир бемордир, устод Букрот қасмига содиқ қолурмен, ҳозироқ саройга бормоғим зарур.

Шайх шундай деди-ю, дастурхонга фотиҳа ўкиб, ўрнидан турди.

— Мен сизга ҳамроҳ бўлурмен, — деди Маъсумий қўзғалиб.

Улар икковлашиб сарой томон йўл олишди. Амир яна тўшақда, аҳволи илгаригидан ҳам оғир. Шайхнинг кўрсатуви билан Маъсумий зарур дори-дармонларни ҳозирлаб, амирга ичиришди. Бир неча дақиқа ўтгач, оғрик қўйиб юбориб, амир ўзига келди. Кўзи мошдай очилди.

— Тангрига минг бор шукурларким, сизни менга етказибдур, бўлган барча синаотлар учун уэр сўрармен, — деди амир Ибн Синога ялингандай.

— Қўйинг, олампадох, табибнинг фарзидур бу, ўзингни асло қойитмангиз, — деди Шайх амирни юпатиб.

— Сизга вазирлик лавозимини яна қайтардик.

— Йўқ, амирим, агар мени хушнуд этмоқчи бўлсангиз, бул оғир юқдан форум этингиз мени.

— Йўқ, бўлмайдур, эл олдида ўзингизнинг ҳақ эканлигингни оқлаб олмоғингиз даркордур. Шу боисдан, албатта, вазирликка қайтмоғингиз зарурдир, кейин яна ўйлашиб кўрурмиз, — деди амир қатъийлик билан. — Шу билан бирга саройда туриб мени даволагайсиз. Фақат сиздан бошқа ҳеч ким дардимга малҳам бўлаолмас, — деди Шамсуддавла бу сафар бироз қизишиб.

Ҳа, қуланж касали амирнинг жонидан ўтиб кетган эди, бир оғриқ тутса ўлимга ҳам рози бўлиб, кўзига ҳеч нарса кўринмас, ўзини қайга кўярин билмай қоларди.

Шайхнинг рози бўлишдан бошқа иложи йўқ. Энди иккинчи бор вазирлик лавозимига қайтди.

Амир Шамсуддавланинг одати қизик, оғир касал бўлиб, ёстикқа бош қўйганда, Аллоҳ, Аллоҳ, деб Тангрига ҳамду-сано айтиб қолади, қилган гуноҳларини эслаб, қадамжо жойларга сиғиниб келар, етим-есирларга садақа берар, хуллас, нариги дунёни ўйлаб, тоат ибодатга берилиб кетарди. Сағал тузалди дегунча, азобларини унутиб, табибнинг айтганларининг тескарисини қилиб, яна шаробга ружу этиб, парҳез ҳам қилмай, ўлдирса ҳам кабоб ўлдирсинга ўтиб, айш-ишратни бошлаб юборарди. Бунақа одамларда лафз бўлмайди, дейишади, сўзининг устидан чиқмай, саройдаги аркон олдида ҳам обрўсизланиб қолур. Бу албатта бош вазирга, ҳам табибнинг ҳурматига, эътиборига таъсир қилмай қолмасди, албатта.

Амир Шамсуддавланинг соғлиғи юришиб кетди-ю, яна сафар тарадудини кўра бошлади. Негадир, ўртада бирор гап ўтганми, бу сафар Торим амири билан жанг қилмоқчи. Ибн Сино уни бу йўлдан қайтармоқчи эди, амир кўнмади. «Мен билан бирга борурсиз» деб туриб олди.

Амир кўп сонли лашкарлари билан Торим чегарасига яқин қолганда санчиғи яна тутиб, энди жуда оғир аҳволга тушиб қолди. Нима қилса ҳам узок жой, шароит йўқ, бунақа вақтда табибга қийин. Бундай оғир шароитда қандай қилиб даволайди, бунинг устига амир унинг айтганларини бажармади, кўнглига келган овқатни еяберди, оқибат-натижада йўғон ичакдаги яра ёрилиб, амирнинг ичидан қон кетабошлади. Энди уни сақлаб қолиш қийин, табибнинг қўлидан ҳеч нарса келмасди. Ибн Сино энг сўнги чораларни ҳам кўрди, охири бўлмади, амир Шамсуддавла йўлда, тахтиравонида ёруғ дунёдан кўз юмди.

Энди буёғи не кечади, вазир ўз ўрнида турадимми-йўқми, бўлажак валиаҳд Ибн Синони ўз саройида қолдирадими? Булар ҳозирча жумбоқ, эртага нима бўлишини Аллоҳнинг ўзидан бошқа ҳеч бир зот билмасди...

* * *

Амир Шамсуддавла вафотидан сўнг Ҳамадонда аҳвол анча оғирлашди. Турк, дайлам аскарлари ўртасида шовшув, фитна, галаёнлар бошланди. Улар Кирмоншоҳ тоғ-

ликларига қарши жангда енгилдилар, иккинчи бор Торим-га бориб куруқ қайтдилар. Илгариги урушларда сипоҳлар, саркардалар катта бойлик билан қайтишар, бунинг устига ғалабадан сўнг катта мукофотларга сазовор бўлур эдилар. Энди-чи, бир чақа ҳам йўқ, амирнинг ўлими туфайли бекорга оч-наҳор, чарчаб хориб қайтишди.

Шамсуддавла ўрнига тахтга ўтирган валиахд Самоуддавла хали ёш бўлганлиги туфайли салтанатни бошқариш Ҳамадон қўшини саркардаси Тожиулмулк Абу Наср ибн Баҳром қўлига ўтди.

Тожиулмулк ғаразғўй, бунинг устига ўта қайсар одам эди. У, Ибн Синони кўришга кўзи йўқ, агар қўлидан келса, ўша заҳотиёқ зиндонга солишга, ҳатто қатл этишга тайёр. Шайхни сарбозу саркардаларга ёмон кўрсатиб, устидан ёлғон-яшиқ гаплар тарқатиб, сазойи қилдиришга, ҳатто ўлдиришни талаб этишга олиб келган ҳам Тожиулмулк. Оқибат амир Шамсуддавлга ҳам тазйиқ ўтказиб, Ибн Синони вазирликдан бўшатишга эришди. Аммо Шайх иккинчи бор вазирлик мансабига эришгач, Тожиулмулкнинг попуги пасайиб, кечган барча ғалаёнларда унинг қўли борлиги аён бўлиб, сарой аъёнлари олдида обрўси тушгандек эди-ю, аммо амирнинг тўсатдан вафот этиши вазиятни унинг фойдасига ўзгартирди, гўё бошига бахт қуши қайтадан қўнгандай. Энди Шайхга кун йўқ, Тожиулмулкнинг ошиғи олчи, қўлида куч, ҳокимият, хоҳласа шу ондаёқ Ибн Синога қарши иғво, тухмат уюштириб, уни ҳибсга олиши ҳам мумкин. Шайх учун битта йўл қолган, Ҳамадондан тезда жўнаб қолиш, лекин қандай қилиб: бу муаммо, мураккаб.

Уй хўжаси Даҳдукқа маслаҳат солган эди, ундан бир оқилона фикр чиқмади, Тожиулмулк одамлари уни ҳам, чамаси, чўчитиб қўйишган бўлса керак. Шайхга ёрдам бергиси келади, иложи йўқ. Исфаҳонга кетса бўларди, амир Алоуддавлани анча ўқимишли, маърифатпарвар одам деб эшитган, иложи бўлса шу бутуноқ жўнаб қолса. Исфаҳонлик бир шогирди бор эди, у Шайхнинг мактабига қатнаб, унинг маърузаларини эшитган, Ибн Сино амир Алоуддавлга нома ёзди-да, ана шу йигитдан Исфаҳонга жўнатди. Тожиулмулкнинг айғоқчилари уни йўлда ушлаб олишди. Тожиулмулкнинг қўлида энди ишончли далил бор, Ибн Сино давлатга хиёнатда айблангусидир. Бундай бўлишини ўйламаган экан, орқасидан айғоқчи қўйишган экану, Шайх билмабди, хаёлига ҳам келтирмабди.

— Юзингизга бурқуб* тутиб олган экансиз, Шайх, билмаган эрканмиз, — деди Тожиулмулк Ибн Синога кесатиб.

— Бундай мавҳум сўз нечун, ихтиёрим ўзимдадур, Исфаҳонга юборган хатимни ўқиб кўрингиз, унда хиёнат йўқдур, ўчакишмоқлик эви билан-да, — жаҳли чиқди алломанинг.

— Хали шундоқ денг, қилғилиқни қилиб қўйиб, яна тугён этурсиз, сизни ҳибсга олурмиз.

— Аллоҳ гувоҳдир, гуноҳим йўқ, аммо ҳозир осмон қўлингизда, ташлаб юборсангиз ҳам бўлур, ҳа, дунё зўравонниқидур, аммо бировга ёмонликнинг жазоси ҳам бордур. Ҳаддан ошдингиз, ғазабнинг ҳам чеки бордур, бисёр суфли** одам эркансиз, — деди ғазаб билан Шайх.

Тожиулмулк ортиқ чидай олмади, Шайхнинг тили ўткур, заҳарли, зеро ҳақиқат ул томонда, ҳар ҳолда Тожиулмулк ноҳақ, буни ўзи жуда яхши билади, қасд-ма-қасдига, ўч олиш учун қилинаётган иш бу, инчунин, Ибн Сино бунақа хатларни илғари ҳам ёзган, нима қилибди, эл ўртасида таниқли, эътиборли аллома, амир Алоуддавлага илтижо этибди, паноҳ истаб, шунга ҳам тергов, қамоқми?

— Майли, худо хайрингизни берсун, мени гуноҳим бўлса зиндонга солингиз, аммо бир илтимосим бордур, — деди Шайх.

— Қандай илтимос эркан, сўйланг, — деди Тожиулмулк.

— Илтижойим, майли мени Фаражон қалъасига жўнатинглар, кейин ишлаш учун шароит бўлса, қороз, сиёх, шам дегандек...

Тожиулмулк рози, ҳар ҳолда ўша ерда ётса тинч бўлади, Исфаҳон амири ҳузурига борганидан, Фаражонда қамалгани маъқул эмасми? Агар ҳибсга олмаганда Ибн Сино Алоуддавлага ҳузурига албатта кетиб қолур эди, чунки Ҳамадонда унинг дўстлари, мухлислари кўп, қанча-қанча беморларни даволади, агар айтса истаган одам унга бошпана бериши, яшириб қўйиши, Исфаҳонга жўнатиб юбориши мумкин. Мана, вазирликдан ҳам воз кечиб, сарой киборлари кўзига кўринмасликка ҳаракат қилиб, Даҳдукнинг уйдан кетиб Абу Фолиб ал-Аттор деган бир ҳурматли танишиникига яшириниб ётди. Ҳеч

* *Бурқуб* — никоб.

** *Суфли* — паст, тубан одам.

нарса билан иши бўлмай, кўчага ҳам чиқмай «аш-Шифо» устида анча самарали ишлай бошлади. Уй эгаси қалам, қоғоз, сиёҳ етказиб берар, Шайх бўлса тинимсиз ишлар, кунига эллик варақдан ёзар эди.

Агар ўша хонадонда хизмат этаётган холис хизматкорлардан бири сотқинлик қилиб, Шайхнинг турган жойини билдириб қўймаганда унинг бошига бундай кулфатлар тушмаган, Фаражон қалъасига итоб этилмаган бўларди, бир амаллаб Исфахонга етиб олур эди. Фаражон қалъаси Хамадондан ўн беш фарсах йироқда жойлашган. Муҳими, Хамадон билан Исфахон ўртасидаги йўл ёқасида. Унинг табиати, манзаралари гоё гўзал. Қалъадан бутун водий кафтдек кўриниб туради. Атроф-теварақ кўм-кўк дарахтлар билан қопланган. Юз йиллик чинорлару, кишин-ёзин ям-яшил бўлиб турадиган арчалар бу ернинг хуснига хусн қўшади. Атроф-теварақда шаркираб сувлар оқиб ётар, айниқса баҳор, ёз фаслларида бу жойларнинг манзараси янада сержило, гўзаллашиб кетади. Фаражон қалъаси хавfli жиноятчилар қамаб қўйиладиган жой хисобланса ҳам, кўпинча амирлар, уларнинг яқин кишилари сафарга ё овга чиқишганда шу қалъага тушиб дам олишар, ҳордиқ чиқаришар эди. Ибн Сино қалъанинг ана шундай оромбахш жой эканлигини эшитган эди, Тожиулмулкдан ўша ерга итоб этишларини сўраганлигининг боиси ҳам ана шунда.

Энди Ибн Сино ташвишлари, ҳаёт можароларидан озод. Оламда бўлаётган воқеалар қирғоғида гўё. Ёлғиз ўзи, хаёлга, тафаккурга чўмган, қалъа хизматчилари, кўриқчиларининг аллома билан ишлари йўқ, ҳатто уларга Шайхнинг кимлигини ҳам айтишмаган. Ҳартугул, емак-ичмақдан камчилиги йўқ, кимдир, унга ғойибдан яхшилик қилган бўлса керак, таомлар одатдаги қамоқхоналарда бериладиган сувдан-сувга солинган таомлар эмас, гўё амирлар дастурхонидан келтирилгандек. Бу — Тожиулмулкнинг «саховати» эмас, ундан бунчалик меҳрибонликни ҳеч қачон кутиш мумкин эмас, агар унга қолса Шайхни овқатдан қисган бўларди. Бунда кимнингдир саховатли қўли бор!

Шайх қоя ичига тошни ўйиб қилинган хонага жойлашган, унинг негадир иккита даричаси бор, тоғ томони ҳам, водийни ҳам кузатса бўлади... «Ким ўйлаган бўлса ҳам барака топсун», кўнглидан ўтказди у. Лекин даричалар шундай қилинганки, одам зоти ундан чиқиб кетолмайди, фақат боши ёхуд бир оёғи сиғиши мумкин.

Ибн Сино шунча дунё кезиб, охири келиб-келиб кичик бир гарибхонага кўнди, қисматида шул ҳам ёзилгон экан-да. Осмон — баланд, ер — қаттиқ, бормаган, кўрмаган жойлари қолмади, унинг ортидан соядек эргашиб изма-из юрган яқин ҳамроҳи ҳам шу қисмат. Ахир, ўзи бу дунёга не учун келди, уйсиз, жойсиз, бола-чақасиз. Аллоҳнинг инояти шуми, олимлиги, ҳақимлиги қайда қолди, умри доим азобда, кийналишда, дарбадарликда ўтмоқда.

Бетиним ишлайди, аммо не бўлганда ҳам қафасда, ёнида энди шогирдлари йўқ, эътибор қиладургон, иссиқ-совуғидан хабар олиб турадиган бир меҳрибон қайда дейсиз. «Китоб ал-Хидоя», «Хайй ибн Яқзон», «Китоб ал-Куланж*» рисолалари Фаражон қалъасида оламга келди.

Ишлаб-ишлаб чарчайди, баъзан зерикиб қўли ишга бормаи қолган дамлари ҳам бўлди. Ҳарҳолда қоя, ҳаммаёқ тош, шундай бўлгач, хонанинг захи бутун вужудига таъсир этар, ҳадеб уйқуси келаверади, баъзан куни бўйи бошини кўтаролмай ухлайди, бакувват, ковфар таомлар керак. Асал, новвот топилганда анча ўзига келган бўларди. Таомлардан шикоят қилмайди, аммо кўнгли истаган нарса йўқ.

Бу кеча ҳам узоқ ўтирди, шам ёниб тугай-туғай деб қолди. Янги шам олиб ёқишга эринди-ю, чарчаб, ҳадеб ёстиққа тортаберди. Уйқу элтди-ю, қизик бир туш кўрибди:

Ям-яшил ўтлоқ. Ҳаммаёқ кўм-кўк. Лола-қизғалдоқлар очилиб ётибдир. Ранго-ранг капалаклар яккам-дуккам учишади. Тўрғайлар сайрармиш. Баҳор нашидаси дилларга роҳат бахш этарди. Шайх оппоқ ҳарир либосда эмиш.

Шу вақт осмондан бир гала кабутарлар учиб келиб, ўтлоққа тушибди. Уларни кўриб, чўчиб кетмасин дегандек, Шайх ўзини беда ғарами орқасига олди-да, кузата, бошлади. Қушлар учун бу ерда озуқа кўп, буғдой, жўхори дейсизми, ҳаммаси муҳайёдек... Кабутарлар хавотирланиб у ёқ-бу ёққа аланглашибди, сочилиб ётган донларга биттасининг ҳам яқинлашгиси йўқ, юраги бетламас, сен бор олдин, дегандек бир-бирларига мўлтирашибди.

* «Тўғри йўл-йўриқ китоби», «Уйроқ ўғли тирик», «Куланж ҳақида китоб».

— Бир балоси бўлмаса, бунда шунча дон сочилиб ётурму, — дермиш бир қари кабутар.

— Эй кўрқоқ, бу ерда зоғ ҳам йўқ, чўкилайбер, — дермиш бир модаси.

— Қани, кўрқмасанг ўзинг бор. — Чинни кабутар уни гиж-гижлармиш.

— Нима, борсам-борабераман, ўзларинг кўрқоқ, — деди-да, ҳалиги кабутар донга ёпишакетди. Уни кўриб, дондан қолмайлик, деб бошқа кабутарлар ҳам талашиб кетишибди, охири ҳалиги қари кабутар ҳам чидай олмади, кўпдан айрилмай деб галага қўшилибди.

Ўтлоққа овчилар тузоқ қўйишган эди. Бирдан ҳаммалари дон ейман деб, кўзанақ-тузоққа илиниб қолишди. Ана энди тўс-тўполон, бошланди. Кабутарлар тўрдан чиқиб кетиш учун патир-путур қилиб ўзларини ҳарёққа урар эдилар. Қутуламиз деб қанча уринмасинлар, фойда бермади, баттар тузоққа чирмашиб қолдилар.

— Менинг насихатимга қулоқ бермадинглар; мана оқибати не бўлди? — деди кекса кабутар уларга дашном бериб.

— Ўзинг-чи, билар экансан, нега тўрга тушдинг, — деди мода кабутар.

— Нима бўлса бирга бўлайлик деган эрдим, — деди у.

Шу вақт қайдандир бир гала қушлар учиб келишди, негадир уларнинг оёқларида узилган тузоқ қолдиқлари бор эди. Тузоққа илиниб ётган кабутарлар улардан мадад сўрашди. Улар:

«Сизлар ҳар ёққа ўзингизни урабермай, ҳаммангиз бир томонга қараб учинглар», деб маслаҳат беришди. Шунда кабутарлар бараварига ҳаракат қилишган эди; кўзанақ-тузоқни кўтариб осмонга кўтарилишди. Овчилар буни кўриб ҳайрон қолишибди...

Ибн Сино чўчиб уйғониб қараса, терга ботиб кетибди. Ўрнидан туриб ўтирди. Кўзачадан пиёлада сув олиб ичди-ю, бироз ўзига келгандек бўлди. Ажаб туш, ҳаммаси аниқ, фикрида. Кабутарлар, ўша кўм-кўк, ўтлоқ, манзаралар кўз ўнгида. Гўзал, озод юрган қушлар, бир-биридан чиройли, кўрсанг-кўргинг келур. Ҳа, чиндан ҳам эркин эди шўрликлар, қайга борса ихтиёрида. Бирдан овчининг домига илинишди. Энди эркинлик йўқ. Ҳаммаси тамом... Уйғониб кетиб тушнинг давомини кўраолмади, қушларнинг ҳоли не кечди экан?

Бу тушдаги воқеа Ибн Синога гўё ўз тақдирини ёдига

солгандек. Унинг ҳозирги ҳолати ўша қушларники каби. Энди уни мунофиқлар ўз домларига илинтириб, қафасга солиб қўйдилар, истаган вақтларида жиш қилиб ейишлари мумкин. Қизик воқеа, ҳа, қушлар қиссаси. Фикрига бир нарса келди, бу воқеани қаламга олса бўлмайдими? Янги шам ёқиб, қўлига қалам олди, оқ қоғоз устига: «Рисола ат-Тайр» деб сарлавҳа қўйди.

Тонг отди, кеч бўлди, бомдод, пешин, аср, шом, хуфтон намозларини ўқиди. Кунлар ортидан кунлар келаваради. Бир куни энди хуфтон намозидан фориг бўлиб турган эди, қай кўз билан қарасинки, қайдандир шифтдек бўлиб, устига қора чакмон, юзига ниқоб кийган бир шахс кириб келди-ю, кўркмасин деб ниқобини юзидан олди-да, Шайхга салом берди.

Ибн Сино ҳайратдан лол қолди, бу ўша кадрдони, содиқ дўсти Қора Турк эди.

— Алҳамдулиллоҳ, сизни яна кўриш насиб этди, — деди Қора Турк Ибн Синони бағрига босиб.

— Қуш бўлиб учиб кирдингизму бу қасри олийга, — деди Ибн Сино ҳазиллашиб.

— Айтмабму эрдим, айтсангиз бўлди. Қайда бўлсангиз ҳам топиб олурмен деб.

— Бали, аммо ушлаб олсалар...

— Хотиржам бўлинг, пирим, Қора Турк ҳаммасини ўрнига қўйгай. Бундагилар ҳам ўз одамларим.

— Шундай денг, ўзим ҳам билган эдим, тотли таомлар қайдан келур, деб.

— Сиз туфайли қалъадаги шўрликларнинг ҳам таъминоти яхши бўлиб қолди. Сизни бундан кетказмоқчи эмасдурлар.

Ибн Сино кулиб юборди. «Улар деб энди умр бўйи шунда қолиб кетурмиз денг», деб қўйди.

Қора Турк икки хуржунни тўлатиб турли нозу неъматлар, янги кийим-бош, ёзиш учун қоғоз, сиёҳ, яна бошқа зарур нарсалар келтирган эди.

— Мана бу асалари ини, тоғдан келтирдик, энг катта арчанинг қавагидан олишди шоввозлар! — Қора Турк асални бир ҳидлаб Ибн Синога узатди.

Шайх кўрган тушини эслади, таъбирини ҳали ўйлаб кўрмаган, демак, бу қафасдан тез кун ичида озод бўлиб, эркинликка парвоз этади. Бунга ишончи комил. Қора Туркнинг қалъада пайдо бўлиши ана шундан далолат. Бу одам бекордан-бекорга келмас, унга ишонса бўлади. Райдаги карвонсарой олдида Султон Маҳмуд айғоқчила-

ри қўлидан уни қутқариб қолган азамат шу! Мана, энди қалъада ҳам пайдо бўлди, бу яхшиликка!

— Тақсир, мен илмдан йироқ одамман. Аллоҳ менга ҳазрати Алининг куч-қувватини берибдур. Жангу жадал деса тайёрман. Аммо илмдорларга эътиқодим зўрдир. Билмаган эканман, сизни бутун олам билур эркан, қайга борсам сиз ҳақингизда сўзларлар. Табаристонда бир аёлни-нинг кўзини очган экансиз, умр бўйи сизнинг ҳақкин-гизга дуо айлар. Қизик, бир илмли, тузуккина бообрў одам не дейди денг, Ибн Синонинг жодугар билан алоқаси бор эмиш, тушида бир жодугар келиб унга мен олам сирларини билурмен, сен менга инсон танасининг сирларини айтиб бер, эвазига бир китоб битиб берурман-ки, минг-минг йиллардан кейин ҳам одамлар ундан фойдалангай, дебди. Ўша «ал-Қонун» рисоласи эмиш. Шу тўғрими?

Ибн Сино Қора Туркка қараб турди-да:

— Ўша одам айтган жодугарнинг ўзи мендурмен. Аллоҳга шукрларким, «ал-Қонун»ни яқинда ўзим битиб тугатдим.

— Сиз жодугарми? — ҳайрон бўлди Қора Турк.

— Табаристондаги одам айтибди-ку шундай деб.

— Яна нима дейди денг, «ал-Қонун»ни жодугар ёзган-лиги учун ундан нусха кўчираётганлар охири эс-хушидан айрилиб савдойи бўлиб қолур эмиш...

Ибн Сино ўзини тутаолмай кулиб юборди.

— Ишонмаймен унга, — деди Қора Турк ўзи айтган гапидан хижолат чекиб.

— «Ал-Қонун» кўз нурим, соғлигим, ақл-идроким, ҳаётим, — деди Ибн Сино.

Кейин қаршисида унга меҳр билан боқиб турган ажойиб, соддадил инсон, жанглар сохибига деди:

— Азизим, сиз ажаб табиатли инсонсиз, тўғри, оғзи-га кучи етмаган ғанимлар мени жодугар, осий, ҳатто кофир деб айбламоқчи бўлурлар. Мени бундай деб айб-лаш осон эмас, виждоним пок. Агар дунёда мен яккаю ягона одам бўлсам-у, кофир бўлсам, демак, бул жаҳонда битта ҳам мусулмон йўқ экан-да.

Қора Турк самимий жилмайди.

— Яна шуни билингим, пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам дебдурларким: Билин-гизким, агар кимдаким сизни фосих ё кофир деб ҳақорат этса, агар ҳақоратланган ана шундай бўлмаса, ҳақорат қилувчининг ўзига қайтгай, — дея давом этди Шайх.

Қора Турк алломага қараганча жим қолди, ўзининг соддалигидан хижолат чекиб, Шайхдан узр сўрагандек бўлди. Дунёда бунақа билагон, уламо одамлар бор экан, мен пирим деб қўл берган инсон, эҳ-е, амир бўладиган инсон эркан, деб кўнглидан ўтказди. Кейин гапни бошқа томонга буриб:

— Алоуддавла яқинда Ҳамадонга лашкар тортиб боргай, ғаламислар оёғидан илингай, яхши кунлар келур, золимлар жазосини тортгай, — деди Қора Турк.

— Яна бекорга қон тўкилар эркан-да, авомга оғир бўлгай, — деди Шайх ачиниб.

— Пирим, истасангиз сизни шу бугуннинг ўзидаёқ қалъадан олиб чиқиб кетурмен, хоҳлайсизми?

— Йўқ, оқибати яхшилик билан тугамас, сабр қилайлик, бунда осойишталик, шу кунда анча барақали ишлар қилурмен, сиз кўп азият чекмангиз, — деди Ибн Сино.

— У рухсат этсангиз бу кеч шунда қолиб, эрта тонг билан йўлга чиқурмен, — деди.

— Шундай денг, қани, бўлмаса нима қилиб турибмиз, тезда дастурхон ёзайлик, бир отамлашиб олурмиз.

Қора Турк олиб келган емакларни қўйиб, дастурхон ҳозирлади. Тандирда ёпилган қўй гўшти табибга жуда ёқди.

— Кеча узоқ, Рай йўлида сўзлаб берган ўша саргузаштнинг давомини сўзланг, — деди Ибн Сино.

— Буёри йўл саргузаштлари, дарбадарлик, устод, агар ёдингизда бўлса, ўша нопок хонадондан қандай қилиб чиқиб кетганимни билмай, тўппа-тўғри шаҳар чеккасидаги карвонсаройга йўл олдим. Дилимда ғам-алам, кўзимда ёш, оғир қисматимдан ичим ёнарди. Ҳақоратланган, оёқ-ости қилинган кўнглим парча-парча бўлиб кетгандай туюларди ўзимга. Қани энди, узоқ-узоқ ўлкаларга борадиган бир карвон бўлса-ю, шу бевафо, кўнгилсиз шаҳардан тезроқ бош олиб чиқиб кетсам.

Карвонсаройда одамлар унча кўп эмас, бир чеккага чиқиб, ўз хаёлларим билан банд ўтирар эдим. Ўша нохуш, аянчли манзара кўз олдимдан сира кетмасди. Ажабо, икки оёғи қирқилган палид барзанги ким, наҳотки, шундай хушрўй қиз ўша исқиртга кўнгил қўйган бўлса, мени роса аҳмоқ қилиб юрган экан-да. Ўзингиз ўйлаб кўринг, шунчалик ҳам шафқатсизлик бўладими? Анави ҳабаш-ку, жаҳаннамга кетди, Ойша-чи? Унинг ҳоли не кечди, тирик қолдимми экан? Юрагим увишади. Ўйласам, уни чиндан ҳам севиб қолган эканман.

Қаршимда қорачадан келган бир абжир йигит ўтириб, қоврилган пишлокни иштаҳа билан танаввул айларди. Даъфа-даъфа менга қараб қўярди. Кўзимга негадир, иссиқ кўринди. Йигит бир нарса демокчидек бўлар, гўё ботинаолмагандек туюлди менга. Дардимни сўзлашга бир дилкаш тополмаганлигим боисидан, мен ҳам унга қараб турдим. Буни сезган мусофир лагандаги қоврилган пишлокни кўтариб, ёнимга келиб ўтирди.

— Қани, меҳмон, пишлокдан олинг, — деб манзират айлади.

Қорним ўлгудек оч эди. Пишлокнинг хушбўй хиди иштаҳамни кўзгатарди. Нима бўлса бўлди, деб лаганга қўл чўздим. Хуллас, ўртамизда илиқ бир дўстона муносабат пайдо бўлгандек эди.

— Менинг исмиим Раимқул, асли Бухороданмен. Карвонларни кузатиб бораман, тирикчилигим шу билан, — деди ўзини таништириб.

— Ия, Раимқул деганингиз, мабодо агар янглишмасам, Хоразмга кетаётганимизда йўлимизни тўсган ўша қароқчилар бошлиғи эмасму? — сўради Ибн Сино қизиқсиниб. — Худди ўзи, мен Раимқул билан биринчи марта Қазвинда учрашдим. Ўшанда унга бошимдан кечирганларимни оқизмай-томизмай сўзлаб бергандим. Унинг менга раҳми келиб:

— Хоҳласанг Бухорога олиб кетаман, менга шерик бўласан, биргалашиб карвонларни кузатиб борамиз, — деди.

Рози бўлдим. Бошқа иложим ҳам йўқ эди-да!

Менга Раимқул бир тўриқ от ҳадя этди. Эртаси кун тонг билан бир бадавлат савдогарнинг карвонини кузатиб, Бухорога йўл олдик. Чўлу биёбонларни ортда қолдириб, узоқ йўл юрдик. Мусофирчиликда кўп нарсани билиб оларкансан. Раимқулнинг ишлари кўп эди. Йўл-йўлакай баъзи шаҳар, қишлоқларга келганимизда кечалари бирдан йўқ бўлиб қолади. Яна иккита шериги бор. Хуфия ишларни ўшаларга ишонарди. Мен унга ҳеч нарса дея олмасдим, чунки унга мутеъ эдим, бутун йўл харажатларим, юриш-туришим, ҳаммаси Раимқулнинг устига. Тагимдаги от ҳам ўшаники.

Бухорога яқинлашиб қолганда хуржунни менга берди ва «Сен олдинроқ кетабер, дарвоза ёнидаги карвонсаройга жойлашиб олиб, мени кут», деди. Айтганидек қилдим, кечга томон Раимқул келиб хуржунни олиб кетди.

Бухорода уч кун бўлиб, кейин яна бошқа карвон билан Хоразмга йўл олдик. Раимқул жўнаш олдидан

менга юз дирхам бериб, «Ўзингга майда-чуйда, керакли нарсалар сотиб ол», деди. Хурсанд бўлиб кетдим, ахир юз дирхам оз пул эмас-ку! Шундан кейин ишларим юришиб ўзимга келиб қолдим. Қўлимда жарақ-жарақ пул.

Шу алфозда бир йил ўтиб кетди.

Бир куни Хоразмдан қайтаётганимизда бир кудук ёнида тунаб қолишга тўғри келди. Карвон эгаси хоразмлик Собирхон деган бадавлат, пулдор одам эди. Кечкурун Раимқул билан ўтириб бирга овқатландик, кейин шаробхўрлик бошланиб кетди. Ётиш олдидан Раимқул ёнидаги ҳамроҳлари билан бир чеккага чиқиб, нималар ҳақидадир узоқ сўзлашди. Мен бўлсам майнинг кайфи билан тошдек қотиб ухлаб қолибман.

Тонг билан шов-шув бошланди. Карвон хўжайини Собирхон мени тепиб уйғотди. Қарасам, барчаси бошимда туришибди, гўё мени еб қўйгудек бўлиб.

— Айт, аблаҳ, Раимқул қани?

Хайратдан ёкамни ушладим. Собирхоннинг йигитлари мени савалаб кетишди. Хушдан кетиб қолибман. Бир вақт ўзимга келсам карвондагилар йўлга отланишмоқчи бўлиб туришибди. Карвонбошининг хузурига бориб ялиниб-ёлвориб: «Менда ҳеч гуноҳ йўқ, ҳеч нарса билмайман. Раимқул менга ҳам панд бериб кетди», деб ётиғи билан хўжайинга тушунтирдим. Бошимдан кечган барча воқеаларни унга сўзладим. Маълум бўлишича, Раимқул Собирхоннинг барча пулларини шилиб кетган экан. Молларига тегмабди. Қанча ақчасини олганини карвонбоши менга айтмади.

Собирхон: «Сени Бухорога олиб кетурмен шу шарт биланки, Раимқулни қайдан бўлса ҳам топиб берасан», деди. Бу шартга рози бўлишдан бошқа иложим йўқ эди. Ўзим ҳам ўша риекорни топиб, менга нисбатан қилган сотқинлиги учун бошлаб жазосини беришга ахду паймон қилгандим.

Бухорога эсон-омон етиб олдик. Собирхон анча саховатли инсон эди, йўл-йўлакай яқиндан мулоқотда бўлгач, кўнглига ёқиб қолдим шекилли:

— Истасанг сени ўзимга ёрдамчи этиб олурман, — деб қолди.

Ўша куни мени ўзига яқин тутиб, бухоролик бир танишининг уйига зиёфатга олиб борди.

Шаҳар чеккасида бир карвонсарой бўларди. Кўпинча Раимқул ўша жойга тушар, саройбон эса менга яқин таниш эди. У билан бир-икки бор ош-қатиқ бўлган эдик.

Хеч нарса билмагандек унинг хузурига кириб бордим. Мени кўриши билан: Қаерда юрибсан, икки кундан бери Раимкул билан маишат қиламиз, сен йўқсан, суриштирсам Қазвинга, хотини хузурида қолди, деб айтди:

— Ўзи ҳозир қайда, — дедим ўсмоқчилаб.

— Кайф қилиб теппадаги хонада ухлаб ётибди, — деди.

— Уйғотайми, бир маза қилишайлик, — дедим хеч нарса билмагандай.

— Ўзи ҳам эрталабдан бери ухлайди, энди уйғотақол.

Секин-эста теппадаги хонага чиқдим, қарасам Раимкул донг қотиб ухлаб ётибди. Хатто, бақирсанг ҳам эшитмайди. Уёқ-буюқларни қарадим. Хуржунини тўшак тагига беркитиб қўйган экан, очиб қарасам, хуржун тўла пул. Раимкулнинг теппасига келиб, бир икки марта яхшилаб тепдим.

— Кимсан, нега тепасан мени?

— Аблах, сотқин, ўғри!

Овозимни таниб, Раимкул сағчиб ўрнидан туриб кетди. Биқинига мушт билан чунонам урдимки, малъуннинг нафаси ичига тушиб ёқиллаб қолди. Зарбнинг қаттиқлигидан ерга юмалаганча ўзига келолмай инграрди. Устига-устак яна бир неча бор ўнганмайдиган қилиб тепган эдим, оғзидан қон келиб ҳушидан кетди.

Кейин хуржунни кўтардим-да, тўппа-тўғри Собирхон қўнган уйга бориб, омонатини ўз қўлим билан топширдим.

— Мени маъзур тутгайсиз, шу бугуноқ Қазвинга жўнашим керак, — дедим.

— Келишган эдик-ку...

— Мени маъзур тутурсиз, — дедим.

Собирхон тушунди, менинг қарорим қатъий эди. Кейин ёнидан бир халта танга чиқариб менга берди.

— Мендан ўтган бўлса кечиргайсен. Аллох сенга ёр бўлсин! — деди.

Саргузашт шу ерга келганда тонг ёриша бошлади.

Қора Турк Ибн Синодан рухсат сўраб, ўз йўлига жўнади.

* * *

Дориломон кунлар ҳам келди, Наврўз етди, олам баҳор наъшидасидан мустажок ва мунаввар. Табиатда қойим мувозанат, кеча ва кундузнинг тенглашиши, тонг отгунча қаттиқ момақалди роқ гулдираб, чакмоқ чақиб, осмон гумбазида фаройиб ходисалар рўй бераётгандек.

Тош кунгиралари самога туташиб кетган Фаражон қаль-асида бундай пайтда тун ваҳимали ўтади. Шайх қизиқ бир ҳодисанинг гувоҳи бўлди: самода момақалдироқ гулдираркан, чакмоқ парчаси даричадан хонага кириб айла-ниб-айланиб нариги тарафдаги туйнукдан қайтиб чиқиб кетди. Ибн Сино бунақа ҳодисалар ҳақида илгари эшитган бўлса ҳам, мана энди биринчи бор ўзи шоҳид. Яшин парчаси зулмат ичида кўздан ғойиб бўлди. Сал қолди-да ўзиям, шуъла Шайхга тегиб кетарди, худо бир асради. Яшиң чиқиб кетган туйнук ёнига келиб, беқиёс, поёнсиз бўшлиққа тикилди. Зим-зиё, ҳеч нарса кўринмайди, наҳотки абадий жимжитлик бўлса, бирор жонли мавжудот йўк, бундай бўлиши мумкин эмас, кўкка чирмашган яшинчи, осмон қаъридан келаётган гумбур-гумбур-чи, куёшнинг ҳаётбахш нури-чи, наҳотки фазодаги соғ-саноксиз сайёралар, юлдузларда ҳаёт нишонаси бўлмаса!

Поёни йўк бу оламнинг, интихоси ҳам, ибтидоси ҳам.

Тагин ғулдурак, чакмоқ осмон гумбазига чирмашган-дек. Ёмғир қуйиб берди, челақлаб тўккандай. Табиат бутун мавжудотни чўмилтираётгандай, поклаётгандай туюлди Шайхга. Ёмғир тез бошлади, тез тинди. Баҳор шалолалари бу, она заминга тортиқ, ўт-ўланлар бўртиб, водийлар кўкаламзорга айланур. Баракот, соғлиқ, маъмурчилик... Ҳаво, сув, куёш! Она ер учун кифоя. Инсончи, энг шариф мавжудот, аммо унинг ҳаёти ўткинчи, қиска, бул эшиқдан кириб наригисидан чиқиб кетасен, ном-нишонсиз абадий сўнгсизликка!

Шунча умр кўрди, барчасининг мезони бор, вақтисоати етгач, ўша боқий саодатга йўл тутурсан.

Ибн Сино ўз ҳаёти хусусида теран ўйга ботди. Нега, бунга ўзи ҳам билмайди.

Шайхнинг кўнгли ўртанар шу топда, гўё қаноти қайрилган қушдай, боз устига қафасда бўлса. Қани энди, қанот ато этиб, эркин қушдай учиб, самоларга парвоз этса, ёлғизлик балосидан, зиндондан қутулса. Бунинг иложи эса йўқдир.

*Кирмагим бунга аён,
мисли ўзинг кўрган каби,
Лек бу ердан чиқмогим
шак-шубҳасиз, амримаҳол*.*

* Ибн Сино Фаражон қальасида қасида ёзган, унда мана шу сатрлар бор эди.

Кечаги севалаган ёмғирдан кейин ҳаво чарақлаб очи-
либ кетди. Фаражоннинг манзаралари сувдан чиққан ма-
лоиклардек ўзини кўз-кўз қилади. Кишини маст қилувчи
мусаффо ҳавода қушларнинг нағмаси тинмасди.

Қалъага келадиган йўлда суворийлар пайдо бўлди,
хизматкорлар, қалъа соқчилари югуришиб қолишди, бир
гап бўлди шекилли. Улар Ҳамадон томондан келишмоқ-
да, амирнинг одамлари бу, каллаи саҳарлаб нима қилиб
юришибди, бундай олий ташрифдан мақсад не ўзи?

Ия, Тожиулмулк-ку келаётган ўз хешлари бирлан,
нега бир ўзи, амир қайда қолибдур. Амир шикорга чиқ-
моқ мақсади билан олдиндан Тожиулмулкни юборган
бўлса-чи! Худо кўрсатмасин, ё мени қатл этмоқчиларми?

Шайхнинг юраги орқасига тортиб кетди, бу одамдан
ҳар балони кутиш мумкин. Дақиқа ичида Ибн Синонинг
хаёлидан не фикрлар ўтмади, ҳатто ўзини ўлимга шай-
лаб ҳам қўйди, энди ҳаммаси тамом, бу қалъа шундай
жойки, агар ўлдириб юборсалар ҳам ҳеч кимса билмай-
ди, дунёдан ном-нишонсиз кетурсен.

Ибн Сино туйнукдан кузатиб турди. Тожиулмулкнинг
юзларида изтироб-қўрқув бор, кўриниши — юриш-тури-
шида аввалги кибр, манманлик кўринмайди. Амир тўппа-
тўғри дам олиши учун ҳозирланган хонага ўтиб кетди. Уни
кузатиб келган суворийлар ҳам отларини боғлаб, қайгадир
ғойиб бўлишди. Қалъа эшиклари тақа-тақ беркитилди.

Бунда бир гап борга ўхшайдур, Тожиулмулк безовта,
Шайх учун ҳаммаси жумбоқ, дунёда нималар бўлмоқда
ўзи?

Туш пайтида қалъа кутволи хизматкор билан бирга
емак олиб кирди. Шайх кечаси билан безовта ухлаган,
бомдоддан сўнг бир мизғиб олай деб ёнбошлаганча дам
олаётган эди.

— Саркардамиз Тожиулмулк жаноблари қалъамизга
ташриф буюрдилар, — деди кутвол Шайхга гўё хушха-
бар келтиргандек.

— Қайдан қуёш чиқибдур, тундаги тўполонлар боиси
шундан экан-да, — деди Шайх ҳазил аралаш.

Кутвол бошқа ҳеч нарса демади, қараса гап айланиб
кетадиган, Шайхнинг тили ўткур, оғзидан қалтис бир
сўз чиқиб кетиб Тожиулмулкнинг қулоғига бўриб етса,
ундан кейин кўрасиз, унинг бошига нима савдолар туши-
шини. Кутволнинг ҳам мияси қотган, Тожиулмулкнинг
қалъага келиш сабабини ҳали билмайди. Агар амирнинг
шикорга чиқиши олдидан тайёргарлик қилиш мақсадида

келган эрса, аллақачон тайёрлик ишлари бошланиб кетар, кўш-кўш қўйлар, моллар сўйилар, ошпазларнинг қўли-қўлига тегмасдан қолар, ҳар ерда ҳозир машшоқлар, ҳофизлар олиб келинарни.

— Сизга Аллоҳ ёр бўлсин, — деди кутвол ва таомни қўйди-ю, чиқиб кетди.

Ибн Сино Самоуддавланинг отаси раҳматли Шамсуддавллага қанча хизмат қилди, касалини боқди. Наҳотки, унинг учун ўз қадрдон падарининг ҳурмати йўқ, ахир Ибн Сино отасининг вазири, содиқ кишиси эди-ку?! Отасининг арвоҳи уради бу ношукурни, ўйлади Шайх. Бунақаларни кўрабериб кўзи пишиб кетган. Ноқобил фарзанд шу номард лашкарбошисининг гапига кириб, алломани бадном қилиб ўтирибди.

Самоуддавлани аллақачон арвоҳ уриб қўйган экан. Қора Турк қалъага келганда бу гапларнинг учини жиндак бўлса ҳам чиқарган эди.

Ибн Сино ўша куни Қора Туркка Исфаҳон амири Алоуддавлага илгари юбораолмаган мактубини бериб, ўзининг Фаражон қалъасида ҳибсда ётганини ҳам маълум қилган эди.

Исфаҳон амири Абу Жаъфар Муҳаммад Алоуддавлага ибн Душманзар аслида Ҳамадон амири Шамсуддавланинг ўғай укаси эди. Акаси вафотидан кейин Рай амираси, икки ўғилнинг онаси Сайида Хотун билан доимий алоқада ва ҳурмат-иззатда бўлиб қон-қардошлик иплари билан мустаҳкам боғланган эди. Самоуддавланинг отасига ҳурматсизлик кўрсатиши, Тожиулмулкдек мунофиқнинг таъсирига тушиб қолиши Сайида Хотунни ҳам, Алоуддавлани ҳам ғазабга келтирган. Бунинг устига Сайида Хотуннинг, Шамсуддавланинг сиҳат-саломатлигига ғамхўрлик қилиб, бу оилаларга кўп фойдаси теккан, ҳозирги замон Ибн Сино устидан тухматлар уюштирилиб, Фаражон қалъасига қамаб қўйганлиги ҳаммасидан ҳам ошиб тушди. Ибн Синонинг паноҳ истаб амир Алоуддавлага ёзган мактубини Тожиулмулк ғараз ниятида қўлга тушириб, бу билан Шайхни хиёнатда айблаши Исфаҳон амининг ҳам шаънига қаттиқ теғди. Тожиулмулк ака-укалар ўртасига шундай низо, душманчилик уруғларини сочмоқчи эдики, гўё шундан кейин қон-қардошлар умрбод душман бўлиб, бир-бирларининг гўштларини ейдилар, салтанатдан путур кетади деб ўйлади.

Исфаҳон амири Алоуддавлага ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, қўркмас жангчи, саркарда эди, кўп муҳо-

рабалар кўрган, жангу жадалда ўзи бевосита олдинги сафда туриб жанг қилар, шу боисдан бир неча бор ярадор бўлган. Унинг юзларидаги чандиқларини кўрган одам хайратдан ёқа ушлайди. «Қаттиққўл» деган отасининг лақабини Алоуддавлага беришлари ҳам бежиз эмас.

Султон Маҳмуддек одам, унинг соҳибқирон ўғли Масъуд ҳеч кимни тан олишмаса ҳам, ҳар ҳолда Алоуддавла билан ҳисоблашишарди.

Тонг отгунга қадар момақалдироқ бўлиб ёмғир шаррос қуйиб чиққан кечаси амир Алоуддавла Ҳамадонни қаттиқ жанг билан эгаллаб олганди. Жангда марлуб бўлишгач, Тожиулмулк амирга ҳам қарамай, ўз яқинлари билан шаҳардан чиқиб, Фаражон қалъасида паноҳ топмоқчи эканлиги маълум бўлди.

Нима қилса ҳам ўз жигари эмасми, шундай бўлгандан кейин Исфаҳон амири укасининг бир таъзирини бериб қўйган бўлди-ю, Самоуддавла узр сўрагач, кўнгли таскин топиб, эртасигаёқ Исфаҳонга жўнабди.

* * *

Тожиулмулк Ибн Сино ётган хонага яқин йўламади, қандай қилиб, қайси юз билан кирсин. Шайх олдида бети қора бўлса! Султон суягини хўрламайди, деганларидек, Исфаҳон амири ўз ўғай акасига ёмонликни раво кўрмас. Аммо унга қийин, ахир Ибн Синонинг хатини ушлаб қолиб, уни давлатга қарши хиёнатда айбланганида ўзининг шухратпарастлиги билан амир Алоуддавлани ҳам душман деган, ака-укаларни уриштирмоқчи эди-да! Демак, сен душманимизга хат ёзибсан демоқчи-да! Буни Тожиулмулк яхши билади, агар Ҳамадондан кетмаганида омон қолмас эди. Қалъага қочиб кетганининг яна бир томони бор, Ибн Сино уни кечирса, Исфаҳон амирига айтиб Тожиулмулкнинг гуноҳини сўраб олиши мумкин. Чунки Алоуддавла Шайхнинг катта аллома эканлигига тан берган, уни чиндан ҳам иззат-ҳурмат қилади, маълум бўлишича, ўғай укаси билан бўлган музокара чоғида Алоуддавла Ибн Сино ҳақида ибратли фикрлар айтган, алломага нисбатан қилган ҳақсизликлари учун уни бошлаб қойган эмиш. Лекин Ибн Сино Тожиулмулкни кечирармикин?

Кечга томон қалъада яна Қора Турк пайдо бўлиб қолди. Бу сафар Ибн Синони бу кафасдан олиб чиқиб кетиш учун келган экан.

— Пирим, ваъдамнинг устидан чиқиб, сизни бу ердан олиб чиқиб кетай деб аҳд қилдим, — деди Қора Турк.

— Қайга борурмиз?

— Сиз айтинг, истаган жойингизга олиб борурмен.

— Тожиулмулк шу ерда-ку!

— Ия, шундайми, қизиқ бўлибдур-ку, ахир уни амир одамлари ахтариб юрибдурлар.

— Эрта тонг саҳарлаб келган эрди.

— Кани, юринг бўлмаса, кетиш олдидан бир саломлашиб олурмиз ул баттол билан, — деди Қора Турк ва Шайхни қўярда-қўймай Тожиулмулк жойлашган хонага бошлади.

Ибн Сионинг ҳам унга айтадиган сўзлари бор. Шайх вазир эди, саройдаги энг эътиборли кишилардан ҳисобланарди, бу номард эса ўз мансабидан фойдаланиб уни ёмонотлиққа чиқарди. Бутун сарой аъёнлари, эл-юртнинг оғзида шу гап.

Тожиулмулк жойлашган хона амирлар учун деб алоҳида қурилган. Хона кенг, шинам. Раҳматли амир Шамсуддавла бу хонани ўзи, валиаҳд Самоуддавла учун яхшилаб жиҳозлаган. Энди Тожиулмулк ҳеч нарсадан тап тортмай хонага кириб олибди. Бўлмаса бундай қилишга унда на ҳуқуқ, на имконият бор. Ахир, амир авлодига, наслу насабига мутлақо алоқаси йўқ-ку!

Эшик олдидаги соқчилар аввалига уларни хонага қўймоқчи эмасдилар, аммо Қора Туркнинг важоҳатини кўриб, кўрқиб иккови ҳам чеккага чиқиб, йўл бўшатишди.

Тожиулмулк кутилмаган ташрифдан ханг-манг бўлиб қолди. Шундай бўлишини ҳеч ўйламаганди. Хайрон бўлди, бу не ҳол? Ибн Сино ҳибсда эди-ку, ким олиб чиқди уни. Мана бу девдек одам ким, қайдан келиб қолибди қалъага, соқчилар уларни нега қўйиб юборишибди?

— Афу этурсиз, дунёда бунақа ҳайратли ишлар кўп бўлур, — деди Қора Турк унинг хайрон бўлиб қолганига жавоб боргандай.

Тожиулмулк кўрқиб кетиб:

— Соқчилар, — деб бақириб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

Ранги қув ўчиб кетган ҳалиги икки соқчи кириб келди-ю, нима фармон, дегандек саркардага қараб туришди.

— Булар ким, нега руҳсатсиз қўйиб юбординглар, аблаҳлар?

— Таксир, сизга нима бўлди, мени ҳам танитайсизму? — деди Ибн Сино кулимсираб.

— Сиз эмас, мана бул ким, ушланглар уни, — деди у соқчиларга бақриб.

Соқчилар нима қилишларини билишмас, улар Қора Турк олдида бамисоли бир пашшадек, агар ушламоқчи бўлишса, икковини ҳам эзиб ташлайди. Бунга уларнинг кўзлари етиб турибди.

— Мен ўзимни танитмабман, афу этурсиз, исми-шарифим Қора Турк, амир соҳибқирон Алоуддавлянинг саркардалари бўлурмен. Амирингизни ташлаб, Хамадондан жуфтакни тўғрилаб қолган экансиз.

— Сизни билмасмен, истамаймен ҳам танишни, — деди ғазаби тошиб Тожиулмулк.

— Сиз ғаламус, бузуқи одамсиз, Ибн Синодек буюк алломага шунча жабр қилдингиз, ахир, ахир!.. — Қора Турк ўзини тутволмай Тожиулмулкни бўғиб қолди.

Шу дамга қадар бўзрайиб турган соқчилар Қора Туркка ёпишмоқчи бўлишган эди, қаттиқ зарбдан иккаласи ҳам эшик ёнига ағдарилиб тушди.

— Пирим, бул малъун сизнинг тирноғингизга ҳам арзимас, рухсат этинг, бошини танидан жудо айлай.

— Қўйингиз, бундай қилурға зарурият йўқдир. Аллоҳнинг ўзи жазосини бергай, — деди Ибн Сино уни қайтариб.

— Сиз билмайсиз, бундай иблислар тирик қолса, яна бир нағма кўрсатур, чаёнга шафқат қилиб бўлмас.

Ибн Сино қарийб тўрт ойдан бери Фаражонда ҳибсда, оламдан, эл-юртдан узилиб ётганига бироз хўрлиги келди. Ўзига-ўзи: Нега менга шунча озор берган нияти бузук одамга ўз айтар сўзларимни демасмен, бир таъзирини бериб қўймоғим керак. Унинг қилмишлари ахлоққа ҳам, одобга ҳам хилофдир.

Қора Турк кўлини Тожиулмулкнинг бўғзидан олиб, Ибн Синога юзланди.

— Сиз уйим атрофига айғоқчи қўйдингиз, мен шундай хавfli одам эрдиму, ахир илм аҳлига шунчалик ҳам ғаразгўйлик бўлурму? Ҳатто Султон Махмуд Ғазнавий ҳам саройида олиму фузалоларга ҳурмат-иззат кўрсатур. Соҳибқирон амир Алоуддавлага паноҳ истаб ёзғон мактубимни олиб қўйиб, мени хиёнатда айбладингиз. Нега шунчалик тубан кетдингиз, наздингизда раҳматли амир Шамсуддавлянинг ҳурмати қолмаганму эрди? Ахир, Алоуддавля амирнинг туришгани, авлоди-ку. Нега шунчаликка бордингиз?

Мен ўшал эҳтиромли зоти олийга хат ёзганим учун давлат хиёнатчиси бўлибдурманму! Айтинг-чи, сиз салтанатга не келтирдиз. Фиску фасод, ифво, шафқатсизликму. Бундай фужур ишлар ислом ақидаларига ҳам зиддир. Иймонсизларнинг қилмиши эмасму! — деди аллома ғазабдан бўғилиб.

— Таксир, ҳақ гапни айтингиз, қўлимни тутманг, нариги дунёга жўнатай. — Ғазаб билан деди Қора Турк ва ханжарининг дастасига яна қўл юборди.

— Бул зотнинг амир хонасида турмоққа ҳаққи йўқдир. Ҳис нима эканлигини билиб кўйсин. Ўша мен қирк кун азоб чеккан хонага олиб чиқиб, қулфлаб қўймоқ даркор.

— Пирим, ҳақ гапни айтдингиз, сиз менинг амиримсиз, не фармон берсангиз, бажонидил бажарурмен.

— Қани, бўшат хонани! — деди Қора Турк.

Шундан сўнг Тожиулмулкни Ибн Сино ётган қафасга олиб чиқиб қулфлаб қўйишди.

Қалъа кутволига:

— То амир Алоуддавлдан фармон бўлмагунча, бўшатмайсан! — деди Қора Турк.

Улар қалъадан чиқиб, Ҳамадон сари кетишди.

* * *

Улар бир неча киши эдилар, эгниларида дарвешлар жандаси, қўлларида асо. Манзил узоқ, у ям-яшил водийлардан, тоғ ёнбағирларидан ўтадиган-яккапой йўллардан кечади. Олачалпоқ қояларга назар ташласангиз, гўё эриб қотиб қолган майдонларга ўхшаб кетади. Қадим-қадимларда бу ерларда улкан олов дарёлари оққан, бора-бора совуб қояларга айланган бўлса ажаб эмас.

Кун исиб кетган, тоғлар чўққисидаги безовта булутлар паға-паға бўлиб қуёш нурида тобланади, гўё куни кечаги шаррос ёмғирдан сўнг сув ичгани қайгадир ошиқаётгандай. Ибн Сино табиатнинг мўъжизаларига кўп дуч келган. Табаристон тоғларида юрган кезларида тоғлиқлар ҳаводан сув олганларининг ҳам гувоҳи бўлган. Қизик, бир мўъжиза рўй берганди ўшанда, обу-ҳавонинг ўзига хос ўзгариши оқибатида ҳаво совуқдан музлаб, булутга айланган, кейин булут қор бўлиб ерга ёғабошлаган, ҳаво эса тиниқ, мусаффолигича қолаберганди. Бу мўъжиза ҳақида «Донишнома»да қайд этди. Нега шу онда Табаристондаги воқеа ёдиға тушиб кетди, чунки анави тоғ чўққисида турли шаклларга кириб, қуёш нурида турланаётган оппоқ момиқдек булутлар ҳам бир мўъжи-

зага ўхшарди. Қор уюмлари буркаб ётган ўша чўққиларда табиатнинг бошқа мўъжизалари ҳам юз бераётгандир.

Тоғ ёнбағридаги сўлим бир манзил. Бахаво, кўркам бир манзара. Сув шарқираб оқиб ётибди. Хув, анави ялангликларда, ям-яшил яйловларда қўй-қўзилар ўтлаб юришибди.

— Хуштабиат макон эркан, келинлар, шул жойда бироз тин олурмиз, — деди Шайх шогирдларига.

Уларда хол қани, ўзлари ҳам чарчашган эди, айтишга истиҳола қилиб туришганди, хартугул бу гап устознинг ўзидан чиқди. Ибн Синога карашса, ҳали кетабарарди. Уларнинг ҳаммасидан бақувват ва чидамли. Ахир, Ҳамадон билан Исфаҳон ўртасидаги масофа ўттиз фарсах келади, бу озмунча йўлми, дарвоқеъ, кун иссиғида. Йўл азобини ҳаммадан кўп тортган, чўлу биёбонларда сувсиз, овқатсиз, қум бўронларини бошидан кечирган Ибн Сино учун Исфаҳон йўллари ҳеч гап эмас.

Шу вақт подалар ўтлаб юрган яйловдаги ўтов ёнида қий-чув бўлиб қолди, бир аёл нималарнидир деб чакаги тинмай бақирарди. Ибн Сино билан Маъсумий ўтов томон йўл олишди. Яқинроқ бориб карашса, бир говмиш ерда қорни гумбаздек шишиб ётар, тинмай маърарди. Ҳалиги семиздан келган аёл жон аччиғида кимнидир қарғарди:

— Хў, тусингни ел олсун, мўлларга қарамай қаёқда ўйнаб юрган эдинг, жувонмарг! Худоё, ўлигинг устида ўтирай. Сенга минг бор айтдим, қулоғинг кесилгур, сизгир шўрликни нобуд қилибсан-ку! Худоё, қонинг оғзингдан келсун, кўзинг гўлаймай ўл, эрталаб сенга айтдим, шудринг тушган ўтни емасин деб, қулоғингга ҳеч гап кирмайди. Балоба гирифторм бўлгур, бўйнинг узилгур, энди нима қиламан?!

Аёл кўкатлар устига ўтириб олиб, тиззасига қўлини уриб қаршисида айбдорларча мўлтайиб ўтирган ўғлини қарғарди. Сизгир бўлса азобда, афтидан, бўкиб қолган эди.

Ибн Сино билан Маъсумий тўпланганлар ҳузурига бориб, аввалига бироз индамай туришди.

— Лаънат сендек болага, хў, она сутинг оғзингдан келсин!

— Тўхтанг, тўхтанг, нега ахир ўз ўғлингизни шунчалик қарғайсиз? — деди Ибн Сино аёлни юпатиб.

Аёл қаршисида турган бегона кишиларни кўрди-ю, қарғашдан тўхтаб, жимиб қолди. Улар сўфийлар либо-

сида бўлса ҳам Ибн Синонинг салобати аёлни босгандек эди.

Шайх келиб сигирнинг қорнини босиб, у ёқ-бу ёқларини кўриб бўлгач, қани, сигирни кўтаринглар, деди атрофда турган йигитларга. Тўрт йигит тўрт томондан кўтариб сигирни турғазишди. Аммо қорни шишиб кетганидан говмиш оёқда туrolмас эди.

— Суяб бўлса ҳам секин-аста юрғизинглар, — деди Шайх.

Йигитлар говмушни юргиза бошлашди. Аввалига сигир қорин шишидан юролмай кўп қийналди. Кейин атакчечак қила бошлади.

— Каттароқ табақда қора тикан туздан намакоб келтиринглар, — деди Шайх ҳалиги қарғагич аёлга қараб.

Говмишнинг оғзига мажбурлаб намакоб қуйишди-да, кейин яна юргиза бошлашди. Шундай риёзат бир неча бор такрорланди. Сигир бироз ўзига келди. Ўз ҳолига қўйиб юборишган эди, ўзи ҳам аста-секин юра бошлади.

— Энди чоптиринглар, — деди Шайх йигитларга. Сигир шаталок отиб чопа бошлади.

— Эй онаизор, сигирингиз энди тузалиб қолди, — деди Шайх, кейин.

— Қарғашга ҳам уста экансиз, ахир болада не айб, — деди ва улар ўз йўлига кетишди.

Аёл: Шошманглар, шошманглар, сизлар кимсизлар, деганича қолаверди.

Ибн Сино Маъсумийга:

— Бу аёлнинг ўз фарзандига ғазаби шунча бўлса, меҳри қанча эркан-а? — деди.

Маъсумий индамади. Ўртага сукут тушди. Ибн Сино онасини эслади. Лекин умри бунёд бўлиб, онаси ҳам, отаси ҳам бирор марта унга қаттиқ сўзламаган.

Волидаси Ситора бону қарғашни билмасди.

Шогирдлар ҳузурига боришганда Жузжоний бош бўлиб, Маҳмуд билан бирга йўл учун олинган таомлар, мева-чевалар қўйиб, чиройликкина дастурхон тузолганди. Бундай дамларда, Шайх ўзининг кадрдон шогирдлари даврасида кўнгли яйраб кетарди.

Таомларга қўл уришган ҳам эдики, ҳалиги қарғиш эшитган бола: аям бериб юбордилар, деб қаймоқ, сузма кўтариб келиб қолди.

— Ҳа, айбингни ювиш учун келдингми, — деди Маъсумий ҳазиллашиб.

Бола бош эгиб, уялиб ер чизар, уни қарғиш-надомат-

лардан сақлаб қолган дарвешсифат, баланд қоматли ба-
савлат одамга эътиқод билан қараб турарди.

— Исминг недур? — сўради Шайх.

— Исфандиёр...

— Амирларга қўйиладиган исм эркан, илоҳо, катта
бўлсанг аллома бўлгил, аммо говмишни бўктириб қўйма, —
деди Ибн Сино.

Дам олиш ҳам тугади, яна йўлга, қайдасан, Исфа-
хон, азиз, мўътабар замин. Шайх ҳали билмайди, унда
қанча вақт турар, амир илтифот кўрсатурми, ишлаш им-
конияти бўлурми, ҳали ўзи тузган режалари бор, умр
бўлса, ўтиб борар, оқар дарёдай.

— Устод, «Саломон ва Ибсол»ни оққа ўтказган эр-
дим, бир сўровим бордур сиздан, улар қайси элга, динга
молик кишилардур? — деди Жузжоний.

— Қиссани асли Бухорои шарифда ёзмоқ фикримда
эрди, улар насронийлар, исми-шарифлари ҳам. Ифрон
аҳлидандурлар.

— Саломон ҳам бир ғоят нодон қилиб берилибдур, —
деди Маъсумий.

— Нодонлик, камфаҳмлик оқибати масалда яхши бе-
рилган, — деди Жузжоний.

— «Юсуф қиссаси» бирлан «Саломон ва Ибсол»нинг
бир-бирига ўхшашлиги бордур, аммо бу ўхшашлик озги-
на бўлса ҳам мазмун-маъносига путур етказмас, — деди
Маҳмуд гапга аралашиб.

— Хар иккала қиссани «Тасалли хутбаси»га кирит-
гим бордур, шу ҳақда мулоҳаза этиб турибдурмен.

Шогирдлар билан устоз ўртасидаги мушоҳадалар,
фикр алмушувлар кета-кетгунча давом этди. Гап билан
бўлиб Исфахон дарвозаси бўлган Табаронга етиб келган-
ларини билмай қолибдирлар.

Дарвоза ёнида Шайхни исфахонлик ёру дўстлари,
амир Алоуддавланинг мутасаддий, эътиборли кишилари
иззат-икром билан кутиб олдилар. Буни Ибн Сино ҳам,
шогирдлари ҳам кутмаган эди. Ҳаммадан ҳам Қора Турк-
ни айтмайсизми, келасолиб Шайхни отдан ўзи тушириб
олиб, бағрига босди. Буни кўрган амирнинг амалдорла-
ри, Шайхнинг дўстлари ҳайрон, алшқомат синоҳийнинг
буюк алломага қандай даҳли бор деб.

Кийим-кечак, саруполар келтириб, шу ернинг ўзида
Ибн Синога, шогирдларига кийгазишиб, эҳтиромлар
кўрсатишди. Ибн Синони яхши безатилган оппоқ булут-
дек отга мингизиб, шаҳар бўйлаб хурмат билан Кунжи

Гумбаз маҳалласидаги Абдуллоҳ ибн Бобий деган кишининг хонадонига олиб боришди. Шайхга деб ажратилган уй шинам безатилган, ишлаш учун алоҳида хона, шогирдларга ҳам ўзига яраша жой тайинланган.

Бундай эътибор ва ҳурматдан Шайхнинг боши кўкларга етди, худога минг бор шукур, раҳматлар айтиб, ўша кун Абдуллоҳ ибн Бобийнинг хонадонига азиз меҳмон сифатида қабул этилиб, яхши ором, хордиқ чиқаришди.

— Аллоҳга минг бор шукрим, Исфаҳонга келиб биров бағримга офтоб теккандек бўлди, — деди Шайх хушнуд бўлиб.

* * *

Исфаҳон амири Алоуддавла Ибн Синога катта эҳтиром билдириб, навозишлар кўрсатди. Ўзи саркарда, муҳорабалар соҳибқирони, қаттиққўл ҳукмдор бўлишига қарамасдан, шоиртабиат, маърифатли зот. Эртаси куниёқ Шайхни саройда қабул этиб, мажлис аҳли билан таништириб, унинг ҳақида эътиборли сўзлар айтди. Боз устига кўп марҳаматлар кўрсатиб, Шайх учун зарурий имкониятларни яратиб бердики, оқибатда кўп муаммолар ўз ўзидан ечилди. Амирнинг изми билан ҳафтанинг ҳар жумасида олиму фузалоларнинг анжумани ташкил этилди.

Мазкур йигин шоҳ Маъмун саройидаги машҳур Мажлиси уламога ўхшаб кетса ҳам, аммо бунда Гурганждагидек, агар Ибн Синони ҳисобга олмаганда, етук илм соҳиблари йўқ эди. Амир бу ишни Ибн Синонинг ҳурмати, унга бўлган ўзининг беқиёс эътиқоди туфайли ташкил этганлиги сезилиб турарди. Зеро, Султон Маҳмуддек ҳукмдорнинг саройига таклиф этилганда ҳам бормаган Ибн Синодек буюк аллома, файласуф, табиб замонанинг зайли билан Исфаҳондек мулки заминга келиб қолса-ю, унинг иззати ўрнига кўйилмаса, шарт-шароит туғдирилмаса, бу албатта мурувватдан эрмас.

Абдуллоҳ ибн Бобийнинг хонадони тинч ва осойишта, уй хўжасининг майда болалари ҳам йўқ, хотини ва ўзи, яна туғишган иниси яшайди. Шогирдлар шай, Маъсумий, Жузжоний, Баҳманёр, — укаси Маҳмуд... «Аш Шифо» устида иш ҳали давом этарди. Шайх негадир, мантиқ билан кўпроқ машғул, чунки, унинг фикрича, шу билан «аш-Шифо»нинг мантиққа оид қисми тўлиқ ҳолда мукаммаллашарди. Рисоланинг ҳали битмаган, чала қолган қисмлари бор, ҳаётидаги қўнимсизлик, ташвиш-

лар билан бўлиб Жузжонийнинг қатъий талабларига қарамай битилмасдан ётарди, ана энди имкон туғилди, «ан-Набот»*, «ал-Ҳайвон»** , «Риёзат»***; «Усул илм ал-Ҳандаса»****, «ал-Мажистий»***** , ҳисоб ва мусиқага оид қисмлари устида қунт билан иш олиб борди.

Амир Алоуддавла ҳузурдаги бир йиғинда гапдан-гап чиқиб, қадимий юлдузлар жадвалида йўл қўйилган хатолар хусусида мунозара кетди, шунда амир Ибн Синога:

— Сипехр***** узра анжумлар***** ҳаракатин кузатиш хусусида расадхона ташкил этсак, бунга не дерсиз? — деб қолди.

— Расадхона барпо этмоқ катта харажатлар талаб этур, — деди амирнинг вазири бу гапни ёқламагандек.

Амир унга эътибор ҳам қилмай, бу ишни узоққа чўзмай, ҳал қилди-қўйди. Харажатлар учун маблағ ва бошқа зарур нарсалар билан таъмин этишни ўша кунгиде мутасаддиларга топширди.

Расадхона барпо этиш ишига Жузжоний бошлиқ этиб тайинланди. Қарабсизки, эртаси кундан бошлабоқ ишлар қизғин, зарур асбоб-ускуналар келтирилиб, ишчи-хизматчилар ёлланди. Юлдузшуносликдан хабардор бўлган кишилар топиб келтирилиб, бу ишга жалб этилди.

Қурилиш ишлари давом этаркан, Шайхнинг қўли қўлига тегмас, гоҳи амир ҳузурига чорлар, баъзан биргалашиб сафарга жўнарни. Афтидан, Алоуддавла Ибн Синосиз ҳеч ерга бормайдигандек. Шайхнинг маъноли суҳбатидан, ҳаётий ўғитларидан баҳраманд бўларди. Расадхона ишлари асосан содиқ, билагон шогирди Жузжонийнинг қўлида. Жузжоний бир ишга киришса, охирига етказмасдан қўймасди, расадхона қурилиши фақат шу тадбиркор, жонқуяр шогирднинг хизмати бўлди, деса хато бўлмас. Ҳамма ишга бош-қош, парвона, одамларга меҳрибон, устозга содиқ.

Албатта, Шайх ҳам қанча банд бўлмасин бу улкан илму ҳикмат маскани учун ғоят зарур бўлган ишга бифарқ қарай олмасди, вақт топди дегунча расадхонага

* «Ан-Набот» — ботаника.

** «Ал-Ҳайвон» — зоология.

*** Риёзий — математика.

**** «Усул илм ал-Ҳандаса» — геометрия усуллари.

***** «Ал-Мажистий» — астрономия.

***** «Сипехр» — осмон гумбази, фалак маъносида.

***** Анжумлар — юлдузлар.

чопар, шу ернинг ўзида, юлдузлар устида текширишлар олиб бориш жараёнида бир неча янги кузатиш асбоблари ихтиро этди. «Ал-Олот ар-Расадия» рисоласи ана шу кузатувлар натижасида юзага келди.

Ёз ойлари эди ўшанда. Ҳаво иссиқ бўлганлиги боисдан Ибн Сино шогирдлари билан ҳовлидаги катта тахтиравон устига жой қилишган, танавул ҳам, суҳбатлар ҳам, ёзув-чизув ишларининг барчаси шу ерда кечарди. Худога минг бор шукрки, «аш-Шифо» ниҳоясига етган. Яна бир қанча янги рисоалар битди, фалсафага оид «Кичик қисқартирилган мантиқ»ни тез фурсат ичида ёзиб тугаллади. Уни кейинчалик «ан-Набот»нинг бош қисмига киритди. Бу асарнинг бир нусхаси иттифоқо Шерозда пайдо бўлиб қолган эди, бирданига катта шов-шувга сабаб бўлди.

— Устод, Шероздан бир кимса келибдур, сизда юмушим бор; деб турибдур, — деди Маҳмуд акасига.

— Бевақт келгон ким бўлди эркан, — бироз жаҳличикди Жузжонийнинг.

Ибн Сино бунақа масалаларда бағри кенг, агар иши бошидан ошиб ётган бўлса ҳам, бирор бир нарса сўраб келса, қошдан-қовоқ қайтармас, айниқса беморларга! Ярим кечами, тонг-сахарми барибир унга, ўз табиблик бурчига, қасамига содик.

— Мен асли исфаҳонликмен, исмим Абулқосим, мана бу мактубни исфаҳонлик олимлар сизга йўллабдурлар, — деди Абулқосим.

Ибн Сино хатни олиб кўз югуртириб чиқди. Улар «Мантиқ»ни ўқиб чиқиб, кўп масалаларни тушунаолмаганликларини ёзиб эрканлар.

— Аларга эътиборлари учун миннатдорчилигимни билдиурсиз, албатта жавоб ёзурмен, — деди Шайх хат келтирувчига.

Абулқосим жўнаб кетгач, Шайх тахтиравондаги ҳамма нарсаларни бир чеккага олиб қўйди-да, бир неча варақдан иборат саволлар битилган қоғозларни унинг устига ёйиб, синчковлик билан ўқиб чиқди.

— Менга қоғоз келтиринглар, — деб қолди Шайх.

Маҳмуд уйга кириб бир ўрам қоғоз олиб чиқди-да, уни кўрқиб, даста-дасталаб, тахта устига қўйди*. Кейин ҳаммалари хуфтон намозига туришди.

* Абу Убайд Жузжонийнинг ёзишича, чорак фаръавнидан — ўн варақдан иборат беш даста қоғоз эди.

Намоздан сўнг Шайх: «Шароб келтиринглар», деб қолди.

Шундан сўнг Ибн Сино ёзишга тушиб кетди. Шогирдлар ҳам бири ўз ишлари билан банд, бири ўқиган, бошқаси нусха кўчирган. Шу йўсинда вақт ярим кечадан оғиб қолган эди. Жузжоний билан Маъсумий бир чеккада мудроқ босиб ётиб қолишди. Маҳмуд билан Баҳманёр уйга кириб ухлашди.

Саҳар чоғи хизматкор Маҳмудни уйғотди.

— Шайх сизни йўқлайдурлар, — деб қолди.

Маҳмуд кўзини йириб-йириб турди-да, акасининг хузурига йўл олди. Ибн Сино жойнамоз устида кўзини юмганча ўтирарди. Маҳмуд ҳайрон, нима гап деб қараса, ёнида даста-даста қоғоз турибди, ҳаммаси битилган, ўша кечасидаги ўзи тайёрлаб берган оқ қоғозлар. Шайх кўзини очди-да, ёзилган қоғозларни кўрсатиб:

— Мана буларни Абулқосимга тезда элтиб бер, чопар йўлдан кечикмасун, яна дегилким, саволларга жавобни шошиброқ ёзибдирлар, деб...

Чопар Шерозга жавобни олиб борганда, хат ёзган алломалар ҳайратда қолишди, Шайх фикрининг тезкорлигидан, ақлининг теранлигидан лол бўлишди. Ахир бир кечада бутун бир рисола битиш, ҳеч ақлга сиғмасди. Бу гап амир Алоуддавлага ҳам бориб етди.

Жузжоний бир гап топиб келди. Унга расадхонада ишлаётган бир юлдузшунос айтган эмиш. Саройда Ибн Сино билан араб тили билимдони бўлмиш Абу Мансур ал-Жоббон ўртасида ўзаро олди-қочди гаплар ўтибди.

Амир хузурисидаги алломалар жулус*ида араб тили имлоси хусусида гап борган. Бу мунозарага Шайх ҳам аралашиб, ўз мулоҳаза, фикрларини сўзлаган. Шунда Абу Мансур унга:

— Сиз файласуф ва ҳаким бўлсангиз, араб тили лугати илмини чуқур ўқимагансиз, мазкур мавзудаги мулоҳазаларингиз бизни қониқтирмайди, — дебдур.

— Устод не деб жавоб қилибдурлар? — сўради Баҳманёр.

— Буёғини сўзламади, — деди Жузжоний.

— Устод ўзлари қайда қолибдурлар?

Ибн Сино анжумандан сўнг амир билан бирга шаҳардан ташқарига қайгадир кетишибдир. Балки шикоргадир ёхуд саёхат-тижорат деганларидек кўнгилхушликка бўлса

* *Жулус* — йиғилиш, тўпланиш.

ҳам ажаб эмас. Балки ўша ноўрин сўзлардан кейин амир Алоуддавла Шайхнинг кўнглини кўтариш мақсадида бирор жойга меҳмон қилиб олиб кетгандир.

Қоронғу ҳам гушди, Шайхдан дарак йўқ. Шогирдлар кечки овқатга ўзлари ўтиришди. Аммо ҳалиги гапдан кўнгиллари бироз ғаш эди. Хамма ўз ишига киришиб кетди. Устоз уларни шунга ўргатган. Кўл қовуштириб ўтириша олмайди. Жузжоний бўш ўтирмай жавондан «ал-Қонун»нинг янги кўчирилган нусхасини олиб, барча жилдларини бирма-бир варақлай бошлади. Шайх унга айтиб туриб ёздирган. Ҳар бир жумла, ҳар бир сўзи унинг учун таниш, қадрдон.

Кўлэзма саҳифаларини кўздан кечирар экан:

— «Ал-Қонун»ни устоднинг лафзларидан ёзиб олдим, унинг ҳар бир жумласи менга аёндур, бул китоб бебаҳо, тенги йўқ рисоладур, тиббиётнинг мажмуъасидир. Шақиқанинг асл моҳиятини ким очибдур? Шайх. Зотилжанобнинг — ўпка пардаларининг яллиғланиши касалидан фарқини ким айтган? Устод. Силнинг юкумли касал эканлигини исбот этган ким? Шайх! Қани, айтингчи, нафас олиш йўлларининг шамоллаши оқибат-натигада орқа мия, бош мия асабларининг хасталигини келтириб чиқаришини ким очик-ойдин қилиб баён этди? Устод! Кутуриш касаллиги-чи? Унинг пайдо бўлиши, даволаш йўлларини устод кашф этмадими-а? Қизамиқ, сўзакни даволаш йўллари ҳақида ким ёзган, ким уни қўллаган. Эй, азизим Маъсумий, ўйлаб кўрсам, «ал-Қонун» шундай бир китобким, очик айтсам, анинг яратилиши авомнинг бахти бўлди. Ҳа, минг-минг йилларга аталиб ёзилган улкан рисола бу! Шайхнинг ақл бовар қилмайдиган, Аллоҳ унга насиб этган заковатининг маҳсули десак, муболаға бўлмас. Ўйлаб қарасам, устодда қандайдур ғайбий қудрат мавжуд, жодугар, сеҳргар, афсунгар дейишларининг боиси ҳам шул. Ҳеч ёдимдан чиқмас, Журжонда оёғи шол, умр бўйи майиб бўлиб қолгон бир ўсмирни кўриб, ўзим ҳам билмай қолдим, оёқларидаги пайларини ушлаб-ушлаб бир тортган эди, бола бақариб юборди. Кейин бирдан ўрнидан туриб кетди. Асо билан келган эди, ташлаб кетди. Қандай қилиб шундай бўлди, ҳамон мен учун жумбоқдур. Қанд касаллиги-чи, пешоб орқали аниқланишини устод исбот этмадими? Вабодан қанча-қанча одамлар қирилиб кетди, унинг юкумли эканлигини шу дамгача ҳеч ким билмаган, Шайх уни исбот этди. Юрак жароҳати касаллигини ким кашф этди?

Устод! Кўриб турибсизки, тиббиёт илмида бунчалик кўп кашфларни шу дамгача ҳеч ким қила олмаган. Устод чиндан ҳам буюк ақл соҳиби, мен унга сифинурмен, ўлаўлгунча хизматида бўлурмен, деб қасам ичганмен, мана тепнамда худо турибдур деди.

— Менинг Сизга хавасим келур, — деди Маъсумий.

— Нечун? — ҳайрон бўлди Жузжоний.

— Сабабким, унинг улкан рисоалари сизнинг даст-хатингизда чиққан. Бахтли одамсиз.

— Шу боис Аллоҳга шукурлар айтурмен, ҳар намоздан сўнг устодни ҳам дуо қилурмен, илоҳо бахтимизга омон бўлсунлар, деб.

* * *

Султон Маҳмуд Фазнавий ёруғ дунёдан кўз юмибдир, деган совуқ хабар бир зумда оламга тарқалди. Не-не ўлкаларни фатҳ этиб, бўйсундириб, бекиёс бойликлар тўплаб, мана энди ҳеч нарсага эга бўлаолмай, кўли очик Аллоҳ даргоҳига кўчди.

Султон ёши ўтиб, илгариги важоҳати, куч-қудрати кетиб, умрининг сўнгги йилларини кўпроқ осойишталикда, айш-ишратда ўтказишга амри қарор этгандай эди. Давлат ишларию ҳарбий юришлар, барчаси энди ўғиллари ихтиёрида. Айниқса бу ишларга катта ўғли Султон Масъуд бош-қош. Ўзи Фазнадек шахри азимнинг жаннатсимон гўзал боғида кўнглига яқин кишилари, замонанинг машҳур алломалари, шоиру фузалолари билан ғазал-хонлик, назм-наво кечалари ўтказар, баъзан ана шундай ширин суҳбатлар чоғида ўзи битган ғазалларни ўқиб бериб, аҳли мажлис фикрини олур эди.

Султон бир мўмин мусулмон сифатида ҳеч қачон беш вақт намозни қанда қилмас, кейин масжиду мадрасаларга бориб, одамлар кўнглини овлар, ғариб-бечораларга хайру эҳсонлар улашар, бу билан бир вақтлар ариллаб-дариллаб салтанатда ўтирган даврларида ноҳақдан қилган гуноҳлари учун улуғ Яратганнинг ўзидан гўё кечирим сўрамоқчидек бўларди. Шундай эзгу дамларда навқирон йигитлик даврларини ёдга олиб, баъзан сукутга кетиб қоларди. «Арслон қаригач, сичқон тутадиган бўлиб қолур», деганларидек, султоннинг сўнгги йиллардаги холати ҳам қари арслонни эслатарди.

Султон Маҳмуд салтанат асосчиси сифатида ўзининг мўминлик бурчини садоқат билан адо айлади: қудратли давлатни барпо этиш осонми, қирғинбаротлар ҳам, адо-

лат ҳам, хунрезлик, ноҳақликлар ҳам, меҳр-шафқат ҳам, ҳамма-хаммаси бўлди.

Энди барчаси ортда қолиб кетди, куч ҳам, қудрат ҳам! Ахир давлат, салтанат, тожу тахт абадий эмас-ку! Қарилик курсин, куч-қувватнинг кетиб қолгандан кейин Аллоҳ сени бирин-кетин барча имкониятлардан махрум этгай: кўзинг хиралашади, қулоғинг эшитмай қолади, фаромушхотир бўлиб, белингдан қувват кетгай, оёгингдан мадор.

Султон Масъуд лашкарлари Исфаҳонга яқинлашиб қолгач, Алоуддавла қаршилиқ кўрсатмай, шаҳардан чиқиб Хузистон томонга йўл олди. Энди салтанатдаги барча бойликлар газналиклар қўлида. Амир Алоуддавланнинг шошилиқчи равишда шаҳарни бўшатиб кетишига сабаб Хузистон ҳукмдори билан қўшилиб, кучларни бирлаштириб Султон Масъуд билан жанг қилиш шу йўл билан хавфли душманидан ўч олиш эди. Жангу жадал бошланмоқчи бўлиб турганда, Султон Маҳмуднинг вафоти ҳақида хабар келиб қолди. Режалар ўзгарди. Султон Масъуд шошилиқчи равишда Исфаҳонни ташлаб, Ғазнага жўнаб кетишга мажбур бўлди.

Нима қилса ҳам Ғазна ҳукмдорининг тўнғич ўғли, тожу тахт меросхўри ҳам ўзи. Отаси вафотига қадар амир эмас, лашкарбоши сифатида муҳораба олиб борарди. Сарқарда бўлганда ҳам қаттиққўл, мағлубиятни билмас, жанг майдонига кирганда фақат зафар қиламан, деб ўйларди, бошқа нияти эса йўқ. Ҳа, отасининг ўлими унинг зафарли юришларини тўхтатиб қўйди, шунда ҳам Ғазнага кетагуриб, Исфаҳон амирига ҳар йили тўланадиган божларни ўз вақтида кечиктирмай тўлаб туриш ҳақида фармони олий бериб кетди. Амир Алоуддавланнинг бошқа иложи ҳам йўқ, замона зўрники, Ғазнанинг бўлажак, қаҳри қаттиқ янги ҳукмдори фармонига бўйсунмасдан иложи қанча.

Ибн Сино шу ташвишли кунларда ҳарбий юришларда амир Алоуддавлага ҳамроҳ эди. Гўё Шайх амирга боғланиб қолгандай. Рай ҳукмдори, бу ёқда валиаҳд Масъуд ҳам Шайхнинг Исфаҳон амири паноҳида бир неча йиллардан бери Маҳмуд Ғазнавийга тутқич бермай юрганини билишади.

Султон Маҳмуд вафотидан сўнг беш йил ўтгач, Хуросон лашкарлари яна Исфаҳон сари юриш бошлашди. Амир Алоуддавла уларнинг режаларини билиб олгач, хуросонликлар ҳеч қутмаганда қўққисдан хужум этиб,

Хамдунийни гафлатда қолдириб, кўп ўлжалар қўлга киритди, шундан сўнг, қарабсизки, бу ғалабадан мағрурланиб кетиб, дайламликлар ва бошқа қабилаларни бирлаштириб Исфаҳонга, Султон Масъуд кўшинига бош бўлиб турган Абу Саҳлга яна хужум қилди. Аммо амир Алоуддавла лашкарлари сафида хизмат қилаётган турклар амирга хиёнат қилиб, унинг мағлубиятига сабаб бўлдилар. Шунда аламзада Султон Масъуд Исфаҳонга лашкар тортиб кирганда амирнинг ўзи аллақачон қайгадир ғойиб бўлган эди, бундан газабланган султон Алоуддавланинг синглисини асир этиб олди.

Бу воқеадан амир Алоуддавланинг ғамноклиги чексиз эди, нима қилса ҳам тувишган синглиси, эл-юрт олдида ким деган одам бўлди. Ўзининг султон Масъуднинг қудрати олдида ожизлигидан изтиробда. Нима қиларини билмай, боши қотган. Ўйлаб ўйига етаолмасди. Газаби-нафрати ортиб, жанг ҳаракатларини яна давом эттирди, синглисининг аянчли тақдири уни бир дақиқа ҳам тинч қўймасди.

Бунда қатъийликда бир-биридан ўтадиган икки жанг соҳиби ўртасида ор-номус учун кураш кетарди.

Амир Алоуддавланинг ўта қайсарлиги, шон-шараф, ор-номус йўлида ўлимдан ҳам қайтмаслиги Султон Масъудни газабга келтирди, нима қилиб бўлса ҳам ўзини ўтга, сувга ҳам уришдан тоймайдиган, ғолибона муҳорабалар соҳибини эгиб олмоқ, ўзига бўйсундирмоқ ниятида унинг ҳузурига элчи юбориб, агар менга бош эгмайдурғон бўлсанг, ўзингдан кўр, синглингни сипохийларим ихтиёрига топширурмен, деган мазмунда мактуб йўллади.

Ахир, бундай қилмоқ ўтакетган бадкирдорлик, юзсизлик эди. Амир Алоуддавла Султон Масъуд шу қадар паст кетадир, деб ҳечам ўйламаганди. Бўлмаса, синглисини султон ўзига никоҳ қилиб олган деб эшитган. Арзидодини кимга айтсин, бундан ҳам оғир шармандалик бўлурми ўзи!

Ибн Сино амирни юпатиб, султон шунчалик риёкорликка бормас, шу йўл билан сизни кўрқитмоқчи, гўё шундан кейин пойимга йиқилур, деб ўйлагандир. Ҳар қандай мусулмон фарзанди бунақанги тубанликка ҳеч қачон бормас. Шунда ҳам унга эҳтиёт чораси сифатида мактуб ёзиб юбормоқ даркор, дея таскин берди.

Шайх ўз қўли билан Султон Масъудга йўллаган мактубда шундай иборалар бор эди:

«Ул ожиза амир Алоуддавлянинг синглиси бўлса ҳам, сенинг қонуний хотинингдур, сен уни талоқ қилган тақдирингда ҳам, шуни билгилким, эри бўлганингдан кейин рашк ҳиссиёти сени тарк этмагай».

Султон Масъуд Ибн Сино ёзиб юборган хатни ўқиб, ўйлаб қолди, кейин жаҳли чиқди. Ибн Сино шунча йиллардан бери отаси султон Маҳмудга тутқич бермай ундан қочиб юрди, орқасидан айғоқчилар қўйди, суратини чиздириб, барча ҳокиму амирларга йўллади, натижа бўлмади — Ибн Сино саройига яқин йўламади. Энди эса келиб-келиб амир Алоуддавлянинг яқин маслаҳатгўйи бўлиб олибдур. Нега шундай қилибди экан, менинг отамдек буюк соҳибқирон нега унга ёқмабди, бошқа алломалар қанча йиллардан бери бемалол амир хузурида, унинг инобатю ҳамиятидан баҳраманд бўлишди-ю, отам уларни чақиб олмади-ку, аксинча навозишлар кўрсатиб, яхши маош тўлади, совға-саломлар билан кўнглини олди, шохона дастурхоннинг тўрида ҳам ўшалар эди.

Ибн Синонинг фикрлари бундай ўйлаб қаралса, мантиқан тўғри, унга бир нарса дейиш қийин. Ҳақ гапни ёзган. Лекин шуни унутмаслик керакки, Ибн Сино Ғазнавийлар салтанатининг душмани, қайси маънода деб сўрарсиз, бунинг моҳияти шундаки, у ўзининг Султон Маҳмудга бўйсунмаслиги, унинг таъсирига кирмаган ҳукмдорлар хизматида бўлиб, султоннинг обрў-эътиборига маънавий путур етказди. Султон Маҳмуд куч-қудрат билан шаҳарлар, вилоятларни босиб олиб, манаман деган шохлар, амирлар, подишоҳларни бўйсундирди, аммо Ибн Синодек олиму аллома, табибни эгиб ололмади. Гўё: «Сен жаҳон мулкига султон бўлсанг, бутун алломаю ақлу фузалолар дунёсининг султони мендурмен», дегандек туюлганди Султон Маҳмудга. Алам қиладиган жойи ҳам ана шунда. Султон маънавий қийналди, лекин буни ҳеч кимга билдирмасликка ҳаракат қилди-ю, ичи-ичидан эзилди, ўзидан ўтганини ўзи билди.

* * *

Ибн Сино туни билан мижжа қоқмай чиқди. Қорни чидаб бўлмас даражада санчиб оғрир, ўзини қаерга қўярин билмай тўлғанор, гоҳ туриб ўтирар, гоҳ қорнини ерга қилиб ётар, лекин қуланж қурғур уни адою тамом қилгандай, кўзига дунё қоронғи, ҳеч нарса татимас, хонтахта устидаги битиклари пароканда бўлиб ётибдур. Бу «Китоб ал-Ансоф», уни тугаллайман деб, кеча-кундуз тинимсиз

ишлади. Аммо, мана бу инжик, ўлгудек мужмал хасталик Шайхни эзиб ташлади, рангини чиқармай қўйди. Агар оғриқ тўхтаसा, ҳеч вақо бўлмагандай дикиллаб ўрнидан туриб кетади, яна бемалол ҳеч нарса билмагандай юрабе-ради. Аммо бу кеча шундай қаттиқ санчиқ билан оғриди-ки, Шайх бунақа пайтда ҳатто ўлимига ҳам рози бўлиб кетади. Ўзидан ўтди-ю, ўзи билди, Шайхнинг одати шу. Гўё билиб қолишса, уни кўрпа-ёстик қилиб ётқизиб қўйи-шадигандай. Ҳатто кечаси укасига ҳам, шогирдларига ҳам билдирмай, ҳукна қилиб кўрди, бироз афюн ҳам истеъмол этди. Шундан сўнг азонга яқин оғриқ тўхтаб, бироз кўзи илинди. Бомдод намозига туришганда, Шайх ўзини анча оғир ҳис этса ҳам, ҳеч нарса бўлмагандек шогирдлари билан ҳазил-хузул қилгандай сўзлашди-ю, ичидаги дардини билдирмади. Ҳеч ким эътибор қилмаса ҳам Жузжоний сизди, устоднинг қуланж касали яна ғала-ён қилибдур, деб кўнглидан ўтказди. Жузжоний Шайхга бир қараб қўйди-ю, дилидагини айтмади, устоднинг кўзла-ри киртайиб рағи кетиб қолган. Бунақа пайтда ҳол сўрасанг, Шайх ёқтирмайди. Бир нарса муҳим эди: устод тинчгина шароитда даволаниши шарт. Агар шундай қил-маса, хасталик уни енгиб қўяди. Ибн Синонинг феъ-лат-вори, тиниб-тинчимаслиги панд берар, бошқалар соғлиғи-ни ўйлайди-ю, ўзиники ҳақида қайғурмайди, бақувватли-ги туфайли хасталикни кўпинча оёғида ўтказиб юборади. Ҳақиқатдан ҳам Шайхнинг юраги соғлом, асаблари, ми-жози мустаҳкам, фақат қуланж хасталиги демасангиз. Буни ҳам ўша дарбадарликда, муқим истиқомат жойи бўлмаганлиги сабабли иссиқ-совуқсиз қолиб, оғзига ёқар таом тополмагани туфайли орттириб олган.

Ҳа, унга ёпишган хасталик бир кунлик дард эмас.

Бугун амир Алоуддавла билан яна сафарга чиқиш эҳтимоли бор. Амир Алоуддавла Фарҳод ибн Мардовиж билан келишиб Султон Масъудга қарши қатъий жангга отланишган. Ғазна аскарларига Хуросон ноиб Абу Саҳл ал-Ҳамдуний бош-қош.

Жанг қаттиқ ва аёвсиз бўлади, деган гаплар юрган-ди. Жон бор экан ўша гапларда. Муҳорабада ҳар икка-ла томон лашкарлари жон олиб жон беришди. Кўп одам-лар қирилди. Фарҳод ибн Мардовижнинг ўзи ҳалок бўлди. Амир Алоуддавла ҳамадонликларга бардош бера-олмай Исфаҳон билан Журбозқон ўртасидаги тоғликлар-га қочиб, бир амаллаб жон сақлади. Ғолиб чиққан Сул-тон Масъуд аскарлари Каражга тушди. Шундан кейин

қон тўқмаслик учун ўзаро музокаралар бошланди, ҳар иккала томон элчилари бир-бирлари ҳузурига ташриф буюришди, амир Алоуддавла султон қўйган шартларга кўнмади. Шундан сўнг Ҳамадон аскарлари Исфаҳонни эгаллади, Алоуддавла эса Изажга йўл олди.

Энди Исфаҳон уларники, Ҳамдуний Алоуддавланинг ҳазинасини, бутун молу-дунёсини эгаллаб, ҳаммасини бекаму кўст Ғазнага йўллади. Ибн Сино турган уй ўша кунни тинтув қилиниб, бор китоблару қўлёзмалар бариси Ғазнадаги китоб ҳазинасига олиб бориб, қўшиб қўйилди.

Ҳукмдорлар бир-бирлари билан бойлик, ҳокимият таллашиб жангу жадал қилишаберсин-у, аммо Ибн Синодек буюк алломанинг тақдири ҳақида ўйлайдиган, уни кадрлайдурган инсон йўқ эди. Амир Алоуддавла бўлса уни ҳимоячиси, паноҳгўйи сифатида ҳамиша ўзи билан бирга олиб юрарди-ю, лекин табибнинг соғлиғи не кечмоқда, бу билан унинг иши йўқ. Бундай олганда мамлакатдаги аҳволнинг ўзи шундай эди, бўлаётган уруш-тўполонлар гирдобига Шайх ҳам ўралашиб қолган, ундан чиқиб кетолмас, қочиб ҳам, ҳа, иложсиз, ўз ихтиёрисиз борланиб қолган.

Мана, Амир Алоуддавла Изаж томон чекиниб бормоқда. Орқасида кунни кечаги офир жангдан ҳориб-чарчаб чиққан мағлуб лашкарлар. Ярадорлар, майиблар ҳам кўп. Бунинг устига Шайхнинг дарди яна қўзғаб қолди, йўл офирлик қилган бўлса керак. Бу сафар қуланж оқибатида вужудида тутқаноқ ҳам пайдо бўлиб қолгандай. Йўл азоби, дам олиш учун жой йўқ, орқадан душман лашкарлари қувиб келиши хавфи ҳам бор. Шу аҳволда зўр-базўр манзилга етиб олишди-ю, шу заҳотиёқ Шайхни ўзига ажратилган хонага элтиб ётқизишди. Аллома қора тер бошидан қўйилиб келиб, безовта ингарди. Санчик кучайиб, тутқаноқ тутиб қолди. Шундай офир аҳволда ҳам табиб ўзини йўқотмади, ақли-хуши жойида, тафаккури ҳам. Яна ўзига-ўзи тadbир қилиб, тезроқ тузалиш мақсадида кунига, ҳатто саккиз марталаб ҳукна қилди. Бунинг оқибатида, ичаклари яраланиб, тилиниб кетгандай чоғи. Кунлар ўтди, аҳвол ёмонлашса-ёмонлашдию, аммо тузалиш томонига силжимади.

— Маъсумийни чакиринглар, — деб қолди Шайх кечга томон.

Жузжоний билан Маҳмуд Исфаҳонда қолиб эрдилар, унга фақат Маъсумий билан ўзини даволаётган исфаҳонлик бир табиб ҳамроҳ бўлиб келган эди.

— Агар ҳуқна қилинадиган сув ичига икки дондан карафс* уруғи аралаштирсак, мен деганимким, карафс уруғи ичидаги елларни хайдар, — деб қолди Шайх.

Табиб нима дерди, Шайхнинг билгани — билган, нима қилса ҳам Ибн Сино, унга қарши фикр айтиб бўлмайди. Маъсумий зарур нарсаларни бирпасда ҳозир қилган бўлди. Карафс уруғи ҳам келтирилди.

Ҳуқнадан кейин аҳвол яна оғирлашди. Бирдан тутқанок бошланди. Одатда Шайх тутқанокқа қарши маъжун* тайёрлатиб ичарди. Бунинг устига хизматкорлардан бири билибми, билмайми маъжунга афюнни кўпроқ кўшиб юборган экан...

Эрталаб Шайхдан хабар олгани амир Алоуддавланинг ўзи ташриф буюрди. Табибнинг ҳол-аҳволини кўриб хайрон. Ҳамиша бардам, соғлом кўринган улуғ алломани шундай оғир хасталиқда кўришни амир хаёлига ҳам келтирмаган эди.

— Жувонмард табибни забун ҳолда кўриб, кўнглим озор чекди, — деди амир Ибн Синога яқинлашаркан.

— Кечиргайсиз... Мени... Амирим... — ўрнидан турмоқчи бўлди Шайх.

— Қўзғалмангиз, азизим. Сизни тезда доруш шифо***га элтмоқ зарур.

— Ҳожати йўқдир, ўзим дори-дармон қилурмен... Иншооллоҳ тузалиб кетгаймен...

— Йўқ, Исфаҳонга бормасангиз бўлмас, — деди амир қатъий.

Ҳақиқатан ҳам бошқа чора йўқ, шаҳарга тезда вақтни ўтказмасдан жўнаш керак, бу ерда даволаниш учун чиндан ҳам шароит йўқ эди.

Исфаҳонга кетиш ҳозирлиги кўрила бошланди. Отулов, хизматкор ғуломлар тайинланди. Амир тангилик қилиб, ўзининг тахтиравонини берди. Шайхни олиб чиқмоқчи бўлиб туришганида, бир кучли қўл уни даст кўтариб, тахтиравонга эҳтиётлик билан ётқизиб қўйди. Шайх ярқ этиб кўзини очди, сўлгин юзларида табассум нишонлари кўринди.

* *карафс* — селдрей.

** *Маъжун* — таркибида афюн ва бошқа кўп нарсалар кўшиб тайёрланадиган мураккаб дори-дармон.

*** *доруш шифо* — касалхона маъносида.

— Сизмисиз?.. Қайларда юрган эрдингиз, — деди секингина.

— Пирим, дардингизни олай, сизга не бўлди, қайдан ёпишиб олди бу дард, салим* юриб эрдингиз-ку, Аллоҳдан сўраганларим мустажоб бўлиб тезда шифо топиб кетурсиз. Истайсизми, шу бугуноқ Бухорога олиб кетурмен, — деди Қора Турк. У Ибн Синонинг қўлларини, юзларини силаб, худодан унинг тезда соғайиб кетишини илтижо этарди.

Шайхнинг кўзи жикқа ёшга тўлди. Айниқса Бухоро номини эшитиб юраги узилгандай бўлди. Дили ёнди. Шу топда энг яқин туғишганидан ҳам афзал кишисини топиб олгандай ҳис этди ўзини.

— Мени кечиргайсиз, пирим, Бухорога кетиб эрдим, сиздан воқиф бўла олмадим, мана энди ҳеч ерга кетмасмен, умрбод ёнингизда бўлурмен, барча турк лашкарлари ихтиёрингизда бўлгай.

Ибн Сино мийиғида кулиб қўйди, бу соддадил, садоқатли бир бегона шу топда кўзига воят яқин меҳрибон, кадрдондек, рухиятини кўтарувчи бир меҳригиё топгандай эди...

— Ўз холингдан сўзласангиз-чи, азизим!... Дарвоқеъ, Ойшани топдингму?

— Қўйинг, мавриди эрмас. Пирим, барчасини бафуржа сўзлаб бергаймен...

Карвон кўзгалди. Яна йўллар, оғир, машаққатли. Хаётнинг сўқмоқлари. Шайх ҳаммасини кўрди, Афшонанинг гўзал бог-роғларию Бухоронинг тор, баланд-паст кўчалари, серхашам саройлари, Қорақум саҳроси даштлари-ю, Амунинг сержило шўх шалолалари, Табаристон тоғлари, Райнинг жаннатсимон манзаралари, Саманқон, Ҳамадон, Исфаҳон... ҳамма-ҳаммаси кўз ўнгида, худди куни кечагидек... Мана, она диёри Бухородан бош олиб чиқиб кетганига қарийб қирқ йилча бўлибди. Бирпасда ўтиб-кетибди-я! Инсоннинг ҳаёт йўли шунчалик қисқами, не кунларни кўрди. Азоб-уқубат, очлик, камбағаллик, бойлик, шоҳона базмлар, тўкин-сочинлик... Қум саҳроларида тунади, гўристонларда ётди, Ҳазар бўйларида балиқчилар хузурида безгак билан овғиб, бир неча кунлар қолиб кетди, шоҳона уй-жойларда, шоҳ, амир саройларида яшарди. Ҳа, дунёнинг барча аччиқ-чучукларини тотиб кўрди, кўрмаган нарсаси қолмади. Севгини ҳам, фаҳшни ҳам...

* Салим — соғлом-саломат.

Кўлидан қанча беморлар даво топди. Моховлар, песлар, савдойилар, асабийлар, қулоғи қар, кўзи кўрлар, шақиқа балосига мубтало бўлганлар, безгаклар... Одамлар-чи? Кимлар билан учрашмади, мулоқотда бўлмади. Шоиру фузалолар, шоҳлар, амирлар, гадолар, сўфийлар, қаландару дарвешлар, ғаламис ва олчоқлар, айғоқчи ва тухматчилар, содиқ дўстлар севгиси...

Тақдирнинг ҳукмини кўрингки, энди осмонга қараганча кўзғолмай ётибди, белида мадори, сўзларга эса ҳоли йўқ. Фикрлари уйғоқ, мушоҳадаси кенг, юраги мустаҳкам уриб турибди. Аммо, вужудига кириб олган дард унинг мустаҳкам ва бақувват танасини ларзага солар, хасталик наптарини санчарди. Иложсиз ҳолга тушиб қолган, энди унинг кўзига дунё қоронғу, ҳеч нарса кўринмайди, юрагига қил ҳам сиғмайди. Ўзи ёзган рисо-лаларида битган эди, инсон учун сиҳатликдан буюк нарса йўқ. Бу ҳақиқатни энди ўз танасида синаб кўрмоқда.

У, яна бир ростликни аниқ ва равшан ҳис этди, буни ўзи ҳам биларди, лекин билса ҳам кўпинча амал қилмасди. Инсон зотига бир қуфр ҳислат хосдир, у ҳам бўлса ношукурлик, ўз кундалик ҳаётининг қадрига етмаслик, бундай одамлар ундан баттар кунга тушиб қоладилар, кейин яна нолийдилар. Охири хор-зор бўлиб, итнинг сўнгги оёғига айланиб қолганларни кўрди. Шунга яқин бир иллат — ўз соғлигини қадрламаслик. Буни ҳам ўз мисолида кўрди...

Кечга томон Исфаҳонга кириб келишди. Ўша қадрдон Кунжи Гунбаз маҳалласига. Шоҳ рисоалар шунда ниҳоясига етган, қутлуғ хонадон — бу.

* * *

Аволим* илмлари хусусида кўп жумбоқларни ечди, бу силсиланинг сўнгги йўқдир: ақлий, риёзий, нақлий, фазошунослик, мантиқ, юлдузшунослик, тиббиёт... Барчаси алломанинг ақл-идроқ хазинасига жо бўлган, қолаверса унинг турли-туман рисоаларида ўз аксини топган. Илму ҳикмат мулкида тенги йўқ унинг шайхнинг буюклиги ҳам камтарона меҳнати туфайли, гўё асаларидек минг-минг гуллар ичидан ақл бовар қилмайдиган тантанани жафокашлик билан биллур томчиларини йиғиб, улардан улкан илм дарёсини яратди. Кечани кундузга

* Аволим — оламлар.

улаб, сокин тунларда ширин уйқуни тарк этиб, ўзининг шоҳ асарларини битди. Мунофиқ ва ҳасадгўйлар уни ана шу улуглиги, қолаберса жафокашлиги учун кўра олмадилар, бошига тухмат, маломат тошларини ёғдирдилар, лекин аллома ўз йўлидан қайтмади, янги рисоалар битиб, эл-юрт ўртасида эътибор, иззат-икром қозонди.

Абу Али ибн Сино қарийб бир ҳафтадан бери беҳол ётибди. Турай деса — мадори йўқ, юрай деса — ҳоли.

Шогирдлари уни безовта қилмаслик учун оёқ учида юришар, уйғониб кетмасин деб паст овози билан сўзлашарди. Ёлғиз Маҳмудгина биродари ёнида қўзғалмай ўтирибди. Қора Турк эса ҳовлида, қайдандир бир ошпаз топиб келди, у Шайхга парҳез таом тайёрлаш билан банд. Ўзи тоғ этакларидан Шайх тайинлаган турли гиёҳлар, илдишларни йиғиб келади.

Қора Турк берган ваъдасининг устидан чиқиб, эртаюкеч шунда. Иложини топса бир дақиқа ҳам Шайхдан айрилмаса. Маъсумий билан ҳам, Маҳмуд билан ҳам ака-укадек бўлиб кетди. Ибн Синонинг рисоаларини баъзан овоз чиқариб ўқиб қолишса, бир чеккага ёнбошлаб, қўлини иягига тираб олиб диққат билан тинглаб ўтирар, тушунмаган жойларини сўраб, суриштириб билиб олишга интиларди. Гўё бу билан фахрланиб, шогирдлар қаторига кириб қолгандай ҳис этарди ўзини. Баъзан Ибн Сино ҳузурига кириб, қўллари, оёқларини уқалаб қўяр, шундай пайтларда алломанинг суҳбатидан баҳраманд бўларди.

— Пирим, сиз ўқиган китобларни йиғса Кўҳи Қофга етар эмиш, дейишади. Қизик, шу биргина бошингизга шунча нарсани қандай қилиб сизгидирасиз-а, ўйлаб ўйимга етолмасмен.

Ибн Синонинг ҳоли келмаса ҳам, ўзини тутолмай астагина қорнини ушлаб кулар, кейин косадаги ивитиб қўйилган ўрикнинг шарбатидан хўплаб:

— Сиз жуда содда, тўғриси айтсам, менбоп одамсиз, яхшиям чўлда ҳамроҳ бўлиб қолган эканман, меҳрим тушиб қолди, сизга тўғриси айтсам. Иккимизнинг тақдиримиз бир-бирига ўхшайдир. Сиз ҳам, мен ҳам ҳаётда ёлғиздирмиз.

— Чўлни гапирсангиз иситмам чиқиб кетади, тақсир, мен аҳмоқ, мен нодон сизни танимай... Эй, қўйинг, уёғини айтмаймен...

— Сизнинг ўрнингизда мен бўлсам ҳам шундай қилган бўлур эрдим, нега уяласиз?

— Ўзим ҳам одамгарчиликни йўқотиб қўйган эканман, анави кулбачага нисбатан қилган қилғилиғимга бир умр ўзимни айбдор деб билурмен, мени маъзур тутгайсиз...

— Ундай демангиз, сиз туфайли Фаррух шу кунларда саройда ишлайдур, бола-чақали бўлиб кетган, барчаси сизнинг иноятингиз билан.

Қора Туркнинг кўнгли бироз таскин топгандай эди.

— Мени ҳам шогирд қилиб олинг, агар ёшимни демасангиз...

— Бали, сиз аллақачон менга ҳам шогирд, ҳам устодсиз.

Маъсумий билан Жузжоний кўшни хонада сўзлашиб ўтирибдилар. Гап Шайхнинг битиклари хусусида эди. Ёзувлар кўп, илмнинг хилма-хил соҳаларига тегишли, фалсафий мушоҳадалардан тортиб, назмий рубоийларгача, барчаси Ибн Синонинг дастхатлари.

Маъсумий битилган рубоийлардан бирини ўқийди:

*Эй кошки, кимлигимни бир билсаме,
Нечун саргаштамен, назар қилсаме,
Соҳиби бахт эсам, ўйнаб-кулсаме,
Эрмасам, ёш тўкиб, бағрим тилсаме.*

— Устод жонидан ўтиб кетган кадар* ли кезлар битган бўлса керак, ушбу мисраларни, — деди Маъсумий хаяжондан.

— Идбор** дамлар кўп бўлгандир устод ҳаётида, — деди уни маъқуллаб Жузжоний.

— Энди мана бунисини тингланг:

*Менинг куфрим айбларга дилимдан ўзга султон йўқ,
Бу оламда менинг покиза иймонимдек иймон йўқ.
Мусулмонликда мен аҳли замон ичра эрдим танҳо,
Агар кофир эрсам, мен ҳам, бу дунёда мусулмон йўқ.*

— Устод бу даҳр дунёда кўп азоб чекмишлар, ул зотга не тухмату надоматлар қилмадилар, тагин ҳам асаблари мустаҳкам эркан, бошқа одам бўлганда, гурбатларга бардош бераолмасди, — деди Маъсумий.

— Азизим, ушбу мушоҳадаларга бир эътибор айланг-а:

* *Кадар* — ғам-ғусса.

** *Идбор* — ишн юришмаган, олдига босмаган.

Мен жаҳонни кездим-у
 оламни хаста кўрдим.
 Нодонни гоҳ баландда,
 донишни пастда кўрдим.
 Чарҳ карвонсаройда
 ҳайрат бармоқларини
 Тишлаганча, «во ажаб»
 деган бир сасда кўрдим.

— Бағоят билиб айтилгон мушоҳада, назмда яна ҳам маъноли жаранглар, ўзлари ҳам баъзан уламою фузалолар йиғилган анжуманларда ифтихор бирлан ўқиб берурлар шу тўртликларни, — деди Жузжоний.

Маҳмуд чиқди.

— Сизларни устод чорлайдурлар, — деди уларга мурожаат этиб.

Шогирдлар икковлашиб Шайх ҳузурига кириб кетишди.

Ибн Сино орқасига ёстиқ қўйиб ўтирар, чехраси очик, гўё дарддан фориг бўлган каби, гиёҳлар қўшиб тайёрланган таомни танаввул этарди.

— Анави раҳзан* Қора Туркнинг келтирган гиёҳлари ҳақинда «Юрак дорилари»га битиб қўймоқ даркор. Қўқатлар ичинда менинг билмаганларим ҳам бор эркан.

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, устод, барчасини бирмабир ёзиб қўйдим, — деди Маъсумий.

— Санчик тўхтагандай, аммо ўша кун мен билмабдурмен, анави хизматкор афюнни кўпроқ қўшиб юборибдур.

— Дори-дармонни ҳаммага ҳам ишониб бўлмас, билар-билмас қўшаберади-да, афсус мен йўқ эрдим, — деди Жузжоний афсусланиб.

— Хукна қилгонда ҳам карафс уруғини ортиқ солган...

— Сафарга бизни олиб бормайсиз, бўлмаса ўзимиз барчасидан кўз-қулоқ бўлиб турган бўлур эрдик, — деди Маъсумий гапга аралашиб.

— Замон шундай, нотинч, бундай кезларда кўп ишлар шошилишда чала-чулпа ҳал бўлғай.

— Гап соғлиқ хусусида эркан, шошилмоқ нечун, — деди Жузжоний.

— Сен ҳақсен, тўғри гапни айтдинг, аммо арава эшикка келиб қолгонда нима ҳам қилурсен, ажал ҳам шундай... Сендан сўраб ўлтирмас, — деди маъюслик билан Ибн Сино.

* Раҳзан — йўлтўсар, қароқчи.

Шайх шогирдларига синовчан кўзлари билан ер остидан қараб турди-да, кейин:

— Мен туркий забонда бир-икки сатрлар битиб эрдим, — деб қолди.

— Шу хасталик чоғингизда битдингизми, устод? — сўради Маъсумий.

— Мана, кулоқ беринглар:

— Душанба, шанба куни кетма Шарққа,
На якшанба, на жума куни — Фарбга.
Сешанба, чоршанба куни зинҳор
Шймолга кетма, эй содиқ, ширин ёр.
Жанубга қилма пайшанбада ният,
Қилибдур Бу Али бўйла насиҳат*.

— Офарин, устод, офарин ибратли сўзлар дебдурсиз, яна туркий тилда ёзибдурсиз! — ҳайратланди Жузжоний.

— Хар бир тилнинг ўз жаранги бордур, жумладан туркий забоннинг ҳам. Сизларнинг хабарингиз борким, Абу Мансур ал-Жаббон араб забонин яхши ўрганмаганиз, деб менга хусумат этди. Исбот этдим унга ноҳақлигин. «Лисон ал-араб»** китоби бирлан. Бунақа китобни ҳеч ким ёзмаган эрди шунга қадар. Хоҳласангиз, афтода*** кулингиз туркий тил шарафига ҳам шойиста**** бир рисола битиб берурмен.

Кунлар ўтди. Шайхнинг аҳволи яхшиланиб, энди бемалол туриб юра бошлади, ҳатто беш вақт намозни ҳам оёқда ўқиб қанда қилмайдиган бўлди.

Ҳаёт эса ўз йўли билан борарди. Амир Алоуддавла Исфаҳонга қайтиб келиб, хувиллаб қолган саройини тартибга солабошлади. Аммо бутун молу аркону давлатдан ажралган, хазинадаги ҳамма олтину жавоҳирларни Султон Масъуд олиб кетган эди. Булар ҳам майли-я, ҳаммадан ҳам унга алам қилган жойи Абу Саҳл ал-Ҳамдуний-

* Бу ҳақда афғон олими Муҳаммад Рухий Афғонистон маориф энциклопедиясига ёзган мақоласида биринчи марта маълумот берган, ҳамда Ибн Сино арабча, форсча шеърлари билан бирга туркий тилда ёзган юқоридаги сатрларни келтиради. Ушбу мисралар Озарбайжон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг илмий ходими Али Аббосов томонидан матбуотда эълон этилган. Бу шеър 1937 йилда Истанбулда босилган «Ибн Сино» деган тўпламда ҳам келтирилган.

** «Лисон ал-араб» — «Араб тили».

*** Афтода — хокисор.

**** Шойиста — лойик.

нинг унга нисбатан қилган ғаразгўйлигига сира чидай олмасди. Хазинани олган ҳам, синглисини султонга тортиқ қилган ҳам шу, ундан бир марта ўчини олмаса ётиб уйқуси келмас!

Эртаси куни амир Алоуддавла совға-саломлар билан Шайхни кўргали келди. Бундай ташрифдан Ибн Синонинг боши кўкларга ётиб, руҳи кўтарилди. Бўлмаса, кимсан Исфаҳон салтанатининг ҳукмдори, улур амир Алоуддавланинг ўзи унинг ғариб бир хонадонига кўргани келармиди! Бу ҳам алломага ҳурмат-иззат, амирнинг унга нисбатан эътиқоди, икромиди!

— Эрта-индин Аллоҳ насиб этса Ҳамадонга лашкар тортиб борурмен, агар соғлигингиз кўтарса сизни ҳам бирга олиб кетурмен, сизнинг суҳбатингизга, маслаҳатингизга муштокдурмен, — деди амир Шайхга эҳтиром билан.

— Амирим, ҳаммаси Тангри таолога боғлиқ, сиз билан албатта борурмен, ишончингиздан бошим кўкларга етди, — деди Шайх миннатдорчилик билдириб.

Амир Алоуддавла кетди-ю, аммо Ибн-Синонинг шогирдлари бундай ташрифдан кўнгиллари ғаш бўлди, не учун келибдур, устодни адою тамом қилмоқчими, урушга ўзи бораберсун, табиб унга зарур эмасдур, арслондек кучи бордур. Агар бул дафъа ҳам Шайх сафарга бирга кетса, иш тамом, устод қайта ўнганмас... Буни Жузжоний ҳам, Маъсумий ҳам, укаси Маҳмуд ҳам яхши билишади. Нима қилиб бўлса ҳам унинг сафарга боришига йўл қўймаслик керак.

— Устоднинг сафарга боришга розилиги борга ўхшар, бизга сир бермас, — деди Маъсумий куйиниб.

Эртаси куни саройдан хизматкорлар келиб қолишди, амир ўзининг тахтиравонини юбориб анжуманга Шайхни таклиф этибди. Шайх бирпасда кийинди, ўзини оддек бўлиб кетгандай ҳис этиб, амир Алоуддавла ҳузурига йўл олди. Кечга томон руҳи тетик, бутунлай соғайиб кетгандай бўлиб қайтди. Хизматкорларга айтиб, хонадаги бир неча кундан бери ётган хасталик тўшагини йиғдириб ташлади. Яна битиклар, яна мутолаа бошланди. Кейин шогирдлар билан дарс ўтказди. Бу сафарги машғулот юлдушунослик масалаларига бағишланди. Шайх осмон жисмларини кузатиш соҳасидаги тадқиқотлар, янги кузатиш асбоблари хусусида маълумотлар келтирди. Жузжоний «Осмон жисмлари чегаралари» рисоласидаги айрим мулоҳазаларини ўқиб, кейин таҳлил этди. Китобда ёмғир, қор, дўл, чакмоқ, яшин, булут, камалак, думли юлдуз; ер

юзиди юз берадиган ҳодисалар: буғланиш, зилзилалар, ернинг хусусиятлари ва бошқа хилма-хил ҳодисалар таҳлилу талқин этилган эди.

Машғулотдан, шогирдлар доирасидаги учрашувдан Шайхнинг кўнгли шод, гўё дунёга қайтадан келгандай. Рухияти кўтарилган, кайфияти чоғ. Ҳолбуки, бир ҳафта илгари умидлари сўнган, кўнгли нигун, оёққа туриб кетишига ишонмай қўйган эди.

Айни қоқ ёз ойлари, кун ниҳоятда исиб кетган. Амир Алоуддавла тонг саҳар билан Ҳамадонга юриш бошлади. Ибн Синони ҳам сафарга бирга боришга бир кун илгари кўндириб қўйган экан. Шогирдлари ғафлатда қолишди, ўзи ҳам бир оғзи уларга айтмабди, сир тутибди. Бомдод намозидан кейин, амир одамлари келиб Шайхни олиб кетишди. Аммо Жузжоний: «Сизни бу сафар ёлғиз юбормасмен, бирга борурмен», деб ёпишиб олди. Маъсумий, Маҳмуд ҳам...

Тақдирига ёзилган экан, Аллоҳнинг хоҳиши шундай бўлса керак-да, Ҳамадонга етиб бормасданоқ алломанинг эски дарди яна қўзиб қолди. Қорнида пайдо бўлган оғир санчиқ Ибн Синони букчайтириб қўйган, ётган ерида оғриқ азобига чидолмай нола чекар, Аллоҳ таолодан гуноҳларини кечиритишни сўрарди. Амир лашкарлари Ҳамадон остонасига етиб борган бўлса ҳам ҳали шаҳарга кирмаган, дарвозалар такқа-так берк. Олдинда жангу жадал, зўр муҳораба.

Тоғ ёнбағрида сўфийлар макон этган бир ғор бор экан, уни Қора Турк топиб келди.

Бу ерларнинг табиатни ғоят гўзал. Тепадан туриб пастга қарасангиз, ажиб бир манзара кўз олдингизда намоён бўлади: узоқ-узоқларга чўзилиб кетган яйловлар, қоялардан бетиним оқиб тушаётган биллур шалолалар, водий ўртасидан илон изи бўлиб қуёшда ярқираб оқаётган жўшқин дарё ва ниҳоят тепага назар ташласангиз осмонга туташиб кетган балеңд тоғ тизмалари жаннатсимон ерларга бетакрор чирой бахш этади.

Қора Туркка минг-минг офаринлар бўлсин, жуда ҳам бут одам экан. Эпчил, йўқдан бор қиладиган, чаққон ва тадбиркор бўлиб чиқди. Бирпасда ғор ичкарасини супириб-тозалаб, тартибга келтириб, қайлардандир турмуш-яшаш учун зарур асбоб-анжомлар: наMAT, кўрпа-тўшак топиб келди, қарабсизки, ҳамма нарса муҳайё. Дунёнинг бир чеккасидаги кичкинагина ғор шинамгина оромгоҳга айлангандай.

Бир чеккага озодагина қилиб кўрпа-ёстик тўшаб, жой тайёрлаб Шайхни ётқизишди.

Ибн Синонинг ҳолати анча оғир кўзларини очмай, оғриқнинг зўрлигидан астагина инграб қўяди. Сўзлашга ҳам мадори йўқдай. Туз ҳам тотмай жимгина ётарди.

Қора Турк қўярда-қўймай, ялиниб-ёлбориб, Шайхга бироз қатик ичирган бўлди.

— Пирим, ўзингиз айтган эдингиз-ку, қатик ҳамма нарсага даво деб, яна бирозгина ичинг...

— Сизнинг ҳар бир сўзингиз мен учун муқаддас, сизга худога ишонгандай ишонурмен.

— ...

— Ундай деманг, — деди Ибн Сино бироз кулимсираб.

— Устод, сизга бир омонат гапни етказиб қўяй, Бухорода бўлган чоғимда қўшнингиз ал-Барқийнинг хонадонидида бўлган эрдим, бир аёл сизни истаб келибдур.

— Ким эркан, исми не эркан? — ёстикдан бошини кўтарди Ибн Сино ҳаяжонда.

— Исмини билмайдур, ўша қирғинбарот кунларда Бухородан олиб қочиб кетишган эркан, — деди Қора Турк.

— Қайга олиб кетишган?

— Қорахонийлар ҳукмидаги бир вилоятга.

— У ўша, Санам... Ҳа, унинг исми Санам эрди. — Ҳа, айтмоқчи сизга деб бир мактуб ташлаб кетган эркан, фаромушхотир ал-Барқий қайга қўйганини билмай, роса излади, топа олмади.

— Шунчалик ҳам бўлурму, азизим. Наҳотки, йўқотган бўлса?..

— Кўп хафа бўлманг, устод, топиб қўяман, деб ваъда берди, борсам олиб келурмен.

Ибн Синонинг ичида бир нарса узилиб кетгандай бўлди, ўзи ҳам билмай инграб юборди.

— Пирим, сизга нима бўлди, яна оғриқми?

— Йўқ, йўқ, ўзим шундай, ўтиб кетди.

Ибн Сино Қора Туркка мурожаат айлаб, деди:

— Менга қара, азизим, сенга илтижойим шулким, Бухорога бориб, қайдан бўлса ҳам, ҳа, ер остидан бўлса ҳам ўша ожизани топурсан, англадингму, бу иш фақат ҳа, фақат сенинг қўлингдан келур. Эшитиб ол, бокиранинг исми Санам эрур, бухоролик Масъуд қандолатпазнинг кизи эрди, мен унга уйланмоқчи эрдим, афсус, тақдир экан, насиб этмади. Мана бу ҳамёндаги тиллоларни ол, бутун бойлигим шул, ўша аёлга берурсан,

мендан салом айт, дегилким мен уни жон-дилдан севар эрдим... укдингму, севардим...

Ибн Сино йигламсираб сўзларди ўзини тутаолмай.

— Устод, қўйинг, хафалигингиз ошиб кетмасун, биз айтганларингизни бажо келтирурмиз, агар рухсат этсангиз муолажа айласам, — деди Маъсумий.

— Вужудимни идора қилаётган мудир уни тузатишдан ожиздир, бундан кейин ҳеч қандай муолажа фойда бермас... Аллоҳнинг хохиши шундайга ўхшайди.

Агар вақти-соатим етиб, даҳри-дунёдан кўз юмиб кетар бўлсам, мени унутмай, гоҳо-гоҳо ёд этинглар, ахир менинг ҳеч кимим йўқдир, бекас нотавондурмен, на заифай меҳрибоним, на «вой отам» деб фарёд чекувчи бир зуриёдим бордур...

Тангри таоло менга шукухлик бирлан шуҳрат берибдурку, аммо минг афсус ва надоматларким, бир кичик нуқрадеккина бахт ато этмабдур. Аллоҳга минг шукрларким, бутун бир оламга татигулик рисоалар битим, фақат ўзимгагина маълум бўлган ғайб илми хусусинда кўп кашфлар айладим, афсуским, фақат ажал тугунин ечаолмадим, унинг сиру-асрори фақат яккаю ягона Аллоҳ таолога аёндур. Бебақо дунё экан, азизларим, бутун ҳаётдурсен, эртага йўқсен...

— Ундай демангиз, устод, хали дориломон кунлар келур, Аллоҳ насиб этса, соғайиб кетурсиз, — деди Маъсумий кўзига ёш олиб.

— Эй азизим, билгилким, инсон ҳаёти бир шамга ўхшайдур, ёна-ёна оқибат сўнгай, буёғи яқин қолди, фақат бир илтижойим сизлардан шулким, энди заиф ҳолатимда мени қийнаб бошқа ёқларга судраб юрманглар, ушбу ғариблар маскани мунтазир, нигунлик ҳолатимга мос келгай, рихлатим яқинга ўхшайдур, энди ҳеч ёққа бормай шунда қолурмен...

На илож, устоднинг амри вожиб, шогирдлари унинг айтганини қилишди. Шайх ўзининг сўнгги дамларини шундай тоат-ибодатда ўтказди.

Ибн Сино кўкка қараганча жимгина ётар, энди ўзи ҳам сезмайди, гўё овриқ тингандай... Паришон хаёллари қайларгадур парвоз ётар, фикрлари бўлса уйғоқ, бетиним ишлаб турибди. Ким билсин нелар ҳақида ўйларди. Балки, болалик йилларини эслаётгандир. Афшонада кечган ўша бахтиёр дамлар... Қайда энди ўша бов-роғлар, майсазорлар, ям-яшил қирлар, саҳро томондан эсан хуш насимлар, тиник чашмалар... Қандай тотли эди ўша беозор, ғам-

ташвишсиз болалик йиллари, энди қайтиб келармикин? Оқар сувдек окдида кетди, умр ҳам, ёшлик ҳам... Севгисичи, қалбининг энг азизи жойларида боқий қолгандай...

Сабоҳ билан ичкаридан Куръон овози келди. Шогирдлар хайратда шопилганча фор ёнига яқинлашишди. Каломуллоҳи шарифнинг хурмати юзасидан бошларини ҳам этиб, астагина чўккалаб ичкарига қулоқ осийди. Шайх тиловат айлар эди. Маъсумий ўтирган жойдан Ибн Сино кўриниб турарди. У, ёстиққа суянганча кўзини юмиб олган, эгнида ҳарир оқ кўйлак, бошида шохи салла. Ювиниб-таранган эди. Чехрасига қандайдир нур тушиб тургандай туюлди Маъсумийга. Устоди кўзига яна ҳам нуруний кўриниб кетди. Негадир юраги увишиб, ичи-ичидан бир нарса томоғига тикилиб келгандай бўлди-да, кўзидан дув-дув ёшлари юзларига думалаб туша бошлади. Устозидан айрилиб қолаётгандай бир нохуш ҳиссиёт фикрини чулғаб олганди.

Атроф сукунат кўйнида. Фира-шира, эндигина тонг ёришиб келмоқда. Қушлар безовта чуғурлаб қолишди...

Шайхнинг овози бардам ва жарангдор, гўё сихат чоғидагидай. Ҳа, ўша болалиқда, эндигина ўша ёшга кадам кўйган кезлари барчани хайратда қолдириб, ўзининг ноёб ўткир зехни билан бошдан-оёқ ёдлаб олган ҳамда қонқонига сингиб кетган муқаддас оятларни дилдан, зўр эҳтирос билан тиловат этарди.

Муқаддас китобнинг ҳаё, инсоф, меҳр-шафқатга, инсонийликка чорловчи қудратбахш оятлари... Унда буюк маънавият дунёси мужассам, инсон руҳининг меҳрли унлари зикр этилган. Зеро, Шайх умр бўйи игна билан кудук қазигандай яратган илму ҳикматларининг барчасини яккаю ягона Аллоҳнинг номига боғлади-ку! Ахир, илм олмоқ мўмин мусулмонга Аллоҳни танитади-ку! «Одам илмни билмай туриб, комил иймонли киши бўлаолмайди», деб Шайхнинг ўзи ҳам айтган эди...

Ибн Сино юксак қоялар бағрига сингиб кирган ғариблар макони бўлмиш нимқоронғи форда бир неча кун давомида Куръони каримни бошдан-оёқ хатм айлади-да, комил мусулмон сингари осонгина Аллоҳ даргоҳига кўчди.

* * *

Қадимий, кўхна Бухоро. Ўша серқатнов кўчалар, гавжум бозору расталар, бунда ҳаёт ўз йўли билан, савдо-сотик ўз йўли билан борарди. Аммо инсон тақдири, тур-

муш такозоси ғоят аянчли, фожиали. Бу фоний, ўтлиф дунё конунлари.

Оламга маълум ва машхур китоб бозори, қаршисида эса қандолатфурушлик расталари. Бугун жума бозор, намоз тугаб ёш-яланглар шу томонга шошилишади. Муаззинлар азониға кулоқ тутувчи, кетувчиларнинг ғалағовуридан чўчигандек тиниқ осмонға кўтарилган кабуларлар бўшаб қолган масжид кунгираларига ўйнай-ўйнай, гумбазларига сирпана-сирпана қўна бошлайдилар.

Оппоқ сочлари тўзғиб кетган бир аёл йўловчиларға, ўткинчиларға тинчлик бермас, ҳар кўринганға илашиб, арзу дѳдини сўзлар, фикрлари узук-юлуқ, сўровлари кўп, ҳадеб бир нарсани қайтараверарди:

— Ҳой бола, шул гап тўғриму, Ибн Сино шогирдиға васият қолдирган эмиш...

Шошиб бораётган ўспирин йигитни қўярда-қўймай, тўхтатиб саволға тутмоқчи бўлар, йигит хижолат чекар, уялиб атрофдагиларға назар ташлар кейин тез-тез юриб, нари кетарди. Аёл кулоқсиз йигитдан норозидек, алланималардир деб қўл силтай-силтай, нонфуруш аёл хузурига келиб тўхтаиди:

— Сиз айтақолинг менға, шул ростми, Ибн Сино шогирдиға: «Мен дунѳдан кўз юмиб кетгудек бўлсам, шишадаги доридан ҳар куни бир томчидан қуясан, ҳа, қирқ кунгача, деган экан?..

— Эй, қўйсанг-чи, шундан бошқа сўзинг йўқму, жонимға тегиб кетдинг-ку, ахир!

Шўрлик, нима қилсин, унинг сўзларига ҳеч кимнинг жавоб бергиси келмас, ҳатто эшитгиси ҳам. Аёлнинг дардини тинглашни истамаган одамларнинг шафқатсизлигидан ўкиниб, нолиб, иложсиз яна бир чеккаға бориб, хаёлчан пичирларди... Чарчаган, озиб-тўзиб кетган, афтидан, ейишида ҳам, ётишида ҳам ҳаловати йўқ.

Бир мўйсафид ўтиб бораркан, аёл ундан шафқат истаб, ортидан илашди:

— Шул ростми, Ибн Синонинг бир шогирди, унинг айтганларини бажо келтириб, ўша дорини ҳар куни бир томчидан қуяберибди, қирқинчи томчини томизмоқчи бўлганда, қандайдир шамол келиб шишани тушириб синдириб юборибди...

— Ло илоҳо иллоллоҳу Муҳаммадур Расуллулоҳ, эй парвардигор, ўзинг шифо бер бу шўрликка, ақлдан озибдур... — Чол чопонининг барини силкиб, тез-тез нари кетди.

Эътиборсизликдан беҳаловат аёлнинг кўзларидан эса шашқатор ёш оқарди.

Саватда узум кўтарган бир қизга ҳавас билан қараб туради, яқинлашиши билан унинг қўлидан тутиб:

— Хой қиз, айт-чи менга, агар ўша сўнгги томчини куйганда Ибн Сино тирилиб кетган бўлур эрди-а, шунга ишонасанми, шул ростми-а?!.

Қиз аёлга ажабланиб қараб турди-да, кейин негадир унга раҳми келиб:

— Рост, рост, тирилиб кетарди, — деди қатъийлик билан.

— Бали, барака топ, ўша жувонмарг шошилмасдан куйганида эрди...

Яна йиғлайди, қиз бўлса ҳаяжонда, аёлнинг аянчли аҳволига раҳми келиб, саватидан бир бош узумни олиб узатади. Аёл олмайди, қизнинг кўзларига термулиб туради.

Одамлар расталар томон оқар, ҳар кимнинг ўз дарди, юмуши бор.

— Шўрлик Аллоҳга не ёзибдур, — дейди китобфуруш дўкони ёнида турган бир мўйсафид.

— Бу аёл ким ўзи? — сўрайди ундан китоб варақлаётган муллавачча.

— Эй, сиз сўрамангиз, мен айтмай, аёл шу ерлик Масъуд қандолатфурушнинг қизи эрди, илоҳо, ул зотнинг жойи жаннатда бўлсун, қизнинг исми Санам бўлган, ўша даврда Бухоронинг энг хушрўй қизларидан бўлгон дейишади...

Кейин у ёқ-бу ёққа назар ташлаб секингина:

— Кўп тиллоси бор дерлар, эси йўқ-да, ким кўринса улашиб юрибдур.

— Шунча тиллони қайдан олибдур, тақсир? — ёқасини ушлайди мулловачча.

— Мен қайдан билай, эси кирди-чикди бўлиб қолгон бўлса, аммо...

Яна биров эшитмасин дегандай, хавотирда аланглайди:

— Бир одам кўрган эрмиш, биёбондан бир барваста туркбашара одам келиб ташлаб кетган деган гаплар ҳам бор...

— Тавба... тавба, — тагин ёқасини ушлайди толиби илм. — Гуноҳларимизни Аллоҳнинг ўзи кечирсун... — деб қўшиб қўяди.

Узокдан яна ўша аёлнинг овози келади:

— Фордан ҳамон «куй», «куй» деган овоз келармиш, шу ростми... Шу ростми-а?

МУАЛЛИФДАН

Ниҳоят, «Ибн Сино» романи ҳам адоғига етди. Шуни очик демоғим керакки, Ибн Синопдек тафаккур одамининг буюк сиймоси ҳақида китоб битмоқ анча мушкул ва катта масъулият талаб этарди. Буни, айни хайрли ишга қўл ургандан кейин айникса чуқур ҳис этдим.

Улуғ аллома ҳақида шу дамгача чоп этилган илмий китоблар анчагина бор. Хорижий элларда босилган рисолалар, ёдномалар, китоблар ундан ҳам кўп. Мен Ибн Синони бадиий талқинда ёритишга ҳаракат қилдим.

Роман устида иш олиб борган кезларимда ажойиб синошунос олим Абдусодиқ Ирисов холисанилло кўмак бериб, мен учун кўп хайрли иш қилди. Тиббиётчи аллома Наби Мажидов асарни бошдан-оёқ ўқиб, ибратли маслаҳатлар берди. Ёзувчи ҳамкасбларим вақт, имконият топиб қўлёмани синчковлик билан ўқиб ўз фикр, мулоҳазаларини билдирдилар. Имкониятдан фойдаланиб, уларга ўз миннатдорчилигимни билдирмоқчиман.

Романда мен ўзим сезмаган камчилик, нуқсонлар бўлиши мумкин. Буни мен китобнинг корректурасини ўқиш чоғида айникса аниқ ҳис этдим. Ўйлайманки, Ибн Сино ҳақидаги романга қўл урганимда бир туйғу мени чулғаб олган эди, катта бир савоб ишга бел боғлаганимни билиб, тушуниб турардим, маънавий фахрланиш ҳиссиёти ҳеч қачон мени тарк этмагандай эди. Озод, истиқлоли порлоқ, Ўзбекистонимизнинг давлат мустақиллигига бир оддий фуқаро сифатида ўз тарихий асарларим билан маълум даражада ҳисса қўшганимдан гоят мамнунман. Зеро, Ўзбекистон қадимдан жаҳон маданияти, маърифатига қанча-қанча буюк алломаларни етказиб берган буюк юртдир.

Мақсуд ҚОРИЕВ.

Амир Темур ҳақидаги ҳикоятлар асосида

ҚАЛЪАГА ЙЎЛ

Мана бир неча кундирки Амир Темур лашкарлари Қарши қалъасини қамал қилиб туришибди. Аммо бу истеҳком қалъани эгаллаш анча мушкул. Чунки унинг деворлари анча баланд ва мустаҳкам эди. На нарвон етади, на бошқа. Хатто манжанақлардан отилган тош ҳам деворларни бузолмасди. Жанговар паҳлавон йигитларнинг қалъага қайта-қайта ҳужумлари ҳар сафар муваффақиятсизликка учрарди. Қалъа деворлари тагида қанчадан-қанча мард ўғлонлар жон фидо айладилар.

Машварат йиғилди. Соҳибқирон аларга маслаҳат солди: — Қалъани забт этиш учун нима қилмоқ даркор?

— Юнон солномачиларининг битикларида ёзилишича жаҳонни забт этган Искандар Мақидўний Қарши ёнидаги Хориен деб аталмиш қалъага ҳужум этиб ололмаган, кўп жангчи, саркардаларидан айрилган. Ўша жангдан бери минг-минг йиллар ўтиб кетди, — деди саркардалардан бири.

— Бу айтқонларинг тўғрику-я, менга дегилким, Искандар Мақидўний қандай қилиб қалъани забт этолган эркан, шуни айтгил, агар билсанг, — деди ҳукмдор.

— Маълум бўлишича, Қайсар* ўша қалъада яшайдиган бир обрў эътиборли зодагонни қўлга олган эркан. Шундан кейин қалъадагилар унга бўйсунганлар. Хатто Искандар зодагоннинг тенги йўқ хушрўй қизи Рухшонига ишқи тушиб, ўша қизни ўзига никоҳ қилиб олган.

Темурбекнинг болалиқдаги қадрдон дўсти паҳлавон Аббос Баҳодир деди:

— Амирзодам, бундай пайтда оқилона тадбир ила хийла ишлатмоқ даркор. Биз ҳам Искандарий Соний каби қалъадан бирор эътиборли зотни топиб, тилло бериб бўлса ҳам ўз томонимизга ағдариб олмағимиз даркор. Амир Темурнинг яқин сафдошлари Сулаймоншоҳ-

* Рум ва юнон подшоларини қадимда шундай лақаб билан тилга олганлар.

бек, Хиндшоҳ Қарқара ва бошқа саркардалар ҳам турли фикр-мулоҳазалар билдирдилар. Машварат тугади. Амир Темур ўйига етолмай боргоҳдан чиқиб, соқчи ҳам олмай, отига минди-ю ўз хаёллари билан пастдаги сой томон кетди.

Хаммаёқ жим-жит, осуда дамлар. Одам зоти кўринмайди бу атрофда. Турли-туман қушлар нағмасини тинглаб, отини ўз ҳолига қўйди-да, сой бўйлаб кетаберди. Қаердадир зағизгон тинимсиз сайрар, бегона одам келаётганидан табиат аҳлини огоҳлантираётгандай гўё.

Тутун кўринди. Анави кўримсиз уйда кимдир истиқомат қилса керак. Олов, сув бор жойда инсон бор. Бирок итнинг тинмай ҳуришидан хавотир олган кампир уйдан чиқиб, ҳайрат билан қаршисида турган бегона суворийга хавотирда қараб турди.

Амир Темур отдан тушиб, момога салом берди.

— Хуш келибдурсиз, қани, уйга киринг, азиз меҳмоним бўлурсиз, — деди момо самимийлик билан басавлат суворийга.

Соҳибқирон миннатдорчилик билдириб, ўзини ичкарига олди. Ним қоронғу уйни кичкина туйнукдан тушиб турган қуёш нуригина бироз ёритиб турарди.

— Қайнонангиз суйган экан, атала қилган эрдим, — деди-да, сўраб-нетиб ўтирмай дастурхон ёзиб, кепакдан қилинган бир дона нон билан бир табоқда атала келтириб буюк ҳукмдор ёнига қўйди.

Аталанинг хушбўй ҳиди хонага анқиб кетди. Шу топда Амир Темурнинг кўз олдида волидаи меҳрибони намён бўлди. Болалик йилларини эслади, беташвиш, ғамандухсиз дамлар эди. Эссиз, ҳаммаси ўтиб кетди. Замон офир. Инсон-инсонга бўри. Кучли бўлсанг яшайсан, бўлмаса сени мажақлаб ташлашади. Замон зўрники, қиличи ўткурники.

Қорни оч экан, амир иштаҳа билан аталани танаввўл айлади. Момонинг аталаси шу қадар ширин эдики, фақир кулбада пишган таом шу топда подшоҳ саройида уста ошпазлар томонидан тайёрланган қайнатма шўрва-ю, барра кабоб, сергўшт паловдан ҳам тотли туюлди Соҳибқиронга.

Амир Темур аталани охиригача ичиб, худди болалик чоғидагидек табоқни тозалаб ялаб қўйди.

Момо эса юзидан нур томиб турган бу паҳлавонқомат номаълум сипоҳийга ҳайрат, меҳр билан термулиб турарди.

— Онажон анча вақтдан бери бунақа ширин таомни танавул этмаган эрдим. Қўлингиз жуда ширин экан. Менинг раҳматли онам ҳам таомни жуда ширин пиширар эдилар, — деди шу аснода бокира, муштипар онаси Негина бонуни ёдига олиб Соҳибқирон.

— Ўғлим, сен Темурнинг сипоҳиларидан бўлсанг керак-а? — сўради момо. Амир Темур «ҳа», дегандек ишора қилди. — Очирғини айта қолай Амир Темур жаҳонгир бўлса ҳам, анча шошқалоқ экан.

Момонинг ноўрин гапидан Амирнинг ғазаби қайнаб, бехосдан қиличига қўл олиб борди. Хеч ким унга бунақа гапни шу топгача айтмаган. Қани айтиб ҳам кўрсинчи, калласини сапчадек узиб ташларди, устози Саид Барақанинг панд-насихатлари қулоғи остида. «Мусулмоннинг ғазабланишига ҳаққи йўқдир». «Бошинг осмонда бўлса ҳам, бандаликни унутма». Шу гапларни эслади-ю «Ўзингни бос, Темур» деб қўйди.

Момо давом этди.

— Ахир Темурбекни Қаршини оламан деб қанча паҳлавон йигитлари қирилиб кетди. Шўрликлар, энди уларнинг жужуқларини ким боқади. Хотинлари тул, фарзандлари етим қолди. Куйиб-пишаётганимнинг бойси, менинг бошимга шул қаби ташвишлар тушғон. Эрим раҳматли жангда шоҳид ўлғон. Ўғилларимни мўғуллар аскар қилиб олиб кетишди, улар ҳам шоҳид бўлдилар. Мана, энди якка бошман, хеч кимим йўқдур, ғарибу нотавонмен. Худоё уруш курсин, бу қирғинлар кимга керак ўзи?

Амир Темур энди бироз ижирғангандек безовталанди, локин негадир момога раҳми келди, меҳри товланиб кетди. Шўрлик қариб териси суяк-суягига ёпишиб кетибди. Юзлари буришиб, чандиққа айланган.

— Момо неча ёшга кирдингиз?

— Бир кам юз.

— Аллоҳ сизга ҳамиша мададкор бўлғай, дедию Соҳибқирон чўнтагидан бир неча олтин танга чиқариб наMAT устига ташлади.

Момо тиллаларга қараб туриб, негадир кулиб қўйди.

— Раҳмат ўғлим, саҳийлигинг учун менга берганинг ўзинга минг бор ортиғи билан қайтсин, аммо бу олтинларни энди қайға ишлатай. Раҳматли эрим урушдан қайтганда кимларнидир чирқиратиб олиб келган қанча зебу-зийнатларнинг барини кўнглим бўлмаё фақир бечораларга садақа айлардим.

— Ёнимда тиллодан бошқа нарсам йўқдур сизга совға берарга, — деди хукмдор.

— Майли ўғлим сўзларимга хафа бўлма, тиллоларингни ҳам сандикқа солиб қўйурмен, бир кунмас-бир кун кунимга яраб қолур.

— Моможон, айтингчи, нега Темурни шошқалок дедингиз, сабаб не?

— Шунни билгилким, тик бориб Қарши қалъасини жанг билан олиб бўлмас, нахотки шунни Темурбек тушунмаса. Аввал қалъа атрофидаги кичик қишлоқларни эгаллаб, куч тўплаб, сўнг қалъага хужум этмоқ даркор эди. Мана сен, Темурбекнинг сипоҳи экансан, сени ҳам шошқалоклигингни атала ейишингдан билдим. Аталани аввал табокнинг гардидан бошлаб, секин-аста ялаб кўрилади. Совуганини билгач, қошиқни тўлдириб ейилади. Сен бирдан тотиб, оғзингни ҳам куйдириб олдинг. Хов анави тоғ томонида шаҳарга кирадиган яширин йўл ҳам бор. Қаршилиқлар ўша ердан тунда чиқиб, Темур лашкарларини сўйиб, чавақлаб кетишмоқда. Улар қаердан чиқиб хужум қилишмоқда, нахотки шундай ақлли-хушли саркарда одам шунни тушунмаса? Атроф теварагидагилардан суриштирса бўлмайдими? Ўғлим, айтдимку сенга, бу жангда қанча навқирон, пахлавон йигитлар қурбон бўлаётир деб.

— Ҳақ гапни айтдингиз, момо. Мен Амир Темурга бориб барча айтганларингизни етқурурмен, — деди Соҳибқирон онаизорнинг қордек оппоқ сочларига меҳр билан тикилиб.

— Тағин шошқалок деганимни Темурбекка айтиб қўйма, — деди Момо отга чапдастлик билан миниб энди учиб-елиб кетмоқчи бўлиб турган чавандозга.

Суворий кулимсираб Момога бош ирғади-да, отига камчи босди.

ОТ СУҒОРМОҚҚА БОРГАН АЁЛ

Кўкбулок. Қашқадарёнинг хушманзара бир ажиб манзилгоҳи. Бу масканнинг ўзига хос гўзал табиати бор. Қаранги, пастда тез оқар сой. Атроф теварак кўм-кўк арчазорлар. Осмон ўпар чинорлар. Эҳе, бунда эртаю кеч қушлар навоси тинмас.

Амир Темур Соҳибқирон Қарши қалъасини забт этиб, музаффар ғолиблик туғи билан қайтиб келаётган эди ўша кезлари. Кўкбулоқнинг кўркам табиати Соҳибқиронга хуш келиб, шу гўзал бешада лашкарларига дам бериб, ўзи ҳам бироз хордиқ чиқармоққа аҳд айлади: Кечаси билан шунда тунаб қолмоқ ниятида, сой бўйига чодир тикиб, навкарларини бўлса, теварак атрофдаги хонадонларга жойлаштирган бўлди. Дошқозонлар қурилиб пазанда ошпазлар емак-ичмак, турли таомлар тайёрлашга киришиб кетишди. Оқшом чоғи шаҳидлар руҳига хатм-қуръон этилиб, бадъаз туни билан кўп ибратомуз ширин суҳбат қурилди.

Ўша кеч Амир Темур нечундир безовта ухлади. Сабоҳ билан бомдод намозидан сўнг қападан чиқиб, сокинлик қўйнида эзгу хаёлларга ботиб атроф-теваракка разм солиб турар эди. Ҳукмдорнинг дилида келажакда амалга оширмоқчи бўлган улқан режалар. Эҳе ҳали олдинда қанча юмушлар турибди. Салтанат ишлари ғоят мураккаб. Ислом туғини оламаро ёймоқ йўлида кўп қонли жангу жадаллар, ибратомуз қилинадиган ишлар кўп. Лашкарбошилар, навкарлар садоқатли бўлмаса, орзу этилган режалар ҳеч қачон амалга ошмас. Машварату маслаҳат, қатъийлик, тадбиркорлик, бу бебаҳо хавф-хатарли замонда ўта эҳтиёткорлик, ҳамиша хушёрлик ила иш тутмоқ даркор. Агар давлатни бошқаришда шуларга амал қилинмаса, орзу қилинган бу давлатни барпо этиш мушкул бўлур. Ҳазрат Соҳибқирон ана шу ўй-хаёллар оғушида сойнинг жўшиб оқишига маҳлиё бўлгунча турган эди, қараса бир маҳзуна аёл от етаклаб сой томон бормоқда. Атроф теваракка қарамас, хаёлчан, ҳол-аҳволи забундек туюлди ҳукмдорга. Негаким, юришлари хорғин, кўнгли гўё нигун. Кўринишидан ҳаётдан норози-

дек туюлди Амирга. Сохибқирон хайратда: ахир от суғормоқ учун бошқа одам қуриб қолибдурми, ожизанинг эркаги қайда экан? Ахир от бокмоқ, суғормоқ, минмоқ эр кишининг иши бўлмоғи даркор-ку. Хуллас, заифанинг ҳозирги ҳолати Амирни ўйга толдирди. «Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйрук на қилур». Ха, дунёда сабабсиз ҳеч нарса бўлмағай, кўнглидан ўтказди Жаҳонгир. Ҳақиқат қилмоқ даркор, бир кунлик адолат — юз кунлик тоат-ибодатдан афзалдир.

Амир Темур қайтиб чодирга кирди-ю, мулозимларига ўша от етаклаб сой томонга кетаётган аёлнинг эрини зудлик билан топиб келмоққа амри-фармон берди.

«Подшоҳнинг амри вожиб», дерлар. Мулозимлар ожизанинг эркагини бир пасда оёғини ерга теккизмасдан Амир Темур хузурига келтирдилар. Дехқоннинг ранги бўздек оқариб кетган, кўрқувдан ҳоли жони қолмаган, Хукмдор кўкбулоқлик дехқонга разм солди. Кейин бошиқлик билан.

— Менга айтчи, не сабабдин завжангни тўнг саҳарлаб от суғормоққа йўллабдурсен, ахир бу юмуш эркак кишининг хизмати эмасму!

Дехқон жим, буюк хукмдорга тик қаролмай, кўрқув остида турарди. Гўё жавоб бермоқ учун тили лол, дили бийрон. Негаким, хукмдорнинг қатъийлиги, адолатсизликни ҳеч қачон кечирмаслигини эшитиб юрган.

— Забонинг йўқмуким, саволим жавобсиз қолур, ё гунгмусен?

— Қаршингда Сохибқирони замон буюк Амир Темур ҳазратлари турибдурлар, сўйла, нечун жавоб бермайсен, барибир муҳаққих айлармиз, — деди сарой эгаси.

— Бир қошиқ қонимдан...

— Кечдим-кечдим, фақат ҳақ сўйла, — деди Амир Темур кўрқувдан ўзини йўқотаётган дехқонга далда бериб.

— Олампаноҳ, мени афу этгайсиз... От боқиш ҳам, суғориш ҳам эр кишининг иши эканлигини яхши англаймен аммо...

Дехқоннинг дами яна ичига тушиб кетди. Кўрқувдан юз-кўзини тер босди. Юрагидаги дарди ҳасратини айтишга гўё тили ожиздай. Ҳақ сўзни деса боши кетиши ҳам мумкин. Хукмдорлар ҳамма вақт ҳам адолат қилавермайди. Бу фоний дунёда ноҳақдан қанча одамлар жувонмарг бўлиб кетган, буни буюк хукмдор қаршисида сўров остида бу содда дехқон билмайди дейсизми?

— Нечун писиб қолдинг, дилингдагини кўркмай сўйлайбер, гуноҳингдан кечдим дедим-ку, бу Амир Темур сўзим.

Дехқонга биров жон кирди.

— Амирим, сиз мутлақо ҳақсиз, яна қайтаруб айтурманким, от суғормоқ эркак кишининг юмушидир. Айтсам тилим куяр, айтмасам дилим, яна бир бор авфу этгайсиз... Ростини айтсам, уйимда тўрт нафар қоплонсифат, паҳлавон йигитларингиз истикомат этурлар, бўйи етган икки қизим бордур, кечаси билан эр-хотин ухламай уларни қўриқлаб чиқамиз. Не қилса ҳам, бола-чақалари узокда қолгон, кўзига қон тўлган норғил-норғил кишилар-да! Шу боисдан аелимни от суғормоққа юбориб, ўзим уйда қизларимга қоровуллик қилурмен. Бор гап шул, — деди деҳқон бўйинини ҳам этиб. — Агар ноҳақ бўлсам мана, тепамда Аллоҳ... Бошим қилич остида қолсун.

Амир Темур деҳқоннинг сўзларини эшитиб, атрофида турган навкарларига разм солди. Деҳқоннинг ҳақ гапи сарой аёнлари, саркардаларни чўчитиб қўйди. Бунга ким айбдор. Ҳеч ким масаланинг бу томонини ўйламаган экан.

Амир Темур энди юзага келган бу ноқулай вазиятни англаб етгандай. Барча ишдаги фикр-мушоҳада, маслаҳат, ўн бор ўлчаб, бир кесмоқ даркор экан. Деҳқон ҳақ гапни сўзлади. Ўйланмасдан-нетмасдан қилинган ишнинг оқибати эди бу.

— Ҳақгўй деҳқонга бош-оёқ сарпо инъом этилсин, хотинига, икки қизига ҳам, — деди ҳукмдор унинг амри фармойишини кутаётган мулозимларга қараб.

Шу билан бирга бундан сўнг, жанговар юришлар чоғида лашкарлар хонадонларга қўйилмасин, деган яна бир муҳим фармони олий берилди.

БЕОЗОР КАБУТАРЛАР

Сўлим боғ-роғлар, жўшқин дарёлар ўлкаси эрур Қорабоғ. Қаранг бу кўркам диёр икки шўх, тез оқар дарё Аракс ва Қура оралиғига жойлашган. Бу гўзал водийни жаннатнинг бир парчаси дейсиз, кўрсангиз. Хов анави қорли чўкқилардан оқиб келаётган майин шабада ёзнинг энг иссиқ дамларида кишига бекиёс хузур ҳаловат, ором бахш этади.

1386 йил. Жаҳонгашта буюк Амир Темур ўзининг ғолибона юришларидан кейин лак-лак лашкарлари билан шу кўркам водийга келиб тушди. Мақсад: бироз хордиқ чиқариш, режаларни аниқлаш, бўлажак жанглар олдидан ўқув-машқ, ҳарбу зарб ишларига тайёрлаш, аскарларни чиниктириш.

Жангу жадаллардан сўнг бундай тadbир ҳукмдор учун ҳам, қўшин учун ҳам албатта зарур эди. Буюк Темурнинг ғолиб жангчилари бутун водийда чодир тикиб, сокинлик қўйнида ётган бу ўлкага худди байрамдагидек жон кири-тиб юборган. Аскарларнинг ҳарбий машқлари билан бирга бозор-ўчар деганларидек савдо-сотик ишлари ҳам юришиб кетди. Маҳаллий аҳоли ўз моллари, мева-чевалари, ҳунармандчилик маҳсулотларини ўз-ўзидан юзага келиб қолган бу серфайз бозорга келтириб тирикчилик ўтказадиган бўлиб қолишди.

Ғолиб Темурни қутлаш, зиёрат этиш учун кунора тинмай келиб турган лашкарбошилар, хонлар унинг илтифотию эътиборидан четда қолмас эди. Шерванат подшоҳи Шайх Иброҳим беҳисоб ҳадялар билан келиб, Соҳибқиронга бўйин эгди. Амир Темур ҳам унинг бундай саъйи ҳаракатини маъқуллаб, содиқлиги учун Шерванат мулкани атроф вилоятлар билан қўшиб Шайх Иброҳимга қайтариб берди. Аммо ҳали олдинда катта жанглар турарди. Маълумотларга қараганда Тўхтамишхон яна нонкўрлик қилиб Озарбайжон элига лашкар тортиб келмоқда эди. «Қора қуюнлар» деб аталмиш босқинчилар галаси карвонлар йўлини тўсиб, ҳаж зиёратига, Байтул Муқаддас сари бораётган мўминларни талаб-негиб, эл-юрт осойишталигини бузмоқда. Турк султони Боязитга

ана шу аблах ёғийлар, нонкўрларни жиловлаб қўйиш хусусидаги Амир Темурнинг юборган хатлари ҳамон эътиборсиз қолмокда эди. Ҳа, замон бетинч, уларни йўқ этиб, эл-улусга осойишталик бермок, барқарорлик зарур. Қарши остонасидаги ўша момонинг айтганлари ҳақиқат. Амир Темур орзу қилган буюк қудратли давлатнинг мақсади ҳам шу! Жаҳонга тинчлик, ислом нури билан оламни ёритмок.

Баҳор эшик қоқмокда. Қорабоғнинг мўйсафид тоғларидан оқиб тушаётган шалолалар дарёларни яна тўлдириб, табиатга уйғунлик бахш этади. Навбаҳор нашидаси билан маст бўлган қушлар навоси эртаю-кеч тинмас.

Амир Темур навбатдаги юришга кетиш олдидан ўтказилаётган одатдаги машқлардан сўнг ўз чодирига қайтиб келган эдики, ажаб бир қизиқ манзаранинг гувоҳи бўлди. Қарасаки, икки кабутар бунда бир-бирлари билан дилхушлик қилмишлар, нори чодир четидаги чиқиб қолган бир ёғочда ку-кулаб безовта ўтирар, модаси бўлса қападаги жаҳонгирга хос ўриндиққа хас-ҳашак-ла қурилган инда тухумларини босиб мўлтиллаб ётибдур.

Соҳибқирон авлод етиштиришга аҳду паймон айлаган табиатнинг бу беозор қушларига қараб: «кабутар бо кабутар, жинс бо жинс»... деб мийиғида кулимсирадилару, кейин негадир кўнгли эзгуликка мойил бўлди.

— Майли, Тангри таоллонинг гуноҳсиз жониворларини ўз холига қўйиб, чодирни ўзгартириб бошқа жойга ўзимизга оромгоҳ тиклайлик, буёғи бир гап бўлар. Шунча ҳам суронли ҳарбий машқлар чоғинда насл етиштиришга аҳд айлаган бу қушчалар ҳам Аллоҳнинг бир суйғон мўътабар махлуқи эрурлар, — деб ўйлади Соҳибқирон.

Эртасига йўлга чиқиш керак. Барча чодирлар йиғиштирилди. Олдинда улкан давлатнинг буюк ишлари. Йўлга чиқиш кунини ҳам етди. Амир Темур кўрдики, кабутарлар ҳали бола очмаган. Модаси мунис онадек кўзлари мўлтиллаб ҳамон тухум босиб ётибди.

Буюк Темур мулозимларга амри-фармон берди:

— То, Аллоҳнинг бу беозор қушчалари болаларини очиб, учирма қилиб чиқиб кетмагунларича шу ерда қолурсизлар. Қачонки, кабутарларнинг палопонлари қанот ёзиб бемалол учиб кетгач, чодирларни йиғиштириб орқамиздан етиб борурсизлар. Менинг қатъий аҳду қарорим, истасангиз фармони олийдур бу! Кейин: «аллоҳумма асиқъйбадака варҳам баҳоимака. Аллоҳумма амартана бидуоика...», деб пичирлаб қўйдилар.

СОҲИБҚИРОНЛАРНИНГ ТУФИЛИШИ

ЖАҲОНГАШТА улуг сиймолар юз йилларда бир марта дунёга келади деган маълумотлар мавжуд. Бахт юлдузи билан туғилган, пешонаси ярқираган соҳибқиронлар тарихда бармоқ билан саноклидир. Мунажжимларнинг фикрича, икки сайёра — Зухал билан Муштарийнинг бир-бирига яқинлашуви ҳолатида Аллоҳ таоло дунёни яратган экан. Икки юлдузнинг бундай ҳолати ҳар саккиз юз йилда бир марта такрорланар экан.

Шундай жаҳонгашта, бахт юлдузи остида туғилганлардан бири оламгир подшоҳ Искандар Зулқарнайидир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳам ана шу яқинлашув даврида дунёга келганлар. Пайғамбаримиздан саккиз юз йил кейин буюк бобомиз Амир Темур соҳибқирон 1335 йил шаъбоннинг йигирма бешинчи куни туғилганлар. Бу ҳам юқорида баён этганимиздек, икки сайёранинг яқинлашув ҳолатига тўғри келади.

Демак, дунёда уч буюк зотнинг пешонасига соҳибқиронлик битилган экан.

ТЕМУРГА ҚАНДАЙ ИСМ ҚЎЙИЛГАН?

Куйидаги мисралар ибн Арабшоҳнинг «Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари» асаридан келтирилган. Унда буюк Темурга исм қўйилиши ҳақида отаси амир Тўрағай айтган ҳикоят асос қилиб олинган.

Темур отаси амир Тўрағай: «Кунлардан бирида тушимда хусни-жамоли арабларга ўхшаган бир одамни кўрдим», — деб ҳикоя қилган эди. Тўрағай ўз ўғлига у нотаниш кимса қўлимга қилич тутқазиб куёшга қарата сермашимни буюрди. Сермадиму қиличнинг ярқирашидан кун чиқишидан кун ботишигача бўлган ёруғ олам бир зум чарақлаб кетганини кўрдим. Бу фаройиб ҳодисадан ҳайратда қолиб, тушим таъбирини сўраб табаррук мўйсафид — шайх Кулолга мурожаат қилдим. Фалак томонидан тақдири азал китобини ўқишга ижозат берилган Шайх: «Сен кўрган туш пайғамбарона башорат қил-

моқда», деди. Аён бўлмоқдаким, Аллоҳ сенга шундай ўғлон ато этурким, у келажакда бутун дунёни забт этажак ва тани башарни исломга олиб киражак. Башоратнинг ярми тасдиқланди. Худо менга сени ато этди, ўғлим, қолгани эса тақдир азал китобида битилганича турибди. Сенга муносиб исм танлаш пайти етганда Қуръони Каримни юз дафъа хатм қилган шайх Шамсиддин хузурига олиб бордим сени. Илтимосимга биноан шайх Қуръонни очди-да, муборак назари тушган биринчи сўзни овоз чиқариб: «Темур!» деди. Сени шу ном билан атадим, ўғлим. Негаким, бояги авлиё мўйсафид айтган башоратни рўёбга чиқаришингда темир мадақкор бўлишига умидворман.

ТУТҚУНЛИКДА

Бу воқеа 1362 йилда рўй берган. Амир Темур ўз йиғитлари билан Мовароуннахр сарҳадларига етишига бир неча кунлик манзил қолганда бир қудуқ бошига келиб тўхташади. «Темур тузуклари»да бу ҳақда ёзилишича: «Бу вақтда давлатимнинг кучи кетиб, салтанатимнинг асоси емирилиб бошлади. Чунончи, менга эргашган йўлдошларим ўн кишидан ортиқ эмас эди. Кунларнинг бирида кеч тушгач қандайдир қудуқ бошига келиб тушдим. Шу вақт Алибек Чун Фурбоний (Туркман, Моҳин ҳокими) ейрилиб теппамга келди... Олтмиш икки кун мени тутқунликда ушлади».

Владимир Черновскийнинг «Амир Темур» тарихий романида бу тафсилотнинг ёзилишича, туркманлар Темур, унинг суюкли хотини Ўлжойни қўриқчи лой минорга ташладилар, паҳлавонкелбат дўсти Азизиддин бўлса қоронғида қочиб қолади. Муаллифнинг ёзишича Темурни Азизиддин бир куни тун қоронғида келиб тутқунликдан озод этади.

АМИРНИНГ ЯРАЛАНИШИ

Амир Темурнинг ҳаёти ҳақида кўп маълумотлар бор. Яқинда яна бир асар топилибди. Асар ҳажми 900 саҳифа атрофида, «Мен фотиҳ Темур» деб номланган бу китобни Амир Темурнинг ўзи ёзгани ҳақида маълумотлар ҳам бор. Масалан, китобнинг бир ерида бундай дейилади:

«Мен ушбуни чап кўлим ёзаятман. Ўнг кўлим ҳамон шамшир тутишга қодир, аммо жароҳатлардан сўнг қалам тутишда қийинчилик сезадурман».

Мазкур асарда таъкидланишича Соҳибқирон жангларда 172 марта жароҳатланган экан. «Чапақайлик» хусусида эса асар бошида бундай ҳикоя қилинади. Кичкина болалигимда онамдан эшитган ва хаёлимда сақланган бир гап бор. Онам менга қараб «вой, бу бола чапақай экан» дедилар. Шундан сўнг бўлажак Соҳибқирон ўнг кўлида ҳам бирдек хуснихат билан ёзгани, ҳар иккала кўли билан бир хилда қилич чопганини ёзади. Темур ўсмир ёшига етмасданок Куръонни бошдан охиригача ёд олган. Уни уламолар имтиҳон қилишиб, қувваи хотирасига тан беришган, «Хофиз-ул куръон» дея тавозеъ кўрсатишган. Ана шу Соҳибқирон 16 ёшгача диний ва кўплаб дунёвий фанларни ва илмларни мукамал эгаллайди. Бундай фактлар Амир Темурнинг ҳар томонлама комил инсон бўлганидан дарак беради.

Энди Темурнинг яраланиши хусусига келсак, маълумотларга қараганда Амир Темур туркманлар зиндонидан қочиб қутилганидан бир неча ой ўтгач Сийистонда кўп сонли кўшинга лашкарбошилиқ қилаётган эди. Сийистон қалъаси учун даҳшатли, аёвсиз жанг кетарди. Ана шу қамал чоғида қандайдир отилган пайкон соҳибқироннинг кўлини ялаб, ёнбошига санчилди. Шў ҳодисадан сўнг Амир Темурнинг бир оёғи оқсоқланадиган бўлиб қолган эди.

БУЮК ТЕМУРНИНГ ВАСИЯТИ

ЖАҲОНГИР буюк Амир Темури соҳибқирон ўлими олдида авлодларига шундай васият қилган экан:

«...Худонинг марҳамати билан мукамал тартиб-қоидалар ўрнатдимки, энди Эрон ва Туронда ҳеч ким ўз яқинига ёмонлик қилмайдур, бадавлатлар фақирларни эзмайдилар. Мен шундан таскин топаманки, подшоҳлик давримда кучлиларнинг ожизларга озор беришларига йўл қўймадим... Халқлар осойишталиги борасида қарам фуқаролардан хабардор бўлиб туринглар, қатъиятли ва мардонавор бўлинглар. Улкан давлатни мендай узоқ йиллар давомида бошқариш учун қўлларингдаги шамширни шараф ва номус билан маҳкам тутинглар. Мен Эрон ва Турон ерларини душманлардан ва ғаламуслардан покладим, бу ерларни адолатдан ва марҳаматдан гуллатдим. Агар, сизлар менинг васиятларимга амал қилсаларингиз ва барча ишларингизда адолатга, шафқатга кўра иш тутсаларингиз, тожу-тахт қўлларингизда узоқ вақт сақланади. Агарда ўзаро низоларга йўл қўйсаларингиз, душманлар тўпалон ва тартибсизликларни бошлайдиларки, уларни жиловлашнинг иложи қолмайди. Сизлар бир жон, бир тан бўлсаларингиз, ҳеч ким менинг сўнгги васиятларимни бажаришларингизга монелик қила олмайди».

Бу доно васиятлар асрлар оша бизнинг давримизга қадар етиб келди. Ундан худди ҳозирги даврнинг нафаси сезилиб тургандай. Улуғ бобокалонимиз бизни адолатга, содиқликка, бирликка чорламоқда. Ўзаро низо, адоватлардан холи бўлинглар деб, инсоф, шафқат ва ҳалолликка ундамоқда.

Буюк Амир Темурининг руҳи ҳамиша бизга мададкор бўлсин.

ЮЛДУЗЛАРДА ЭДИ ХАЁЛИ

«О, юлдузлар, кўк токига осиб қўйилган минг-минглаб марварид доналар! Сиз дуру жавоҳирларсиз! Кўксингизда хаёлларму ё тугёнлар сақлайсиз? Сиз осмон узра тароват ёки турфа кўшиқмисиз? Ахир кимсиз, тунлар порлаб, эрта тонгда қай манзилга кўчасиз?..» Ҳа, унинг хаёллари самодаги беҳисоб дунё — юлдузларда эди. Меҳр-муҳаббати ҳам, фикри-идроки ҳам сирли олам билан банд. Йилнинг барча фаслларида турли-туман манзаралар кашф этган бу ажиб дунёнинг қиёси йўқ гўзалликлари билан яшарди. Ҳаётнинг мазмун-мундарижаси ҳам маърифий ишлар, илму хикматлар, риёзий тадқиқотлар эди.

Мана, ҳаммаёқни шафақ рангга бўяб Қуёш ботди. Бир неча дақиқа ўтиб ўтмаёқ, юракка ғашлик солувчи ғариб окшом чўқди. Заъфарон фасл эди ўшанда. Ёкимсиз совуқ шабада юзларга уриб, баданни жунжитар, ўйлайсан, шу ризғизонли кунда иссиқ ошиённи тарк этиб, узоқ сафарга йўл олган карвон кимники ўзи? Улар она диёрларини ихтиёрий тарк этганму ё мажбуриятданму?

Қаранг, ажиб бир гўзал манзара: эндигина тувилган уч кунлик Ой осмон юзасига чалқанча ётиб олибдур. Бобокалонлар айтмушларким: «Ой ўзига тинч, элга нотинч туғибдир», деб бундай дамларда. Табиатнинг бу ҳолати узоқ сафарга йўл олган сарбонга гуссали ҳаяжон тугдирар, нигун қалбларга ғашлик соларди. Зеро, унинг ўзи жаҳонга машҳур ва маълум мунажжим ва аллома бўлса, устига шоҳ... Ахир Ой, Қуёш, юлдузлар ҳаракатининг аниқ йўллари, ҳажмини синчиковлаб ўлчаган, аниқланган муҳаққий ҳам алломанинг ўзи-ку!

— Совқотмадингизми, олампаёқ, — сўрайди алломани сафарга кузатиб бораётган Хожа.

Мирзо Улуғбек ҳамроҳига маъноли қараб қўяди, гўё шу топда бир сўз айтиш ҳам малол келгандек, кейин отига «чу» деб йўлида давом этади. Совқотса нима ҳам қилсун, иссиқ бошпана жой йўқ, ҳаммаёқ кимсасиз бийдай дала, қир бўлса.

Бебақо ёнар дунё экан бу, қарангки, куни кеча жаҳонни титратиб турган Темурийлар сулоласининг таянчи, бекларбеги, тенги йўқ аллома Самарқанд султониясини тарк этиб, узоқ сафарга йўл олибдур. Энди унинг на тахти, на тожи бор, кузатиб борувчи навкарлари ҳам йўқ. Аркону давлат, бойлик барчаси макруҳ нарса экан: отани ўғилга, ўғилни отага душман айлайдиган, юз кўришмас қиладиган нарсалар ҳам ана шулар. Фаламуслар ота-бола ўртасига низо солишиб, оқибат натижада орадаги меҳр-оқибатни йўқотдилар. Мирзо Улуғбекни даҳрийликда айблаб, шу баҳона уни гўё «гуноҳлари»ни ювиш учун Каъбага ҳаж қилишга йўлладилар. Нечун? Илму ҳикмат соҳиби ё иймонли мусулмон фарзанди бўлганлиги учунми? Не қилсун, ўз пушти камаридан бўлган жигарбанди, меҳр қўйган ўғли падаркушлик қилди ўз отасига! Мирзо Улуғбек учун бундан оғир жазо борми эди, арзи додини энди кимга сўйласун!

Мана, азиз пойтахт Самарқанд ортда қолди. Юраги узилиб кетгандай, қалби эзилган. Нилгун самодаги хилолага яна бир бор нигоҳ ташлар, ҳаёлан «бу само маликаси бундай бепарволиги билан улус бошига яна не можаролар солур эркан», деб кўнглидан ўтказди. Карвон ҳамон йўл юрар, Мирзо Улуғбек бўлса ошифта ҳаёллар оғушида... Кечаги умр — ёшлиги ҳам, йигитлик даври ҳам ортда қолди, ҳаёти оқар дарёдай ўтди-да кетди! Бобосини эслади, «қани энди рашид сарвар бобом ҳаёт бўлсайди, шу қўйларга тушмас эрди буюк салтанат!» Юраги ўксийди ўша доруломон кунларни эслаб. Ким эдию, ким бўлди... Нечун бобоси буюк Темур айтганларини кўнгилдагидек бажо келтирмади!

Отаси Шохрух мирзо Мовароуннаҳр ва Туркистон мамлақати салтанатини саодатли фарзандига иноят айлар экан оталик шафқати юзасидан подшоҳона илтифот билан насихат айлаганда шундай ибратли фикрлар баён этганди:

«Энди давлат ва подшоҳлик қадрини билиб, илоҳий неъмат шукрини бажо келтиргил ҳамда инсоф ва адолат эшикларини хожатмандлар юзига очиқ тутгил, барча ишларда оятдаги: «Ё Довуд, биз сени ердаги ўзимизга халифа этиб тайин этдик, энди сен одамлар орасида ҳаққоний ҳукм юрит, олам ободонлигининг сабаби ва одамзод ризқининг воситаси бўлмиш деҳқонларни зулму адолатсизликдан ҳимоя қилиб, адлу инсоф билан ўзингга яқин қилгин... Хулласи, барча ҳолларда ишнинг ях-

шиси миёнасидир, деган ҳадисга амал қилиб, ҳаддан ортиқ ёки керагидан оз чора кўришдан эҳтиёт бўлгин... деган сўзларга амал қилгил...» Ўша муборак панд-насихатлар ҳамон ёдида Улугбек Мирзонинг. Аллома бобо-оталарининг панд-насихатларини жон-дил билан бажо келтиришга ҳаракат қилди. Аммо бу дунёда ифво-сотқинлик, ўғилни отага душман айлайдиган қонунлари ҳам бор экан, Самарқанд бўсағасида Абдулатиф лашкарлари билан бўлган ота-бола ўртасидаги муҳораба умр бўйи ёдидан чиқмас. Қандай офир кунлар, шармандалик дамлар. Ҳаётнинг қаҳрини кўрингки, мағлубиятга учраган отани Самарқандга қўймадилар, ноилож Шохруҳияга йўл олди, унда ҳам қалъага киритишмади, кейин иложсиз қолган ота ўзини Абдулатиф ихтиёрига топширди... Дили ёнар шуларни эслаб, Аллоҳга ёлборар: «Эй сен оламни яратган яккаю ягона Аллоҳ, гуноҳларимни кечиргил, сендан фақат паноҳ истаيمان, сендан бошқа меҳрибоним йўқдир!»

Бобоси ҳам, отаси ҳам унга жанговар муҳораба санъатини эгаллаб олмоқни насихат айларди. Унинг бўлса нигоҳлари самога тикилган. Фикри-зикрида алжабр илми, илми нужум эди. Ким уни ҳикмату маъруфликка ундади? Шу аёзли куз оқшомида болаликдан унда билимга ҳавас уйғотган олижаноб тарбиячиси, шоиртабиат Ҳамза бин Али Малик Тусий не учундир ёдига тушиб кетди. Қандай соф виждонли инсон эди биринчи устоди. Бошқаларчи, ажойиб, юлдузшунос ва риёзиюн аллома Қозизода Румий билан Самарқанд мунажжимлик мактабида кечган дамларини бир умрга ёддан чиқармайди. Моҳир уста Фиёсиддин Жамшид ибн Масъудчи? Унинг самони кузатиш мақсадида кашф этган ноёб асбоби алломанинг фалакиёт тадқиқотчиларида қанчалик қўл келган. Шу каби олими замон Муниддин ва унинг ноёб талант соҳиби бўлган ўғли Мансур Кошийни унутиб бўладими? Ё бўлмаса, «севикли ўғлим», деб ардоқлаган зукко олим Ади Қушчи қайда қолди экан? Фариб кўнгли тусаб қолди ўшаларни, яна кўриш насиб этармикин кадрдонларини...

Карвон борар, манзил олис. Сафар йўлларининг азоб-уқубатлари ҳали олдинда. Қоронғи туша бошлади, зим-зиё кечада сайёралар яна ҳам ёрқинлашар, сипеҳр узра янги туғилган Ой нигун кўнгиллارга яна ҳам ғамноклик солиб қибла томон ботиб борар. Кавкаблар дунёсининг ҳар бир юлдузининг ўз жойи, ҳажми бор. Минг

ўн саккиз ахтарнинг ҳолати буюк мунажжимга маълум: аммо қолган миллион-миллион осмон жисмларичи? Сирли олам, бекиёс дунёдир улар!

Шу аснода кир бағрини ёриб келар бир суворий, шитоб билан шул томонга елиб чопар. Нима бўлди, яна қандай совуқ хабар кутар уни, балки бирор муждали сўз келтирган бўлса Самарқанддан ажаб эмас, ахир олам фақат ғаму андуҳлардан иборатмас-ку! Қоронғу зулматдан сўнг, нурли кун келур, «Ойнинг ўн беши коронғи бўлса, ўн беши ёруғ»дир. Қадим удумларда шундай демишлар.

Етиб келди чопар бир зумда, устида мушкфон чекман, бошида қалпок, минган оти чопавериб кўпириб кетган.

— Фармони олий келтирдим, олампаноҳ, яқиндаги кишлоқда тўхтаб ўтмоқ амр этилмиш, сафарга зарур анжомлару, озиқ-овқат деганларидай. Билсангиз, фарзандингиз Абдулатифнинг меҳрибонлиги бу...

«Қошки эди шундай бўлса, Аллоҳ унга инсоф бериб, тош қалбини оз бўлса ҳам юмшатсайди...» кўнглидан ўтказди Улуғбек. Чигатоий чопарнинг гаплари пойманой, қовушмасди, тик қарамас ҳукмдорга.

Улуғбек Мирзо йўл бошловчи Хожага юзланди, ундан хайрли маслаҳат чиқармикан, дегандай. Карвон ичра фикр олмоқ учун кўй оғзидан чўп олмаган шу мушфиқ зотдан бошқа ҳеч ким йўқ.

— Шундай фармон бўлса, чакки бўлмас олампаноҳ, ўзингиз ҳам чарчагансиз, бир кеча дам олиб субҳидамда йўлга чиқсак...

Фикрлари олам кезар, ҳардамхаёл. Бу ташрифнинг маъносига ақли ҳуши етиб турибди-ю, аммо алломанинг кўнгли эзгуликни истар эди, нима ҳам қилсун, ўзи ожиз аҳволда бўлса, илож йўқ, ҳимоясиз... Бу ерда хиёнат бор, бўлмаса шунча ердан аzza-баzza чопар келиши зарурмиди, яна кимнинг наъмасига ўйнамоқда тўнғич ўғли. Кун икеча туш кўрганди: Бобоси Темур жаннатсимон бир боғчада савлат тўкиб турган эмиш, эғнида ҳарирсимон оқ либос. Улуғсифат, худди ҳаёт чоғидагидек, «Бобожон» дея отилибди, мени ташлаб қайга кетиб қолдингиз, деб хўнг-хўнг йиғлар эмиш. Амир Темур севиб-севиб босар эмиш неварасини иссиққина кучоғига. Аммо ўзи не учундир самоларга тикилармиш. Шунда осмон узра катта ёруғ юлдуз фазоларда из қолдириб учиб кетган эмиш бўшлиқларга.

— Бу сенинг саъд ахтаринг, Улуғбек Мирзо, — дебди неварасининг бошини силаб Амир Темур Кўрагоний.

Шундан бери безовтадир. Кўрган туши хаёлидан кетмас сира, аммо бу ҳақда у ҳеч кимсага сўз айтмади, таъбирини сўрамади, пинҳон тутди. Ҳайлаб-ҳайлаб, оқибати сувга айтди барчасини оқизмай-томизмай. Эл-улусда қадимлардан шундай одат-удум бор: Кўрган тушни сувга айтмоқ.

Хуфтон чоғи етиб келди карвон аҳли бир чорбоққа. Кимнингдир дала-боғи бўлса керак, совук тушгач, кўчиб кетган шаҳардаги ҳовлисига. Кенг хонага кўрпача тўшаб, жой қилишди. Гулхан ёқиб юбордилар кўплашиб. Қарабсизки, бир чеккада дош қозон ҳам осилибди. Алломанинг баданига бир оз бўлса ҳам қон юришгандай, «олтой пўстини»ни ёпинганча қўлларини оловга тоблар жони кириб. Эртадан бери туз тотмаган йўловчилар иштаҳасини кўзғатар эди қобил шўрва. Кўп шоҳона дастурхонлар тепасида ўтирганди олампаҳо: барра қабоб, ёғлиқ палов, паррандаю-даррандалар гўштидан ҳозирланган турли-туман парҳез таомлар. Подшоҳлар дастурхонида нималар бўлмайди, дейсиз. Аммо шу топда ғариб кулба, ҳовлисида қайнаётган қобил шўрвани ҳеч нарсага алишмасди Улуғбек Мирзо.

Шўрва қайнар, гулхан ёнар липиллаб. Қандай сирли сокин кеча. Аммо жимжитликда қандайдир ғалаён бордек... Олов тили билан ўйнашмоқда олампаҳо. Кўнгли шу чоқ бир оз бўлса-да таскин топгандай, ғам-андуҳларни унутгандай. Хожа билан хуфтон намозига кўзғолишди. Ғусул айлаб, таҳорат олдилар икков. Жойнамозни энди ёзиб: «қиблам бўлган муқаддас Каъба томон юзландим холис, Аллоҳ учун», деб такбир айтиб «Аллоҳи акбар», деган ҳам эдиларки, эшик қаттиқ зарб билан очилиб кетди, шамол бўлса керак деб ўйлади олампаҳо. Афсус, минг афсусларким, шамол эмас экан, ланг очилган эшиқдан бадбашара юзлар, бўри кўзлар Улуғбекка бақрайганча туришарди.

Намоз бузилди. Улуғбек ҳам, Хожа ҳам ҳанг-манг бўлиб қолишди қотиб. Қаршисида жаллод кўзлар еб қўймоқчидек туришарди тишини қайраб. Улуғбек ҳаяжонда, калимага тили бормас, сўзламоққа мажоли йўқ. Демак, мухтабирлик вақти етди, юраги сезган эди, тўғри чиқди ўйлагани. Қотил турар қаршисида ўлжасига зудлик билан ташланмоқчи. Алломанинг ҳеч ёдига келмас, қаердадир кўрган эди ана шу бадбашара хунук юзни,

қайси улус, уруф аймоқдан эди, мўғилмиди, қипчқокмиди, манғитмиди ёки кўчманчи дашт ўзбегими? Харқолда бедиянат иблис зотидан, кўриниб турибди, нияти бузук, каззоб, олчоқ!

Ха, эслади, фаромуш хотирнинг алжақаерида қолган экан хартуғул... Аббос эди шекілли исми, янглишмаса. Отаси ҳам Улуғбекка панд берган бир пасткаш одам эди ўйлаб кўрса. Қидириб топишибди-да, қайси бир қавақдан ушбу чаённи. Асли ёмонлик учун турилган бул зот, Она замин қандай қилиб кўтараркин бундай пасткаш махлуқларни. Бир чеккада чигатои чопар турар; қарай олмас, юзи шувит, нима қилса ҳам топширикни жон дили-ла бажарди-ку! Гўё бежабардек бўлаётган сотқинликдан.

Улуғбек Мирзонинг бошида яланғоч қилич, эссиз, нодон фарзанднинг касрига қолди, надоматки, фаросатсиз ўғли шундоқ маъруф отанинг қадрига етмади, нокас пасткашларнинг қўлига бериб қўйди муборак зотни. Афсус, жангу жадалда, марди-майдон бўлиб, шахид ўлса, кошки эди. Шу алфозда ёруғ дунёдан кўз юмиб кетса, қандай овир шармандалик Темурийлар насли-насабига. Падаркушлик номини олиб бадном бўлиб қолур лаънатланиб бутун умрга, тарих уни ҳечам кечирмас. Фоний дунё шундай экан, адолатнинг эгилди боши, қора кучлар қилиб тантана. Инсон зоти бир денгиз бўлса, иблис-ғаламислар унда бир томчи, афсусларким, ана шу қатра булғатур мусаффо уммонни, инсон ақл-идрокига оғу солгандай. Иғволар туфайли яшнаб турган аркони давлатлар чокчокидан сўкилгай, қанча-қанча ақл эгаларининг олтин боши қилич тагида янчилгай, бу ҳақиқат тарих сабоғи.

Улуғбек Мирзонинг ғазаби кўзгаб, сотқинларга дедиким:

— Қандай журъат этдинг, эй шайтони малъун, қилич кўтармоққа буюк Темур авлодига?!

— Вақти соатингиз етди олампаҳоҳ. Кўркмангиз, азоб бермай осонлик билан бошингизни кесурмен, иймон келтиринг!

— Тилимда ҳам, дилимда ҳам Аллоҳнинг номи, аммо сен бўлсанг, олчоқ ва сотқин!

— Шак келтирдинг шариатга, шаккоклик-ла даҳрийлик қилдинг! — деди сансираб Аббос.

— Илм олмоқ ҳар бир муслим ва муслима учун қарз ва фарзидир агар билсанг, бу Аллоҳнинг сўзидир! Тарих шоҳид, мен яратган илми нужум, ал жабр ҳам «Зиж»и-

Йим билан жаҳон ичра дoston бўлрай, шуни икки куло-
нинг билан эшитиб ол.

— Бас қил, сафсатани! Кунинг битди, имзо чекил-
миш ўлим ҳукмига!

— Абдулатиф-чи, беҳабарми бу сотқинликдан?

— Унинг ўзи рози бўлмай кўрсин-чи, у шоҳ эмас, тўё
қўғирчоқ.

— Тилингни тий. Нега рози бўлсин, мен шоҳ эмас,
ахир унга падармен!

— Жазосини олур ўғлинг ҳам, боши кетар яқин кун-
ларда!

— Ё раб, не савдолар кечмоқда ўзи, нахотки кун-
миз шу қонхўр иблисларга қолибдур! Эссиз, нодон,
оқпадар ўғил!

Улуғбекнинг жони келди ҳиқилдоғига:

— Сотқинлар, қотиллар!!! — деди наъра тортиб.

Кейин шундай бир қудратли зарб билан Аббос маль-
уннинг кўкрагига чунон қаттиқ мушт урдик, иблис ган-
дираклаб кетди, бошидаги достори учиб тушди, шайтон
боши шаъмнинг хира нурида ялтирарди калнинг боши-
дек. Мирзо иккинчи зарбни урмоқчи эди, аммо шери-
ги — девсифат махлуқ Улуғбекнинг кўлларини ушлаб,
орқасига бураб-қайириб, кейин икковлашиб судраганча
олиб чиқдилар сувнинг бўйига.

Қисматни қарангки, Темур сулоласининг асл вóриси
буюк аллома сотқинлар қўлида ўлим азобини чекарди.
Байтул Муқаддасга йўл олган ҳукмдор ғариб бир хонадон-
да намоз адо этаётган муқаддас онда олчоқлар томонидан
қатл этилса, бу қандай бедодлик, ўта ахлоқсизлик эмасми?
Аллоҳ гувоҳдир бу фожиага! Қотиллар разил қилмишлари
учун қиёмат куни Ҳақ олдида жавоб берурлар.

Шундай қилиб, девсифат малъун кимса кучли қўлла-
ри билан эгиб турди алломанинг бўйи-бастини, қўй каби
бошини қўйди жаллод қиличига. Ўткир тиф билан кесди
шум Аббос Улуғбек Мирзонинг азиз бошини... Ўзи бил-
май қолди шу дақиқа нелар кечганини: Зимистон дунё-ю,
шафақранг қибла, уч кунлик ўроқ Ой... Шу алфоз ёруғ
дунёдан кўз юмди Улуғбек Мирзо — Аллоҳ даргоҳига
кўчди...

* * *

Мирзо Улуғбек Кўрагонийнинг Самарқанддаги
«Гўри Амир» мақбарасидаги қабр тошига тубандаги му-
борак сўзлар битилган:

«Нур билан тўлган бу қабр жабрдийда шаҳид ва ўз васли билан жаннатул маъни мунаввар қилгон подшоҳи олийнинг муаттар равзасидир. Мағрур ва марҳум, олим ва фозил хоқон, дину дунё ҳомийси улуғ султоннинг сўнги оромгоҳидир. Аллоҳ унинг қабрини нурафшон айласун! Унинг бахт юлдузи билан тугилиши султонияда, «осойишталик шаҳри» Самарқандда 796 йил зу-л-ҳижжа ойида содир бўлган. Аллоҳ измидан чиқмай, эл-юртга адолатпарварлик билан ҳукмронлик этган, «ҳар бир инсон ўзига ажратиб берилган муддатга қадар яшайди», қачонки, тақдир белгилаб қўйган вақт-соати етганда, унинг ўғли отасига нисбатан ҳақсизлик йўлини тутади ва ўтқир ханжар билан бошини танасидан жудо айлайди, оқибат-натихада 853 йил пайғамбар ҳижри рамазон ойининг ўнинчи кунда қийноқли ўлимга маҳкум этилган, сўнг барчани кечирувчи Аллоҳнинг Меҳр-Шафқат даргоҳига кўчган».

ҚАЙТАР ДУНЁ

Ёки падаркуш ўғил Абдулатиф Мирзонинг фожиаси хусусида

Сим-сиёҳ кеча. Самарқанд кўчаларида ҳукм сураp нохуш сокинлик. Изғирин шабада ер билан битта бўлиб ётган хазонрезгиларни ёв қувгандек учириб кетар. Кўчаларда зоғ ҳам кўринмас, вақт ярим тундан оғиб қолган бўлса, шу пайтда кўча-кўйда ким ҳам юрарди? Ҳатто, дайди итлар ҳам совуқдан ин-инига уриб кетган. Кимсасиз тунда фақат бир суворий ухламай шаҳар томон кириб келар шитоб билан, от шўрликни уриб-ниқталаб. Бу ўша иблиснамо Чигатоийи, ўлим жарчиси, ўз вазифасини аъло даражада ўтаб, мана энди уни интиқиб кутаётган хожасига «қувончли» хабарни етказиб, суюнчи олмоқчи.

Саройда бўлса салтанат соҳиби Абдулатиф ёлғиз ўзи отасининг тожини кийиб бошига, гумон-хаёлларга ботиб ўтирар. Чехраси тундлашиб юрарга жой тополмас, ўқтин-ўқтин юраги безовталанар, асаблари таранг тортилган, ўйлайвериb мияси чарчаб, гардани қотиб оғрир боши билан. Ҳа, нима ҳам қилсун, билмайин босди тиканни, мана энди азобини тортади эрта-ю кеч, кимларнидир изми билан отасини Ҳаж қилмоққа жўнатди-ю, буёғи не кечар, мавҳум гумонлар чулғаб олмиш фикри зикрини, нахотки донишлар соҳиби бўлмиш азиз падари бузруквори қашқирларга ем бўлса кимсасиз дала-даштарларда! Билиб туриб болта урса ўз оёғига. Тагин нозик байтлар битар шоири замон, отаси каби ахтаршунос аллома, салтанат вориси!

Ушбу матлаъ Абдулатиф Мирзога мажубдур:

*Бир дилу жон сад бало аз як назар чашм,
Бар бигўям шукрас ин ёраб набинад дард чашм.*

Ўзбекчада:

*Бир қарашда юз бало келтирди дилга нигоҳ.
Чун дуо айлай ани, ё раб, балое кўрмасун.*

Шундай ғазал соҳиби, наҳотки нопок ишларга қўл урса, ё Раб. Қўллари қон, қалбида ёр нигоҳини тараннум этувчи нозик ғазал, бу қанақаси бўлди, бир юракка сифмас макр билан муҳаббат! Тожи тахт дарди касали қурсин, не қўйларга солмас инсон зотини, ота-бола, ака-ука, оға-инини.

Фожиали ҳаяжон тўла кечада ширин орзулар қайларга етаклар тождор ворис Абдулатиф Мирзони. Бутун Мовароуннаҳр ва Туркистон қўл остида, рўбарў бўла олмас унга амирлар, султонлар ҳам, буюк Темур қиличи ўйнар ҳукмдорлик қўлларида, «ҳали кўришади муҳолифлари Абдулатифнинг нималарга қодирлигини» дейди ўзига ўзи.

Бирдан кўнгли синиб, хаёлга толар: нега мунча ҳовлиқмаса, «хиёнат юз бериб отаси Мирзо Улуғбек омон қолса-чи, олам остин-устун бўлиб кетмасму унда!» Ўзи билиб-сезиб турибди нопок ва ноҳақ ишга қўл ургангани. Шу сабаб эс-ҳуши жойида эмас, ҳардамхаёл бўлиб турибди. Отасининг ғанимлари сўзига кириб, ғирромлик билан тахтга ворис бўлиб олди-ку! Кўнгилсиз ўй-фикрлар бир дақиқа ҳам тарк этмас Абдулатифни.

Серташвиш, аянчли, узоқ кечалар, ғурбатли сукунат қўйнидадур шоҳ оромгоҳи. Саодатли, салобатли, серфайз арконихонадан ғурбатхонага айланмиш шу кечакундуз. Ахир қандай файзли, қандай тантанавор дамларни кўрмади бу салтанат даргоҳи: бунда буюк Темур соҳибқироннинг ўчмас излари бордур. Шоҳрух ва Улуғбек Мирзоларнинг нуроний қиёфаси кезиб юрар унинг муҳташам хоналарида. Савлат тўкиб турган лашкарбошилар, вазиру уламолар, олиму фузалолар, шоиру ғазалхоҳлар, эҳе, қани энди ўша муқаддас дорулсалтанат, барчасига чек қўймиш ғийбат-адоват. Гумроҳ ўғилнинг чиркин миясида давлат — тахт эди. Аллоҳнинг қаҳрига йўлиқиб, арвоҳ урмаса майли эрди, давлатга муккасидан кетган нобоп ўғилни!

Ғурбатли сокинлик бузилди от дупуридан. Ана, кимдир келар шошиб сарой дарвозасидан. Бевақт, аммо бемаврид эмас. Эшик очилади безовта ғийқиллаб. Соқчи ҳам хабардор бўлса керак тунги ташрифдан, ғаламисларнинг қўли бор-да, қўйиб юборди чопарни индамасдан осонгина шоҳ хузурига. Абдулатифнинг ранги қув ўчиб, сабри ҳам чидамай, гўё шоҳлигини ҳам унутиб, югуради эшик томонга. Хайҳот, наҳотки содир бўлган бўлса ўша қотиллик! Ҳа, бу ўша малъун Чиватойи шум хабарни олиб келган.

— Олампадох, бир қошиқ қонимдан ўтгайсиз...
— Тезроқ сўзла, нима гап ўзи?
— Шум хабар келтирдим, афу этгайсиз...
— Ит эмган, нима бўлди ўзи, асабимни ўйнама менинг, отам Мирзо Улуғбек омонму?
— Ҳамдардлигим қабул айланг, падарибузрукворингиз бандаликни бажо келтирдилар, — деди кўзига ёш олгандай:

— Вой отам, меҳрибоним, донишмандим отам, эсиз-эсиз, — ўзини тутолмай хўнг-хўнг йиғлайди:

Чопар хайрон, «не бўлди ўзи, нахотки беҳабар бўлса, айтган эдилар-ку менга Абдулатифга тезроқ бориб айт, кутиб ўтирибди деб. Ё бу шунчаки, шайтон йиғисиму?»

Ҳардамхаёл билан Чигатойи жимгина турар, ўзича: «Буёғи нима бўларкин» деб. Боши кетмаса майли эди бу можарога аралашиб.

Абдулатиф бўлса, ҳамон бошини қуйи солиб, чеккасини ушлаб ўтирар қотиб: «Нима қилиб қўйдим, кўтоҳназарлик қилиб қўйдим чоғи, булғоқ кимсалар сўзига учдим оқибат, ғаламис ниятли олчоқлар дониш отамнинг бошига етмишлар».

— Донишманд отам, бошимга соябон, белимга қувват эрди, мен нодон ўз падарим билан ўчакишиб юрибман-а, ўз оёғимга ўзим болта уриб, ахир урса ҳам, сўкса ҳам ўз падарим эрди-ку!

Абдулатифнинг хаёли тўзиган, отасининг руҳи эзар гўё, қалби қон, ўзини сира тўхтата олмас, отасининг ўлими ҳақидаги хабарни эшитди-ю, ўзгарди қолди, ҳеч бир кечириб бўлмас хато қилиб қўйганини энди тушунгандай, нодонлиги миясига бориб етгандай. Иродасига бўйсунмас қалби, ота меҳри эзар эди руҳиятини.

Кейин Абдулатиф бирдан жимиб қолар, миясига бир нарса келиб урилгандай ўзига келди бирдан: «нималар деяпман, фурсат ўтди-ку, фойдаси йўқдур энди, мен ахир...»

— Ҳеч ким сезмадими, гувоҳлар-чи? — сўради чопарга юзланиб.

— Барчасини гумдон қилдим, кўнглингиз тўқ бўлсин, олампадох, — деди Чигатойи.

— Анови Аббос-чи?

— Йўлда бирдан отдан ўнгарилиб кетиб, тил тортмай ўлди.

— Тўнғиз кўпсин, аблаҳ эрди, отамнинг бошини ўша еди...

Абдулатиф рўмолчасини олиб, кўз-ёшларини артди. Кейин бирдан жиддийлашиб:

— Хизматкор! — деб бақирди.

Эшик олдида тайёр турган ғулом чопганча киради.

— Тезда сарупо келтир чопарга!

Тайёр турган экан атаб қўйилган сарупо ҳам.

— Садоқатли хизматинг эвазига сени ўнларга бошлиқ этиб тайинладим.

Чигатойи терисига сизмас, ўзида йўқ хурсанд, тинмай дуо айлайди Абдулатифни: «Илоё давлатингиз бундан ҳам зиёда бўлсин», деб.

Ғуломга ишора қилади:

— Кузатиб қўй энди уни...

Чопар орқаси билан юриб, одоб билан чиқиб кетар, дарвозага етмасданоқ нохуш овоз чиқаради, қаттиқ зарбдан гурсиллаганча йиқилади, сўнгги нафасда кимнидир лаънатлайди, сўқади...

Қанча одам ўлиб кетди шу мудҳиш тунда. Яна кимлар, қайси гувоҳлар гумдон қилинар ҳали, буёғи маълум эмас, қор ёғиб, излар босилгай, қонли кечанинг сиру асрорлари зим-зиё кечада бекилиб кетса ажаб эмас, ахир ҳали тонг ёришишига анчагина бор-ку! Абдулатиф ўзини қайга қўярини билмас, бўлаётган синоатлардан хурсандми ё безовтами, кимга айтсин юрагидаги борган сайин тугён ураётган алангани. Дардлашишга ҳамдарди йўқ бўлса, зардоб тўла юрагини кимга ёзсин.

Кўксаройда иниси Абдулазиз тин олмоқда, ўша ерда сақлаб турар Абдулазизни ҳеч қаерга чиқармасдан. Ундан бир хабар олсин-чи, балки дили бироз бўлса-да таскин топар, балки унинг бирор бир нарсадан вокифлиги бормикин ё, тагин сезиб қолмаган бўлсин. Абдулазиз қалтис ворис, валдир-ғулдур, унга унчалик ишониб бўлмас.

Ота-бола жанг айлаган ўша мудҳиш дамларда Улугбек Мирзо Самарқанд тахтига эркатойи Абдулазизни қўйиб кетганда, ибосизлик йўлини тутди норасо ўғил. Эрта-ю кеч маишатга юзтубан кетди. Бек, амирлар, саркардалар муҳораба майдонида жонларини жабборга бериб жанг қилсалар-у, Абдулазиз бўлса уларнинг аёлларини зўрлаб-мажбурлаб саройга келтириб, айш-ишрат билан машғул бўлса. Ана шунда Улугбекнинг сиймосига соя тушди, яқинлари унга хусумат, адоват ғазабидан ёнардилар эркатойининг нопок қилмишлари туфайли.

Шу фикр-хаёллар билан Кўксарой томон кетди Абдулатиф Мирзо.

— Нечун бевақт юрибсиз, ухламадингизму, акажон, ё бирор мусибат юз бердиму? — сўради бу бемаврид ташрифдан ҳайрон бўлиб Абдулазиз.

— Ўзимни бироз ёмон ҳис этурмен, жигаргўшам, юрагим безовта санчар негадир...

— Бўлмаса тезда табиб чақирмоқ даркор, ахир юрак бирлан ўйнашиб бўлурму?

— Зарурат йўқдур, баъзан шундай бўлурмен, ўзимдан ўтганини ўзим билурмен, ўтиб кетар бироздан сўнг...

Абдулатиф инисига синчковлик билан ер остидан қарайди, «бу маишатбознинг хаёлига бирор ножўя фикр келмадиму бевақт ташрифимдан», деб кўнглидан ўтказди.

Ёдида, Тарнобда отасининг жияни Алоуддавла билан бўлган катта жангда Улуғбек Мирзо лашкарлари голиб чиққан эди. Ўша муҳорабада Абдулатиф кўшиннинг чап томонида, Абдулазиз бўлса ўнг қанотида жанг қилишди ғозийлардек. «Зафар қучган мен эдимку, отам Мирзо Улуғбек ғалабани Абдулазиз номига йўйган эди ўша дамда».

— Олампаноҳ, хаёлингиз паришон кўринур, тинчликми ўзи? — сўради Абдулазиз хаёл суриб турган акасидан.

— Йўқ-йўқ, иним, барча ишлар сариштадир, бир нарса ҳақинда ўйлаб турибмен, сен нима дер экансен деб, бобомиз Амир Темурнинг зафарли юришлари хусусинда кўп ўйлайдурмен, мен ҳам буюк соҳибқиронга ўхшагим, тақлид этгум келур, унинг каби жаҳонгир бўлсам дерман.

— Ха, айтгандай, падарибузрукворимиздан хабар олдингизму, ахволлари нечук турур, — сўради Абдулазиз гапни бошқа томонга буриб.

Инисининг сўровидан бироз ранжигандай бўлди, негаки Абдулатиф ўз орзу-умидлари ҳақида юрагидаги бор гапларни инисига очиб сўзласа-ю, у бўлса эътибор ҳам қилмай, отасини сўрайди, демак менинг гапларим унчалик хуш келмади, ҳар ҳолда Абдулазиз мени тахтга ўтирганимга ҳеч чидамайди, агар Худо кўрсатмасун, бирор гап бўлса, Абдулазиз мендан бошлаб қасдини олур, бунга имоним комил эрур.

— Қайда бўлардилар отажоним, расадхона уйлари-

ку, ётоқхоналари ҳам ўша ерда, кўк тоқига нарвон кўйиб юлдуз санаш билан кечани кундузга улаб ётурлар.

Акасининг кесатувидан Абдулазиз ранжигандай бўлди. Кейин:

— Мен Аллоҳдан сўрайманким, илоҳо бахтимга узок йиллар омон бўлсунлар пуштипаноҳимиз, — деди. Абдулазизнинг овози бу сафар бироз титраб чиқди.

Абдулатиф бўлса бирор нарсасини йўқотгандай саросимада, кетмоқчи бўлиб эшик томон юриб борди-да, орқасига бир қараб қўйди, шу дамда унинг фикридан нелар кечди, билиб бўлмас, Абдулазиз бўлса акасининг важоҳатидан ҳайратда.

— Отамни нима қилдинг ўзи? — тўсатдан бақириб юборди иниси.

Абдулатиф укасига бир ўкрайди-ю, ҳеч нарса демасдан жаҳл билан чиқиб кетди.

Шундай қилиб, Темурийлар сулоласи инқирозга йўл тутарди, мамлакатда ҳақсизлик, қатллар авжга минди, бундай бедодликни ҳеч кўрмаган эди буюк дорулсалтанат. Алгов-далгов кунлар ўтар, ўт ичида қолиб кетгандек азиз Самарқанд, фиску-фужур гаплар кўпдир, амирлар, лашкарбошилар, вазиру уламолар беқарор эрдилар, бугун аҳволлари нима кечгай, эртасига-чи, билишмайди, ишонч йўқ, муқимлик ҳам. Аёвсиз қасд олур душманларидан, ишонмади ҳатто ўз қариндош-уруғларига, Шахзода Мирзо Абдулло зиндонбанд этилди. Темурий ўғлон Абу Саид Бухорода авахтага ташланди шўрлик. Энди навбат яна кимларга? Улуғбек Мирзо қатл этилгандан кейин бир неча кун ўтар-ўтмас Абдулазиз ҳам ўлдирилди жаллодлар қўлида.

Улуғбекнинг шон-шухрати, заковати салтанатга таянч эди. Ана энди ариллаб-дариллаб турган буюк давлат емирилмоқда, ғавғоларга тўла дунё, авом бўлса мотамсаро, нега жазо олмай қолди иблис сотқин, аркони давлат соҳиблари, акраболар оғизларига сўк солгандай жим, бирор кимса ҳақли фикр изҳор этса, «хой иввогар, кўп гап сотма, бошинг кетар», дейишади ҳар муюлишдан. Жаҳонларга илму ҳикмат бериб, адолатнинг нуруни сочган алломаи замон — Улуғбек Мирзони ёмон отлиқ қилишарди:

Эл-улусда шундай бир ҳақиқат сўз юрар эди: «Фозил эрди Олампаноҳ, адолатли Султон, дину давлатнинг паноҳи эрди, деҳқонларга кўп оқибатли, бева-бечораларнинг бошини силар, меҳр-шафқатли ишлар қилиб халқ дилига тушган эрди».

Бир паҳлавон Бобо Хусайн деган деҳқон бўлар эдики, Улуғбекдан кўп эҳсонлар, иноятлар кўрган эрди, ҳукмдорнинг адолатли ишларига тан берганди, икки норғул ўғли билан ўз ерига меҳр қўйиб, эртаю кеч тинмай ишлар, ўзи учун, эл-юрт учун нозу неъмат бунёд этиб, маъмурчилик яратишар, боғи гўё жаннатсимон, мевалари ошиб-тошиб пишиб ётар, боз устига Бобо Хусайн суҳбати ҳам ширин эрди. Олампадох ҷарчаб-толиб давлат ишларидан форуғ бўлгач, йўл оларди гоҳо ўша томонларга, ташрифи билан деҳқон кўнглини шод айларди. Алломанинг ваҳшийларча ўлдирилганига чидай олмай, эртаю кеч мотам тутар, хатми-куръон тушириб, қурбонлик ҳам қилди дилдан Аллоҳ йўлига. Аммо бўлган нопок ишга чидамасди, қасос ўти ёнар эди паҳлавоннинг юрагида, қани энди падаркушдан алломанинг қасосини олса эди, бироз бўлса ҳам алаmidан чиқармиди...

Яна: «Нечун энди сотқин падаркуш, Улуғ Темур, одил Шохрух, донишманд Улуғбек Мирзолар безатган муқаддас тахтга эга бўлди, бунга ҳаққи борму ўзи, адолат борму бу дунёда», деб ҳақсизликдан нафратланар. «Абдулатиф темурийлар насабига доғ туширди, ҳаққи йўқдир ворисликка! Агар Улуғбекнинг қасосини олмасам, Бобо Хусайн деган номимни бошқа кўяй». Шу мақсадни кўзлади-ю, бир амаллаб Абдулатиф хизматига кириб олди ўғиллари билан бирга.

— Икки ўғлим ва мен хизматингизга келдик, олампадох, ҳарб урушда, ёй отишда, от чопишда ўғилларим мендан ўзар, — деди таъзим айлаб.

Абдулатиф хурсанд бўлди, ахир салтанатга мард ўғлонлар зарур эрур, шундай дебон саройдаги қўриқчилар қаторидан ўрин берди полвонларга.

Мана букун эрта Бобо Хусайн хабар топдики, Абдулатиф истироҳат айламокқа Боғи Чинор томон борар эмиш деб. «Ҳартугул мушкулум осон бўлди», деб шукурлар айлади яратганга, сўнг ўғилларини олиб ёнига яширинча йўл олади ўша томонга. Шохнинг йўли чорбоғдаги катта чинор ёнгинасидан ўтар эди Боғи Чинорга. Мерган бобо ўқ-ёйни чорлаганча пойлаб турди ҳукмдорнинг келишини.

Абдулатиф виқор билан келар илдам, гўё бутун жаҳон унинг пойи сари эгилгандек. Тагидаги чопқир оти Улуғбекнинг жони-жонидан севиб минган йўрғасидир.

Абулатиф ҳеч нарсани ўйламасдан боғ кўчадан ажал истаб шул томонга келар эрди, икки содик қўриқчиси икки ёнида. Кўча-кўйлар осойишта, барча душманлари-

ни, манфур ишда қатнашган гувоҳларнинг барчасини тинчитдим деб хотиржам эрди. Шу аснода «Аллоҳи акбар», деган наъра эшитилди боғ томондан. Зимдан отилган камон ўқи тешиб ўтди ҳукмдорнинг сийнасини. Бир каттиқ ун чиқарди-ю, от устидан ағдарилди чанг тупроққа. Бир оғиз сўз: «Азиз отажон», деди-ю жони узулди Абдулатифни. Жон аччиғида айтиб қолди дилидаги меҳр сўзини. Нима қилса ҳам бегонамас, жон падари-ку! Шундай дебон йиқилди, кўзи очик ётарди ерда. Икки соқчи икки томон кулаб тушди мерганларнинг ёй ўқидан. «Қасосли дунё», деганларидек, Мирзо Улуғбекнинг қутлуғ қони учун малъун ўрилнинг боши кетди. Тақдир шундай экан, афсус. Бобо Ҳусайн ўрлонлари билан бирга Абдулатифнинг бошини танасидан жудо айлаб, ҳеч кимсага билдирмасдан яширинча олиб бориб, Регистондаги мадрасанинг пештоқиға илиб қўйдилар. Токи олам, бутун авом билиб қўйсин ва шу билан бошқаларға ҳам ўрнак бўлсин, кимда ким ўз падарига қўл кўтарса, фожиали тугагай тақдири анинг. Аллоҳ уни кечирмагай, авом халқ ҳам...

Шул хусусда Бобур Мирзо «Бобурнома»да дебдурларким: «Бу беш кунлик ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отосини шаҳид қилди: Улуғбек Мирзонинг фавтининг тарихи тавре бўлибдур:

Яъни:

*Илму хираду ақлнинг уммони Улуғбек,
Пушти паноҳи эрди бу дунёву динни ҳам.
Аббосдин чу топди ул шаҳди шаҳодат,
«Аббоскушт» ҳарфи эрур тарихи мотам.*

Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой салтанат беш қилмади. Бу байт машҳурдиким:

*Падаркуш шохликка лойиқ эрмас,
Чу лойиқ ўлса олти ойдин ошмас.*

Шундай қилиб, Абдулатиф тожу тахт деб инсон зоти қилмаган, қулоғи эшитмаган разилликка қўл урди.

Аллоҳ улуғ, якка-ю ягонадир, барча синоатларни билиб, кўриб-сезиб, эшитиб тургай, яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам ҳисобдадир, ҳеч бир нарса унутилмас, гуноҳ ишлар, сотқинликлар, куфурлар, барчасига вақт-соати келиб, ҳақли жазо берилгуси!

ТОЖМАҲАЛ

1971 йилнинг кузида Ҳиндистонга сафар қилдим. Илгари ҳам бу ажойиботлар мамлакатига сайёҳ бўлиб борган, ammo бу гал расмий равишда Ҳиндистон ахборот агентлиги мени журналист сифатида таклиф этган эди. Бу пайтда Ҳиндистон билан Покистон ўртасида навбатдаги можаро бошланган, юз минглаб ҳинд қочқинлари аёвсиз таъқиблардан қўриқиб Ҳиндистонга қочиб ўтган эди. Сафаримиздан мақсад мамлакатдаги ҳақиқий аҳвол билан танишиб, уни оммавий ахборот воситаларида ёритишдан иборат эди. Биз қочоқларнинг махсус лагерларида бўлдик. Асосий лагер Шарқий Бенгалияда экан, у ерда 500 мингдан зиёд қочоқ уй-жойсиз, хор-зор, очялонғоч яшар эди. Калькутта яқинидаги Колтли лагериде 300 минг қочқин кўним топган экан. Биз бориб кўрдикки, бир неча кун мобайнида давом этган ёмғир қочоқлар жойлашган очиқ ялангликни ботқоққа айлантириб юборган эди. Болалар, аёлларнинг қисмати шу даражада аянчли эдики, уларни кўриб киши беихтиёр, «Инсон зоти шу қадар забун аҳволга тушиши мумкинми», деган хаёлга борарди. Икки давлат ўртасидаги ўзаро можаро камбағал бечораларнинг шундоқ ҳам оғир қисматини янада мушкуллаштириб юборган эди.

Қочоқлар лагерларида бир неча кун бўлганимиздан кейин Ҳиндистон бўйлаб сафарга чиқдик. Дехли, Жайпур, Агра, Калькутта, Бўмбай, Мадорас, Оллоҳобод ва бошқа шаҳарларга бориб, тарихий обидалар, ёдгорликлар билан танишдик. Дехлидаги Қизилқалъа саройи, 10 минг кишилик Жоме масжиди, Кутб минор, Мирзо Ғолиб академияси билан танишдик. Дехлидаги Зарзори қабристониде бўлиб, шоира Зебуннисо қабрини зиёрат этдик. Шоира Низомиддин Авлиё Амир Хусрав Дехлавий ёнида дафн этилган экан. Бўмбайда Нерунинг рафикаси Камола Неру боғи, Фил ороли қирғоқларидаги мухташам саройлар бизда зўр таассурот қолдирди. Ганг дарёси бўйлаб саёҳатларимиз айниқса қизиқарли ўтди.

Энг муҳими, Аградаги оламга машхур Тожмаҳал мақбарасини бориб кўрганимиз бўлди. Бу зиёрат қал-

бимда ўчмас из қолдирди. Ҳиндистонда бўлган биронта ҳам меҳмон ёки сайёҳ бу муқаддас мақбарани кўрмасдан кетмайди, албатта. Сафар чоғида берилган имкониятдан фойдаланиб, Тожмаҳалда бир неча бор бўлдик. Ҳатто бир гал Ҳиндистонлик дўстлар сафида ой 14 кунлик бўлган сокин кечада бу севги қошонасининг кўрку чиройини томошга қилиш ҳам менга насиб этган.

Ҳиндистон сафаридан қайтиб келгач, бу қадимий ғаройиботлар диёри ҳақида таассуротларимни қоғозга тушириб, матбуотда эълон қилдим. Ҳанда Тожмаҳал ҳақида бир бадеа ёзишни кўнглимга тугиб қўйган эдим. Ҳукмингизга ҳавола этаётганим бу асар ҳаёлим кўзгусида сақланиб қолган битиклардир.

ДИЛРАБО ҚЎШИҚ БУ... .БАДЕА

Жамна — сержило, жўшқин дарё. Одамзод дунёга келибдики, шу дарё бор. Қачон пайдо бўлган, неча йиллардан бери оқади — буни ҳеч ким билмайди. Кўп авлодаждодлар ўтиб кетди бу дунёдан, шаҳаншоҳлар, фақиргадолар. Шу жазирама маъвонинг осмонидан ўт уфурган қуёшли кунлари, сокин, ойдин кечалари, инсонларга офат ёғдирган довул-бўронлар, сув тошқинлари — ҳамма-ҳаммаси бўлди, саодатли кунлар, ғам-андуҳли дамлар ҳам. Туркираган буюк салтанатлар бора-бора инқирозга юз тутади. Ахир, барча нарсанинг ҳам ибтидоси ё интиҳоси борда! Дунё бўлса бебақо, ниҳояси йўқ.

Дарёга қиёс қиладилар инсон умрини. Умр деганлари бу эшиқдан кириб, наригисидан чиқиб кетгандек гап экан. Баҳор бўлса, азизлар, яна қайтади, ойдин кечалар такрор-такрор келаверади...

Мана, яна баҳор айёми келди. Нилгун осмонда оппоқ булутлар турли шаклларда намоён. Эрка сабо тоғ-адирлардан гуллар тотин олиб келиб димокқа урар. Бундай дамларда ҳаёлингиз тўзиб, қалбингизда қандайдир ажиб хислар уйғондандай, ниманидир истаб қолар кўнгил қурғур...

Ҳаммаёқни алров-далров этган кечаги кучли жаладан сўнг лойқаланиб оқаётган жўшқин дарё сувларида ҳаёт нафаси анқир. Тангри иноятдан яшнаб ётган ерлари эл-юртга ризқ-барақа ваъда этар. Димиққан далалар яйраб, зумрад тусда товланар. Эртадан-кечгача қушлар нағмаси тинмас. Улар гўё бир-бирига дил розини сўйлар. Қуш-

лар навосига жўр бўлгандек аллақайдан нозли, ёқимли куй оқиб келар...

*Гул жамолин ёпқан ул
гулнинг икки райҳонидур,
Гунча сирин очқон ул
икки лаби хандонидур...*

Бу наво асрлар қаъридан оқиб, бир-бирига юрак дардларини изҳор айлаётган икки ёш кўнгилга илк севги уруғларини қадар. Буюк темурий, жаҳонгашта шох, дилбар шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг машҳур бу ғазалини кимдир ўртаниб куйлар.

— Дилим сўроқларига жавоб айланг, Бону. Нечун сукут айларсиз? Айтинг, бирор сўз денг...

Аржумандбонунинг тиллари лол, нима ҳам десин? Эрка сабо унинг тундек қора сочларини силаб-сийпар, изтиробдан не қиларин билмас, оқ ҳарир рўмолини ечиб ўрар, этаклари билан ўйнашаётган шамолдан норозидек, устидаги нилранг нимчасини қайта-қайта тузатар...

— Ҳамма рози («Ҳамма рози» деганда Хуррамбек «Биринчи хотиним ҳам рози бўлди», демокчи), отам ҳам, фақат сиз хўп десангиз бўлгани. Эндиги ғап, Аржумандбону, сизга қараб қолди.

— Хуррамбек...

(Хуррамбек Декандаги жангда ғолиб чиқиб, зафар билан қайтиб келганда отаси Жаҳонгиршоҳ унга Шохжаҳон унвонини берган.)

СЕВГИ ЗАВОЛИ

Бурҳонпурда маратхлар хуружи бостирилди. Шохжаҳон зафар билан қайтар жанги жадалдан. Тахти равонда Аржумандбону борар. Маликанинг ҳоли забун. Ой-куни яқин. Йўл азоби — гўр азоби. Жаҳон шоҳи шикорда ҳам, сафарда ҳам, қонли жанглар чоғида ҳам ўзи билан бирга олиб юрар, еру кўкка ишонмасди суюкли ёрин. Унинг ўзи гўзал, сўзи асал, феъли ўктам, камтарин. Барча сарой яғонаси — «Мумтоз Маҳал» деб суярди уни.

— Улуғ шоҳим, Аржумандбону бегим сизни йўқлайдурлар... — Изтиробда эди мулозим.

— Нечун, не кечди ҳоли?

— Дарди оғир, олампадох, алахсирар, ҳар дақиқа сизни йўқлар.

Лашкарларга тўхтамоққа берилди амри фармон.

Оқшом чўкди, лак-лак лашкар сайхонликка ёйилиб кетган. Қулоқлари динг эди, яхши ниятда мужда — хабар кутишарди ҳар дақиқада, «Шоҳимиз фарзанд кўради», деб. Тез орада бошланади тўю томоша, э-хе суюнчиси-чи! Ўн тўртинчи фарзанд-а! Ҳам музаффар галабаю, яна шоҳга ато этса бир ўғил! Ана шунда базми жамшид бошланади тонготаргача.

Аммо... тахтиравонда Мумтоз Маҳал ҳолсиз, беҳуш ётар. Жаҳон шоҳи фарёд чекиб йиқилар ёрин пойига. Бону кўзларин очиб, суюклиси Шоҳжаҳонга термулар... Бирдан лабларида пайдо бўлар заиф табассум.

— Тақдир экан, мени сизга дариф тутди кодир худо-йим. Чаманийнинг (Чаманий — Аржумандбонунинг тўнғич қизи, ёшлигида оғир касалликдан вафот этган) дарди эзган экан жигаримни... Тарк этурмен мана энди ёруғ дунёни...

— Йўқ-йўқ, ундай деманг, Аржумандбону, иншооллох, соғайиб кетурсиз...

— Ижобат айласангиз, илтижоим сиздан, суюкли ёрим, Шоҳи жаҳоним, фарзандларим, жигарбандларимни эҳтиёт айланг ёмон кўзлардан... Жаҳонурога (Жаҳонуро — маликанинг иккинчи қизи) ишонаман, ёлғиз кўймас сизни доно қизим.

— Эй, юрак-бағримнинг пораси, тинчланинг, кўнглингизни бузманг, бағримга ҳажр ўтин ёқманг.

— Дунёдан кўз юмиб кетсам, ортиқ кўзёш қилмангиз. Ахир, сиз Шоҳи жаҳонсиз! Сўнги сўровим шулким... илк севгимиз ҳаққиҳурмати Жамна ёқасига мени хотирлаб бир ёдгорлик барпо этсангиз.

Бир тўлғанди оҳ тортиб малика шўрлик. Чақалоқнинг фарёди келди. Гавҳаруро бегим туғилди ёруғ дунёга, онасини кузатиб бошқа оламга! Ёниб турган шам ўчди абадий, сўнди, малоҳатнинг гўзал шуъласи.

Ёрда беҳуш ётар Шоҳ Жаҳон. Ниҳоят, ўзига келдию фарёд тортиб, «Эй парвардигор, чидаб бўлмас бу мусибатга бардош бермоқ учун ўзинг мадад бергил!» (Шоҳжаҳоннинг юрагидан отилиб чиққан бу сўзлар кейинчалик Тожмаҳалдаги маликанинг қабр тошига битиб кўйилган), деди.

Ўксиб-ўксиб йиғлар Шоҳжаҳон, эҳтиросли, муҳаббатли кунлар ортада қолди, бетакрор севги дамлари ҳам.

Севгилисин кўмсаб, ломакон ичра энди қайдан излай сени, деб афсус чекмоқда.

Қандай ширин онлар эди! Орзу, умид, ишонч билан яшар эди буюк шаҳоншоҳ. Бу кадрли садоқатни кўрмаганди ҳеч.

Аржумандбону, беназир, тенгсиз ишқ соҳибаси! Орзулари сўнганидан йиғлар Шохжаҳон. Қасам каби дилдан бўзлаб чиқар шундоқ бир нола: сенинг хотирангга атаб тенгсиз қошона барпо этайки, етти иқлимда ҳам ўхшаши бўлмасин. Мақбаранг атрофига ризвон боғ-роғлар барпо этгумдир. Ошиқлик бурчим бу, шохлик сўзим бу. Сен чексиз меҳр-муҳаббатга, эҳсон марҳаматларга лойиқсан, Аржумандим, саройим кўрки эдинг, жаҳонда ягона Мумтоз Маҳалим...

ОЙ НУРИНИ СИНГДИРИБ...

Жамна соҳили бамисоли жангтоҳ каби. Аммо бунда қирғин урушлардаги каби ҳарбу зарб йўқ. Қилич найзаларининг шарақлашиб, гурзи-гаврон кўтарган паҳлавонлар ҳам йўқ. Бунда заҳматкаш бинокорлар, закий меъморлар, тоштарош усталар бунёдкорлик ила машғул эрур. Мингминглаб инсон ҷумолидек ер тишлаб, эртаю кеч меҳнат қилар, сангу сарлар кўтариб Агра томон оқар тинмай.

— Эй моҳир усто, қай эллардан келибдурсиз бу диёрга?
— Самарқанддан, рўйи замин сайқалиданмен.
— Исми шарифингиз не эрур?
— Усто Муҳаммад Шариф дерлар мени.
— Гулдек хунарингиз бор экан, илоҳо, қўлингиз дард кўрмасун.

Турқиялик меъмор усто Муҳаммад Исоҳон Афанди деворларга нақш чизаётган мўйсафидга юзланиб сўзлар:

— Сизни қаердадир кўргандекмен, чеҳрангиз таниш.
— Устод, сизни яхши билурмен. Сиз тарҳини чизган муқаддас жомеъ масжиди қурилишида камина ҳам қатнашганмен.

— Асли қаерликсиз?
— Бухорои Шарифдан. Усто Ота Муҳаммад дерлар мени. Анави сангтарош йигит ўғлим Исфандиёр бўлур, — деди фахрланиб бухоролик уста мўйлаби энди сабза бўлган хушсурат йигитни кўрсатиб.

Уста Исоҳон Афанди инсон ақли бовар этмайдиган даражада қимматбаҳо тошлардан моҳирлик билан турли

гуллар, шакллар яратаётган йигитга ҳавас ва ҳайрат билан қараб турарди.

— Нафақат усто, балки шоир ҳам экансан, — деди Исохон Афанди. — Жаҳонда Оллоҳ изми билан инсон яратган ва ақл бовар этмайдиган мўъжизалар мавжуд. Улуғ Миср эҳромлари, Чин девори, Искандария маёғи, Бобилнинг жаннатсимон осма боғлари ҳақида эшитган-билганларинг бордур. Тожмаҳал ўша мўъжизалардан қолишмайдиган бўлсин.

Йигит деди:

— Шохжаҳон ҳазратлари менга амр этдилар: сен гўзал ойнинг шаффоф нурини тошларга сингдир, ёруғ юлдузлар шуъласидан деворларга нақшлар чиз. Шундай кашфиёт айлагилким, қуёшнинг само бўйлаб ҳаракатига қараб бу гўзал севги қошонаси турли рангга кириб, биллурдек товлансин. Турли рангдаги ҳақиқ, лаъл, марварид, садаф, зумрад, забаржад, қаҳрабо, ёқут ва бошқа қимматбаҳо тошлардан шундай инжа нақшлар ишлагилки, ишқ-муҳаббат, меҳр-садоқат туйғулари уларга жон киритсин. Агар билсанг, севги ноёб туйғудир, у Оллоҳнинг меҳри тушган кишигагина насиб этгусидир. Шаҳоншоҳнинг сўзларидан англадимки, бу қошона боқий севги ёдгорлиги бўлур экан. Уни шундай бунёд этмок зарурки, у яккаю ягона Оллоҳга инсон меҳр-муҳаббатини ифода этсин.

Турли эл-элатларнинг вакиллари бу муҳаббат қасрини қарийб йигирма йил давомида бунёд этдилар. Хиндулар билан машриқу Мағрибдан келган меъморлар, моҳир қўллар, ақл-заковат соҳиблари — барчаси жон бериб, жон олиб, садоқат билан барпо этди бу севги саройини.

...Бинонинг ўртасида — мунгли сағана. У уммон ўртасидаги жаннатсимон Сарандибдан (Шри-Ланка ва Цейлон оролининг қадимги номи) келтирилган ноёб қора мрамрдан ишланган. Бу — Шохжаҳон суюклисининг ёдгорлик сағанаси.

Инсон ақл-идроки, заковати қандай мўъжизалар яратишга қодирлигининг исботидир Тожмаҳал. Мақбара эшиклари пештоқига қора мрамр тахтачаларга битилган муқаддас Қуръони карим сураларини замон усталари шундай моҳирона, аниқ ҳисоб-китоблар асосида нақш этганларки, уларни пастдан туриб бемалол ўқийверасиз. Тожмаҳал нафақат йилнинг тўрт фаслида, балки ҳар ой, ҳар кун, ҳар дақиқада турфа рангга кириб товланади. Сеҳрли ойдин кечаларда бутун борлик билан қўшилиб, ойнинг шаффоф нурида ҳарир рангга кириб, илк муҳаб-

бат нашидасидан маст бўлган бахтиёр келинчакни эс-
тади.

Беқиёс туйғулар билан кўм-кўк боғлар орасидан юриб чиқиб кетаётганда ўзингиз ҳам билмай орқангизга қараб қоласиз. Шунда гўё Тожмаҳал ортингиздан эргашиб «Мени ёлғиз ташлаб кетма», деб зорланаётгандай туюлади. Аксинча, сарховузлар ёнидан ўтиб, Тожмаҳал томон бораётганингизда у нозу карашма билан эркаланиб, сиздан уялиб қочаётгандай бўлади. Эртақлар дунёсига тушиб қолгандек бир ажиб ҳиссиёт қалбингизни чулғаб олади. Гўё сиз ўша замонларга қайтиб, Шохжаҳоннинг тотли кечинмаларига шерик бўласиз, гўё севги, садоқат, айрилиқ дардларини бирга тотгандек. Севги, садоқатнинг қудратига, мухаббат деган муқаддас сўзнинг уммондек кенг, қиёси йўқлигига тан берасиз...

Севги қасри мағрур турар замонларга кўкрак кериб. Аммо инсон умри ўлчовлидир — ҳаёт бетакрор. Ёшлиқ, жўшқинликнинг ҳиссиётлари бора-бора сўнгай, тоғни талқон қиладиган паҳлавонлар, жаҳонгир подшоҳларнинг ҳам оёқларидан куч, кўзларидан нур кетгай. Ирода-лар букилиб, қарилик аломатлари ўзини кўрсатур. Буни инсон ёшлигида, куч-қувватга тўлиб-тошган даврларида ҳис этмайди, тўғрироғи, ҳис этишни истамайди.

Шохжаҳон шаън-шукуҳга тўлиб юрган чоғида Тожмаҳалга ўхшаш иккинчи мақбарани қора мрамрдан ўзи учун қурмоқчи эди. Аммо...

БЕБАҚО ДУНЁ

Ҳа, шу «аммо»да гап кўп. Шох ўғиллари тож-тахт таллашиб, ўзаро жанги жадалларни бошлаб юборди. Шохжаҳонда қилич тутмоққа мадор қайда? Ўғли Аврангзеб тахт талвасасига тушди, акаси Дорошукух, укалари Муродбахш, Шохшуъжоларни ўлдириб, Дехлида ҳокимиятни эгаллади. Касалманд бўлиб қолган отаси Шохжаҳонни уй камоғида сақлади. «Шох кизи бўлса-да, фақир йўлни ихтиёр айлаган» шоира кизи Зебуннисони Дехлидаги Салимгарҳи кўрғонида сақлаб, остона хатлатмай қўйди.

Ҳинд элида бетинчлик, беқарорлик бошланди.

Ҳиндларда бир мақол бор: «Арслон қаригач, сичқон тутадиган бўлиб қолур». Шохжаҳоннинг шу дамдаги ҳолати ана шу мақолни эслатар эди. Қайтар дунё қонунлари қандай шафқатсиз! «Ал-қасосул минал ҳақ», дейди

бобокалонлар. Шоҳжаҳон ҳам отаси Жаҳонгиршоҳга қўл кўтарган эди бир пайтлар. Ана энди ўзи ҳам шу ҳолатда: экканини ўрмоқда шўрлик! Машъум тақдирдан пушаймон энди. Эркак зоти кўзёши тўкмас, озорлардан унинг дили ййғлайди, холос. Турғунликда ётавериб оёқлари қақшаб оғрир. Белда мадор йўк, кўзидан нур, сўзидан салобат қочган. Аҳён-аҳён «қарилик қурсин», деб зорланиб қўяр. Бир сирдош ҳам тополмас. Тенгдош улфатлари бари дунёдан кўз юмиб кетган ёки қариб, мункиллаб, юролмай қолган.

— Оллоҳ ҳаққи, қари отанг илтижосини бажо этиб, фармон айла, мени ҳар кун Тожмаҳалга олиб борсинлар, — дейди отасига ялинган гўдақдек подишоҳ, — онанг қабрини зиёрат айлай, кўнглим зора таскин топса.

Ўғил рози, ҳартугул, «тахтимни қайтариб бер», демади-ку!

Шу зайлда ойлар, кунлар ўтди. Кундан-кун баттар деганларидай, кекса шоҳ маҳофада ҳам мақбарага боролмайдиган ҳолга тушди.

— Энди юрарга мажолим йўқдир, хонадан дарича очиб бер, шу ердан кўриб турай онанг мақбарасини... Сендан сўнгги илтижойим шу, — деди Шоҳжаҳон Аврангзёбга.

Девордан кичик туйнукча очиб, унга заррабин қўйиб бердилар.

Кичик бир даричадан Тожмаҳалга термилиб ётар эди энди Жаҳоннинг шоҳи. Сўнгги имкон, насибаси шу экан фақир шоҳнинг.

Лекин... заррабинга тикила бериб, оқибати кўздан қолди. Оллоҳ уни бенасиб этди сўнгги имкондан. Энди қулоғига саодатли ёшлик йиллари, ўша Жамна соҳилида эшитган дилбар қўшиқ оҳанглари элас-элас эшитиларди:

*Сел эмастир ер юзин тутқон,
кўзумнинг ёшидур,
Раъд эмастир кўкка чирмашқан,
кўнгила афғонидур...
Ул пари ишқида Бобур
кўнлгум андоқ телбадур
Ким, сочи — занжиридур,
чоҳи закон — зиндонидур.*

Ҳа, ўша ширин дамлар, муҳаббатли кунлар қолди сароб каби хаёлида. Аммо кекса шоҳ кўнглининг туб-тубида ҳамон яшар эди навқирон, ёш муҳаббат.

МУНДАРИЖА

ИБН СИНО (*тарихий роман*)

Биринчи б о б. ҚИСМАТ	5
Иккинчи б о б. МАЖЛИСИ УЛАМО	105
Учинчи б о б. ДАРБАДАРЛИҚДА	169
Тўртинчи б о б. АЖАЛ ТУГУНИ	232

АМИР ТЕМУР ҲАҚИДАГИ ҲИКОЯТЛАР АСОСИДА

Қалъага йўл	298
От сугормоққа борган аёл	302

БАДИАЛАР

Тожмахал	327
Дилрабо қўшиқ бу...	328
Севги заволи	329
Ой нурини сингдириб	331
Бебако дунё	333